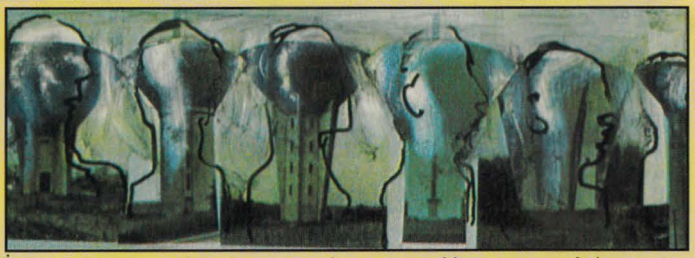
Özgürlükle kalkınma

Amartya Sen

İngilizceden çeviren: Yavuz Alogan

AYRINTI

AMARTYA SEN

1933 doğumlu Hintli bilim adamı, 1953 yılında Kalkülta'daki Presidency College'da başladığı lisans eğitimine Cambridge'de Trinity College'da devam etmiş, 1954 yılında Cambridge Üniversitesi'nde Adam Smith, 1955'te Wrenbury ve 1956'da Stevenson burslarını almış, doktorasını 1959 yılında tamamlamıştır. Jadavpur (Kalküta), Cambridge, Londra School of Economics, Delhi School of Economics, Oxford gibi pek çok üniversitede öğretim üyeliği yapan Amartya Sen, Cornell, Harward, Berkeley, Stanford ve MIT gibi pek çok üniversitede konuk profesör olarak ders vermiştir.

British Academy, Econometric Society, American Academy of Arts and Sciences, American Philosophical Association gibi pek çok dernek ve topluluğun üyesi olan,. The Econometric Society, The International Economic Association, The Indian Economic Association, The American Economic Association gibi pek çok önemli kuruluşun başkanlıklarında bulunan Amartya Sen, ayrıca *Economics and Philosophy, Ethics, Feminist Economics, Gender and Development, Indian Economic and Social History Review, Indian Journal of Quantitative Economics, Journal of Peasant Studies, Pakistan Development Review, Pakistan Journal of Applied Economics, Philosophy and Public Affairs, Social Choice and Welfare, Common Knowledge, Critic & Review, Theory and Decision, Business and the Contemporary World* gibi pek çok derginin de yayın kurulu üyesidir.

1976'da 'Mahalanobis' ödülünü, 1986'da Rank E. Seidman 'Politik Ekonomi' özel ödülünü, 1990'da Uluslararası Senator Giovanni Agnelli 'Etik' ödülünü, Alan Shawn Feinsteen 'World Hunger' ödülünü, 1993'te Jean Mayer 'Küresel Vatandaşlık' ödülünü, 1994'te Indira Gandhi 'Asiatic Society' altın madalyasını, 1997'de 'Edinburgh' madalyasını ve yine aynı yıl 9. Katalonya uluslararası ödülünü almıştır. *Collective Choice and Social Welfare* (1970) adlı kitabıyla işlemeye başladığı refah konusunu *On Economic Inequality* (1973) ile ekonomik refah teorisine taşıyıp ekonomik eşitsizlikle ilişkilendirerek çok değişik yaklaşımlar önermiştir. 1987 tarihli *On Ethics and Economics*'te incelikli kritikleriyle ekonomik refah anlayışının modern etik çalışmalarıyla birlikte ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymuş ve tüm bu çalışmalarının olgunluk meyvesi sayılabilecek *Development as Freedom* (1998) ile Nobel Ekonomi Ödülü'ne layık görülmüştür.

Uzmanlık alanı ekonominin yanı sıra felsefe ve etik üzerine de ciddi çalışmaları olan yazarın sayısız makalesinin yanı sıra başlıca kitapları şunlardır: *Choice of Techniques* (1960), *Collective Choice and Social Welfare* (1970), *Guidelines for Project Evaluation* (P. Dasgupta ve S. A. Marglin ile birlikte, 1972), *On Economic Inequality* (1973), *Employment, Technology and Development* (1975), *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (1981), *Utilitarianism and Beyond* (Bernard Williams ile birlikte, 1982); *Choice, Welfare and Measurement* (1982), *Resources, Values and Development* (1984), *Commodities and Capabilities*, (1985), *On Ethics and Economics*, (1987), *Hunger and Public Action*, (Jean Drèze ile birlikte, 1989), *The Political Economy of Hunger* (Jean Dreze ile birlikte, 1991), *Inequality Reexamined* (1992), *The Quality of Life* (Martha Nussbaum ile birlikte, 1993), *India: Economic Development and Social Oppurtunity*, (Jean Drèze ile birlikte, 1995), *Indian Development: Selected Regional Perspectives* (Jean Drèze ile birlikte, 1997), *On Economic Inequality* (James Foster ile birlikte, 1997), *Development as Freedom* (1998).

Ayrıntı: 422
İnceleme dizisi: 191

Özgürlükle Kalkınma
Amartya Sen

İngilizceden çeviren
Yavuz Alogan

Yayına hazırlayan
Müge Karalom

Kitabın özgün adı
Development as Freedom

Anchor Books/1996
basımından çevrilmiştir.

© Amartya Sen, 1999 & Kesim Ajans

Bu çevirinin Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak illüstrasyonu
Sevinç Altan

Kapak düzeni
Arslan Kahraman

Düzelti
Sait Kızılırmak

Baskı ve cilt
Sena Ofset (0 212) 613 38 46

Birinci basım *2004*
Baskı adedi *2000*

ISBN 975-539-414-1

AYRINTI YAYINLARI
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr
Dizdariye Çeşmesi Sk. No.: 23/1 34400 Çemberlitaş-İst. Tel.: (0 212) 518 76 19 Faks: (0 212) 516 45 77

Amartya Sen

Özgürlükle Kalkınma

İ N C E L E M E D İ Z İ S İ

ŞENLİKLİ TOPLUM/*I. Illich* ◢ YEŞİL POLİTİKA/*J. Porritt* ◢ MARKS, FREUD VE GÜNLÜK HAYATIN ELEŞTİRİSİ/*B. Brown* ◢ KADINLIK ARZULARI/*R. Coward* ◢ FREUD'DAN LACAN'A PSİKANALİZ/*S. M. Tura* ◢ NASIL SOSYALİZM? HANGİ YEŞİL? NİÇİN TİNSELLİK?/*R. Bahro* ◢ ANTROPOLOJİK AÇIDAN ŞİDDET/*Der: D. Riches* ◢ ELEŞTİREL AİLE KURAMI/*M. Poster* ◢ İKİBİN'E DOĞRU/*R. Williams* ◢ DEMOKRASİ ARAYIŞINDA KENT/*K. Bumin* ◢ YARIN/*R. Havemann* ◢ DEVLETE KARŞI TOPLUM/*P. Clastres* ◢ RUSYA'DA SOVYETLER (1905-1921)/*O. Anweiler* ◢ BOLŞEVİKLER VE İŞÇİ DENETİMİ/*M. Brinton* ◢ EDEBİYAT KURAMI/*T. Eagleton* ◢ İKİ FARKLI SİYASET/*L. Köker* ◢ ÖZGÜR EĞİTİM/*J. Spring* ◢ EZİLENLERİN PEDAGOJİSİ/*P. Freire* ◢ SANAYİ SONRASI ÜTOPYALAR/*B. Frankel* ◢ İŞKENCEYİ DURDURUN!/*T. Akçam* ◢ ZORUNLU EĞİTİME HAYIR!/*C. Baker* ◢ SESSİZ YIĞINLARIN GÖLGESİNDE YA DA TOPLUMSALIN SONU!/*J. Baudrillard* ◢ ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM/*P. Feyerabend* ◢ VAHŞİ SAVAŞÇININ MUTSUZLUĞU/*P. Clastres* ◢ CEHENNEME ÖVGÜ/*G. Vassal* ◢ GÖSTERİ TOPLUMU VE YORUMLAR/*G. Debord* ◢ AĞIR ÇEKİM/*L. Segal* ◢ CİNSEL ŞİDDET/*A. Godenzi* ◢ ALTERNATİF TEKNOLOJİ/*D. Dickson* ◢ ATEŞ VE GÜNEŞ/*I. Murdoch* ◢ OTORİTE/*R. Sennett* ◢ TOTALİTARİZM/*S. Tormey* ◢ İSLAM'IN BİLİNÇALTINDA KADIN/*F. Ayt Sabbah* ◢ MEDYA VE DEMOKRASİ/*J. Keane* ◢ ÇOCUK HAKLARI/*Der: B. Franklin* ◢ ÇÖKÜŞTEN SONRA/*Der: R. Blackburn* ◢ DÜNYANIN BATILILAŞMASI/*S. Latouche* ◢ TÜRKİYE'NİN BATILILAŞTIRILMASI/*C. Aktar* ◢ SINIRLARI YIKMAK/*M. Mellor* ◢ KAPİTALİZM, SOSYALİZM, EKOLOJİ/*A. Gorz* ◢ AVRUPAMERKEZCİLİK/*S. Amin* ◢ AHLÂK VE MODERNLİK/*R. Poole* ◢ GÜNDELİK HAYATKILAVUZU/*S. Willis* ◢ SİVİL TOPLUM VE DEVLET/*Der: J. Keane* ◢ TELEVİZYON: ÖLDÜREN EĞLENCE/*N. Postman* ◢ MODERNLİĞİN SONUÇLARI/*A. Giddens* ◢ DAHA AZ DEVLET DAHA ÇOK TOPLUM/*R. Cantzen* ◢ GELECEĞE BAKMAK/*M. Albert - R. Hahnel* ◢ MEDYA, DEVLET VE ULUS/*P. Schlesinger* ◢ MAHREMİYETİN DÖNÜŞÜMÜ/*A. Giddens* ◢ TARİH VE TİN/*J. Kovel* ◢ ÖZGÜRLÜĞÜN EKOLOJİSİ/*M. Bookchin* ◢ DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM/*J. Keane* ◢ ŞU HAİN KALPLERİMİZ/*R. Coward* ◢ AKLA VEDA/*P. Feyerabend* ◢ BEYİN İĞFAL ŞEBEKESİ/*A. Mattelart* ◢ İKTİSADİ AKLIN ELEŞTİRİSİ/*A. Gorz* ◢ MODERNLİĞİN SIKINTILARI/*C. Taylor* ◢ GÜÇLÜ DEMOKRASİ/*B. Barber* ◢ ÇEKİRGE/*B. Suits* ◢ KÖTÜLÜĞÜN ŞEFFAFLIĞI/*J. Baudrillard* ◢ ENTELEKTÜEL/*E. Said* ◢ TUHAF HAVA/*A. Ross* ◢ YENİ ZAMANLAR/*S. Hall-M. Jacques* ◢ TAHAKKÜM VE DİRENİŞ SANATLARI/*J.C. Scott* ◢ SAĞLIĞIN GASPI/*I. Illich* ◢ SEVGİNİN BİLGELİĞİ/*A. Finkielkraut* ◢ KİMLİK VE FARKLILIK/*W. Connolly* ◢ ANTİPOLİTİK ÇAĞDA POLİTİKA/*G. Mulgan* ◢ YENİ BİR SOL ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*H. Wainwright* ◢ DEMOKRASİ VE KAPİTALİZM/*S. Bowles-H. Gintis* ◢ OLUMSALLIK, İRONİ VE DAYANIŞMA/*R. Rorty* ◢ OTOMOBİLİN EKOLOJİSİ/*P. Freund-G. Martin* ◢ ÖPÜŞME, GIDIKLANMA VE SİKİLMA ÜZERİNE/*A. Phillips* ◢ İMKÂNSIZIN POLİTİKASI/*J.M. Besnier* ◢ GENÇLER İÇİN HAYAT BİLGİSİ ELKİTABI/*R. Vaneigem* ◢ CENNETİN DİBİ/*G. Vassal* ◢ EKOLOJİK BİR TOPLUMA DOĞRU/*M. Bookchin* ◢ İDEOLOJİ/*T. Eagleton* ◢ DÜZEN VE KALKINMA KISKACINDA TÜRKİYE/*A. İnsel* ◢ AMERİKA/*J. Baudrillard* ◢ POSTMODERNİZM VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ/*M. Featherstone* ◢ ERKEKAKIL/*G. Lloyd* ◢ BARBARLIK/*M. Henry* ◢ KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ/*R. Sennett* ◢ POPÜLER KÜLTÜRLER/*D. Rowe* ◢ BELLEĞİNİ YİTİREN TOPLUM/*R.Jacoby* ◢ GÜLME/*H. Bergson* ◢ ÖLÜME KARŞI HAYAT/*N. O. Brown* ◢ S.Vİ.L İTAATSİZLİK/*Der.: Y. Coşar* ◢ AHLÂK ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*J. Nuttall* ◢ TÜKETİM TOPLUMU/*J. Baudrillard* ◢ EDEBİYAT VE KÖTÜLÜK/*G. Bataille* ◢ ÖLÜMCÜL HASTALIK UMUTSUZLUK/*S. Kierkegaard* ◢ ORTAK BİR ŞEYLERİ OLMAYANLARIN ORTAKLIĞI/*A. Lingis* ◢ VAKİT ÖLDÜRMEK/*P. Feyerabend* ◢ VATAN AŞKI/*M. Viroli* ◢ KİMLİK MEKÂNLARI/*D. Morley-K. Robins* ◢ DOSTLUK ÜZERİNE/*S. Lynch* ◢ KİŞİSEL İLİŞKİLER/*H. LaFollette* ◢ KADINLAR NEDEN YAZDIKLARI HER MEKTUBU GÖNDERMEZLER?/*D. Leader* ◢ DOKUNMA/*G. Jasipovici* ◢ İTİRAF EDİLEMEYEN CEMAAT/*M. Blanchot* ◢ FLÖRT ÜZERİNE/*A. Phillips* ◢ FELSEFEYİ YAŞAMAK/*R. Billington* ◢ POLİTİK KAMERA/*M. Ryan-D. Kellner* ◢ CUMHURİYETÇİLİK/*P. Pettit* ◢ POSTMODERN TEORİ/*S. Best-D. Kellner* ◢ MARKSİZM VE AHLÂK/*S. Lukes* ◢ VAHŞETİ KAVRAMAK/*J.P. Reemtsma* ◢ SOSYOLOJİK DÜŞÜNMEK/*Z. Bauman* ◢ POSTMODERN ETİK/*Z. Bauman* ◢ TOPLUMSAL CİNSİYET VE İKTİDAR/*R.W. Connell* ◢ ÇOKKÜLTÜRLÜ YURTTAŞLIK/*W. Kymlicka* ◢ KARŞIDEVRİM VE İSYAN/*H. Marcuse* ◢ KUSURSUZ CİNAYET/*J. Baudrillard* ◢ TOPLUMUN McDONALDLAŞTIRILMASI/*G. Ritzer* ◢ KUSURSUZ NİHİLİST/*K.A. Pearson* ◢ HOŞGÖRÜ ÜZERİNE/*M. Walzer* ◢ 21. YÜZYIL ANARŞİZMİ/*Der.: J. Purkis & J. Bowen* ◢ MARX'IN ÖZGÜRLÜK ETİĞİ/*G. G. Brenkert* ◢ MEDYA VE GAZETECİLİKTE ETİK SORUNLARI/*Der.: A. Belsey & R. Chadwick* ◢ HAYATIN DEĞERİ/*J. Harris* ◢ POSTMODERNİZMİN YANILSAMALARI/*T. Eagleton* ◢ DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK ÜZERİNE/*M. Löwy* ◢ ÖKÜZÜN A'SI/*B. Sanders* ◢ TAHAYYÜL GÜCÜNÜ YENİDEN DÜŞÜNMEK/*Der.: G. Robinson & J. Rundell* ◢ TUTKULU SOSYOLOJİ/*A. Game & A. Netcalfe* ◢ EDEPSİZLİK, ANARŞİ VE GERÇEKLİK/*G. Sartwell* ◢ KENTSİZKENTLEŞME/*M. Bookchin* ◢ YÖNTEME KARŞI/*P. Feyerabend* ◢ HAKİKAT OYUNLARI/*J. Forrester* ◢ TOPLUMLAR NASIL ANIMSAR?/*P. Connerton* ◢ ÖLME HAKKI/*S. İncesoğlu* ◢ ANARŞİZMİN BUGÜNÜ/*Der.: Hans-Jürgen Degen* ◢ MELANKOLİ KADINDIR/*D. Binkert* ◢ SİYAH 'AN'LAR I-IV/*J. Baudrillard* ◢ MODERNİZM, EVRENSELLİK VE BİREY/*Ş. Benhabib* ◢ KÜLTÜREL EMPERYALİZM/*J. Tomlinson* ◢ GÖZÜN VİCDANI/*R. Sennett* ◢ KÜRESELLEŞME/*Z. Bauman* ◢ ETİĞE GİRİŞ/*A. Pieper* ◢ DUYGUÖTESİ TOPLUM/*S. Mestrovic* ◢ EDEBİYAT OLARAK HAYAT/*A. Nehamas* ◢ İMAJ/*K. Robins* ◢ MEKÂNLARI TÜKETMEK/*J. Urry* ◢ YAŞAMA SANATI/*G. Sartwell* ◢ ARZU ÇAĞI/*J. Kovel* ◢ KOLONYALİZM POSTKOLONYALİZM/*A. Loomba* ◢ KREŞTEKİ YABANİ/*A. Phillips* ◢ ZAMAN ÜZERİNE/*N. Elias* ◢ TARİHİN YAPISÖKÜMÜ/*A. Munslow* ◢ FREUD SAVAŞLARI/*J. Forrester* ◢ ÖTEYE ADIM/*M. Blanchot* ◢ POSTYAPISALCI ANARŞİZMİN SİYASET FELSEFESİ/*T. May* ◢ ATEİZM/*R. Le Poidevin* ◢ AŞK İLİŞKİLERİ/*O.F. Kernberg* ◢ POSTMODERNLİK VE HOŞNUTSUZLUKLARI/*Z. Bauman* ◢ ÖLÜMLÜLÜK, ÖLÜMSÜZLÜK VE DİĞER HAYAT STRATEJİLERİ/*Z. Bauman* ◢ TOPLUM VE BİLİNÇDIŞI/*K. Leledakis* ◢ BÜYÜSÜ BOZULMUŞ DÜNYAYI BÜYÜLEMEK/*G. Ritzer* ◢ KAHKAHANIN ZAFERİ/*B. Sanders* ◢ EDEBİYATIN YARATILIŞI/*F. Dupont* ◢ PARÇALANMIŞ HAYAT/*Z. Bauman* ◢ KÜLTÜREL BELLEK/*J. Assmann* ◢ MARKSİZM VE DİL FELSEFESİ/*V. N. Volosinov* ◢ MARX'IN HAYALETLERİ/*J. Derrida* ◢ ERDEM PEŞİNDE/*A.Macintyre* ◢ DEVLETİN YENİDEN ÜRETİMİ/*J. Stevens* ◢ ÇAĞDAŞ SOSYAL BİLİMLER FELSEFESİ/*B. Fay* ◢ KARNAVALDAN ROMANA/*M. Bakhtin* ◢ PİYASA/*J. O'Neill* ◢ ANNE: MELEK Mİ, YOSMA MI?/*E. V. Welldon* ◢ KUTSAL İNSAN/*G. Amgamben* ◢ BİLİNÇALTINDA DEVLET/*R. Lourau* ◢ YAŞADIĞIMIZ SEFALET/*A. Gorz* ◢ YAŞAMA SANATI FELSEFESİ/*A. Nehamas* ◢ KORKU KÜLTÜRÜ/*F. Furedi* ◢ EĞİTİMDE ETİK/*F. Haynes* ◢ DUYGUSAL YAŞANTI/*D. Lupton* ◢ ELEŞTİREL TEORİ/*R. Geuss* ◢ AKTİVİSTİN EL KİTABI/*R. Shaw* ◢ KARAKTER AŞINMASI/*R. Sennett* ◢ MODERNLİK VE MÜPHEMLİK/*Z. Bauman* ◢ NİETZSCHE: BİR AHLÂK KARŞITININ ETİĞİ/*P. Berkowitz* ◢ KÜLTÜR, KİMLİK VE SİYASET/*Nafiz Tok* ◢ AYDINLANMIŞ ANARŞİ/*M. Kaufmann* ◢ MODA VE GÜNDEMLERİ/*D. Crane* ◢ BİLİM ETİĞİ/*D. Resnik* ◢ CEHENNEMİN TARİHİ/*A.K. Turner* ◢ ÖZGÜRLÜKLE KALKINMA/*A. Sen*

H A Z I R L A N A N K İ T A P L A R

ADALET TUTKUSU/*R.C. Solomon* ◢ KÜRESELLEŞME VE KÜLTÜR/*J. Tomlinson* ◢ SİYASAL İKTİSADIN ABC'Sİ/*R. Hahnel* ◢ ERKEN ÇÖKEN KARANLIK/*K.R. Jamison* ◢ KORKUNUN GÜÇLERİ/*J. Kristeva* ◢ FOUCAULT'NUN ÖZGÜRLÜK SERÜVENİ/*J.W. Bernauer* ◢

Emma'ya

TEŞEKKÜRLER

Helsinki'deki, o sıralarda Lal Jayawardena tarafından yönetilen Dünya Kalkınma İktisadı Araştırmaları Enstitüsü için daha önce yaptığım bir çalışmanın ardından gerçekleşen bu kitabın gerektirdiği araştırmayı yaparken, Angus Deaton'la ortak bir proje için John D. ve Catherine T. MacArthur Vakfı'ndan destek aldım. Bu çalışma, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın *İnsani Gelişme Raporları* için, Pakistanlı Mahbub ul Hak'ın (1998'de ani ölümü benim için hâlâ etkisinden tam olarak kurtulamadığım ağır bir darbe olan, lisans günlerime kadar uzanan yakın dostum) müstesna yönetimi altında verdiğim bir tür danışmanlık hizmetiyle de yakından bağlantılıdır. 1998'in başlarına kadar ders verdiğim Harvard Üniversitesi araştırmalarıma yıllarca olağanüstü bir destek sağlamıştır. Harvard Uluslararası Kalkınma Enstitüsü, Harvard Nüfus ve Kalkınma Araştırmaları Merkezi, Cambridge Üniversitesi King's College'deki Tarih ve İktisat Merkezinden de ayrı ayrı lojistik destek gördüm.

Mükemmel çalışma arkadaşlarım olduğu için çok şanslıyım. Jean Drèze'yle yıllarca birlikte çalışmak ve çeşitli ortak kitaplar yayımlamak gibi büyük bir fırsatım oldu. Bu kitaplar elinizdeki çalışmayı etkilemiştir (Jean'la birlikte çalışmanın, işin çoğunu kendisi yaparken itibarın büyük bölümünün neredeyse kesinlikle size kalması gibi hoş bir yanı vardır). Sudhir Anand'la, bu kitapla yakından bağlantılı konular üzerine ortak çalışma yapma şansına sahip olmak da benim için harikaydı. Angus Deaton, Meghnad Desai, James Foster ve Sıddık Osmani'yle de çok verimli çalışma ilişkilerim olmuştur. Martha Nussbaum'la 1987-1989'da yaptığım işbirliği, bu kitapta kapsamlı biçimde kullanılan kapasite ve yaşam kalitesi kavramlarının incelenmesi bakımından çok önemliydi.

İnsani Gelişme Raporları'na yardımcı olurken, Mahbub ul Hak'ın yanı sıra, Sakiko Fukuda-Parr, Selim Jahan, Meghnad Desai ve Paul Streeten'la ve daha sonra, Mahbub'un yerine geçen Richard Jolly'yle karşılıklı ve verimli ilişkilerim oldu. Kendilerinden yardım gördüğüm öteki çalışma arkadaşı, danışman ve eleştirmenler arasında, Tony Atkinson'dan (fikirlerinden sık sık yararlandım) başka Kaushik Basu, Alok Bhargava, David Bloom, Anne Case, Lincoln Chen, Martha Chen, Stanley Fischer, Caren Grown, S. Guhan, Stephen Klasen, A. K. Shiva Kumar, Robert Nozick, Christina Paxson, Ben Polak, Jeffrey Sachs, Tim (Thomas) Scanlon, Joe Stiglitz, Kotaro Suzumura ve Jong-il You yer almaktadır. Temel fikirler ve taslak metinlerin çeşitli versiyonları hakkında, Sudhir Anand, Amiya Bagchi, Pranab Bardhan, Ashim Dasgupta, Angus Deaton, Peter Dimock, Jean Drèze, James Foster, Sıddık Osmani, Ingrid Robeyns ve Adele Simmos'un yorumlarından yararlandım.

Arun Abraham'ın uzun bir süre, Ingrid Robeyns ve Tanni Mukhopadhyay'ın yakın zamanlarda sağladıkları çok etkin araştırma desteğinden de yararlandım. Anna Marie Svedrofsky lojistik düzenlemelerle en faydalı eşgüdümü sağlamıştır.

Önsöz'de belirtildiği gibi, bu konferanslar Dünya Bankası Başkanı James Wolfensohn'un daveti üzerine verildi. Onunla yaptığım tartışmalar benim için çok yararlı olmuştur. Dünya Bankası'ndaki konferanslar sırasıyla, James Wolfensohn, Caio Kochweser, İsmail Sergeldin, Callistro Madavo ve Sven Sandstrom'un başkanlığında gerçekleşti ve bu kişilerin her biri ele almaya çalıştığım sorunlar üzerine anlamlı gözlemlerde bulundular. Konferanslarımı izleyen tartışmalar sırasında sorulan sorular ve yapılan yorumlar da benim için çok uyarıcı oldu. Dünya Bankası'nın kurmaylarıyla, genellikle bu konferansların sorumluluğunu yüklenen Tarık Hüseyin'in kusursuz çalışmalarıyla sağlanan etkileşim fırsatından da yararlandım.

Son olarak, eşim Emma Rothschild, çeşitli görüşlerin farklı versiyonlarını değişik zamanlarda okumak zorunda kalmış ve tavsiyeleri benim için her zaman olağanüstü değerli olmuştur. Bu kitap Smith'in çözümlemelerinden önemli ölçüde yararlandığı için, kendisinin Adam Smith üzerine yaptığı çalışma uygun bir fikirler kaynağı olmuştur. Önceki yazılarıma aşina olanlar, Emma'yı tanımadan önce de Adam Smith'le yakından ilgilendiğimi bilirler. Bu örgü Emma'nın etkisiyle sıkılaştı. Bu nokta elinizdeki çalışma açısından önemlidir.

İçindekiler

— Önsöz 13

— GİRİŞ: ÖZGÜRLÜK OLARAK KALKINMA 17

A. Özgürlük olarak kalkınma 17
B. Etkinik ve bağlantılar 19
C. Bazı örneklemeler: Siyasal özgürlük ve yaşam kalitesi 20
D. Ticari işlemler, piyasalar ve iktisadi özgürlük yoksunluğu 21
E. Örgütler ve değerler 24
F. Kurumlar ve araçsal özgürlükler 25
G. Sonuç niteliğinde bir yorum 26

I. ÖZGÜRLÜK PERSPEKTİFİ 27
A. Özgürlük yoksunluğu biçimleri 30
B. Uygulamalar ve fırsatlar 32
C. Özgürlüğün iki rolü 33
D. Değerlendirici sistemler: Gelirler ve kapasiteler 35
E. Yoksulluk ve eşitsizlik 36
F. Gelir ve ölümlülük oranı 37
G. Özgürlük, kapasite ve yaşam kalitesi 41
H. Piyasalar ve özgürlükler 43
I. Değerler ve değerlendirme süreci 49
İ. Gelenek, kültür ve demokrasi 50
J. Sonuç niteliğinde yorumlar 52

II. KALKINMANIN AMAÇLARI VE ARAÇLARI 54
A. Özgürlüğün kurucu ve araçsal rolleri 55
B. Araçsal özgürlükler 57
C. Bağlantılar ve tamamlayıcılık 60
D. Çin-Hindistan karşıtlığının farklı yönleri 62
E. Büyüme aracılığıyla sağlanan toplumsal düzenlemeler 64
F. Kamusal önlemler, düşük gelirler ve göreli maliyetler 67
H. Yirminci yüzyıl Britanyası'nda ölümlülük oranlarının düşürülmesi . . 71
I. Demokrasi ve siyasal teşvikler 74
İ. Sonuç niteliğinde bir yorum 76

III. ADALETİN TEMELLERİ VE ÖZGÜRLÜK 78
A. Kapsanan ve dışlanan bilgi 80
B. Bildirişimsel bir temel olarak fayda 83
C. Faydacı yaklaşımın yararları 85
D. Faydacı yaklaşımın handikapları 87
E. John Rawls ve özgürlüğün önceliği 90
F. Robert Nozick ve liberterlik 92
G. Fayda, gerçek gelir ve kişiler arası kıyaslamalar 94
H. Refah: Çeşitlilikler ve ayrışıklıklar 98
I. Gelirler, kaynaklar ve özgürlükler 101
İ. Refah, özgürlük ve kapasite 106
J. Ağırlıklar, değer biçme ve toplumsal seçim 112
K. Kapasite bildirişimi: Alternatif kullanımlar 118
L. Sonuç niteliğinde yorumlar 123

IV. KAPASİTE YOKSUNLUĞU OLARAK YOKSULLUK 126
A. Gelir yoksulluğu ve kapasite yoksulluğu 131
B. Neyin eşitsizliği? 133

C. İşsizlik ve kapasite yoksunluğu 136
D. Sağlık hizmeti ve ölümlülük oranı:
Amerikan ve Avrupa toplumsal tutumları 139
E. Hindistan ve Aşağı Sahra Afrika'sında yoksulluk ve yoksunluk 142
F. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve kayıp kadınlar 150
G. Sonuç niteliğinde yorumlar 154

V. PİYASALAR, DEVLET VE TOPLUMSAL FIRSAT 158
A. Piyasalar, özgürlük ve emek 159
B. Piyasalar ve etkinlik 165
C. Özgürlüklerin dezavantajları ve eşitsizliği arasındaki bağlantı 170
D. Piyasalar ve çıkar grupları 171
E. Piyasaların rolünü eleştirel bir tutumla inceleme gereği 176
F. Çok yanlı bir yaklaşım ihtiyacı 179
G. Karşılıklı dayanışma ve kamu malları 182
H. Kamu imkânları ve teşvikler 185
I. Teşvikler, kapasiteler ve işlevler 186
İ. Hedefleme ve olanakların sınanması 190
J. Eyleyen ve bildirişimsel temel 194
K. Mali muhafazakârlık ve bütünleştirme 195
L. Sonuç niteliğinde yorumlar 200

VI. DEMOKRASİNİN ÖNEMİ 205
A. İktisadi ihtiyaçlar ve siyasal haklar 206
B. Siyasi hakların ve demokrasinin üstünlüğü 207
C. Siyasi ve medeni haklara karşı görüşler 208
D. Demokrasi ve iktisadi büyüme 209
E. Yoksul insanlar demokrasiyi ve siyasal hakları umursarlar mı? 211
F. Siyasi hakların araçsal önemi 213
G. Siyasi hakların kurucu rolü 214
H. Demokrasinin işlemesi 215
I. Demokrasi pratiği ve muhalefetin rolü 216
İ. Sonuç niteliğinde bir yorum 219

VII. KITLIKLAR VE DİĞER KRİZLER 222
A. Yetki ve karşılıklı bağımlılık 224
B. Kıtlık nedenleri 228
C. Kıtlığın önlenmesi 233
D. Kıtlık ve yabancılaşma 236
E. Üretim, çeşitlendirme ve büyüme 242
F. İstihdam yolu ve eyleyen sorunu 244
G. Demokrasi ve kıtlığın önlenmesi 246

H. Teşvikler, bildirişim ve katılıkların önlenmesi 248
I. Demokrasinin koruyucu rolü 250
İ. Şeffaflık, güvenlik ve Asya iktisadi krizleri 252
J. Sonuç niteliğinde yorumlar 255

VIII. KADINLARIN EYLEMLİLİĞİ VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM 259
A. Eylemlilik ve refah 260
B. Ortaklık çatışması 264
C. Kazanılmış hak algıları 265
D. Çocukların hayatta kalması ve kadın eylemliliği 269
E. Eylemlilik, özgürleşme ve doğurganlığın azaltılması 273
F. Kadınların siyasal, toplumsal ve iktisadi rolleri 275
G. Sonuç niteliğinde bir yorum 280

IX. NÜFUS, BESİN MADDELERİ VE ÖZGÜRLÜK 282
A. Dünyada bir besin maddesi krizi var mı? 283
B. İktisadi teşvikler ve besin maddesi üretimi 285
C. Kişi başına besin maddesi üretimi trendinin ötesi 288
D. Nüfus artışı ve baskının savunulması 289
E. Baskı ve üreme hakkı 290
F. Malthus'çu çözümleme 294
G. İktisadi ya da toplumsal kalkınma 297
H. Genç kadınların haklarının tanınması 299
I. Dışsallık, değerler ve iletişim 301
İ. Zorlama ne kadar etkili dir? 302
J. Doğurganlığın azaltılmasının yan etkileri ve hızı 305
K. Zorlama tecrübeleri 307
L. Sonuç niteliğinde bir yorum 310

X. KÜLTÜR VE İNSAN HAKLARI 312
A. Üç eleştiri 313
B. Meşruluk eleştirisi 314
C. Tutarlılık eleştirisi 315
D. Kültürel eleştiri ve Asya'ya özgü değerler 317
E. Çağdaş Batı ve benzersizlik iddiaları 319
F. Konfüçyüs yorumları 321
G. Aşoka ve Kautilya 322
H. İslami hoşgörü 325
I. Küreselleşme: İktisat, kültür ve haklar 327
İ. Kültürel alışveriş ve kapsayıcı bir karşılıklı bağımlılık 330
J. Evrenselci varsayımlar 332
K. Sonuç niteliğinde bir yorum 335

XI. TOPLUMSAL SEÇİM VE BİREYSEL DAVRANIŞ 338
A. İmkânsızlık ve bildirişimsel temeller 340
B. Toplumsal adalet ve daha zengin bildirişim 342
C. Toplumsal etkileşim ve kısmi uyum 343
D. Amaçlanmış değişiklikler ve amaçlanmamış sonuçlar 345
E. Çin'den bazı örneklemeler 349
F. Toplumsal değerler ve kamusal çıkar 353
G. Kapitalizmde değerlerin rolü 354
H. İş etiği, güven ve sözleşmeler 356
I. Piyasa ekonomisi içinde norm ve kurumların değişimi 358
İ. Kurumlar, davranış normları ve mafya 360
J. Çevre, düzenlemeler ve değerler 362
K. Mantıklı düşünüş, duygudaşlık ve sorumluluk 364
L. Güdüsel seçim ve evrimsel yaşama 367
M. Etik değerler ve siyaset oluşturma 370
N. Yolsuzluk, teşvikler ve iş etiği 371
O. Sonuç niteliğinde yorumlar 376

XII. TOPLUMSAL BİR VAAT OLARAK BİREYSEL ÖZGÜRLÜK 380
A. Özgürlük ve sorumluluğun birbirine bağımlılığı 382
B. Adalet, özgürlük ve sorumluluk 384
C. Özgürlüğün yarattığı farklılık nedir? 389
D. Neden fark eder? 391
E. İnsani birikim ve insan kapasitesi 393
F. Son bir yorum 399

— Dizin 401

ŞEKİLLER:

1 Bölgelere göre erkeklerin hayatta kalma oranlarındaki değişimler 38
2 Bölgelere göre kadınların hayatta kalma oranlarındaki değişimler 39
3 Kişi başına GSMH (ABD Doları olarak) ve doğumdan itibaren yaşam süresi beklentisi, 1994 69
4 İngiltere ve Galler'de yaşam süresi beklentisinde görülen iyileşmeler, 1901-1960 73
5 GSMH artışı (Birleşik Krallık'ta) ve yaşam süresi beklentisinde on yıllık artışlar (İngiltere ve Galler), 1901-1960 75
6 Gerçek gelir ve aile gelirine göre düzenlenmiş Siyahlar ile Beyazlar arasındaki ölümlülük oranı karşılaştırması (35-54 yaş arası) 140
7 Seçilmiş topluluklarda toplam nüfus içinde kadın erkek oranları 149
8 Bangladeş'te tahıl üretimi, 1971-1975 230
9 1990 değerine göre ABD Doları üzerinden besin maddesi fiyatları 287

TABLOLAR:

1 Hindistan ve Aşağı Sahra Afrikası: Seçilmiş kıyaslamalar (1991) 144
2 Bölgelere göre kişi başına besin maddesi üretim endeksleri 285
3 1990 değerine göre ABD Doları üzerinden besin maddesi fiyatları: 1950-1952'den 1995-1997'ye 286

Önsöz

Bir ya da iki yüz yıl önce hayal bile edilemeyen, görülmemiş bir bolluk dünyasında yaşıyoruz. İktisadi alanın da ötesinde olağanüstü değişiklikler meydana geldi. Yirminci yüzyılda, rakipsiz bir siyasal örgütlenme modeli olarak demokratik ve katılımcı yönetim kuruldu. İnsan hakları ve siyasal özgürlük kavramları artık hâkim retoriğin önemli bir parçası. İnsanlar geçmişe kıyasla ortalama olarak daha uzun yaşıyor. Aynı zamanda, yerkürenin farklı bölgeleri artık her zamankinden daha fazla birbirine bağlı. Bu sadece iş, ticaret ve iletişim alanlarında değil, birbirini etkileyen fikirler ve idealler bakımından da geçerli.

Ve aynı zamanda olağanüstü bir yoksunluk, yoksulluk ve baskı dünyasında yaşıyoruz. Eski sorunların yanı sıra pek çok yeni sorun

var. Bunlar, sürüp giden yoksulluğu ve karşılanmayan en temel ihtiyaçları, kıtlığı ve yaygın açlığı, temel özgürlüklerin yanı sıra en basit siyasal özgürlüklerin ihlalini, kadın çıkar ve eylemlerinin yaygın biçimde göz ardı edilmesini, içinde yaşadığımız çevreye ve gerek iktisadi gerekse toplumsal hayatlarımızın sürdürülebilirliğine yönelik gittikçe ağırlaşan tehditleri kapsıyor. Bu yoksunlukların pek çoğu yoksul ülkelerin yanı sıra zengin ülkelerde de şu ya da bu biçimde gözlemlenebilir.

Bu sorunları alt etmek kalkınma uygulamasının temel amaçlarından biridir. Bizim savımıza göre, bu sıkıntılarla mücadelede farklı türden özgürlüklerin rolünü kabul etmek zorundayız. Son tahlilde bireysel eylemlilik bu yoksunlukların ele alınmasında gerçekten önemlidir. Öte yandan, bireysel olarak sahip olduğumuz eylem özgürlüğü, bize sağlanan toplumsal, siyasal ve iktisadi fırsatlar tarafından kaçınılmaz biçimde sınırlanır ve kısıtlanır. Bireysel eylemlilik ile toplumsal düzenlemeler arasında birbirini tamamlayan derin bir ilişki vardır. Bireysel özgürlüğün merkeziliğini ve bireysel özgürlüğün kapsamı *ve* etki alanı üzerinde toplumsal etkilerin gücünü eşzamanlı olarak tanımak önemlidir. Karşı karşıya olduğumuz sorunları çözebilmek için bireysel özgürlüğü toplumsal bir taahhüt olarak görmemiz gerekir. Bu çalışmanın araştırmayı ve sorgulamayı hedeflediği temel yaklaşım budur.

Bu yaklaşımda, özgürlüğün genişlemesi hem kalkınmanın başlıca asıl amacı, hem de aracı olarak görülür. Kalkınma, insanlara pek az seçenek bırakan ve makul faaliyetlerini gerçekleştirme konusunda pek az fırsat sağlayan çeşitli özgürlük yoksunluğu tiplerinin ortadan kaldırılmasından ibarettir. Bizim savımıza göre temel özgürlük yoksunluklarının ortadan kaldırılması, kalkınmanın *kurucu öğesi*dir. Ne var ki, kalkınma ile özgürlük arasındaki ilişkiye dair daha bütünlüklü bir anlayışa ulaşmak için (kendi başına önemli olan) bu temel kabulün ötesine geçmemiz gerekir. Bireysel özgürlüğün kalkınmanın üstün hedefi olarak genelde taşıdığı kendine özgü önem, başka türden özgürlükleri ilerletmek için belirli türden özgürlüklerin araçsal bakımdan etkili kılınmasıyla güçlü biçimde tamamlanır. Farklı özgürlük tipleri arasındaki bağlantılar kurucu ve

düzenleyici olmaktan çok ampirik ve nedenseldir. Örneğin, iktisadi ve siyasal özgürlüklerin, (zaman zaman ileri sürüldüğü gibi) birbirine düşman olmaktan çok birbirini güçlendirmeye yardımcı olduklarına dair güçlü kanıtlar vardır. Aynı şekilde, kamusal etkinlik gerektirebilen eğitim ve sağlık hizmetleri alanlarındaki, toplumsal imkânlar, bireysel iktisadi ve siyasal katılım fırsatlarını tamamlar ve aynı zamanda farklı yoksunluklarımızın üstesinden gelirken kendi inisiyatiflerimizin güçlenmesine yardımcı olur. Yaklaşımın kalkış noktası özgürlüğü kalkınmanın ana hedefi olarak saptamakta yatıyorsa, siyaset çözümlemesine ulaşmanın yolu, özgürlüğün bakış açısını kalkınma sürecinin yol gösterici perspektifi olarak tutarlı ve ikna edici hale getiren ampirik bağlantıların kurulmasında yatar.

Bu çalışma, çeşitli kurumları ve birbirini etkileyen pek çok eylemi kapsayarak, iktisadi, toplumsal ve siyasal etkinliklerin bütünsel bir çözümlemesini yapma gereğini ana hatlarıyla ortaya koyar; özellikle, *iktisadi fırsatlar*, *siyasal özgürlükler*, *toplumsal imkânlar*, *şeffaflık güvenceleri* ve *koruyucu güvenliği* kapsayan bazı önemli araçsal özgürlükler arasındaki roller ve bağlantılar üzerinde yoğunlaşır. Devlet, piyasa, hukuk sistemi, siyasal partiler, medya, kamusal çıkar grupları ve kamusal tartışma forumları gibi pek çok kurumu kapsayan toplumsal düzenlemeler, dağıtılan yararların pasif alıcıları olmaktan çok değişimin aktif eyleyenleri olarak görülen bireylerin temel özgürlüklerinin artırılmasına ve garanti edilmesine yaptıkları katkılar bakımından incelenir.

Bu kitap, 1996 güzünde Dünya Bankası'nda bir Başkanlık Kurulu Üyesi olarak verdiğim beş konferansı temel alıyor. Kasım 1997'de bir bütün olarak yaklaşım ve etkilerini konu alan bir konferans daha oldu. Bu görevin sağladığı fırsatı ve meydan okuma imkânını değerlendirdim. Bunun, vizyonuna, yeteneğine ve insanlığına büyük hayranlık duyduğum Başkan James Wolfensohn'un daveti üzerine gerçekleşmesi beni özellikle mutlu etti. Kendisiyle daha önce Princeton'da İleri Araştırmalar Enstitüsü Mütevelli Heyeti Üyesi olarak birlikte çalışma ayrıcalığı edindiğim Wolfensohn'un yakın bir zamanda da Dünya Bankası'ndaki liderliğinin kurucu etkisini büyük bir ilgiyle izledim.

Dünya Bankası benim değişmez biçimde favori örgütüm olmamıştır. İyi şeyler yapma gücü hemen her zaman tam aksini yapma ihtimaliyle birlikte gider ve profesyonel bir iktisatçı olarak geçmişte Dünya Bankası'nın çok daha iyi işler yapıp yapamayacağını zaman zaman sorgulamaktan da geri durmadım. Bu kuşkular ve eleştiriler yayımlanmıştır, bu nedenle, kuşkulu düşünceler beslediğime dair bir "itiraf"ta bulunmam gerekmez. Bütün bunlar, kalkınmayla ve kamu siyaseti oluşturmayla ilgili görüşlerimi Dünya Bankası'na sunma fırsatı bulduğum için özellikle hoşnut olmamı sağladı.

Ne var ki bu kitap aslında Dünya Bankası'nda ya da diğer uluslararası örgütlerde görev yapanlar ya da bu kuruluşlar adına çalışan insanlar için tasarlanmadığı gibi ulusal hükümetlerin siyaset yapıcıları ve plancıları için de tasarlanmamıştır. Bu daha çok, kalkınma ve kalkınmanın temelini oluşturan pratik sebepler üzerine, özellikle kamusal tartışma yaratmayı amaçlayan genel bir çalışmadır. Hem açıklık sağlamak, hem de yazılı versiyonu uzman olmayan okurlar için daha anlaşılır kılmak için altı konferansı on iki bölüm halinde yeniden düzenledim. Aslında tartışma yaratmayı mümkün olduğu kadar teknik olmayan bir tarzda sürdürmeye çalıştım ve daha resmi yazına -teknik yönü ağır bastığı için- sadece dipnotlarda değindim. Bu konferanslardan (1996) sonra yaşanan, Asya iktisadi krizi gibi (konferanslarda dile getirdiğim en büyük korkuların bazılarını doğrulayan) yeni iktisadi deneyimleri de yorumladım.

Toplumsal değişimin ve iktisadi ilerlemenin bir aracı olarak kamusal tartışmanın rolüne verdiğim öneme (metnin ortaya koyacağı gibi) uygun biçimde, bu çalışma, esas olarak açık müzakereye ve eleştirel incelemeye sunulmaktadır. Hayatım boyunca "yetkililer"e tavsiyelerde bulunmaktan kaçındım. Aslında önerilerimi ve eleştirilerimi -değerleri ne olursa olsun- kamusal alana yerleştirmeyi tercih ettim ve herhangi bir hükümete asla danışmanlık yapmadım. Genellikle serbest bir medyası olan üç demokraside (Hindistan, Britanya ve Birleşik Devletler) yaşayacak kadar talihli olduğum için, görüşlerin kamuya sunulma fırsatının olmayışından şikâyet etmem için herhangi bir neden yok. Öne sürdüğüm görüşler ilgi uyandırır ve bu hayati konuların daha kamusal biçimde tartışılmasına yol açarsa, bu benim için en büyük ödül olur.

Giriş:
Özgürlük olarak kalkınma

A. ÖZGÜRLÜK OLARAK KALKINMA

Kalkınma, bizim savımıza göre, insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişletme süreci olarak görülebilir. Özgürlüklere odaklanmak, kalkınmayı gayri safi milli hasılanın (GSMH) büyümesiyle, bireysel gelirlerdeki artışla, sanayileşmeyle, teknolojik ilerlemeyle ya da toplumsal modernleşmeyle özdeşleştiren daha dar kalkınma anlayışlarına ters düşer. GSMH'nin ya da bireysel gelirlerin artması toplum üyelerinin yararlandığı özgürlükleri genişletme *aracı* olarak elbette çok önemli olabilir. Ancak özgürlükler, toplumsal ve iktisadi düzenlemelerin (örneğin eğitim ve sağlık hizmetlerinin) yanı sıra medeni ve siyasal haklar (örneğin, kamuyu ilgi-

lendiren meseleleri tartışma ve denetime katılma özgürlüğü) gibi başka belirleyicilere de bağlıdır. Aynı şekilde sanayileşme, teknolojik ilerleme ya da toplumsal modernleşme bireysel özgürlüklerin genişlemesine önemli ölçüde katkıda bulunabilir; ancak özgürlük başka etkilere de bağlıdır. Eğer kalkınma özgürlüğü artırıyorsa, o zaman belirli bir araç ya da özel olarak seçilmiş bir araçlar listesinden çok bu birleştirici hedef üzerinde yoğunlaşmayı gerektiren önemli bir neden var demektir. Kalkınmayı temel özgürlüklerin genişlemesi bakımından ele almak, dikkati, başka özelliklerinin yanı sıra bu süreçte önemli rol oynayan bazı araçlardan çok, kalkınmayı önemli kılan amaçlara yöneltir.

Kalkınma, özgürlüğü ortadan kaldıran başlıca nedenlerin, zorbalığın, yoksulluğun, sistematik toplumsal yoksunlukla birlikte yetersiz iktisadi fırsatların, baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğünün ya da aşırılıklarının yanı sıra kamusal hizmetlerdeki ihmalin ortadan kaldırılmasını gerektirir. Toplam servette benzeri görülmemiş artışlara rağmen, çağdaş dünya, çok büyük sayılarda insanın -hatta belki de çoğunluğun- temel özgürlüklerini inkâr etmektedir. Temel özgürlüklerden yoksunluk bazen açlığı giderme, yeterli besin maddesine erişme, iyileştirilebilir hastalıklara çare bulma, yeterli giyinme ve barınma olanağı sağlama, temiz su veya sağlığa uygun koşullardan yararlanma karşılığında insanların özgürlüğünü çalan iktisadi yoksullukla doğrudan ilişkilidir. Özgürlük yoksunluğu, başka örneklerde, kamusal imkânların ve sosyal hizmetlerin yetersizliğiyle, sözgelimi salgın hastalıkları önleme programlarının, sağlık hizmetleri ve eğitim imkânları için örgütlü düzenlemelerin ya da yerel barış ve düzenin sürdürülmesi için gerekli etkin kurumların yokluğuyla yakından bağlantılıdır. Bazı örneklerde de, özgürlüğün ihlali, doğrudan siyasal hakların ve insan haklarının otoriter rejimlerce inkârından ve toplumsal, siyasal ve iktisadi hayata katılım özgürlüğüne getirilen kısıtlamalardan kaynaklanır.

Özgürlük iki ayrı yaklaşımdan ötürü kalkınma sürecinin merkezinde yer alır.

1) Değerlendirici yaklaşım: İlerlemenin değerlendirilmesi esas olarak insanların sahip oldukları özgürlüklerin artırılıp artırılmadığına göre yapılmalıdır.

2) Etkinlik yaklaşımı: Kalkınmanın başarılması tamamen insanların özgür eylemliliğine bağımlıdır.

Birinci güdülenmeye işaret etmiş bulunuyorum; özgürlük üzerinde yoğunlaşmayı gerektiren değerlendirici yaklaşım. İkinci sebebi, yani etkinliği izlerken, konuyla ilgili ampirik bağlantılara, özellikle farklı türden özgürlükler arasındaki, birbirini destekleyen karşılıklı bağlantılara bakmamız gerekir. Bu kitapta ayrıntılı olarak incelenen bu karşılıklı bağlantılardan dolayı, özgür ve sürdürülebilir eylemlilik büyük bir kalkınma motoru olarak ortaya çıkar. Özgür eylemlilik kalkınmanın bizatihi "kurucu" bir parçası olmakla kalmaz, aynı zamanda başka türden özgür eylemliliklerin güçlenmesine de katkıda bulunur. Bu çalışmada kapsamlı biçimde incelenen ampirik bağlantılar, "özgürlük olarak kalkınma" fikrinin bu iki yönünü birleştirir.

Bireysel özgürlük ile toplumsal kalkınmanın başarılması arasındaki ilişki, tek başına önemli olan kurucu bağlantının oldukça ötesine geçer. İnsanların olumlu kazanımları, iktisadi fırsatlardan, siyasal özgürlüklerden, toplumsal güçlerden, sağlık hizmetlerinden yararlanmayı ve temel eğitim almayı mümkün kılan koşullardan, inisiyatiflerin özendirilmesi ve geliştirilmesinden etkilenir. Bu fırsatlar için gerekli olan kurumsal düzenlemeler, insanların sahip oldukları özgürlükleri, toplumsal seçime ve bu fırsatların gelişmesini zorlayan kamusal kararların oluşumuna katılma özgürlüğü aracılığıyla kullanmalarından da etkilenir. Burada bu bağlantı da araştırıldı.

C. BAZI ÖRNEKLEMELER: SİYASAL ÖZGÜRLÜK VE YAŞAM KALİTESİ

Özgürlüğü kalkınmanın başlıca amaçlarından biri olarak görmenin yaratacağı fark birkaç basit örnekle gösterilebilir. Bu yaklaşımın bütün etki alanı ancak çok daha kapsamlı (izleyen bölümlerde buna çalışılan) bir çözümlemeden çıkabilecek olsa da, "özgürlük olarak kalkınma" fikrinin radikal doğası birkaç temel örnekle kolayca açıklanabilir.

Birincisi, GSMH artışı ya da sanayileşme bakımından ele alınan daha dar kalkınma görüşleri bağlamında, siyasal katılım ve muhalefet özgürlüğü ya da temel eğitim görme fırsatları gibi belirli siyasal ya da toplumsal özgürlüklerin "kalkınmaya yardımcı" olup olmadığı sık sorulan bir sorudur. Daha derin bir temele oturan özgürlük olarak kalkınma görüşünün ışığında, soruyu bu şekilde ortaya koymak, bu temel özgürlüklerin (yani, siyasal katılım özgürlüğü ya da temel eğitim alma veya sağlık hizmetinden yararlanma fırsatının) kalkınmanın *bütünleyici unsurları* arasında yer aldığına dair önemli anlayışın gözden kaçmasına yol açar. GSMH artışına ya da sanayileşmenin geliştirilmesine dolaylı katkılarından hareketle bu özgürlüklerin kalkınmayla hemen ilişkilendirilmesi gerekmez. Aslına bakılırsa bu hak ve özgürlükler iktisadi ilerlemeye katkı bakımından *da* çok etkilidir; bu bağlantı bu kitapta kapsamlı biçimde ele alınacaktır. Ancak aradaki nedensel ilişki gerçekten önemli olsa da bu nedensel bağlantının hak ve özgürlüklere kazandırdığı haklılık, bu özgürlüklerin kalkınmada doğrudan oynadıkları kurucu rolün ötesindedir.

İkinci bir örnekleme, (fiyat değişikliklerinin gerektirdiği düzeltmeden sonra) kişi başına düşen gelir ile bireylerin uzun ve iyi bir yaşam sürme hakları arasındaki uyumsuzlukla ilgilidir. Örneğin, Gabon ya da Güney Afrika, Namibya ya da Brezilya yurttaşları, kişi başına GSMH bakımından, Sri Lanka, Çin ya da Hindistan'ın Kerala eyaletinin yurttaşlarından çok daha zengin olabilirler, ancak ikinci gruptakilerin uzun yaşam süresi beklentileri birinci gruptakilerin beklentilerinden aslında çok daha yüksektir.

Farklı tipte bir örnek: Birleşik Devletler'de yaşayan Afrika kökenli Amerikalıların üçüncü dünyadaki insanlardan çok daha zengin olmalarına karşılık beyaz Amerikalılara kıyasla görece yoksul oldukları sık sık belirtilir. Ne var ki Afrika kökenli Amerikalıların olgunluk çağına ulaşma şanslarının, pek çok Üçüncü Dünya toplumunda, örneğin (sağlık hizmeti, eğitim ve topluluk ilişkileri bakımından farklı düzenlemeleri olan) Çin, Sri Lanka ya da Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan insanlarınkinden *kesinlikle* daha az olduğunu kabul etmek gerekir. Kalkınma çözümlemesi daha zengin ülkelere de uygunsa (bu çalışmada gerçekten böyle olduğu savunulmaktadır), daha zengin ülkelerde bu türden gruplar arası zıtlıkların varlığı, gelişmişlik ve azgelişmişlik anlayışının önemli bir yönü olarak görülebilir.

D. TİCARİ İŞLEMLER, PİYASALAR VE İKTİSADİ ÖZGÜRLÜK YOKSUNLUĞU

Üçüncü bir örnekleme, piyasaların kalkınma sürecinin parçası olarak oynadığı rolle ilgilidir. Piyasa mekanizmasının yüksek iktisadi büyümeye ve kapsamlı iktisadi ilerlemeye katkıda bulunma yeteneği çağdaş kalkınma yazınında geniş çapta -ve haklı olarak- kabul edilmiştir. Ancak piyasa mekanizmasının yerini sadece türev terimlerle anlamak hatalı olur. Adam Smith'in belirttiği gibi, mübadele ve ticari faaliyet özgürlüğü insanların mantıksal olarak değer verdikleri temel özgürlüklerin ayrılınaz bir parçasıdır.

Piyasalara *genelde karşı* olmak, neredeyse insanların birbiriyle konuşmasına genelde karşı olmak kadar tuhaf olur (bazı konuşmalar açıkça kural dışı olsa ve başkaları, hatta bizzat konuşanlar için sorunlara neden olsa da). Sözcük, mal ya da armağan alıp verme özgürlüğünün olumlu ancak uzak etkileri olduğunu açıklamak dahi gerekmez; onlar toplumun içindeki insanların yaşama ve birbiriyle etkileşme tarzının (kural ya da emirle durdurulmadıkça) bir parçasıdır. Piyasa mekanizmasının iktisadi büyümeye katkısı elbette önemlidir, ancak bu, mübadele -sözcükler, mallar, armağanlar- öz-

gürlüğünün taşıdığı doğrudan anlamın kabulünden sonra gelir.

Aslına bakılırsa, işgücü piyasasına katılma özgürlüğünün reddi, insanları köleliğe ve tutsaklığa mahkûm etme tarzlarından biridir ve bugün pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde zorunlu çalışmaya tabi tutulmama özgürlüğünden yoksunluğa karşı verilen mücadele, Amerikan İç Savaşı sırasında da geçerli olan nedenlerden ötürü önemlidir. Piyasalara girme özgürlüğü, piyasa mekanizmasının iktisadi büyümeyi ya da sanayileşmeyi ilerletip ilerletemeyeceği sorunundan tamamen bağımsız olarak, kalkınmaya tek başına önemli bir katkı olabilir. Aslında Karl Marx'ın kapitalizm övgüsü (genelde kapitalizmin büyük bir hayranı değildi) ve Amerikan İç Savaşı'nı "çağdaş tarihin büyük bir olayı" olarak nitelendirmesi (*Das Kapital*'de), köleliğe ve işgücü piyasasından zorla dışlanmaya tamamen ters düşen, iş sözleşmesi yapma özgürlüğünün taşıdığı önemle doğrudan ilgiliydi. Tartışılacağı üzere, günümüzde gelişmekte olan ülkelerin çoğunda kalkınmanın can alıcı ve zorlayıcı talepleri, açık işgücü piyasasına girişi engelleyen aleni ya da gizli kölelikten emeği özgürleştirme gereğini içerir. Aynı şekilde ürün piyasalarına girişin engellenmesi, pek çok küçük çiftçinin ve didinip uğraşan üreticinin geleneksel düzenlemeler ve kısıtlamalar altında acısını çektiği yoksunluklar arasında yer alır. İktisadi mübadeleye katılma özgürlüğü toplumsal hayatta temel bir role sahiptir.

Çoğu kez ihmal edilen bu düşünceye işaret etmek, iktisadi büyümenin hatta pek çok durumda iktisadi adaletin sağlanmasını da içeren bütün rolleri ve etkileri bakımından piyasa mekanizmasına kapsamlı biçimde hükmetmenin önemini reddetmek anlamına gelmez. Öte yandan, topluluğun piyasa yönelimli toplumun sağladığı yararlardan dışlanmaya devam eden kesimleri arasında sürüp giden yoksunlukları ve insanların yaşam tarzlarını ve değerlerini piyasa kültürüne uydurabileceklerine dair genel yargıları, bu konudaki eleştirileri de kapsayacak şekilde incelememiz gerekir. Özgürlük olarak kalkınmayı incelerken farklı saflarca öne sürülen tezlerin uygun biçimde hesaba katılması ve değerlendirilmesi gerekir. Sağlam bir kalkınma sürecinin, piyasaları çok kapsamlı biçimde kullanmaksızın başarılabileceğini düşünmek zordur, ancak bu durum,

insanları -yoksullaştıracak yerde- zenginleştirebildiği sürece, toplumsal desteğin, kamusal düzenlemenin ve devlet yönetiminin rolünü bertaraf etmez. Buradaki yaklaşım, piyasa mekanizmasını çoğu kez *ya* savunma *ya da* acımasızca saldırmaya kıyasla, piyasalar konusunda daha geniş ve daha kapsayıcı bir perspektif sağlar.

Bu örnekler listesine kendi çocukluk anılarımdan gelen bir başka örnekle son veriyorum. Bir öğle sonrası -sanırım on yaşlarındaydım- Bangladeş'in şimdiki başkenti Dakka'daki evimizin bahçesinde oynuyordum. Acıyla haykıran kanlar içinde bir adam bahçe kapısından içeri girdi. Sırtından bıçaklanmıştı. Hindistan'ın bölünerek Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından hemen önceki o günlerde cemaat ayaklanmaları oluyor, Hindular ve Müslümanlar birbirini öldürüyordu. Adam, Kader Mia adında Müslüman bir gündelik işçiydi. Üç kuruşluk bir iş için komşu eve giderken geniş Hindu bölgemizdeki cemaat mensubu haydutlar tarafından sokak ortasında bıçaklanmıştı. Ona su verdim. Bu arada bağırarak evdeki büyüklerden yardım istiyordum. Babam onu hastaneye yetiştirdi. Kader Mia yolda bize karısıyla arasında geçen konuşmayı anlattı. Karısı ona bu karışık zamanlarda düşman bir bölgeye gitmemesini söylemişti. Ancak Kader Mia iş bulup biraz para kazanabilmek için dışarı çıkmak zorundaydı, çünkü ailesinin yiyeceği yoktu. Onun iktisadi özgürlüğünün olmamasının cezası, daha sonra hastanede gerçekleşen ölüm oldu.

Bu deneyim beni çok etkiledi ve sonraları, cemaatlere ve gruplara sıkıca bağlı olanlar dahil dar biçimde tanımlanmış kimliklerin dehşet verici baskısı üzerinde düşünmemi sağladı (kitapta bu konuyu yeri geldikçe tartışacağım). Ancak bu olay ilk anda dikkate değer bir olguyu, aşırı yoksulluk formundaki iktisadi özgürlük yoksunluğunun başka özgürlük türlerinin ihlali halinde kişiyi çaresiz bir av haline getirebileceğini de gösteriyordu. Ailesi yaşamını sürdürebilecek durumda olsaydı, Kader Mia'nın o dehşet verici günlerde üç kuruş kazanacağı bir iş için düşman bir bölgeye gitmesi gerekmezdi. Görüldüğü gibi, iktisadi özgürlük yoksunluğu sosyal özgürlük yoksunluğunu doğurabildiği gibi, sosyal ya da siyasal özgürlük yoksunluğu da iktisadi özgürlük yoksunluğunu besleyebilir.

Bir kalkınma görüşünü, birbiriyle bağlantılı temel özgürlüklerin bütünleşerek genişleme süreci olarak sürdürmenin yarattığı çok önemli farkı göstermek için daha pek çok örnek verilebilir. Bu kitapta kalkınma sürecini, iktisadi, toplumsal ve siyasal düşünceleri bütünleştiren kapsayıcı terimlerle araştırmak için sunulan, incelenen ve yararlanılan görüş budur. Böylesine geniş bir yaklaşım, piyasalar ve piyasayla ilgili örgütler, hükümetler ve yerel yetkililer, siyasal partiler ve diğer sivil kuruluşlar da dahil olmak üzere pek çok farklı kurumun, eğitimle ilgili düzenlemelerin, açık diyalog ve tartışma fırsatlarının kalkınma süreci içinde oynadıkları hayati rolleri (medyanın ve diğer iletişim araçlarının rolü dahil) eşzamanlı değerlendirmeye izin verir.

Bu yaklaşım, aynı zamanda, insanların yararlandıkları ve değer verdikleri özgürlükleri etkileyebilen toplumsal değerlerin ve hüküm süren törelerin rolünü teslim etmemizi sağlar. Paylaşılan normlar, toplumsal cinsiyet eşitliği, çocuk bakımının doğası, aile büyüklüğü ve doğurganlık örüntüleri, çevrenin iyileştirilmesi gibi toplumsal özellikleri ve diğer pek çok düzenleme ve sonuçları etkileyebilir. Yerleşmiş değerler ve toplumsal töreler, yolsuzluğun varlığını ya da yokluğunu, iktisadi, toplumsal ya da siyasal ilişkilerde güven duygusunun rolünü de etkiler. Değerler özgürlüğün kullanılmasına aracılık eder, ancak değerler de bizatihi katılımcı özgürlüklerden etkilenen kamusal tartışmalardan ve toplumsal etkileşimlerden etkilenir. Bu bağlantıların her biri dikkatle incelenmeyi hak eder.

İktisadi faaliyet özgürlüğünün belirgin biçimde iktisadi büyümenin önemli bir motoru olmaya yöneldiği, ısrarla aksini söyleyenlerin varlığına rağmen, geniş çapta kabul görmüştür. Sadece piyasaların hakkını teslim etmek yeterli değildir, insanların yaşamlarının iyileştirilmesinde ve zenginleştirilmesinde diğer iktisadi, medeni ve siyasi özgürlüklerin rolünü değerlendirmek de önemlidir. Bu yaklaşım nüfus sorunu gibi tartışmalı meseleler için de geçerlidir. Aşırı yüksek doğum oranlarının düşürülmesinde özgürlüğün rolü,

karşıt görüşlerce uzun süredir tartışılmakta olan bir konudur. On sekizinci yüzyılın büyük Fransız rasyonalisti Condorcet, doğum oranlarının "aklın gelişmesi" sayesinde düşeceği, böylece daha fazla güvenliğin, daha iyi eğitimin ve daha geniş bir karar verme özgürlüğünün nüfus artışını sınırlayacağı beklentisi içindeyken, çağdaşı Thomas Robert Malthus bu görüşe kesinlikle karşı çıkıyordu. Aslında Malthus şu görüşü savunuyordu: "Hayatın gereklerini herkese yetecek bir bolluk içinde istihsal etmenin zorluğu dışında herhangi bir şeyin, çok sayıda insanın erken evlilik hevesini kıracağını ya da onları en geniş aileleri sağlıklı biçimde geçindiremez hale getireceğini farz etmek için hiçbir neden yoktur." Birbirinden farklı bu iki duruşun -biri makul özgürlüğe, diğeri iktisadi zorunluluğa dayanır- mukayeseli değerleri bu çalışmanın sonraki bölümlerinde incelenecektir (bulguların daha çok Condorcet'ten yana olduğunu öne süreceğim). Ancak bu özel anlaşmazlığın, kalkınmaya özgürlük yanlısı ve özgürlük karşıtı yaklaşımlar arasında yüzyıllardır süren tartışmanın sadece bir örneği olduğunu teslim etmek özellikle önemlidir. Bu tartışma hâlâ pek çok farklı biçimde sürmektedir.

F. KURUMLAR VE ARAÇSAL ÖZGÜRLÜKLER

Sonraki ampirik araştırmalarda, özellikle, "araçsal" bir perspektif içinde görülen beş ayrı özgürlük tipi incelenir. Bu özgürlük tipleri şunlardır: (1) *siyasal özgürlükler*, (2) *iktisadi imkânlar*, (3) *toplumsal fırsatlar*, (4) *şeffaflık güvenceleri* ve (5) *koruyucu güvenlik*. Bu hak ve fırsat tiplerinin her biri kişinin genel kapasitesinin gelişmesine katkıda bulunur. Bunlar aynı zamanda birbirini tamamlamaya da hizmet edebilir. İnsanın kapasitesini ve genelde temel özgürlükleri besleyen kamu siyaseti, ayrı ancak birbiriyle ilişkili olan bu araçsal özgürlüklerin gelişmesiyle yürütülebilir. İlerdeki bölümlerde bu farklı özgürlük tiplerinin her biri -ve ilgili kurumlar- incelenecek ve aralarındaki bağlantılar tartışılacaktır. Bunların, insanları değer verdikleri yaşam tarzlarına götürecek kapsamlı özgürlüklerin geliştirilmesinde ayrı ayrı oynadıkları rolleri inceleme fırsatı da

olacaktır. "Özgürlük olarak kalkınma" görüşünde, araçsal özgürlükler, birbiriyle ve genelde insan özgürlüğünü artırma amacıyla bağlantılıdır.

Kalkınma çözümlemesi, bir yandan, bu araçsal özgürlükleri sonuçları bakımından önemli kılan hedeflerle ve amaçlarla ilgilenirken, ayrı özgürlük tiplerini ortak etkilerini güçlendirerek *birbirine* bağlayan ampirik bağlantıları da dikkate almalıdır. Aslında bu bağlantılar, özgürlüğün araçsal rolüne ilişkin daha bütünlüklü bir anlayış kazanmak bakımından merkezi bir konumdadır.

G. SONUÇ NİTELİĞİNDE BİR YORUM

Özgürlükler sadece kalkınmanın asli amaçları değildir, aynı zamanda onun başlıca araçları arasında yer alır. Özgürlüğün değerlendirici önemini temel almanın yanı sıra, farklı özgürlük türlerini birbirine bağlayan olağanüstü ampirik bağlantıyı da anlamak zorundayız. Siyasal özgürlükler (ifade ve seçme özgürlüğü biçiminde) iktisadi güvenliği geliştirmeye yardımcı olur. Toplumsal fırsatlar (eğitim ve sağlık imkânları biçiminde) iktisadi katılımı kolaylaştırır. İktisadi imkânlar (ticaret ve üretime katılma fırsatları biçiminde) kişisel refahın yanı sıra, toplumsal imkânlar için kamusal kaynakların oluşmasına yardımcı olabilir. Farklı türden özgürlükler birbirini güçlendirebilir.

Bu ampirik bağlantılar değerlendirmeyle ilgili öncelikleri destekler. "Sabreden" ile "eyleyen" arasında ortaçağa özgü ayırım açısından bakıldığında, özgürlüğü merkeze alan bu iktisat ve kalkınma süreci anlayışı, fazlasıyla eyleyen merkezli bir görüştür. Yeterli toplumsal fırsatlara sahip olan bireyler kendi kaderlerini etkin biçimde oluşturabilirler ve yardımlaşabilirler. Cezbedici kalkınma programlarının sağladığı yararların pasif alıcıları olarak görülmeleri gerekmez. Aslında özgür ve sürdürülebilir eylemliliğin -hatta yapıcı sabırsızlığın - olumlu rolünü kabul etmenin güçlü bir gerekçesi vardır.

I
Özgürlük perspektifi

Çiftlerin daha çok para kazanma imkânı üzerine tartışmaları aşina olduğumuz bir şeydir, ancak İÖ sekizinci yüzyılda bu konuda yapılan bir konuşma özel bir önem taşır. *Brihadaranyaka Upanishad* başlıklı Sanskritçe bir metinde yer alan bu konuşmada Maitreyee adında bir kadın ve kocası Yajnavalkya daha zengin olmanın araç ve yöntemlerini tartışıyorlar, sonra birden daha önemli bir meseleye geçiyorlardı: *Servet sayesinde isteklerini ne ölçüde gerçekleştirebileceklerdi?*[1] Maitreyee, "yeryüzünün bütün servetleri"nin sadece kendisine ait olması halinde ölümsüzlüğü elde edip edemeyeceğini merak eder. "Hayır" diye karşılık verir Yajnavalkya, "yaşamın zenginlerinki gibi olabilir. Ancak servet sayesinde ölümsüzlüğü el-

1. *Brihadaranyaka Upanishad* 2.4, 2-3.

de etmeyi ummak hayaldir." Bunun üzerine Maitreyee şöyle der: "Bana ölümsüzlük getirmiyorsa serveti ne yapayım?"

Hint din felsefesinde Maitreyee'nin retorik sorusuna, gerek insanın yaşadığı açmazın doğasını, gerekse maddi dünyanın sınırlarını göstermek için tekrar tekrar yer verilmiştir. Maitreyee'nin uğradığı dünyevi düş kırıklığının diğer dünyevi meselelerde yol gösterici olabileceğinden oldukça kuşkuluyum, ancak bu alışverişin ekonomiyle ve kalkınmanın doğasını anlamakla daha doğrudan ilgili olan başka bir yönü vardır. Bu yön, gelirler ile kazanımlar, metalar ile kapasiteler, iktisadi servetimiz ile istediğimiz gibi yaşama yeteneğimiz arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Refah ve kazanımlar arasında ilişki olduğu sürece bunun güçlü ya da zayıf olması yahut gerçekleşmesinin çok şüpheli şartlara bağlı olması önemsizdir. Mesele, Maitreyee'nin -ruhu şâd olsun- üzerinde durduğu sonsuza kadar yaşama yeteneği değil, gerçekten uzun bir yaşam sürme (insanın en parlak dönemi olan genç yaşında ölmeden) ve yaşama süresi içinde (sefalet ve özgürlük yoksunluğuna düşmeden) iyi bir hayat sürdürebilme kapasitesidir. Bunlar paha biçilmez ve neredeyse hepimizin arzuladığı şeylerdir. Bu iki perspektif arasındaki (yani, sadece iktisadi servet üzerinde yoğunlaşmak ile daha geniş bir yaşama anlayışını kılavuz edinmek arasındaki) ayrılık, kalkınmanın kavramsallaştırılmasında önemli bir meseledir. Aristoteles'in *Ethika Nikomakheia*'sının (Nikomakhos'a Etik) en başında belirttiği gibi (Maitreyee ile Yajnavalkya'nın üç bin mil uzakta yaptıkları konuşmadan tınılar taşıyarak) "aramakta olduğumuz iyiliğin servet olmadığı açıktır; çünkü servet sadece faydalıdır ve başka bir şey için-dir."[2]

Daha fazla servet istememizin sebepleri varsa, şu soruları sormalıyız: Bu sebepler tam olarak nelerdir, nasıl işlerler, neye bağlıdırlar ve daha fazla servetle "yapabileceğimiz" şeyler nelerdir? Aslında daha fazla gelir ya da servet istememizin genellikle mükemmel sebepleri vardır. Bunun nedeni gelir ve servetin kendi başına arzulanabilir olması değil, bizleri değer verdiğimiz yaşam tarzlarına götürecek daha fazla özgürlüğün hayranlık uyandıran genel

2. Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çeviren D. Ross (Oxford: Oxford University Press, gözden geçirilmiş bs., 1980), kitap I, bölüm 5, s. 7.

amaçlı araçları olmalarıdır.

Servetin yararlılığı yapmamızı sağladığı şeylerde, kazanmamıza yardımcı olduğu temel özgürlüklerde yatar. Ancak bu ilişki ne dışlayıcı (çünkü yaşamlarımız üzerinde servetten başka önemli etkiler vardır), ne de birörnektir (çünkü servetin yaşamlarımıza etkisi diğer etkilerle birlikte değişir). Servetin yaşam koşullarının ve kalitesinin belirlenmesinde oynadığı önemli rolü kabul etmek, bu ilişkinin sınırlı ve koşullu doğasını anlamak kadar önemlidir. Yeterli bir kalkınma anlayışı, servet birikiminin ve gayri safi milli hasıladaki artışın ve gelirle ilgili diğer değişkenlerin çok ötesine gitmek zorundadır. Önemini göz ardı etmeksizin iktisadi büyümenin çok ötesine bakabilmeliyiz.

Gelir ve serveti azami düzeye çıkarmayı temel hedef olarak belirlememiz yeterli olmaz, bunlar Aristoteles'in dediği gibi "sadece faydalı ve başka bir şey için"dir, buna ulaşmak, kalkınma amaçları ve araçları, kalkınma sürecini daha bütünlüklü biçimde anlamak sorgulama ve araştırma gerektirir. Aynı sebepten ötürü, iktisadi büyüme de mantıklı biçimde tek başına bir amaç olarak görülemez. Kalkınmanın daha çok yaşam standardımızı yükseltmek ve yararlandığımız özgürlükleri geliştirmekle ilgili olması gerekir. Değer verdiğimiz özgürlükleri genişletmek sadece yaşamımızı daha zengin ve daha engelsiz hale getirmekle kalmaz, aynı zamanda kendi irademizi kullanarak ve içinde yaşadığımız dünya ile etkileşerek - ve onu etkileyerek- daha bütünsel sosyal kişiler olmamızı sağlar. Bu genel yaklaşım 3. bölümde daha bütünlüklü biçimde öneriliyor ve inceleniyor ve birbiriyle yarışan diğer yaklaşımlarla değerlendirici biçimde kıyaslanıyor.[3]

3. Özgürlüğü merkeze alan bir toplumsal değerlendirme anlayışının farklı yönlerini daha önceki yayınlarda tartıştım: bkz. "Equality of What?", *Tanner Lectures on Human Values* içinde, c. I, der. S. McMurrin (Cambridge: Cambridge University Press, 1980); *Choice, Welfare and Measurement* (Oxford: Blackwell; Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982; yeni bs. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997); *Resources, Values and Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984); "Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", *Journal of Philosophy 82* (Nisan 1985); *Inequality Reexamied* (Oxford: Clarendon Press; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992). Ayrıca bkz. der. Martha Nussbaum ve Amartya Sen, *The Quality of Life* (Oxford: Clarendon Press, 1993).

Dünyanın her yerinde pek çok insan özgürlük yoksunluğunun çeşitli biçimleri yüzünden acı çekiyor. Belirli bölgelerde milyonlarca insanın en temel özgürlüğü olan yaşama hakkını elinden alan kıtlıklar devam ediyor. Hatta kıtlığın harap etmediği ülkelerde bile yetersiz beslenme çok büyük sayıda savunmasız insanı etkileyebiliyor. Gene çok sayıda insan, sağlık hizmetlerine, sıhhi koşullara ya da temiz suya yeterince ulaşamıyor ve hayatlarını gereksiz hastalıklarla savaşarak, çoğu kez erken ölümlere yenik düşerek tüketiyor. Daha zengin ülkelerde de sık sık derin bir çaresizlik içinde yaşayan, temel sağlık hizmeti imkânlarından ya da işlevsel eğitimden ya da kazançlı bir işten ya da iktisadi ve sosyal güvenlikten yoksun insanlar görülüyor. Çok zengin ülkelerde bile oldukça varlıklı insan gruplarının hayatta kalma süresi, bazen üçüncü dünya denilen bölgelerin çok daha yoksul ekonomilerinde yaşayan insanlarınkinden daha uzun olmuyor. Ayrıca, kadınlar ile erkekler arasındaki eşitsizlik milyonlarca kadının hayatını çekilmez hale getiriyor -bazen de erken yaşta sona erdiriyor- ve temel özgürlükleri kadınlar açısından farklı tarzlarda ve ağır biçimde kısıtlıyor.

Özgürlükten yoksunluğun diğer biçimlerine gelince, dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan çok sayıda insan siyasi ve medeni haklarından sistematik biçimde yoksun bırakılıyor. Bunun iktisadi büyümeyi tetiklediği ve hızlı iktisadi kalkınma bakımından "iyi" olduğu sık sık öne sürülmüştür. Hatta bazıları, iktisadi kalkınma bakımından avantajlı olduğunu iddia ettikleri daha katı siyasal sistemleri - temel medeni ve siyasi hakların tanınmadığı- var güçleriyle savunmuşlardır. Singapur'un eski Başbakanı Lee Kuan Yew'e atfen genellikle "Lee Tezi" olarak anılan bu tez zaman zaman oldukça güdük ampirik bulgularla desteklenmeye çalışılmıştır. Otoriter siyasetlerin iktisadi büyümeye gerçekten yardımcı olduğunu gösteren pek az bulgu vardır ve daha kapsamlı ülkeler arası kıyaslamalar bu tezi hiçbir şekilde doğrulamamıştır. Aslında ampirik bulgular, iktisadi büyümenin, katı bir siyasal sistemdense daha dostça bir iktisadi iklim meselesi olduğunu çok güçlü biçimde ortaya koyar. Bu ko-

nu 6. bölümde ele alınacaktır.

Ayrıca iktisadi kalkınmanın, ekonomik güvenlik gibi, başka boyutları da vardır. Ekonomik güvensizliği demokratik hakların ve özgürlüklerin yokluğuyla ilişkilendirmek mümkündür. Aslında demokrasinin işlemesi ve siyasal hakların varlığı, kıtlıkların ve diğer iktisadi bunalımların önlenmesine de yardımcı olabilir. Kıtlığın (ya da diğer iktisadi bunalımların) acısını kendi yaşamında hiç ya da nadiren çekmiş otoriter yöneticiler, önleyici tedbirleri zamanında alma dürtüsünden yoksun olma eğilimindedir. Demokratik hükümetler ise, tam aksine, seçimleri kazanmak ve halkın eleştirileriyle yüzleşmek zorundadır ve gerek kıtlıkları gerekse diğer bunalımları önleyecek tedbirleri almalarına yol açan güçlü dürtülere sahiptir. Dünya tarihinde, ister iktisadi bakımdan zengin (çağdaş Batı Avrupa ya da Kuzey Amerika gibi), ister görece yoksul (bağımsızlık sonrası Hindistan, Bostvana ya da Zimbabve gibi) olsun işleyen bir demokraside asla kıtlık yaşanmaması şaşırtıcı değildir. Kıtlıklar genellikle, yabancıların yönettiği sömürge bölgelerinde (İngiliz Hindistanı ya da müsadereci İngilizlerin yönettiği bir İrlanda gibi) ya da tek parti devletlerinde (1930'larda Ukrayna'da, 1958-1961'de Çin'de ya da 1970'lerde Kamboçya'daki gibi) ya da askeri diktatörlüklerde (yakın geçmişte Etyopya, Somali ya da bazı Sahel ülkelerinde) görülmüştür. Aslında, bu kitap baskıya verilirken, dünya "kıtlık ligi"nde birinci geldiği görülen iki ülke, her ikisi de diktatörlük yönetimlerinin ünlü örnekleri olan Kuzey Kore ve Sudan'dır. Aslında çok daha geniş bir etki alanına sahip olan demokratik çoğulculuğun avantajları, kıtlığın önlenmesi konusunda kendisini son derece güçlü bir şekilde ve büyük bir açıklıkla göstermektedir.

Ancak -en temelde- siyasal ve kişisel özgürlüklerin önemi doğrudan doğruya kendisinden kaynaklanır, bunu vurgulamak için ekonomi üzerindeki etkilerinin açıklanması gerekmez. Siyasal ya da kişisel hak ve özgürlükleri olmayan insanlar, yeterli ekonomik güvenliğe sahip oldukları (ve elverişli iktisadi koşullardan yararlandıkları) zaman bile, yaşamlarını yönlendiren önemli özgürlüklerden ve kamusal meselelerde hayati kararların alınmasına katılma fırsatından yoksun kalırlar. Bu yoksunluklar toplumsal ve siyasal

yaşamı kısıtladıkları için başka sorunlara (iktisadi bunalım gibi) yol açmasalar dahi baskıcı olarak görülmeleri gerekir. Siyasi ve medeni haklar insan özgürlüğünün kurucu unsurları olduğu için, bunların inkârı başlı başına bir engel oluşturur. İnsan haklarının kalkınmadaki rolünü incelerken medeni ve siyasi hakların araçsal öneminin yanı sıra kurucu özelliğini de belirtmemiz gerekir. Bu meseleler 6. bölümde inceleniyor.

B. UYGULAMALAR VE FIRSATLAR

Yukarıdaki tartışma, burada ele alınan özgürlük görüşünün hem eylem ve karar özgürlüğünü sağlayan *uygulamaları*, hem de verili kişisel ve toplumsal koşulları bakımından insanların sahip oldukları fiili *fırsatları* kapsadığını açıkça ortaya koymuş olmalı. Özgürlük yoksunluğu, ya yetersiz uygulamalardan (oy verme ayrıcalıklarının ya da diğer siyasi ve medeni hakların ihlali gibi) ya da bazı insanların asgari düzeyde başarmak istedikleri (erken ölüm, önlenebilir hastalık ya da açlığa maruz kalmamak gibi) şeyler için sahip oldukları fırsatların yetersizliğinden kaynaklanabilir.

Özgürlüğün *uygulama yönü* ile *fırsat yönü* arasındaki ayırım önemli bir karşıtlığı içerir. Bu karşıtlık, farklı düzeylerde izlenebilir. Özgürlüğün uygulama yönü ile fırsat yönünün farklı rollerini ve gereklerini (aradaki karşılıklı bağlantıların yanı sıra) bir başka yerde tartıştım.[4] Burada söz konusu ayırımla ilgili karmaşık ve ince meselelere girmek gerekmese de, özgürlüğü yeterince geniş bir kapsamda görmek çok önemlidir. Dikkati sadece elverişli uygulamalarla (liberter denilen kişilerin, bazı çaresiz insanların önemli fırsatlardan sistematik biçimde yoksun bırakıldıkları için acı çekip çekmedikleri konusunda asla endişelenmeksizin zaman zaman yaptıkları gibi) ya da alternatif olarak sadece yeterli fırsatlarla (sonuç-

4. Kennet Arrow Konferansları kapsamında, *Freedom, Rationality and Social Choice: Arrow Lectures and Other Essays* içinde [(Oxford: Oxford University Press, 2000)]. Bu çözümlemede özgürlüğün belirlenmesi ve değerlendirilmesiyle ilgili pek çok teknik mesele de incelenmektedir.

çu denilen kişilerin fırsatları sağlayan uygulamaların ya da insanların sahip oldukları seçme özgürlüğünün doğası hakkında bir kaygı taşımaksızın zaman zaman yaptıkları gibi) sınırlamaktan kaçınmak gerekir. Hem uygulamalar hem de fırsatlar kendi başlarına önem taşırlar ve bu yönlerin her biri kalkınmanın özgürlük olarak görülmesiyle ilgilidir.

C. ÖZGÜRLÜĞÜN İKİ ROLÜ

Bu kitapta sunulan kalkınma çözümlemesi bireylerin özgürlüklerini temel yapı taşları olarak görür. Bu nedenle dikkat, özellikle kişilerin haklı olarak değer verdikleri yaşam tarzlarına ulaşma "kapasiteleri"nin genişletilmesine yöneltilmiştir. Bu kapasiteler kamu siyasetiyle artırılabilir, ama öte yandan, kamu siyasetinin yönü, toplumun katılımcılık kapasitesinin etkin kullanımıyla da etkilenebilir. Bu *iki yönlü ilişki* burada sunulan çözümlemenin merkezinde yer alır.

Kalkınma kavramında, bireysel özgürlüğün hayati önemi bakımından, sırasıyla *değerlendirme* ve *etkinlik* ile ilişkili iki ayrı yaklaşım vardır.[5] Birincisi, burada kullanılan normatif yaklaşımda temel bireysel özgürlükler eleştirel olarak ele alınır. Bu görüşe göre, bir toplumun başarısı esas olarak o topluma mensup üyelerin yararlandıkları temel özgürlüklere göre değerlendirilmektedir. Bu değerlendirici konum, fayda ya da uygulama niteliğinde özgürlük ya da gerçek gelir gibi başka değişkenleri odağa alan daha geleneksel normatif yaklaşımların bildirişimsel (enformasyonel) odağından farklılaşır.

Kişinin değer verdiği şeyleri yapması için daha çok özgürlüğe sahip olması, (1) kişinin kapsamlı özgürlüğü bakımından başlı başına anlamlıdır, ve (2) kişinin değerli sonuçlara ulaşma fırsatını ar-

5. Değerlendirici ve etkinlik yaklaşımlarına ilişkin bana ait daha kapsamlı bir araştırma için bkz. "Rights and Agency", *Philosophy and Public Affairs II* (1982). Yeni bs. *Consequentialism and Its Critics* içinde, der. Samuel Scheffler; "Well-being, Agency and Freedom"; *On Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1987).

tırması bakımından önemlidir.[6] Her ikisi de toplum üyelerinin özgürlüklerinin değerlendirilmesiyle ilişkilidir ve bu nedenle toplum kalkınmasının değerlendirilmesi bakımından hayatidir. Bu normatif odağın (ve özellikle adaleti bireysel özgürlükler ve onun toplumsal bağıntıları açısından görmenin) sebepleri 3. bölümde daha bütünlüklü olarak inceleniyor.

Temel özgürlükleri böylesine hayati bir konu olarak ele almanın ikinci sebebi özgürlüğün sadece başarı ve başarısızlığın temeli olması değil, aynı zamanda bireysel inisiyatif ve sosyal etkinliğin önemli bir belirleyicisi olmasıdır. Artan özgürlük, insanların kendi sorunlarına çare bulma ve aynı zamanda dünyayı etkileme kapasitesini artırır ve bu meseleler kalkınma sürecinin merkezinde yer alır. Buradaki kaygı, bireyin (aşırı basitleştirme riskini göze alarak) "eylemlilik yönü" diyebileceğimiz şeyle ilgilidir.

"Eylemlilik" teriminin hangi anlamda kullanıldığını biraz açıklamak gerekli. "Eyleyen" ifadesi, iktisat ve oyun teorisi yazınında bazen bir başkası adına eylemde bulunan (belki de bir "sorumlu" tarafından yönlendirilen) ve başarıları bir başkasının ("sorumlu"nun) üzerinden değerlendirilen bir kişiyi anlatmak için kullanılır. "Eyleyen" terimini bu anlamda değil, daha eski -ve "daha görkemli"- anlamıyla, eylemde bulunan ve değişim yaratan ve başarıları, biz bunları bazı dışsal ölçütlere göre değerlendirsek de değerlendirmesek de, kendi değerleri ve hedefleri açısından yargılanabilen kişi anlamında kullanıyorum. Bu çalışma özellikle, bireyin toplumun bir üyesi olarak, iktisadi, toplumsal ve siyasal eylemlerin bir katılımcısı olarak oynadığı eylemlilik (piyasaya katılmaktan siyasal alanda ya da diğer alanlardaki bireysel ya da ortak faaliyetlerde doğrudan ya da dolaylı olarak yer almaya kadar değişen) rolüyle ilgileniyor.

Bu, çok sayıda kamu siyaseti sorunuyla ilişkilidir. Bu sorunlar, siyaset patronlarında çok yaygın biçimde görülen ince ayarlı (atıl olduğu farz edilen bir nüfusa "ideal hizmet" olarak sunulan) "he-

6. Bu bileşenler, sırasıyla özgürlüğün (1) uygulama yönüne ve (2) fırsat yönüne denk düşer. Bunlar, Kenneth Arrow Konferansları'nda çözümlenmektedir; *Freedom, Rationality and Social Choice* içinde.

def" kullanma ayartısı gibi stratejik meselelerden, hükümetlerin demokratik irdeleme ve reddetme sürecinden (medeni ve siyasi hakların katılımcı biçimde kullanılmasından) ayrılma girişimleri gibi temel konulara kadar çeşitlenir.[7]

D. DEĞERLENDİRİCİ SİSTEMLER: GELİRLER VE KAPASİTELER

Burada kullanılan değerlendirici yaklaşım olgusal bir temel üzerinde yoğunlaşır ve böylece, pratik ve daha geleneksel etik yaklaşımlardan; *gelir* ve *servet*in önceliği üzerinde (insanların yaşamları ve temel özgürlüklerin özelliklerinden çok) "iktisadi" yoğunlaşma, *zihinsel tatmin* üzerinde (yaratıcı hoşnutsuzluk ve yapıcı tatminsizlikten çok) "faydacı" bir anlayışla odaklanma, özgürlük *uygulamaları*yla "liberter" bir anlayışla (bu uygulamalardan türeyen sonuçları kasten ihmal ederek) uğraşma vb. gibi iktisadi siyaset çözümlemelerinden ayrılır. İnsanların yararlanması gereken temel özgürlükler üzerinde odaklanan farklı bir olgusal temele ilişkin kapsayıcı bir vaka 3. bölümde inceleniyor.

Bu yaklaşım, bireysel kapasite yoksunluğunun gelir düzeyinin düşüklüğüyle yakından bağlantılı olabileceğini reddetmez. Gelir düzeyinin düşüklüğü iki yönle bağlantılıdır: (1) Düşük gelir, açlık ve yetersiz beslenmenin yanı sıra düşük okuryazarlık oranının ve fiziksel sağlıksızlığın önemli bir sebebi olabilir, ve (2) tam tersine, daha iyi eğitim ve sağlık daha yüksek gelir sağlamaya yardımcı olur. Bu bağlantıların tam olarak kavranması gerekir. Ancak temel kapasiteler ve bireylerin yararlandığı etkin özgürlükler üzerinde başka etkiler ve bu iç bağlantıların doğasını ve etki alanını incelemek için uygun sebepler vardır. Aslında, tam da gelir yoksulluğu ve

7. "Hedef" sorununu Dünya Bankası'nın 1992'de Kalkınma İktisadı konulu yıllık konferansına sunduğum "The Political Economy of Targeting" başlıklı tezde tartışmaya çalıştım. Bkz. *Public Spending and the Poor: Theory and Evidence*, der. Dominique van de Walle ve Kimverly Nead (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995). Kalkınmanın bir parçası olarak siyasal özgürlük sorunu "Freedoms and Needs" başlıklı makalemde ele alınmaktadır; bkz. *New Republic*, 10-17 Ocak 1994.

kapasite yoksunluğu arasında genellikle önemli nedensel bağlantılar olduğu için, birincisinin bize ikincisi hakkında yeterince fikir verebileceği düşüncesine saplanıp kalmaktan kaçınmak gerekir. Arada sıkı bağlar yoktur ve siyasal açıdan bakıldığında ayrılma noktaları, genellikle, bu iki değişken setinin sınırlı birlikteliğinden çok daha önemlidir. İlgimizi gelir yoksunluğu üzerine dışsal bir yoğunlaşmadan daha içsel bir kapasite yoksulluğu fikrine yöneltecek olursak, insan hayatının yoksulluğunu ve özgürlükleri (gelir perspektifini siyaset çözümlemesinde bir referans noktası olarak dışlama eğilimi gösteren bir tür istatistiği devreye sokarak) farklı bir bildirişimsel temelde daha iyi anlayabiliriz. Gelir ve servetin rolü -diğer etkiler kadar önemli olmakla birlikte- daha geniş ve daha kapsamlı bir başarı ve yoksunluk görünümü içinde bütünleştirilmelidir.

E. YOKSULLUK VE EŞİTSİZLİK

Yoksulluk ve eşitsizlik çözümlemesi için gerekli görülen bu bildirişimsel temelin içerimleri 4. bölümde inceleniyor. Yoksulluğu düşük gelir düzeyinden çok temel kapasitelerden yoksunluk olarak görmenin geçerli sebepleri vardır. Temel kapasitelerden yoksunluk erken ölümlerde, ciddi şekilde yetersiz beslenmede (özellikle çocukların), süregiden hastalıklarda, okuryazarlık oranının düşüklüğünde ve diğer başarısızlıklarda yansıyabilir. Sözgelimi, bazı toplumlarda, özellikle Güney ve Batı Asya, Kuzey Afrika ve Çin'de yaşa göre saptanan kadın ölüm oranlarının olağanüstü yüksekliğinden kaynaklanan korkunç "kayıp kadınlar" fenomeninin, toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunda bize bazen pek az şey söyleyen gelir düşüklüğünden çok, demografik, tıbbi ve toplumsal bildirişimle çözümlenmesi gerekir.[8]

Perspektifteki kayma, bize sadece *gelişmekte olan* ülkeler için değil, daha *zengin* toplumlar için de geçerli olan farklı -ve konuyla daha doğrudan ilgili- bir yoksulluk anlayışı kazandırdığı için önem-

8. Bu konuyu, "Missing Women", *British Medical Journal 303* (1992) içinde tartıştım.

lidir. Belli başlı Avrupa ülkelerinin çoğunda % 10-12 gibi rakamlara varan yüksek işsizlik oranı, gelir dağılımı istatistiklerine pek yansımayan yosunlukları gösterir. Bu yoksunluklar çoğu kez, Avrupa sosyal güvenlik sisteminin (işsizlik sigortası dahil) işsizin uğradığı gelir kaybını karşılama eğiliminde olduğu gerekçesiyle önemsenmez. Ancak işsizlik sadece devlet akratımlarıyla karşılanabilen bir gelir yetersizliği değil; aynı zamanda, bireysel özgürlük, inisiyatif ve beceriler üzerindeki uzun erimli zayıflatıcı etkilerin de kaynağıdır. Çeşitli etkilerinin yanı sıra işsizlik bazı grupların "toplumdan dışlanma"sına ve kendi gücüne dayanma, özgüven, psikolojik ve fiziksel sağlığın kaybedilmesine yol açar. Aslında, yüksek ve katlanılması güç işsizlik düzeylerini azaltacak yeterli siyasetler oluşturulmadan "kişisel gayret"in öne çıktığı bir toplumsal ortama geçmek için yapılan çağdaş Avrupa girişimlerinde bir yetersizlik duygusunun açığa çıktığını görmemek gerçekten zordur. İşsizlik düzeyleri bu türden kişisel gayreti olağanüstü zorlaştırmaktadır.

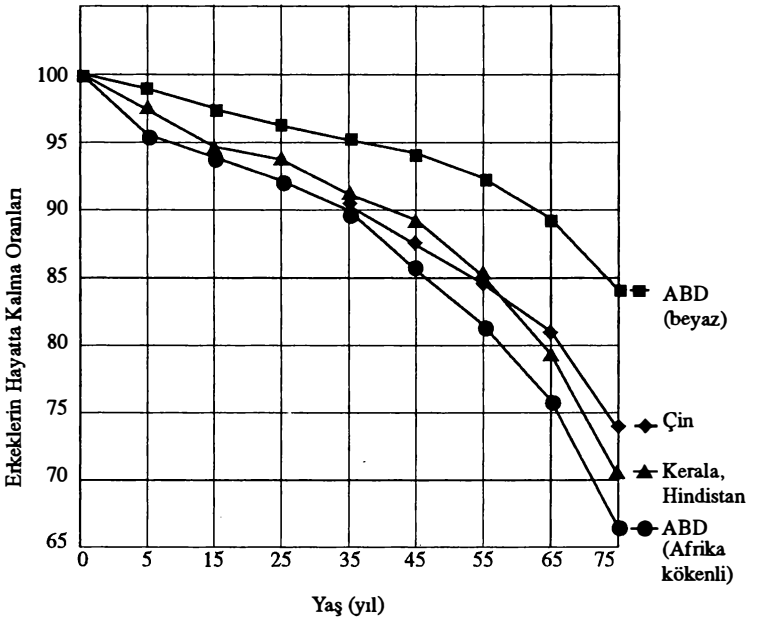
F. GELİR VE ÖLÜMLÜLÜK ORANI

Ölümlülük oranı ile gelir arasındaki bağlantı (Maitreyee'nin tutkuyla merak ettiği konu) açısından bakıldığında bile, çok zengin ülkelerdeki belirli grupların yoksunluk boyutunun üçüncü dünya denilen ülkelerdekiyle kıyaslanabilir olması dikkate değer. Örneğin, Birleşik Devletler'de bir grup olarak ele alındığında Afrika kökenli Amerikalıların ileri yaşlara ulaşma şansı, ekonomileri çok yoksul olan Çin ya da Hindistan'ın Kerala eyaletinde (ya da Sri Lanka, Jamaika ya da Kosta Rika'da) dünyaya gelen insanların ileri yaşlara ulaşma şansından daha yüksek değildir, hatta daha düşüktür. [9]

Bu durum şekil 1 ve 2'de görülmektedir. Birleşik Devletler'de yaşayan Afrika kökenli Amerikalıların kişi başına düşen geliri beyaz nüfusunkinden önemli ölçüde düşük olsa da, Afrika kökenli

9. Bu ve bu türden diğer kıyaslamalar, "The Economics of Life and Death" başlıklı makalemde yer almaktadır. Bkz. *Scientific American 266* (Nisan 1993). Ayrıca bkz. "Demography and Welfare Economics", *Empirica 22* (1995).

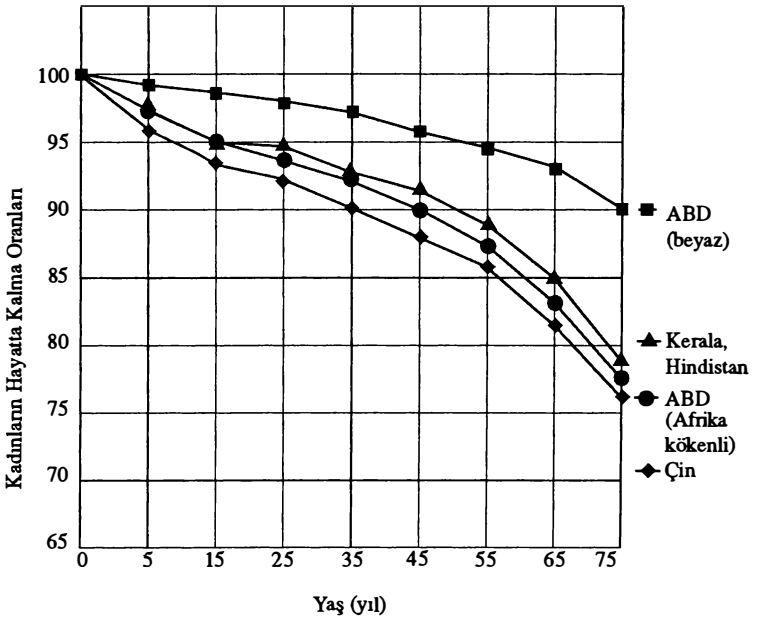
ŞEKİL 1: *Bölgelere göre erkeklerin hayatta kalma oranlarındaki değişimler*

Kaynaklar: Birleşik Devletler, 1991-1993: ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı, *Health United States 1995* (Hyattsville, Md.: Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1996); Kerala, 1991: Hindistan Hükümeti, *Sample Registration System: Fertility and Mortality Indicators 1991* (Yeni Delhi: Genel Nüfus Kayıt Bürosu, 1991); Çin, 1992: Dünya Sağlık Örgütü, *World Health Statistics Annual 1994* (Cenevre: Dünya Sağlık Örgütü, 1994).

Amerikalılar (geçim maliyeti farklılıkları dikkate alındığında bile) gelir bakımından Çin ya da Kerala halkından birkaç kat daha zengindir . Bu bağlamda, Afrika kökenli Amerikalıların yaşam süresi beklentilerinin çok daha yoksul Çinlilerin ya da Kerala'daki Hintlilerinkiyle kıyaslanması özellikle ilginçtir. Afrika kökenli Amerikalılar düşük yaş gruplarında hayatta kalma bakımından (özellikle

ŞEKİL 2: *Bölgelere göre kadınların hayatta kalma oranlarındaki değişimler*

Kaynaklar: Birleşik Devletler, 1991-1993: ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı, *Health United States 1995* (Hyattsville, Md.: Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1996); Kerala, 1991: Hindistan Hükümeti, *Sample Registration System: Fertility and Mortality Indicators 1991* (Yeni Delhi: Genel Nüfus Kayıt Bürosu, 1991); Çin, 1992: Dünya Sağlık Örgütü, *World Health Statistics Annual 1994* (Cenevre: Dünya Sağlık Örgütü, 1994).

bebek ölümleri bakımından) Çinlilere ya da Hintlilere kıyasla daha iyi olma eğilimindedirler, ancak bu durum yıllar içinde değişmektedir.

Gerçekte, Çin ve Kerala'daki erkeklerin daha yaşlı gruplarda yer alacak kadar hayatta kalma bakımından Afrika kökenli Amerikalıları kesin olarak geride bıraktığı görülür. Afrika kökenli Ameri-

kalı kadınların sergiledikleri daha yüksek yaşlara ulaşma görüntüsü çok daha yoksul Çinlilerinkine yakındır ve hayatta kalma oranları Kerala'daki çok daha yoksul Hintlilerinkinden kesinlikle daha düşüktür. Böylece Afrika kökenli Amerikalılar, Amerikalı beyazlara kıyasla sadece kişi başına gelir bakımından *göreli* yoksunluğa maruz olmakla kalmazlar, aynı zamanda ileri yaşlara ulaşma bakımından Kerala'daki düşük gelirli Hintlilerden (hem kadınlar hem erkekler) ve Çinlilerden (sadece erkekler) *mutlak anlamda* daha yoksun durumdadırlar. Bu (yani, kişi başına gelirin ortaya koyduğu yaşam standartları ile daha ileri yaşlara ulaşma kapasitesinin ortaya koyduğu yaşam standartları arasındaki) karşıtlıklara yol açan nedensel etkiler, sağlık sigortası kapsamı, kamu sağlık hizmetleri, okul eğitimi, yasa ve düzen, şiddetin yaygınlığı ve benzeri toplumsal düzenlemeleri ve topluluk ilişkilerini içerir.[10]

Birleşik Devletler'deki Afrika kökenli Amerikalıların bir bütün olarak pek çok içsel farklılık taşıdığını da belirtmek gerekir. Aslında, özellikle ABD kentlerinde (New York City, San Francisco, St. Louis ya da Washington D.C. gibi) yaşayan siyah erkek nüfusa bakacak olursak, çok daha erken yaşlarda hayatta kalma süresi bakımından Çin ya da Kerala'da yaşayan insanların gerisinde olduklarını görürüz.[11] Pek çok üçüncü dünya halkının da gerisindedirler: sözgelimi, Bangladeşli erkeklerin kırk yaşın üzerine ulaşma şansı, refah içindeki New York kentinin Harlem bölgesinde yaşayan Afrika kökenli Amerikalı erkeklerininkinden daha fazladır. Bütün bunlar, Birleşik Devletler'de yaşayan Afrika kökenli Amerikalıların Üçüncü Dünya ülkelerindeki karşılaştırma gruplarında yaşayan insanlardan birkaç kat daha zengin olmalarına rağmen böyledir.[12]

10. Bu konuda "Economics of Life and Death" başlıklı makaleme ve ayrıca burada değinilen tıp yazınına bakınız. Ayrıca bkz. Jean Drèze ve Amartya Sen, *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989). Bu genel konuda ayrıca bkz. M. F. Perutz, "Long Live the Queen's Subjects", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London 352* (1997).

11. Bu sonuca, yaşam süresi beklentisiyle ilgili hesaplamaları yapmak için kullanılan geriplan verilerinden hareketle ulaşılabilir. Bkz. C. J. L. Murray, C. M. Michaud, M. T. McKenna ve J. S. Marks, *U.S. Patterns of Mortality by County and Race: 1965-1994* (Cambridge, Mass.: Harvard Center for Population and Development Studies, 1998), bkz. özellikle tablo 6d.

12. Bkz. Colin McCord ve Harold P. Freeman, "Excess Mortality in Harlem", *New*

Yukarıdaki tartışmada çok temel bir özgürlük üzerinde durdum; erken ölüme yenik düşmeyerek hayatta kalma kapasitesi. Bu, hiç kuşkusuz, önemli bir özgürlüktür, ancak önemli olan daha pek çok özgürlük vardır. Aslında konumuzla ilgili özgürlüklerin kapsamı çok geniş olabilir. Özgürlüklerin geniş kapsamı zaman zaman özgürlük merkezli kalkınmaya "işlemsel" yaklaşım bakımından bir sorun olarak görülür. Bu kötümserliğin yersiz olduğunu düşünüyorum, ancak konuyu 3. bölüme kadar erteleyeceğim. Bu bölümde temel değerlendirme yaklaşımları bütün olarak ele alınacak.

Ne var ki burada özgürlük merkezli perspektifin, kişinin geliri ve elindeki kaynaklar üzerinde değil daha çok insanın yaşam tarzı (belki de insanın sahip olduğu seçenekler) üzerinde yoğunlaşan "yaşam kalitesi"ne yönelik ortak ilgiyle türsel bir benzerlik taşıdığını belirtmek gerekir.[13] Gelir ve servetten çok yaşam kalitesi ve temel özgürlüklere odaklanılması yerleşik iktisat geleneklerinden bir kopuş olarak görülebilir ve (özellikle kıyaslamanın, çağdaş iktisatta görülen ve geliri merkeze yerleştiren daha katı bazı çözümlemelerle yapılması halinde) bir bakıma böyledir de. Ancak gerçekte daha kapsamlı olan bu yaklaşımlar başından itibaren profesyonel iktisadın parçası olan çözümlemenin genel hatlarıyla uyumludur. Aristotelesçi bağlantıların yeterli olduğu aşikârdır (Aristoteles'in üzerinde durduğu "refah" ve "kapasite," Martha Nussbaum'un tartıştığı gibi, yaşam kalitesi ve temel özgürlüklerle belirgin biçimde ilişkilidir).[14] Adam Smith'in "zorunluluklar" ve yaşama koşulları çözümlemesiyle de güçlü bağlantılar vardır.[15]

Aslında iktisadın kökeni, önemli ölçüde, insanların iyi bir ya-

England Journal of Medicine 322 (18 Ocak 1990); ayrıca bkz. M. W. Owen, S. M. Teutsch, D. F. Williamson ve J. S. Marks, "The Effects of Known Risk Factors on the Excess Mortality of Black Adults in the United States", *Journal of the American Medical Association 263*, no. 6 (9 Şubat 1990).

13. Bkz. der. Nussbaum ve Sen, *The Quality of Life* (1993).

14. Bkz. Martha Nussbaum, "Nature, Function and Capability: Aristotle on Political Distribution", *Oxford Studies in Ancient Philosophy* (1988, ek cilt); ayrıca bkz. der. Nussbaum ve Sen, *The Quality of Life* (1993).

15. Bkz. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Na-*

şam sürmek için sahip oldukları fırsatlarla ve bunların üzerindeki nedensel etkilere ilişkin değerlendirmeyi inceleme ihtiyacıyla güdülendi. Bu fikirlerin Aristotelesçi klasik kullanımı bir yana, benzer anlayışlar, on yedinci yüzyılda William Petty'nin öncülüğünde, ardından Gregory King, François Quesnay, Antoine-Laurent Lavoisier, Joseph-Louis Lagrange ve diğerleri tarafından ulusal muhasebeler ve iktisadi refah üzerine yazılan yazılarda bol miktarda kullanıldı. Bu iktisadi çözümleme önderlerinin tasarladıkları ulusal muhasebeler modern gelir kavramının temellerini oluştururken, ilgileri asla bu kavramla sınırlı kalmadı. Gelirin önemini araçlara ve koşullara bağlı olarak da değerlendirdiler.[16]

Sözgelimi, William Petty ulusal gelir tahminlerinde hem "gelir yöntemi"nin hem de "gider yöntemi"nin öncülüğünü yaparken (modern gelir tahmin yöntemleri doğrudan bu öncü girişimlerden kaynaklanır), "Ortak Güvenlik" ve "her bir İnsanın özel Mutluluğu" gibi konularla özellikle ilgilendi. Petty'nin kendi araştırması için belirlediği hedef, insanların yaşam koşullarının değerlendirilmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Bilimsel araştırmayı anlamlı bir dozda on yedinci yüzyıl siyasetiyle birleştirmeyi ("Kral'ın tebaasının hoşnutsuz insanların iddia ettikleri kadar kötü bir durumda" olmadığını "göstermek için") başardı. Bu arada meta tüketiminin insanların çeşitli işlevleri üzerinde yarattığı etki de başkalarının ilgisini çekiyordu. Örneğin, büyük matematikçi Joseph-Louis Lagrange metaları işlevleriyle ilgili özellikleri bakımından ele alma, buğday ve diğer tahıl miktarlarını denk besinlere, bütün et miktarlarını denk sığır eti birimlerine ve bütün içki miktarlarını şarap birimlerine (Lagrange'ın Fransız olduğunu unutmayın!) göre değerlendirme konusunda özellikle yenilikçiydi.[17] Sadece metalar değil, ortaya çı-

tions (1776), yeni bs., der. R. H. Campbell ve A. S. Skinner (Oxford: Clarendon Press, 1976), c. 2, kitap 5, bölüm 2 ("Taxes upon Consumable Commoditis"), s. 469-71.

16. Bu konuda bir tartışma için bkz. 1985'te Cambridge'te verdiğim Tanner Konferansları, *The Standart of Living* içinde, der. Geoffrey Hawthorn (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

17. Böylece Lagrange günümüzde "yeni tüketim görüşü" olarak bilinen şeyin muhtemelen ilk çözümlemesini on sekizinci yüzyılın sonlarında yapmış oluyordu

kan işlevler üzerinde yoğunlaşarak profesyonel iktisadın eski bir mirasını yeniden canlandırabiliriz.

H. PİYASALAR VE ÖZGÜRLÜKLER

Eski mirasın canlandırılmasını gerektiren bir başka konu piyasa mekanizmasının rolüdür. Piyasa mekanizmasının özgürlükle ve dolayısıyla iktisadi kalkınmayla ilişkisi, farklılığı belirgin biçimde ayırt edilmesi gereken en az iki farklı sorunu beraberinde getirir. Birincisi, keyfi denetimlerle ticari faaliyet fırsatlarının engellenmesi bizatihi bir yoksunluk kaynağı olabilir. Böylece insanlar kendi hakları olarak görülebilecek bir şeyi -aksini gösteren zorunlu nedenlerin yokluğunda- yapmaktan men edilirler. Bu nokta, piyasa mekanizmasının etkinliğine ya da bir piyasa mekanizmasına sahip olmanın veya olmamanın yarattığı sonuçlara ilişkin kapsamlı bir çözümlemeye bağlı değildir; sadece izin verilmeksizin ya da engellenmeksizin mübadele ve ticari faaliyette bulunma özgürlüğünün önemini ortaya koyar.

Bu piyasa görüşünü, şu sıralarda hayli popüler olan ikinci bir görüşten ayırmak gerekir: Piyasalar genellikle insanların sahip oldukları geliri, serveti ve iktisadi fırsatları artıracak şekilde işler. Piyasa mekanizmasına getirilen keyfi kısıtlamalar piyasaların yokluğundan kaynaklanan can alıcı sorunlar yüzünden özgürlüklerde bir azalmaya yol açabilir. İnsanların, piyasaların sağladığı ve desteklediği iktisadi fırsatlardan ve elverişli sonuçlardan esirgenmeleri yoksunluklara yol açabilir.

Piyasa mekanizmasından yana ve her ikisi de temel özgürlükler perspektifiyle ilgili olan bu iki görüşün birbirinden ayrılması gerekir. Çağdaş iktisat yazınında, neredeyse bütün ilgiyi kendi üzerinde toplayan ikinci görüştür - piyasa mekanizmasının etkin işleyişi ve

(Kevin J. Lancaster, "A New Approach to Consumer Theory", *Journal of Political Economy 74* [1996] ve W. M. Gorman, "A Possible Procedure for Analysing Quality Differentials in the Egg Market", *Review of Economic Studies 47* [1980]. Bu ve ilgili konular *The Standart of Living* (1987) başlıklı kitabımda tartışılıyor.

elverişli sonuçları temelinde.[18] Bu görüş genel olarak ele alındığında elbette ki güçlüdür ve piyasa sisteminin hızlı iktisadi büyümenin ve yaşam standartlarındaki gelişmenin motoru olabileceğini gösteren bol miktarda ampirik bulgu vardır. Piyasa fırsatlarını kısıtlayan siyasetler, piyasa sisteminden; esas olarak yaygın iktisadi refahtan doğacak olan temel özgürlüklerin genişlemesini kısıtlayıcı bir etki yaratabilir. Bu görüş, piyasaların da zaman zaman zararlı olabileceğini (Adam Smith'in özellikle mali piyasalarda denetim ihtiyacını desteklerken belirttiği gibi) reddetmek anlamına gelmez.[19] Bazı örneklerde piyasanın düzenlenmesini savunan ciddi görüşler vardır. Ancak günümüzde piyasa sisteminin genelde olumlu etkileri birkaç on yıl öncesine kıyasla çok daha yaygın biçimde kabul edilmektedir.

Ne var ki bu piyasa kullanımı örneği, insanların ticari faaliyette bulunma ve mübadele hakkına sahip oldukları görüşünden tamamen farklıdır. Bu türden hakların dokunulmaz -ve kendi sonuçlarından tamamen bağımsız- olduğu kabul edilmese bile, insanların ekonomik olarak birbiriyle etkileşme hakları inkâr edildiğinde toplumsal bir kaybın ortaya çıkacağı öne sürülebilir. Ticari işlemlerin başkaları üzerinde yarattığı etkilerin insanların diledikleri gibi işlem yapabilecekleri varsayımının makul biçimde kısıtlanmasına yol açacak ölçüde kötü olması halinde bile, bu kısıtlamaların dayatılması (ticari işlemlerin *başkaları* üzerinde yarattığı dolaylı etkilerin alternatif kaybıyla dengelense de) bir şeylerin doğrudan kaybına yol açar.

---

18. Seçkin bir istisna olarak bkz. Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia* (New York: Basic Books, 1974).

19. Adam Smith bu görüşü esas olarak "tefecilik" karşıtı yasaları destekleme, "savurganlıklar ve projeciler" dediği spekülatif yatırıma gösterilen aşırı hoşgörünün yarattığı karışıklığı denetleme ihtiyacı bağlamında savundu. Bkz. Smith, *Wealth of Nations*, c. 1, kitap 2, bölüm 4, paragraflar 14-15, Campbell ve Skinner baskısı (1976), s. 356-7. Smith'in burada kullandığı "projeci" terimi "proje yapan kişi" anlamına gelmez. 1616'dan itibaren pejoratif anlamda kullanılan terim (*The Shorter Oxford English Dictionary*'e göre) başka şeylerin yanı sıra, "balon şirketlerin destekçisi, spekülatör, üçkâğıtçı" anlamına gelir. Giorgio Basevi, Smith'in eleştirisi ile Jonathan Swift'in 1726'da, *Wealth of Nations*'tan yarım yüzyıl önce yayımlanan *Güliver'in Seyahatleri*'nde anlattığı "projeciler" arasındaki ilginç paralelliğe dikkatimi çekti.

İktisat disiplini, özgürlüğün değeri üzerinde odaklanmaktan, fayda, gelir ve servetin değeri üzerinde odaklanmaya geçme eğilimi gösterir. Bu odak daralması, piyasa mekanizmasının bir bütün olarak oynadığı rolün yeterince değerlendirilmemesine yol açar; bununla birlikte bir meslek olarak iktisat piyasaları yeterince övmediği için suçlanamaz. Ne var ki buradaki sorun övgünün miktarı değil sebepleridir.

İktisatta gayet iyi bilinen bir görüşü örnek olarak alalım. Bu görüşe göre, rekabetçi bir piyasa mekanizması, merkezi bir sistemin gerek bildirişim ekonomisi (piyasada faaliyet gösteren her bir kişinin çok şey bilmesi gerekmez) gerekse uygun teşvikler (her bir kişinin basiretli bir tutumla gerçekleştirdiği eylemler başkalarının eylemiyle güzelce kaynaşır) nedeniyle normal şartlarda başaramayacağı bir etkinlik tipini başarabilir. Şimdi genel olarak kabul edilenin tam tersi bir vaka düşünelim. Bu vakada, aynı iktisadi sonuç, üretim ve paylaşımla ilgili bütün kararların bir diktatör tarafından alındığı tamamen merkezileştirilmiş bir sistem tarafından gerçekleştirilsin. Bunu gerçek bir başarı saymak mümkün müdür?

Bu senaryoda bir eksiklik olduğunu, yani insanların nerede çalışacakları, ne üretecekleri, ne tüketecekleri ve benzerine diledikleri gibi karar verme özgürlüklerinin olmadığını öne sürmek zor değildir. Sırasıyla, serbestçe seçim yapılan ve bir diktatörlük düzenine boyun eğilen bu iki senaryoda, bir kişi aynı metaları aynı tarzda üretse ve sonunda aynı miktarda gelir sağlasa ve aynı malları satın alsa bile, düzene tabi olmaktansa serbest seçim yapma senaryosunu tercih etmesi için gayet sağlam bir nedeni olabilir. Sadece, özgürlüğün kullanılması dahil hiçbir süreç dikkate alınmaksızın varılan en son yani "nihai sonuçlar" ve nihai sonuçlara varılırken izlenen uygulamaların dikkate alındığı "kapsamlı sonuçlar" arasında konuyla ilgisini bir başka yerde daha bütünlüklü olarak çözümlemeye çalıştığım bir ayırım vardır.[20] Piyasa mekanizmasının fazileti

20. "Kapsamlı sonuçlar" ile "en yüksek sonuçlar" arasındaki ayırımın çeşitli bağlamlarda taşıdığı önem "Maximization and the Act of Choice" başlıklı makalemde tartışılıyor: *Econometrica 65* (Temmuz 1997). Bu ayırımın özgül piyasa mekanizması örneği ve alternatiflerine uygunluğu için bkz. "Markets and Freedom" başlıklı makalem: *Oxford Economic Papers 45* (1993) ve gene bana ait "Markets

yalnızca daha etkin nihai sonuçlar yaratma kapasitesinde yatmaz.

Piyasa yanlısı iktisadın ilgi odağının özgürlükten faydaya kaymasının, özgürlüğün taşıdığı merkezi değerin ihmali gibi birtakım maliyetleri olmuştur. Yirminci yüzyılın önde giden iktisatçılarından biri, bizzat özgürlük yönelimli olmaktan çok fayda yönelimli olan John Hicks, konuya ilişkin bir pasajda sorunu hayranlık verici bir açıklıkla ortaya koydu:

> Klasik (Smith'çi ya da Ricardo'cu) iktisatçıların liberal ya da müdahale etmeme ilkeleri, ilk plandaki iktisadi ilkeler değildi; bunlar, çok daha geniş bir alanda uygulanması düşünülen ilkelerin iktisada uygulanmasıydı. İktisadi özgürlüğün iktisadi etkinliği sağladığı iddiası ikinci planda destekleyici bir görüşten ibaretti... Ben sadece, çoğumuzun yaptığı gibi, tezin öteki yanını tamamen unutmakta haklı olup olmadığımızı sorguluyorum.[21]

Kalkınma yazınının, yüksek gelirler, daha geniş bir tüketim malları yelpazesi ve diğer nihai sonuçlara verdiği öncelik açısından bakıldığında, bu nokta iktisadi kalkınma bağlamında oldukça ezoterik görülebilir. Ancak ezoterik olmaktan çok uzaktır. Pek çok ekonomide kalkınma sürecinin en büyük değişimlerinden biri, pek çok geleneksel tarım toplumunun oynadığı rolü niteleyen bağlı emeğin ve zorunlu çalışmanın bir serbest iş sözleşmesi ve kısıtlanmamış fiziksel hareket sistemiyle yer değiştirmesini kapsar. Kalkınma konusunda özgürlüğü temel alan bir perspektif ise bu konuyu sadece nihai sonuçlar üzerinde odaklanan bir değerlendirici sistemin yapamayacağı bir tarzda ele alır.

Bu nokta, köleliğin kaldırılmasından önce Birleşik Devletler'in güneyinde kullanılan köle emeğinin doğasıyla ilgili tartışmalarla örneklenebilir. Robert Fogel ve Stanley Engerman'ın bu konuda yaptıkları klasik araştırma (*Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*) kölelerin görece yüksek "parasal gelirler"iyle ilgili dikkat çekici bir bulguyu içerir. Kölelerin meta tüke-

---

and Freedom to Choose", *The Ethical Foundations of the Market Economy* içinde, ed. Horst Siebert (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1994). Ayrıca bkz. bu çalışmanın 4. bölümü.

21. J. R. Hicks, *Wealth and Welfare* (Oxford: Basil Blackwell, 1981), s. 138.

timleri özgür tarım emekçilerinin gelirleriyle olumlu biçimde -kesinlikle olumsuz biçimde değil- benzeşiyordu. Ve kölelerin yaşam süresi beklentisinde de, göreli olarak konuşursak, ciddi oranda bir düşüklük söz konusu değildi; "Fransa ve Hollanda gibi ileri ülkelerin yaşam süresi beklentisiyle neredeyse aynı" ve "hem Birleşik Devletler hem de Avrupa kentlerindeki özgür sanayi işçileri[nin] yaşam süresi beklentisi[nden] daha uzun" idi.[22] Ve köleler gene de kaçıyorlardı ve kölelik sisteminin kölelerin çıkarına çok iyi hizmet etmediğini düşünmek için mükemmel sebepler vardı. Aslında, köleliğin kaldırılmasından sonra, köleleri geri getirmek, onları tıpkı köleler gibi (özellikle "ekip çalışması" biçiminde), ancak daha yüksek ücretlerle çalıştırmak için yapılan girişimler görüldüyse de başarılı olmadı.

> Köleler serbest bırakıldıktan sonra pek çok plantasyon sahibi, ücret karşılığında çalıştırmak üzere kendi iş ekiplerini oluşturmaya çalıştılar. Ancak bu türden girişimler, kölelikten azat edilmiş kişilere ödenen ücretlerin bu kişilerin köle olarak sağladıkları gelirin % 100'ünden fazla olmasına rağmen, genellikle başarısızlığa uğradı. Plantasyon sahipleri, bu yüksek ücretlere rağmen, zor kullanma hakkından yoksun oldukları için ekip sistemini sürdürmenin imkânsız olduğunu gördüler.[23]

Çalışma özgürlüğünün ve bunun pratikte uygulanmasının taşıdığı önem, beraberinde getirdiği değer belirleme sorununu anlamak bakımından büyük önem taşır.[24]

Aslında Karl Marx'ın kapitalizm öncesi işgücü düzenlemelerinin getirdiği özgürlük yoksunluğuna karşı kapitalizm lehine yaptığı yorumlar tam da bu sorunla ilgilidir. Bu sorun, aynı zamanda, Marx'ın

22. Robert W. Fogel ve Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery* (Boston: Little, Brown, 1974), s. 125-6.
23. Fogel ve Engerman, *Time on the Cross* (1974), s. 237-8.
24. Bu önemli konunun farklı yönlerine ilişkin bir inceleme için bkz. Fernando Henrique Cardoso, *Capitalismo e Escravidão no Brasil Meridionel: O negro na sociadade escravocrata do Rio Grande do Sul* (Rio de Janeiro: Paz e Terra, 1977); Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776-1848* (Londra ve New York: Verso, 1988); der. Tom Brass ve Marcel van der Linden, *Free and Unfree Labour* (Berne: European Academic Publishers, 1997); der. Stanley L. Engerman, *Terms of Labor: Slavery, Serfdom and Free Labor* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1998).

Amerikan İç Savaşı'nı "çağdaş tarihin büyük olaylarından biri" olarak nitelendirmesine yol açmıştır.[25] Aslında piyasayı temel alan özgürlük konusu, gelişmekte olan pek çok ülkede yaygın olan bağlı emek ve serbest sözleşmeye dayanan çalışma düzenlemelerine geçiş çözümlemesinin merkezinde yer alır. Aslında bu, Marksçı çözümlemenin faydaya karşı çıkarak özgürlük üzerinde yoğunlaşan liberter anlayışla benzerlik taşıma eğilimi gösterdiği konulardan biridir.

Örneğin, Hindistan'da bağlı emekten ücretli emeğe geçişi konu alan önemli çalışmasında V. K. Ramachandran bu sorunun çağdaş tarımın güney Hindistan'daki durumu bakımından taşıdığı ampirik önemi aydınlatır:

> Marx, kapitalizm altındaki işçinin (Jon Elster'in terimini kullanarak) *biçimsel özgürlüğü* ile kapitalizm öncesi sistemlerdeki işçilerin *gerçek özgürlük yoksunluğu* arasında ayırım yapar: "İşçilerin işverenlerini değiştirme özgürlüğü onları daha erken üretim tarzlarında görülmemiş biçimde özgür kılar." Tarımda ücretli emeğin gelişmesini incelemek başka bir perspektiften de önemlidir. Bir toplumda işçilerin kendi emek güçlerini satma özgürlüğünün uzantısı onların olumlu özgürlüklerindeki artıştır; bu artış da toplumun sağladığı refahı gösteren önemli bir ölçüdür.[26]

Bağlı emeğin borçlulukla ilişkisi kapitalizm öncesi pek çok tarım toplumunda özellikle güçlü bir özgürlük yoksunluğu biçimine yol açar.[27] Kalkınmayı özgürlük olarak görmek, bu konuya, işgücü piyasalarının tarımın üretkenliğini de artırdığını göstermeyi amaçlayan dolaylı bir yaklaşıma değil, doğrudan bir yaklaşıma izin verir. İşgücü piyasalarının tarımın üretkenliğini artırması tek başına ciddi bir konu olmakla birlikte sözleşme yapma ve çalışma özgürlüğü sorunundan tamamen farklıdır.

---

25. Karl Marx, *Capital*, c. 1 (Londra: Sonnenschein, 1887), bölüm 10, kısım 3, s. 240. Ayrıca bkz. Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin Books, 1973).
26. V. K. Ramachandran, *Wage Labour and Unfreedom in Agriculture: An Indian Case Study* (Oxford: Clarendon Press, 1990), s. 1-2.
27. Kölelik ve özgürlük yoksunluğunun diğer yönlerinin yanı sıra bu yönünü de ele alan önemli bir ampirik araştırma için bkz. Sudipto Mundle, *Backwardeness and Bondage Agrarian Relations in a South Bihar District* (Yeni Delhi: Indian Institute of Public Administration, 1979).

Dehşet verici bir durum olan çocukların çalıştırılması sorunuyla ilgili bazı tartışmalar da bu seçme özgürlüğü sorunuyla ilişkilidir. Çocukların çalıştırılmamasına yönelik normların en belirgin ihlal durumları, genellikle çaresizlik içinde yaşayan ailelerdeki çocukların fiili köleliğinden ve (serbest kalacak ya da mümkünse okula gidecek yerde) sömürücü işlere girmeye zorlanmalarından kaynaklanır.[28] Bu doğrudan özgürlük meselesi, bu can sıkıcı sorunun bütünleyici bir parçasıdır.

I. DEĞERLER VE DEĞERLENDİRME SÜRECİ

Şimdi tekrar *değerlendirme* sorununa geliyorum. Özgürlüklerimiz birbirinden farklı olduğu için, bireysel avantajların ve toplumsal ilerlemenin niteliği saptanırken, farklı özgürlük tiplerinin göreli ağırlıklarının belirlenmesi bakımından açık bir değerlendirme yapma fırsatı vardır. Değerlendirmeler, genellikle dolaylı biçimde yapılmakla birlikte, kuşkusuz, her türlü yaklaşımı (3. bölümde tartışılacak olan faydacılık, libertarizm vd.) kapsar. Hangi değerlerin ve neden kullanılmakta olduğuna dair açık olma ihtiyacı duymaksızın mekanik bir endeksi tercih edenler, özgürlüğü temel alan yaklaşımın değerlendirmelerin açıkça yapılmasını gerektirdiğinden şikâyet etme eğilimindedirler. Bu türden şikâyetler sık sık dile getirilmiştir. Ancak açıklık, daha sonra tartışacağım gibi, bir değerlendirme uygulaması açısından özellikle kamusal inceleme ve eleştiriye açık olması nedeniyle önemli bir niteliktir. Aslında, siyasal özgürlükten yana en güçlü tezlerden biri tam da yurttaşlara önceliklerin seçiminde (6-11. bölümlerde tartışılacak) değerleri tartışmak ve müzakere etmek -ve değerlerin seçimine katılmak- için verilen fırsatta yatar.

Bireysel özgürlük en mükemmel haliyle toplumsal bir üründür ve (1) bireysel özgürlükleri genişleten toplumsal düzenlemeler ile

28. Bu konuda bkz. *Decent Work: The Report of the Director-General of the ILO* (Cenevre: ILO, 1999). Bu konu ILO'nun yeni genel direktörü Juan Somavia'nın programında özellikle vurgulanan noktalardan biridir.

(2) bireysel özgürlüklerin sadece tek tek hayatları iyileştirmek için değil, aynı zamanda toplumsal düzenlemeleri daha makul ve etkili hale getirmek için kullanımı arasında iki yönlü bir ilişki vardır. Aynı zamanda, bireylerin kendi özgürlüklerini kullanma tarzını etkileyen bireysel adalet ve doğruluk kavramları, toplumsal kurumlara, özellikle kamusal algıların etkileşim halinde oluşmasına, sorunların ve çarelerin işbirliği halinde kavranmasına bağlıdır. Kamusal siyasetlerin çözümlemesi ve değerlendirmesi yapılırken bu farklı bağlantılara duyarlı olunması gerekir.

İ. GELENEK, KÜLTÜR VE DEMOKRASİ

Katılım sorunu, kalkınma teorisinin gücünü ve etki alanını kemiren bazı temel sorunların merkezinde yer alır. Sözgelimi bazıları, bildiğimiz iktisadi kalkınmanın bir ulusa fiilen zarar verebileceğini, zira o ulusun geleneklerinin ve kültürel mirasının tasfiyesine yol açabileceğini öne sürmüştür.[29] Bu tip itirazlar, çoğu kez, zengin ve mutlu olmanın yoksul ve geleneksel olmaktan daha iyi olduğu gerekçesiyle hemen göz ardı edilir. Bu ikna edici bir slogan olabilir, ancak tartışma konusu olan eleştiriye yeterli bir yanıt oluşturmadığı gibi, kalkınmaya kuşkuyla yaklaşan kişilerin öne sürmekte oldukları değerlendirmeye ilişkin kritik sorunla ciddi bir bağlantıyı da yansıtamaz.

Çok daha ciddi bir konu yetki ve meşruiyetin kaynağıyla ilgilidir. Kimi geleneklerin, başka sebeplerden ötürü ihtiyaç duyulan iktisadi ya da toplumsal değişimler yüzünden muhafaza edilemeyecek olması halinde nasıl bir seçim yapılacağına karar vermek, değerlendirmeye ilişkin kaçınılmaz bir sorun oluşturur. Bu, insanların yüz yüze gelmek ve değerlendirmek zorunda oldukları bir seçenektir. Bu seçenek, pek çok kalkınma savunucusunun öne sürdüğü şe-

29. Bu görüş Stephen M. Marglin ve Frederique Appfel Marglin tarafından güçlü bir tez olarak geliştirilmiştir. Bkz. der. Stephen M. Marglin ve Frederique Appfel Marglin, *Dominating Knowledge* (Oxford: Clarendon Press, 1993). Konuyla ilgili antropolojik içgörüler için ayrıca bkz. Veena Das, *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India* (Delhi: Oxford University Press, 1995).

kilde geleneğin elit "gardiyanlar"ıyla sınırlı olmadığı gibi, kalkınmaya kuşkuyla bakan pek çoklarının farz ettiği gibi onlara ait de değildir. Geleneksel bir yaşam tarzını, yıpratıcı yoksulluktan ya da kısacık hayatlardan (pek çok geleneksel toplumun yüzyıllardır yaşadığı gibi) kurtulmak için feda etmek gerekiyorsa, hangisinin seçileceğine dair alınacak karara katılma fırsatına sahip olması gerekenler, bütün bunlardan doğrudan etkilenen insanlardır. Gerçek çatışma;

1) İnsanların hangi geleneklerin sürmesini istediklerini ya da istemediklerini serbestçe kararlaştırmalarına izin veren temel değer ile

2) Yerleşik geleneklerin (hangisi olursa olsun) izlenmesinde ya da bunun yerine insanların gelenekleri -gerçek ya da hayali- güçlendiren dini ya da seküler yetkililerce alınan kararlara itaatlerinde diretme arasındadır.

Birinci kuralın gücü insan özgürlüğünün temel öneminde yatar ve bir kez kabul edilmesi halinde bu kuralın, gelenek adına neyin yapılıp neyin yapılamayacağına dair güçlü içerimleri vardır. "Özgürlük olarak kalkınma" anlayışının yaklaşımı bu kuralı vurgular.

Aslında, özgürlük yönelimli perspektifte, herkesin hangi geleneklerin izleneceği kararına katılım serbestisi, ulusal ya da yerel "gardiyanlar" -ne Ayetullahlar (ya da diğer dini yetkililer), ne siyasal yöneticiler (ya da hükümet eden diktatörler), ne de (yerli ya da yabancı) kültür "uzmanlar"ı- tarafından göz ardı edilemez. Geleneğin muhafazası ile modernitenin avantajları arasında gerçek bir çatışmaya işaret eden kişi, modernitenin siyasal yöneticiler, dini yetkililer ya da geçmişten kalan mirasın antropolojik hayranları tarafından gelenek lehine tek taraflı olarak reddini değil, katılımcı bir çözüme ulaşılmasını ister. Sorun tek taraflı olarak ele alınamayacağı gibi, toplumun içinde yaşayan insanların kararların alınmasına geniş çapta katılabilmesini gerektirir. Katılımcı özgürlüğü geleneksel (dini köktencilik, siyasal âdetler ya da sözde Asya'ya özgü) değerler yüzünden önleme girişimi, meşruiyet sorununu ve insanların ne istediklerine ve neyi kabul etmeleri gerektiğine dair kararların

oluşumuna katılma ihtiyaçlarını ıskalar.

Bu temel anlayışın kabulü dikkat çekici bir etki alanına ve güçlü içerimlere sahiptir. Geleneğe işaret eden bir kişi, medya özgürlüğünün ya da bir yurttaş ile diğeri arasındaki iletişim haklarının baskı altına alınması için gerekçe oluşturamaz. Aslında Konfüçyüs'ün ne kadar otoriter olduğuna dair tuhaf biçimde çarpıtılmış görüş tarihsel bir doğru olarak (bu yorumun eleştirisi 10. bölümde yapılacak) kabul edilse bile, herhangi birine sansür ya da siyasal kısıtlama aracılığıyla otoriterizm uygulamak için yeterli gerekçe olamaz, çünkü İÖ altıncı yüzyılda dile getirilen görüşlerin günümüzde de geçerlilik tanınıp tanınmayacağının bugün yaşayanlarca kararlaştırılması gerekir.

Aynı şekilde, katılım, bilgi ve temel eğitimin kazandırdığı becerileri gerektirdiği için, herhangi bir grubun -sözgelimi, kız çocuklarının- okula gitme fırsatının reddi, katılımcı özgürlüğün temel koşullarına dolaysız biçimde ters düşer. Bu haklar sık sık tartışma konusu olurken (yakın zamanlarda Afganistan'daki Taliban liderliğinden gelen en ağır saldırılardan biri) özgürlük yönelimli bir perspektifte bu temel gereklilikten kaçılamaz. Özgürlük olarak kalkınma yaklaşımı, sadece kalkınmanın nihai hedefleri bakımından değil, aynı zamanda saygı gösterilmesi gereken süreçler ve uygulamalar bakımından da uzun erimli içerimlere sahiptir.

J. SONUÇ NİTELİĞİNDE YORUMLAR

Kalkınmayı halkın temel özgürlükleri açısından görmek, kalkınma sürecini kavrayışımız ve aynı zamanda bu süreci ilerletmenin yöntem ve araçları bakımından uzun erimli içerimlere sahiptir. Değerlendirme açısından ele alırsak, bu yaklaşım kalkınmanın gereklerini toplumun üyelerinin acı çekebileceği özgürlük yoksunluklarını ortadan kaldırma açısından ele almayı gerektirir. Bu anlayışa göre kalkınma süreci, esas olarak, bu özgürlük yoksunluklarının üstesinden gelmenin tarihinden ayrılamaz. Bu tarih, iktisadi büyüme ile fiziksel ve insani sermaye birikimi süreciyle asla ilgisiz değildir, an-

cak etki alanı ve kapsamı bu değişkenlerin çok ötesine geçer.

Kalkınma değerlendirmesinde özgürlükleri odağa yerleştirirken, kalkınmanın tam ve benzersiz bir "ölçüt"ünün olduğu, farklı kalkınma deneyimlerinin bu "ölçüt"e göre kıyaslanabileceği ve derecelendirilebileceği öne sürülemez. Farklı kişilerin ayrı özgürlüklerini dikkate alma gereğinin yanı sıra özgürlüğün değişik bileşenlerinin ayrışıklığı veri alındığında, çoğu kez aksi yönlerde gelişen tezler olacaktır. "Özgürlük olarak kalkınma" yaklaşımının temelini oluşturan güdülenme, bütün durumları -ya da bütün alternatif senaryoları- "eksiksiz bir düzenleme" içinde sıralamak değil, kalkınma sürecinin her biri ilgiyi hak eden önemli yönlerine dikkat çekmektir. Bu dikkat sağlandıktan sonra bile, olası düzenlemelerde hiç kuşkusuz farklılıklar kalacak, ancak bu farklılıkların varlığı amaç bakımından sıkıntı yaratmayacaktır.

Zarar verecek olan, halkın özgürlüklerinin gerektirdiği ilginin eksik oluşu yüzünden konuyla yakından ilgili kaygıların ihmali –kalkınma yazınında sık sık görüldüğü gibi– olacaktır. Yeterince geniş bir kalkınma anlayışı, değerlendirici incelemeyi gerçekten önem taşıyan konular üzerinde odaklanmak ve özellikle hayati önem taşıyan konuların ihmalini önlemek için araştırılır. Konuya ilişkin değişkenleri ele almanın farklı insanları alternatif senaryoların nasıl dizileceği konusunda otomatik olarak aynı sonuçlara götüreceği düşüncesi hoş olabilir, ancak yaklaşım böyle bir ittifakı gerektirmez. Aslında bu türden meseleler üzerinde önemli siyasal tezlere yol açabilecek şekilde tartışmak, kalkınmayı nitelendiren demokratik katılım sürecinin parçası olabilir. Bu kitabın ileriki bölümlerinde katılım sorununu kalkınma sürecinin bir parçası olarak inceleme fırsatı bulacağız.

II
Kalkınmanın amaçları ve araçları

Kalkınma sürecine ilişkin gerek profesyonel iktisadi çözümlemede gerekse kamusal tartışma ve müzakerelerde görülebilen iki genel tutum arasında bir ayırım yaparak başlamak istiyorum.[1] Bir görüşe göre kalkınma "kan, ter ve gözyaşı" dolu, "vahşi" bir süreçtir. Bu dünyada bilgelik, ödünsüzlüğü gerektirir. Bu yaklaşım, özellikle

1. Bu karşıtlığı daha erken bir tezde tartıştım. Bkz. "Development Thinking at the Beginning of the 21st Century", *Economic and Social Development into the XXI Century*, der. Louis Emmerij (Washington D.C.: Inter-American Development Bank, dağıtım: John Hopkins University Press, 1997). Ayrıca bkz. "Economic Policy and Equity: An Overview" başlıklı makalem, *Economic Policy and Equity* içinde, der. Vito Tanzi, Ke-young Chu ve Sanjeev Gupta (Washington D.C.: International Monetary Fund, 1999).

"yumuşak başlı" bulunan (eleştirmenlerin bu deyişi kullanacak kadar insaflı olmaları halinde) çeşitli kaygıların ihmalini hesaba katmayı gerektirir. Yazarın hangi zehri tercih ettiğine bağlı olarak, *direnilen* ayartılar, en yoksulları koruyan sosyal güvenlik ağlarına sahip olmayı, en geniş nüfusa sosyal hizmetler sağlamayı, saptanan zorluklara tepki olarak haşin kurumsal talimatlardan sapmayı ve siyasal ve medeni haklar ile demokrasi "lüksü"nden yana olmayı - "başından itibaren"- kapsayabilir. Sert bir tutumla tartışılan bu konularla ilgili öneriler, daha sonra, kalkınma süreci yeterince meyve verdiği zaman desteklenebilir; şu anda ihtiyaç duyulan şey "kararlılık ve disiplin"dir. Bu genel bakışı paylaşan farklı teoriler, özellikle kaçınılması gereken faklı yumuşaklık alanlarına işaret etme, mali yumuşaklığı siyasal gevşeklikten, bol miktarda sosyal harcamayı ılımlı yoksulluk yardımlarından farklılaştırma konusunda birbirinden ayrılır.

Bu sert tutum, kalkınmayı esas olarak "hoşgörülü" bir süreç olarak gören alternatif bakışa ters düşer. Bu tutumun özel versiyonuna bağlı olarak, uygulamanın makullüğü, karşılıklı yardımlaşma gibi şeyler (Adam Smith'in belagatle söz ettiği) ya da sosyal güvenlik ağlarının, siyasal özgürlüklerin ya da toplumsal kalkınmanın -veya bu destekleyici etkinliklerin şu ya da bu bileşiminin- işlemesiyle örneklenerek anlaşılır.

A. ÖZGÜRLÜĞÜN KURUCU VE ARAÇSAL ROLLERİ

Bu kitabın yaklaşımı birinci yaklaşımdan çok ikincisiyle bağdaşır.[2] Esas olarak bu yaklaşım, kalkınmayı, insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişletme süreci olarak görme girişimidir. Bu yaklaşımda, özgürlüğün genişletilmesi, hem kalkınmanın (1) *asıl amacı* ve hem de (2) *başlıca aracı* olarak görülür. Bunlara, kalkınmada özgürlüğün sırasıyla "kurucu rolü" ve "araçsal rolü" denebilir. Özgürlüğün kurucu rolü temel özgürlüklerin insan hayatının

2. Bu bölüm, 1-2 Mart 1999'da Tokyo'da yapılan Dünya Bankası Küresel Finans ve Kalkınma Sempozyumu'nda yapılan açılış konuşmasının temelini oluşturdu.

zenginleştirilmesi bakımından taşıdığı önemle ilgilidir. Temel özgürlükler, açlık, beslenme yetersizliği, önlenebilir hastalıklar ve erken ölümden kaçınabilmenin yanı sıra, okuryazarlık ve hesap yapabilme, siyasal katılımdan ve serbestçe ifade imkânından yararlanma vb. özgürlüğü gibi temel kapasiteleri kapsar. Bu kurucu perspektif içinde kalkınma, bunların ve diğer temel özgürlüklerin genişletilmesini gerektirir. Bu görüşe göre kalkınma, insan özgürlüklerini genişletme sürecidir ve kalkınma değerlendirmesinin de bu düşünceyle beslenmesi gerekir.

Özgürlüğün "kurucu" rolünü kabul etmenin kalkınma çözümlemesini nasıl değiştirebildiğini göstermek için giriş bölümünde kısaca tartışılan (ve kalkınma yazınında sık sık ortaya atılan bir soruyu kapsayan) bir örneğe burada değinmek istiyorum. Daha dar kalkınma (sözgelimi GSMH artışı ya da sanayileşme) görüşleri kapsamında siyasal katılım ve muhalefet özgürlüğünün "kalkınmaya yardımcı" olup olmadığı sık sorulan bir sorudur. Kalkınmayı özgürlük olarak gören temel anlayışın ışığında bu sorunun kusurlu biçimde formüllendirildiği görülür, çünkü soru, siyasal katılım ve muhalefetin bizatihi kalkınmanın *kurucu* parçaları olduğu şeklindeki hayati anlayışı gözden kaçırır. Serbestçe ifade etmesi ya da kamusal müzakerelere ve kararlara katılması engellenen çok zengin bir kişi bile değer vermek durumunda olduğu bir şeyden *yoksun bırakılmıştır*. Kalkınma süreci, insan özgürlüğünün artırılması açısından değerlendirildiğinde bu kişinin yaşadığı yoksunluğun ortadan kaldırılmasını gerektirir. Bu kişinin, ifade ya da katılma özgürlüğünden yararlanmakta doğrudan bir çıkarı olmasa da, bu meselelerde kendisine hiçbir seçenek bırakılmıyorsa, bu durum gene de o kişinin kendi özgürlüklerinden yoksun olduğunu gösterir. Temel siyasi ve medeni haklardan yoksunluğun yeterli bir kalkınma anlayışıyla ilişkisinin, kalkınmanın *öteki* özelliklerine (GSMH artışı ya da sanayileşmenin ilerletilmesi gibi) dolaylı katkısı aracılığıyla kurulması gerekmez. Bu özgürlükler kalkınma sürecini zenginleştirmenin ayrılmaz bir parçasıdır.

Temel nokta, bu özgürlüklerin ve hakların iktisadi ilerlemeye katkı bakımından *da* çok etkin olabileceğini öne süren "araçsal

tez"den ayrılır. Bu araçsal bağlantı da önemlidir (ve 5. ve 6. bölümlerde tartışılacaktır), ancak siyasal özgürlüğün kalkınmanın *aracı* olarak oynadığı araçsal rolün anlamı, özgürlüğün kalkınmanın bir *amacı* olarak taşıdığı değerlendirici önemi herhangi bir biçimde azaltmaz.

İnsan özgürlüğünün kalkınmanın rakipsiz hedefi olarak taşıdığı *asli* önemi, farklı türden özgürlüklerin insan özgürlüğünü ilerletmek için sağlayacağı *araçsal* etkinlikten ayırmak gerekir. Son bölüm esas olarak özgürlüğün asli önemi üzerinde odaklandığı için, burada daha çok özgürlüğün *araç* olarak –amaç olarak değil- etkinliği üzerinde duracağım. Özgürlüğün araçsal rolü, farklı türden hakların, fırsatların ve yetkilerin genelde insan özgürlüğünün genişlemesine ve böylece kalkınmanın ilerlemesine katkıda bulunma tarzıyla ilgilidir. Bu sadece her türlü özgürlüğü genişletmenin kalkınmaya katkıda bulunması gerektiğine dair açık bağlantıyla ilişkili değildir, çünkü bizatihi kalkınma genelde insan özgürlüğünü genişletme süreci olarak görülebilir. Araçsal bağda bu kurucu bağlantıdan çok daha fazlası vardır. Özgürlüğün bir araç olarak etkinliği, farklı özgürlük türlerinin birbiriyle yakından ilişkili olması ve bir tipteki özgürlüğün diğer tipteki özgürlüklerin gelişmesine büyük katkıda bulunabileceği olgusunda yatar. Bu iki rol böylece, ampirik bağlarla, bir özgürlük türünü öteki özgürlük türleriyle ilişkilendirerek birbirine bağlanır.

B. ARAÇSAL ÖZGÜRLÜKLER

Bu çalışmadaki ampirik araştırmaları sunarken, insanların diledikleri tarzda yaşamaları gereken kapsamlı özgürlüğe doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunan birçok araçsal özgürlüğü yeri geldiğinde tartışacağım. Kullanılan araçlar arasındaki farklılık oldukça derindir. Ne var ki bu araçsal perspektif içinde özellikle vurgulamaya değer beş ayrı özgürlük tipini saptamak uygun olabilir. Bu asla geniş kapsamlı bir liste değildir, ancak şu sırada özel ilgi gerektiren bazı özel siyaset meseleleri üzerinde odaklanmaya yardımcı olabilir.

Özellikle şu araçsal özgürlük tiplerini ele alacağım: (1) *siyasal özgürlükler*, (2) *iktisadi imkânlar*, (3) *toplumsal fırsatlar*, (4) *şeffaflık güvenceleri* ve (5) *koruyucu güvenlik*. Bu araçsal özgürlükler bir kişinin daha özgür yaşaması için gerekli olan genel kapasiteye katkıda bulunma eğilimindedir. Kalkınma çözümlemesi bir yandan bu araçsal özgürlükleri sonuçları bakımından önemli kılan hedefler ve amaçlarla birlikte ele almalı, aynı zamanda, farklı özgürlük tiplerini ortak önemlerini artırarak *birbirine* bağlayan ampirik bağlantıları dikkate almalıdır. Aslında bu bağlantılar özgürlüğün araçsal rolünü daha bütünlüklü biçimde kavramak bakımından önemlidir. Özgürlüğün sadece kalkınmanın başlıca hedefi olmadığı, aynı zamanda onun en önemli bir aracı olduğu iddiası özellikle bu bağlantılarla ilişkilidir.

Araçsal özgürlüklerin her biri üzerinde biraz durmak istiyorum. *Siyasal özgürlükler*, geniş anlamda (medeni haklar dediğimiz özgürlükler dahil) insanların, kimin ve hangi ilkelere göre yönetmesi gerektiğini belirlemelerini sağlayan fırsatları anlatır ve aynı zamanda yetkilileri inceleme ve eleştirme imkânını, siyasal ifade özgürlüğüne ve sansürsüz bir basına sahip olmayı, farklı partiler arasında seçim yapma özgürlüğünden yararlanmayı vb. içerir. Bunlar en geniş anlamda demokrasilerle birlikte anılan siyasal yetkileri içerir (siyasal diyalog, muhalefet ve eleştiri fırsatlarının yanı sıra, oy verme hakkını, yasama ve yürütmenin katılımcı seçimini de kapsayarak).

İktisadi imkânlar, bireylerin iktisadi kaynakları tüketim ya da üretim ya da mübadele amacıyla kullanmak için ayrı ayrı yararlandıkları fırsatları anlatır. Bir kişinin sahip olduğu iktisadi haklar sahip olunan ya da kişinin kullanımına sunulan kaynakların yanı sıra, göreli fiyatlar ve piyasaların işleyişi gibi mübadele koşullarına bağlı olacaktır. İktisadi kalkınma süreci bir ülkenin gelir ve servetini artırdıkça, nüfusun yararlandığı iktisadi haklar da aynı ölçüde artar. Bir yanda ulusal gelir ve servet, öte yanda bireylerin (ya da ailelelerin) kullandıkları iktisadi haklar arasındaki ilişkide, toplam kaygılara ek olarak paylaşımla ilgili kaygıların da önemli olduğu anlaşılmış olmalı. Üretilen artı değerin nasıl paylaşıldığı belirgin bir farklılık yaratacaktır.

Finanse edebilmek ve finansmana ulaşmak, iktisadi faaliyette bulunanların pratik olarak elde edebildikleri iktisadi haklar üzerinde çok önemli bir etki yaratabilir. Bu durum, büyük şirketlerden (buralarda yüz binlerce insan çalışıyor olabilir) çok kısıtlı bir krediyle işletilen küçük işletmelere kadar bütün girişimler için geçerlidir. Bir kredi krizi bu krediye bağlı olan iktisadi hakları ciddi biçimde etkileyebilir.

Toplumsal fırsatlar, toplumun eğitim, sağlık hizmetleri vb. için yaptığı düzenlemeleri ifade eder. Bunlar temel bir özgürlüğü, daha iyi yaşama özgürlüğünü etkiler. Bu imkânlar sadece kişisel hayatın sürdürülebilmesi için (sağlıklı bir hayat sürmek ve önlenebilir hastalıklardan kaynaklanan erken ölümden sakınmak gibi) değil, aynı zamanda iktisadi ve siyasal faaliyetlere daha etkin katılım için de önemlidir. Örneğin, okuryazar olmamak, (küreselleşen ticaretin giderek daha fazla gerektirdiği) ayrıntılı bir planlamaya göre üretimi gerektiren ve kurallara uygun kalite kontrolü isteyen iktisadi faaliyetlere katılıma büyük bir engel olabilir. Aynı şekilde, gazete okuyamamak ya da başkalarıyla siyasal faaliyetlerin gerektirdiği ölçüde yazışamamak da siyasal katılımı engelleyebilir.

Şimdi dördüncü kategoriye geliyorum. Toplumsal etkileşimlerde bireyler birbiriyle, kendilerine neyin önerildiğine ve neyi almayı umabileceklerine dair bir varsayım temelinde alışveriş yaparlar. Bu anlamda toplum temel bir güven varsayımıyla işler. *Şeffaflık güvenceleri* insanların umabilecekleri açıklık ihtiyacıyla ilgilenir; açıklık ve berraklık güvenceleri altında birbiriyle alışveriş etme özgürlüğü. Bu güven ciddi biçimde ihlal edildiği zaman, pek çok insanın hayatı -hem doğrudan tarafların, hem de üçüncü tarafların- açıklık eksikliğinden ters biçimde etkilenebilir. Böylece şeffaflık güvenceleri (açık olma hakkını kapsayarak) araçsal özgürlüğün önemli bir kategorisi olabilir. Bu güvenceler, yolsuzluğu, mali sorumsuzluğu ve el altından yapılan işleri önleyen saydam bir araçsal role sahiptir.

Nihayet, bir iktisadi sistem ne kadar iyi işlerse işlesin, bazı insanlar genel olarak zor bir durumda olabilirler ve hayatlarını ters biçimde etkileyen maddi değişiklikler nedeniyle büyük bir yoksun-

luğa fiilen yenik düşebilirler. *Koruyucu güvenlik*, zor durumdaki nüfusun umutsuz bir sefalete düşmesini, hatta bazı durumlarda açlığa mahkûm olmasını ve ölmesini önleyecek bir toplumsal güvenlik ağı oluşturmayı gerektirir. Koruyucu güvenlik alanı, yoksula işsizlik ödeneği ve yasal gelir destekleri gibi *sabit* kurumsal düzenlemelerin yanı sıra, muhtaçlara geçim yardımı ya da gelir sağlamak için acil kamu istihdamı gibi belirli bir amaç için yapılan düzenlemeleri içerir.

C. BAĞLANTILAR VE TAMAMLAYICILIK

Bu araçsal özgürlükler insanların kapasitelerini doğrudan artırır, ama aynı zamanda birbirinin eksiğini giderir ve birbirini daha da güçlendirebilir. Bu içsel bağlantılar kalkınma siyasetlerinin kavranması bakımından özellikle önemlidir.

İktisadi faaliyette bulunma özgürlüğünün iktisadi büyümenin tipik bir motoru olma eğilimi gösterdiği genellikle kabul edilmiştir. Ancak diğer pek çok bağlantı yeterince kabul edilmemiştir ve bunların daha bütünlüklü biçimde siyasal çözümleme içinde kavranması gerekir. İktisadi büyüme sadece bireysel gelirlerin artması bakımından değil, devletin sosyal güvenceleri ve aktif kamu müdahalesini finanse etmesinin mümkün kılınması bakımından da yardımcı olabilir. Böylece iktisadi büyümenin katkısı, sadece bireysel gelirlerdeki artış bakımından değil, aynı zamanda iktisadi büyümeyi mümkün kılabilen sosyal hizmetlerin (pek çok örnekte sosyal güvenlik ağlarını kapsayarak) genişlemesi bakımından da irdelenmelidir.[3]

Aynı şekilde, kamusal eğitim, sağlık hizmetleri ve özgür, enerjik bir basının gelişmesi gibi hizmetler aracılığıyla toplumsal fırsatların yaratılması hem iktisadi kalkınmaya, hem de ölüm oranlarının önemli ölçüde düşürülmesine katkıda bulunabilir. Ölüm oranlarının azaltılması da, temel eğitimin -özellikle kadın okuryazarlığı ve eği-

3. Bu konuda bkz. Jan Drèze ve Amartya Sen, *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989).

timi- doğurganlık davranışı üzerindeki etkisini güçlendirerek doğum oranlarının azaltılmasına katkıda bulunabilir.

Özellikle temel eğitim alanında sağlanan toplumsal fırsatlar aracılığıyla iktisadi büyümenin arturılması konusunda öncü niteliğinde bir örnek kuşkusuz Japonya'dır. Japonya'nın henüz sanayileşmesini gerçekleştirmediği ancak Avrupa'nın on yıllardır sanayileşmiş olduğu on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Avrupa'dakinden çok daha yüksek bir okuryazarlık oranına sahip olduğu genellikle unutulur. İnsan kaynaklarının toplumsal fırsatlarla birlikte gelişmesi Japonya'nın iktisadi kalkınmasına çok büyük bir katkıda bulundu. Diğer Doğu Asya ülkelerini kapsayan sözde Doğu Asya mucizesi büyük ölçüde benzer bir nedensel bağlantıyı temel aldı.[4]

Bu yaklaşım, pek çok siyasal çevrede hâkim olan, "insani gelişme"nin (genellikle eğitimin, sağlık hizmetlerinin ve insan hayatıyla ilgili diğer koşulları genişletme süreci olarak tanımlanır) ancak zengin ülkelerin üstesinden gelebileceği bir tür lüks olduğu inancına ters düşer - ve bu inancı büyük ölçüde zayıflatır. Japonya'dan başlayarak Doğu Asya ekonomilerinin kazandığı başarı tipinin belki de en önemli etkisi ima edilen bu önyargıyı topyekûn zayıflatmasıdır. Bu ekonomiler görece erken bir tarihte önce kitlesel eğitimi, daha sonra sağlık hizmetlerini yaygınlaştırdılar ve bunu genellikle yaygın yoksulluğun getirdiği kısıtlamaları kırmadan *önce* yaptılar. Ve ne ektilerse onu biçtiler. Aslında, Hiromitsu Ishi'nin belirttiği gibi, insan kaynağının geliştirilmesine verilen öncelik Japon iktisadi kalkınmasının Meiji dönemiyle (1868-1911) başlayan erken tarihi için özellikle geçerlidir ve insan kaynağına gösterilen ilgi, Japonya zenginleştikçe artan iktisadi refahla birlikte yoğunlaşmış değildir.[5]

4. Bu konuda bkz. Dünya Bankası, *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy* (Oxford: Oxford University Press, 1993). Ayrıca bkz. Vito Tanzi vd., *Economic Policy and Equity* (1999).

5. Bkz. Hiromitsu Ishi, "Trends in the Allocation of Public Expenditure in Light of Human Resource Development-Overview in Japan", çoğaltılmış metin, Asya Kalkınma Bankası, Manila, 1995. Ayrıca bkz. Carol Gluck, *Japan's Modern Myths: Ideology in the Late Meiji Period* (Princeton: Princeton University Press, 1985).

D. ÇİN-HİNDİSTAN KARŞITLIĞININ FARKLI YÖNLERİ

Kalkınma sürecinde bireysel özgürlüklerin merkezi rolü, özellikle bu özgürlüklerin belirleyicilerini incelemek bakımından önemlidir. Esas dikkat, bireysel özgürlüklerin doğasının ve etki alanının belirlenmesine yardımcı olan, devlet etkinliklerini de kapsayan toplumsal etkilere yöneltilmelidir. Toplumsal düzenlemeler bireysel özgürlüğün güvence altına alınması ve genişletilmesi bakımından kesinlikle önemli olabilir. Bireysel özgürlükler, bir yandan mübadele ile ticari faaliyette bulunma imkânının tanınan haklar ve gösterilen hoşgörü ile güvence altına alınmasından, öte yandan, insan kapasitelerinin oluşumu ve kullanılması bakımından hayati olan (temel sağlık hizmetlerinden yararlanma ya da temel eğitim alma gibi) imkânların geliştirilmesi için sağlanan temel kamusal destekten etkilenirler. Bireysel özgürlüklerin her iki tip belirleyicisini de dikkate almak gerekir.

Hindistan ile Çin arasındaki karşıtlık bu bağlamda örnek niteliğinde bir öneme sahiptir. Gerek Çin, gerekse Hindistan hükümetleri bir süredir (Çin 1979'dan, Hindistan ise 1991'den itibaren) daha açık, uluslararası alanda faal, piyasa yönelimli bir ekonomiye geçmek için çaba göstermektedir. Hindistan'ın çabaları yavaş bir başarıyı beraberinde getirirken, Çin'in elde ettiği muazzam sonuçlar Hindistan'ın durumunu başarısız göstermiştir. Bu karşıtlığın ortaya çıkmasına yol açan önemli bir etken, toplumsal hazırlık noktasında Çin'in piyasa ekonomisini kullanma yeteneği bakımından Hindistan'ın epeyce ilerisinde olmasıdır.[6] Reform öncesi Çin'de piyasa konusunda derin kuşkular varken, temel eğitim ve yaygın sağlık hizmeti konusunda hiçbir kuşku yoktu. Çin 1979'da piyasa-ekonomisine geçtiğinde, özellikle gençler arasında oldukça yüksek bir okuryazar nüfusa ve bütün ülkeye dağılmış oldukça iyi eğitim imkânlarına sahipti. Bu bakımdan Çin, Güney Kore ve Tayvan'daki

6. Bu konuda bkz. Jean Drèze ve Amartya Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (Delhi: Oxford University Press, 1995) ve Araştırma Ekibi, *Public Report on Basic Education in India* (Delhi: Oxford University Press, 1999).

temel eğitim koşullarının çok uzağında değildi. Bu ülkelerde de eğitimli bir nüfus, destekleyici bir piyasa sisteminin sağladığı iktisadi fırsatların değerlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştı. Oysa Hindistan, 1991'de piyasa ekonomisine geçtiği zaman yarı yarıya okuryazar olmayan bir yetişkin nüfusa sahipti ve bu konuda günümüzde de fazla ilerleme kaydetmemiştir.

Çin'deki sağlık koşulları da, reform öncesi rejimin eğitimin yanı sıra sağlık hizmetlerine gösterdiği toplumsal bağlılık nedeniyle Hindistan'dakinden çok daha iyi durumdaydı. İşin tuhafı, bu bağlılık, piyasa yönelimli iktisadi büyümede yardımcı bir rol oynama amacı taşımazken, ülkenin piyasa ekonomisine geçmesinden sonra dinamik biçimde kullanılabilen toplumsal fırsatlar sağladı. Hindistan'ın toplumsal geriliği, bu ülkenin elitist bir tutumla yüksek öğrenim üzerinde yoğunlaşması ve okul eğitimini neredeyse bütünüyle göz ardı etmesi ve temel sağlık hizmetlerini önemli ölçüde ihmaliyle birlikte, ülkeyi iktisadi büyümenin geniş çapta paylaşılması konusunda oldukça hazırlıksız durumda bıraktı. Hindistan ile Çin arasındaki karşıtlığın pek çok başka yönü vardır (iki ülkenin siyasal sistemleri arasındaki farklılıklar, okuryazarlık ve sağlık hizmetleri gibi toplumsal fırsatların Hindistan'ın *içlerinde* çok daha fazla değişkenlik göstermesi gibi); bu konular daha sonra ele alınacaktır. Ancak Çin ve Hindistan'da piyasa yönelimli yaygın kalkınma bakımından radikal biçimde farklı olan toplumsal hazırlık düzeylerinin konuyla ilgisini, çözümlemenin bu ön evresinde bile belirtmek gerekir.

Ne var ki Çin deneyimi ile Hindistan arasında yapılacak bir kıyaslamanın önünde, bu ülke demokratik özgürlüklerden yoksun olduğu için gerçek engellerin bulunduğunu da belirtmek gerekir. Bu durum özellikle iktisadi siyasetin esnekliği, kamusal eylemin toplumsal krizlere ve beklenmedik felaketlere tepkisi bakımından geçerlidir. En bariz karşıtlık, Çin'in tarihin kaydettiği belki de en büyük kıtlığı yaşamış (1958-1961'de Büyük İleri Atılım'ın başarısızlığa uğramasından sonra otuz milyon kişi kıtlık nedeniyle öldü), oysa Hindistan'ın bağımsızlığa kavuştuğu 1947'den beri kıtlık yaşamamış olması olgusunda yatar. İşler iyiye gittiği zaman, demok-

rasinin koruyucu gücü pek fark edilmeyebilir, ancak tehlikeler kapıda beklemektedir (bazı Orta ve Güneydoğu Asya ekonomilerinin yakınlarda yaşadıkları deneyimlerin açığa çıkardığı gibi). Konunun bu kitapta daha bütünlüklü biçimde tartışılması gerekecek.

Ayrı araçsal özgürlükler arasında pek çok farklı bağlantı vardır. Bunların oynadıkları roller ve birbiri üzerindeki özgül etkileri kalkınma sürecinin önemli yönleridir. İzleyen bölümlerde, bu bağlantıların birçoğunu ve geniş etki alanını tartışma fırsatları olacak. Ancak bu bağlantıların nasıl işlediğini göstermek için burada uzun yaşam süresi beklentisi -insanların neredeyse evrensel olarak değer verdikleri kapasiteler- üzerindeki farklı etkilerine biraz değinmek istiyorum.

E. BÜYÜME ARACILIĞIYLA SAĞLANAN TOPLUMSAL DÜZENLEMELER

Toplumsal düzenlemelerin yaşama hakkı üzerindeki etkisi çok güçlü olabilir ve tamamen farklı araçsal bağlantılardan etkilenebilir. Bu noktanın zaman zaman iktisadi büyümeden (kişi başına düşen gelir düzeyinin artışı biçimindeki) ayrılamayacağı düşünülür, zira kişi başına düşen gelirle uzun yaşam arasında yakın bir ilişki vardır. Aslında, kazanılan gelir ile hayatta kalma şansı arasındaki uyuşmazlıktan endişelenmenin yanlış olduğu öne sürülmüştür, çünkü -genelde- bu ikisi arasındaki istatistiksel bağlantının çok yakın olduğu gözlemlenir. Ülkeler arası istatistiksel bağlantılara ilişkin bir nokta olarak tek başına ele alındığında, bu aslında doğrudur, ancak bu istatistiksel ilişkiyi toplumsal düzenlemelerin konuyla ilgisini (gelir temelinde bolluğun ilerisine geçerek) reddetmek için ikna edici bir gerekçe olarak görmeden önce ileri düzeyde incelemek gerekir.

Bu bağlamda, yakın zamanlarda Sudhir Anand ve Martin Ravallion tarafından sunulan bazı istatistiksel çözümlemelere değinmek ilginç olur.[7] Bu yazarlar ülkeler arası kıyaslamalar temelinde, uzun

7. Sudhir Anand ve Martin Ravallion, "Human Development in Poor Countries: On the Role of Private Incomes and Public Services", *Journal of Economics Perspectives 7* (1993).

yaşam süresi beklentisinin kişi başına GSMH ile anlamlı bir pozitif korelasyon gösterdiğini, ancak bu ilişkinin esas olarak GSMH'nin; (1) özgül olarak yoksulların gelirleri ve (2) özellikle sağlık hizmetleri için yapılan kamu harcamaları üzerindeki etkisiyle işlediğini bulurlar. Aslında bu iki değişken, istatistiksel uygulamaya kendi başlarına dahil edildiğinde, kişi başına GSMH'nin ek bir nedensel etki olarak kapsanmasından hareketle *ekstra* bir açıklama sağlanabilir. Aslında yoksulluk ve sağlık alanındaki kamu harcamaları tek başına açıklayıcı değişkenler olarak alındığında, kişi başına GSMH ve uzun yaşam süresi beklentisi arasındaki bağlantının (Anand-Ravallion çözümlemesinde) tamamen ortadan kalktığı görülür.

Şu noktayı vurgulamak gerekir ki, başka ampirik araştırmalarla kanıtlanması halinde bu sonuç, uzun yaşam süresi beklentisinin kişi başına GSMH artışıyla birlikte yükselmediğini göstermez; ancak bağlantının, özellikle sağlık hizmetleri alanında yapılan kamu harcamaları *aracılığıyla* ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasındaki başarı *aracılığıyla* işleme eğilimi gösterdiğini ortaya koyar. Temel nokta, iktisadi büyümenin yarattığı etkinin, bu büyümenin verdiği *meyveler*in nasıl kullanılacağına bağlı olmasıdır. Bu aynı zamanda Güney Kore ve Tayvan gibi bazı ekonomilerin iktisadi kalkınma aracılığıyla uzun yaşam süresi beklentisini neden bu kadar hızlı biçimde yükseltebildiğini açıklamaya yardımcı olur.

Doğu Asya ekonomilerinin başarıları, son yıllarda, kısmen "Asya iktisadi krizi" denilen olgunun doğası ve şiddeti yüzünden eleştirel inceleme -ve biraz da ateş- altına alınmıştır. Bu aslında ciddi bir krizdir ve daha önce her bakımdan başarılı görülen -yanlış biçimde- ekonomilerin özel başarısızlıklarına işaret eder. Asya iktisadi krizindeki özel sorunları ve özgül başarısızlıklarını ele alma fırsatı bulacağım, özellikle 6. ve 7. bölümlerde. Ancak Doğu ve Güneydoğu Asya ekonomilerinin on yıllardır kazandıkları büyük başarıları görmemek bir hata olacaktır. Bu başarılar söz konusu ülkelerdeki halkların hayatlarını ve yaşam sürelerini dönüştürmüştür. Bu ülkelerin şimdi yüz yüze geldikleri (ve uzun süredir potansiyel olarak var olan) ve ilgi gerektiren (koruyucu güvenliğin yanı sıra siyasal özgürlükler ve açık katılım ihtiyacını da kapsayacak şekil-

de) sorunlar, bu ülkelerin çok iyi şeyler yaptıkları alanlarda kazandıkları başarıları göz ardı etmemize yol açmamalıdır.

Temel eğitim ve sağlık hizmetleri üzerinde odaklanmayı ve etkin toprak reformlarının erken bir tarihte tamamlanmasını kapsayan çeşitli tarihsel nedenlerden ötürü, geniş iktisadi katılım Doğu ve Güneydoğu Asya ekonomilerinin çoğunda daha kolay başarıldı ve bu başarı, toplumsal fırsatların çok daha yavaş yaratıldığı ve bu yavaşlığın iktisadi kalkınma için bir engel oluşturduğu, sözgelimi Brezilya, Hindistan ya da Pakistan'da mümkün olmayan bir tarzda gerçekleşti.[8] Toplumsal fırsatların artması yüksek istihdamlı iktisadi kalkınmanın kolaylaştırılmasını sağlamış ve aynı zamanda ölüm oranlarının düşürülmesi ve uzun yaşam süresi beklentisinin artırılması için elverişli koşullar yaratmıştır. Burada, kişi başına GSMH artışı bakımından kıyaslanabilir olmakla birlikte, ağır toplumsal eşitsizlik, işsizlik ve kamu sağlık hizmetlerinin ihmaliyle dolu bir tarihi olan diğer bazı yüksek büyüme gösteren ülkelerle -Brezilya gibi- keskin bir karşıtlık söz konusudur. Bu diğer yüksek büyüme gösteren ekonomilerin uzun yaşam süresi beklentisi konusunda kazandıkları başarılar daha yavaş bir seyir izlemiştir.

Burada ilginç -ve birbiriyle bağlantılı- iki karşıtlık vardır:

1) *Yüksek iktisadi büyüme gösteren ekonomiler* için,

1.1) Yaşam süresi uzunluğu ve kalitesi bakımından çok başarılı olanlar (Güney Kore ve Tayvan gibi), ile

1.2) Bu alanlarda kıyaslanabilir başarısı olmayanlar (Brezilya gibi) arasındaki karşıtlık;

2) *Yaşam süresi uzunluğu ve kalitesi bakımından yüksek düzeyde başarılı olan ekonomiler* için,

2.1) Yüksek iktisadi büyüme bakımından çok başarılı olanlar (Güney Kore ve Tayvan gibi), ile

2.2) Yüksek iktisadi büyüme bakımından çok başarılı olmayanlar (Sri Lanka, *reform öncesi* Çin, Hindistan'ın Kerala eyaleti gibi) arasındaki karşıtlık.

8. Bu konuda bkz. Jean Drèze'yle ortak kitabımız: *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995).

Birinci karşıtlığı (sözgelimi, Güney Kore ile Brezilya arasındaki) yorumlamış bulunuyorum, ancak ikinci karşıtlık da siyasal ilgiyi hak eder. *Hunger and Public Action* (Açlık ve Kamusal Eylem) başlıklı kitabımızda Jean Drèze ve ben, ölümlülük oranının hızla düşürülmesinde görülen iki başarı tipi arasında ayırım yaptık ve bunlara sırasıyla "büyüme araçlı" ve "destek yönelimli" uygulamalar dedik.[9] Birinci uygulama hızlı iktisadi büyüme *aracılığıyla* işler ve başarısı büyüme sürecinin geniş tabanlı ve iktisadi bakımdan yaygın olmasına (güçlü istihdam yöneliminin bununla birlikte gerçekleşmesi gerekir) ve aynı zamanda, artan iktisadi refahın, sağlık hizmeti, eğitim ve sosyal güvenliği kapsayan ilgili toplumsal hizmetlerin genişletilmesi için kullanılmasına bağlıdır. Büyüme araçlı mekanizmanın aksine, destek yönelimli uygulama hızlı iktisadi büyüme aracılığıyla etki yapmaz, ancak sağlık hizmeti, eğitim ve diğer ilgili toplumsal düzenlemeleri kapsayan becerikli bir toplumsal destek programı aracılığıyla işler. Bu süreç, Sri Lanka, reform öncesi Çin, Kosta Rika ya da Kerala gibi ekonomilerin deneyimleriyle gayet iyi örneklenir. Bu ekonomiler, fazla iktisadi büyüme olmaksızın ölüm oranlarını çok hızlı biçimde düşürmüşler ve yaşam koşullarını yükseltmişlerdir.

F. KAMUSAL ÖNLEMLER, DÜŞÜK GELİRLER VE GÖRELİ MALİYETLER

Destek yönelimli uygulama kişi başına gerçek gelir düzeylerinde radikal artışları beklemez ve ölüm oranlarını düşüren ve yaşam kalitesini yükselten toplumsal hizmetlerin (özellikle sağlık hizmetleri ve temel eğitim) sağlanmasına öncelik vererek işler. Bu ilişkinin bazı örnekleri şekil 2.1'de gösteriliyor. Bu şekil, altı ülkenin (Çin, Sri Lanka, Namibya, Brezilya, Güney Afrika ve Gabon) ve Hindistan otuz milyon insanı barındıran büyükçe bir eyaletinin (Kerala) kişi başına GSMH'sini ve yaşam süresi beklentisini göste-

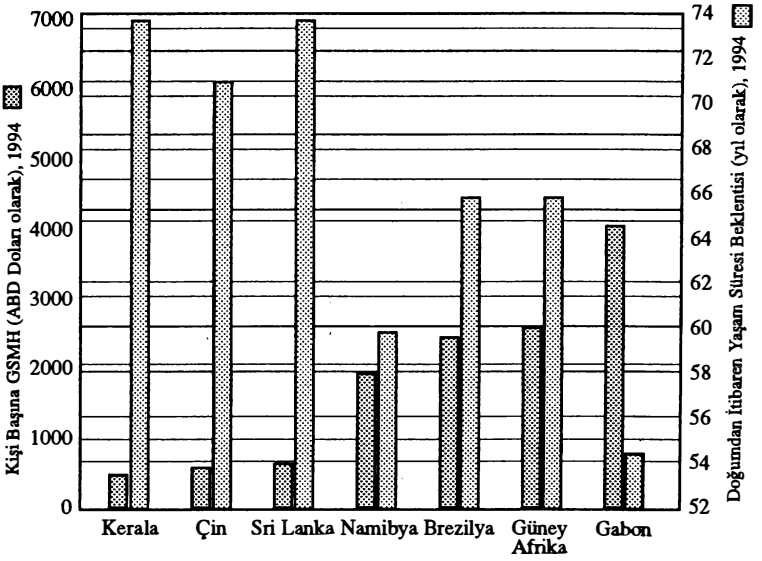
9. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989); bkz. özellikle bölüm 10.

rir.[10] Çok düşük gelir düzeylerine rağmen, Kerala, Çin ya da Sri Lanka halkları, Gabon bir yana, Brezilya, Güney Afrika ve Namibya'nın çok daha zengin olan insanlarından muazzam ölçülerde daha uzun yaşam süresi beklentilerine sahiptirler. Bir yanda Kerala, Çin ve Sri Lanka'yı, öte yanda Brezilya, Güney Afrika, Namibya ve Gabon'u kıyasladığımızda, eşitsizliğin *yönü* bile karşıtlığı işaret eder. Uzun yaşam süresi beklentisindeki değişiklikler kalkınmanın merkezinde yer alan toplumsal fırsatların (bulaşıcı hastalıklarla mücadele programını, sağlık hizmetlerini ve eğitim imkânlarını vb. içeren) türüyle ilişkili olduğu için, gelir merkezli bir görüşün kalkınma sürecine ilişkin daha bütünlüklü bir anlayış edinmesi ciddi bir katkıyı gerektirir.[11] Bu karşıtlıklar uygulanan siyasetlerle önemli ölçüde ilişkilidir ve destek yönelimli sürecin önemini ortaya koyar.[12]

Sağlık hizmetlerini ve eğitimi kapsayan kamu hizmetlerini artırmak kaynak gerektirdiği için, yoksul ülkelerde destek yönelimli uygulamaları finanse etme imkânı hayretle karşılanabilir. Aslında, kaynak ihtiyacı genellikle, ülke daha zenginleşene kadar toplumsal bakımdan önemli yatırımları *ertelemek* için öne sürülen bir görüş olarak sunulur. Yoksul ülkeler (o ünlü retorik soruyla) bu hizmetleri desteklemek için gerekli araçları nereden bulacaklardır? Bu aslında iyi bir sorudur, ama iyi bir de yanıtı vardır. Bu yanıt büyük ölçüde göreli maliyetler iktisadında yer alır. Bu destek yönelimli uygulamaların geçerliliği, ilgili toplumsal hizmetlerin (sağlık hizmetleri ve temel eğitim gibi) çok *emek yoğun*, dolayısıyla yoksul -ve düşük ücretli- ekonomiler için görece ucuz olmasına bağlıdır. Yoksul bir ekonominin sağlık hizmetleri ve eğitime harcayacağı para *az*

10. Kerala bir ülke değildir; ancak bir eyalet olmasına rağmen, otuz milyonu bulan nüfusuyla dünyadaki ülkelerin çoğundan (sözgelimi Kanada'dan) daha büyüktür.
11. Bu konuda "From Income Inequality to Economic Inequality" başlıklı makaleme bkz., Distinguished Guest Lecture to the South Economic Association, *Southern Economic Journal 64* (Ekim 1997) içinde. Ayrıca bkz. UNICEF (Floransa: UNICEF, 1995) için verilen ilk Innocenti Konferansı için hazırladığım "Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure" başlıklı makalem, *Economic Journal 108* içinde (Ocak 1998).
12. Ayrıca bkz. Richard A. Easterlin, "How Beneficent is the Market? A Look at the Modern History of Mortality", çoğaltılmış metin, University of Southern California, 1997.

Şekil 3: *Kişi başına GSMH (ABD Doları olarak) ve doğumdan itibaren yaşam süresi beklentisi, 1994*

Kaynaklar: Ülke verileri, 1994, Dünya Bankası, *World Development Report 1996*; Kerala verileri, Hayat süresi beklentisi, 1989-1993, Hindistan Hükümeti'nin Örneklem Kayıt Sistemi (1997) Eğitim Bölümü, *Women in India: A Statistical Profile*; Kişi başına düşen ülke içi üretim, 1992-1993, Hindistan Hükümeti (1997), Maliye Bakanlığı, *Economic Survey 1996-1997*.

olabilir, ancak bu ülke daha zengin ülkelerde çok daha pahalıya mal olacak hizmetleri sağlamak için daha az paraya *ihtiyaç duyar*. Göreli fiyat ve maliyetler bir ülkenin gücünün yetebileceği şeyin belirlenmesinde önemli parametrelerdir. Uygun bir toplumsal taahhüt veri alındığında göreli maliyetlerin değişkenliğini dikkate alma gereği sağlık ve eğitim alanlarında verilen toplumsal hizmetler için özellikle önemlidir.[13]

Büyüme araçlı uygulamanın destek yönelimli alternatif karşı-

13. Konuya ilişkin bir tartışma için bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989).

sında avantajlı olduğu açıktır; nihai olarak daha fazlasını sunabilir, çünkü gelir düşüklüğüyle doğrudan bağlantılı olan erken ölüm ya da yüksek hastalık oranı ya da okuryazar olmamaktan *başka* yetersiz giyinme ve barınma gibi daha fazla yoksunluk vardır. Uzun bir yaşam sürmenin (ve diğer standart yaşam kalitesi göstergelerinin) *yanı sıra* yüksek gelire sahip olmanın sadece ikincisine sahip olmaktan daha iyi olduğu açıktır. Bu vurgulamaya değer bir noktadır, çünkü uzun yaşam süresi beklentisi ve yaşam kalitesinin diğer temel göstergelerinin "aşırı inandırıcı" olma tehlikesi vardır.

Örneğin, Hindistan'ın Kerala eyaletinin kişi başına gelirin düşük olmasına rağmen şaşırtıcı derecede yüksek bir uzun yaşam süresi beklentisini, düşük doğurganlığı, yüksek okuryazarlığı vb. başarmış olması kesinlikle kutlanması ve öğrenilmesi gereken bir başarıdır. Gene de Kerala'nın insani gelişme alanında kazandığı başarıları temel alarak gelir düzeylerini neden yükseltemediği sorusu önemini korur. Bunu yapabilseydi daha bütünlüklü bir başarıya ulaşırdı. Bu durum, Kerala'nın, bazılarının iddia etmeye çalıştıkları gibi "örnek" bir vaka olarak hizmet etmesini pek sağlayamaz. Siyasal bakış açısından bu durum, Kerala'nın uzun yaşam süresi beklentisini ve yaşam kalitesini yükseltme bakımından kazandığı görülmemiş başarıya rağmen, teşvikler ve yatırımlar (genelde "iktisadi imkânlar") konusunda izlediği iktisadi siyasetlerin eleştirel biçimde incelenmesini gerektirir.[14] Destek yönelimli başarı, bu anlamda, iktisadi bolluktaki artışın ve yaşam kalitesindeki yükselmenin birlikte hareket etme eğilimi gösterdiği büyüme araçlı başarının gerisinde kalır.

Öte yandan, destek yönelimli uygulamanın bir güzergâh olarak başarısı, bir ülkenin temel eğitim ve sağlık hizmetlerinde hızlı bir büyümeye geçmek için daha fazla zenginleşene (belki de uzun bir iktisadi büyüme döneminden geçerek) kadar beklemesine gerek olmadığını gösterir. Yaşam kalitesi, düşük gelirlere rağmen, yeterli bir toplumsal hizmetler programı sayesinde çok hızlı biçimde yükseltilebilir. Eğitim ve sağlık hizmetlerinin iktisadi büyüme bakı-

14. Bu soruna daha sonra döneceğim; ayrıca bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995).

mından da üretken olması, yoksul ekonomilerde *önce* "zenginleşme"yi beklemeksizin bu toplumsal düzenlemelere ağırlık verilmesini savunan teze katkı sağlar.[15] Destek yönelimli uygulama daha yüksek bir yaşam kalitesine hızla ulaşmayı sağlayan bir yöntemdir ve büyük bir siyasal önemi vardır, ancak geriye buradan iktisadi büyümenin yanı sıra yaşam kalitesinin standart özelliklerinin yükseltilmesini de içeren daha kapsamlı başarılara geçmesi gereken mükemmel bir vaka kalır.

H. YİRMİNCİ YÜZYIL BRİTANYA'SINDA ÖLÜMLÜLÜK ORANLARININ DÜŞÜRÜLMESİ

Bu bağlamda, ileri endüstri ekonomilerinde ölümlülük oranının düşmesi ve uzun yaşam süresi beklentisinin artmasıyla ilgili zaman örüntüsünü yeniden incelemek de öğreticidir. Son birkaç yüzyıldır Avrupa ve Birleşik Devletler'de ölüm oranlarının düşürülmesinde sağlık hizmetleri, beslenme ve genelde toplumsal düzenlemelere verilen kamu desteğinin rolü, Robert Fogel, Samuel Preston ve diğerleri tarafından yeterince çözümlenmiştir.[16] Bu yüzyılda yaşam süresi beklentisinin yükselişiyle ilgili zaman örüntüsü bir ilgi alanı olmuş, geçen yüzyılın dönümünde Britanya'nın bile -o sırada kapitalist piyasa ekonomisinin öncüsü- günümüzün düşük gelirli ülkelerinin ortalamasının altında bir yaşam süresi beklentisine sahip ol-

15. Toplumsal altyapıda (kamu sağlık hizmetleri ve temel eğitim gibi) hızlı bir genişlemeyle iktisadi büyüme sağlamak için tamamlayıcı ve destekleyici piyasa dostu siyasetlere ihtiyaç olduğu, Jean Drèze'yle ortak kitabımız, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995) içinde Hindistan ekonomisi bağlamında ayrıntılı olarak tartışılıyor.

16. Bkz. Robert W. Fogel, "Nutrition and the Decline in Mortality since 1700: Some Additional Preliminary Findings", tez 1802, National Bureau of Economic Research, 1986; Samuel H. Preston, "Changing Relations Between Mortality and Level of Economic Development", *Population Studies 29* (1975) ve "American Longevity: Past, Present and Future", *Policy Brief no. 7*, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University, 1996. Ayrıca bkz. der. Lincoln C. Chen, Arthur Kleinman ve Norma C. Ware, *Advancing Health in Developing Countries* (New York: Auburn House, 1992); Richard G. Wilkinson, *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality* (New York: Routledge, 1996); Richard A. Easterlin, "How Beneficent is the Market?" (1997).

duğu unutulmamıştır. Ne var ki Britanya'da insan ömrü, kısmen toplumsal programların stratejileri sayesinde yüz yıl içinde hızlı bir yükseliş gösterdi ve bu yükselişin zaman örüntüsü bir ilgi alanı haline geldi.

Beslenme, sağlık hizmetleri vb. konularda uygulanan destek programlarının genişlemesi sürekli aynı hızla gerçekleşmedi. Bu yüzyıl içinde destek yönelimli siyasetlerin dikkat çekici biçimde hızlandığı iki dönem vardı. Bu dönemler iki dünya savaşı sırasında yaşandı. Her iki savaş durumu da hayatta kalmak için gerekli olan araçların, sağlık hizmetleri ve sınırlı besin maddesi temini (yiyeceğin karneye bağlanması ve para yardımları) dahil olmak üzere, çok daha fazla paylaşılmasına yol açtı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Jay Winter'ın[17] çözümlediği gibi, "paylaşma" ve paylaşımı başarmayı amaçlayan kamu siyasetleriyle ilgili toplumsal tutumlarda olağanüstü gelişmeler oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında da görülmemiş biçimde destekleyici ve ortak toplumsal düzenlemeler gelişti. Kuşatılmış Britanya'daki paylaşma psikolojisi besin maddelerinin ve sağlık hizmetlerinin paylaştırılması için uygulanan bu radikal kamu düzenlemelerinin kabul edilebilir ve etkin hale gelmesini sağladı.[18] Ulusal Sağlık Servisi de savaş yıllarında doğdu.

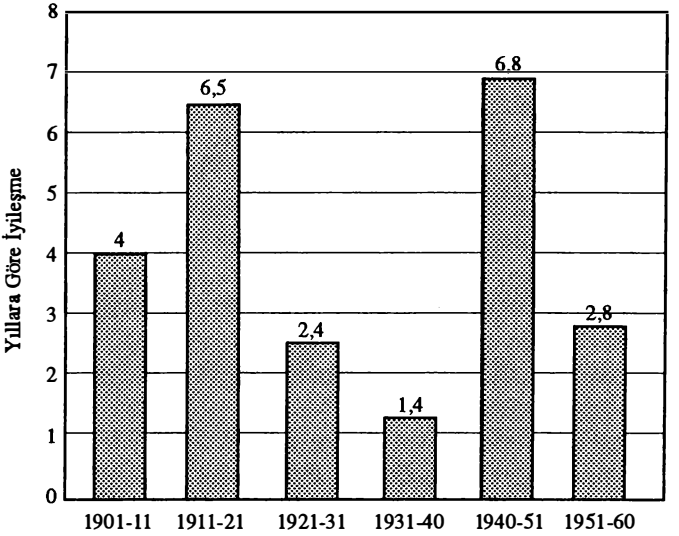
Bunlar sağlık ve hayatta kalma konularında gerçek bir fark yarattı mı? Britanya'da yaşanan bu destek yönelimli siyaset dönemlerinde ölüm oranlarında uygulamalardan kaynaklanan hızlı bir düşüş var mıydı? Aslında, ayrıntılı beslenme araştırmaları, İkinci Dünya Savaşı sırasında Britanya'da kişi başına düşen besin miktarının önemli ölçüde azalmasına rağmen yetersiz beslenme vakalarının ciddi biçimde *azaldığını* ve aşırı derecede yetersiz beslenme vakalarının neredeyse tamamen ortadan kalktığını doğrulamıştır.[19] Ölüm oranlarında da (elbette savaşın yol açtığı ölümler dışında) ciddi bir düşüş oldu. Benzer bir gelişme Birinci Dünya Savaşı sıra-

17. Bkz. J. M. Winter, *The Great War and the British People* (Londra: Macmillan, 1986).

18. Bkz. R. M. Titmuss, *History of the Second World War: Problems of Social Policy* (Londra: HMSO, 1950).

19. Bu konuda bkz. R. J. Hammond, *History of the Second World War: Food* (Londra: HMSO, 1951). Ayrıca bkz. Titmuss, *History of the Second World War: Problems of Social Policy* (1950).

ŞEKİL 4: *İngiltere ve Galler'de yaşam süresi beklentisinde görülen iyileşmeler, 1901-1960.*

Kaynaklar: S. Preston, N. Keyfitz ve R. Schoen, *Causes of Death: Life Tables for National Population* (New York: Seminar Press, 1992).

sında da olmuştu.[20]

Aslında, on yılda bir yapılan nüfus sayımlarını temel alan onar yıllık kıyaslamaların, özellikle bu iki "savaş on yılı" içinde yaşam süresi beklentisinde (bu yüzyılın ilk altmış yılının her birinde yaşam süresi beklentisindeki artışı yansıtan şekil 4'de görüldüğü gibi) en hızlı artışın gerçekleştiğini çok geniş bir marjla göstermesi dikkat çekicidir.[21] Öteki on yıllarda yaşam süresi beklentisi olduk-

20. Bkz. Winter, *Great War and the British People* (1986).

21. Veriler, toplam Birleşik Krallık sayıları bulunamadığı için İngiltere ve Galler'i kapsar. Ancak İngiltere ve Galler, Birleşik Krallık'ın çok büyük bir bölümünü oluşturduğu için, bu alan daralması büyük bir kayba yol açmaz.

ça ılımlı düzeylerde (bir ile dört yıl arasında) artış gösterirken, onar yıllık iki savaş döneminin her birinde bu artış neredeyse yedi yıla sıçradı.

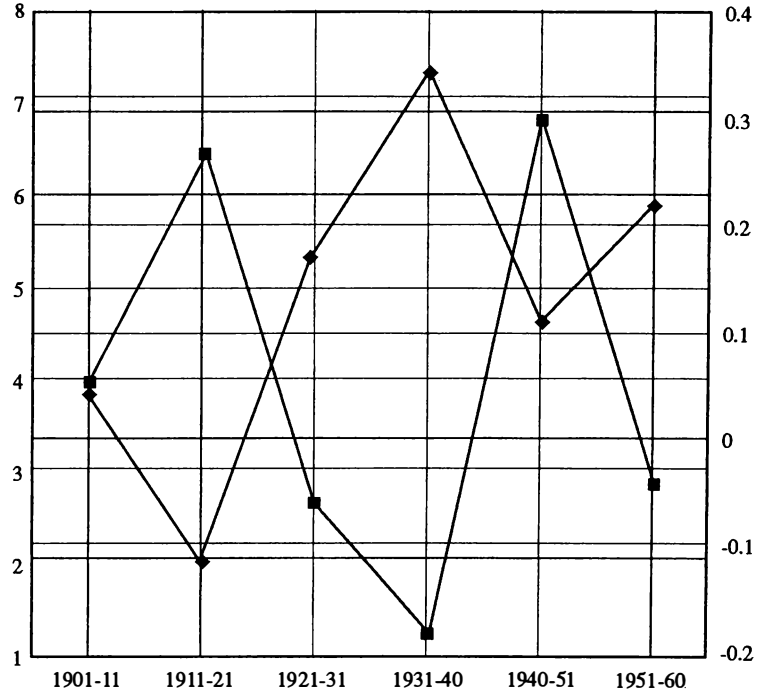
Savaş on yıllarında yaşam süresi beklentisinde görülen ciddi yükselişin, alternatif olarak, bu on yıllarda görülen daha hızlı iktisadi büyümeyle açıklanıp açıklanamayacağını da sormamız gerekir. Yanıtın olumsuz olduğu görülür. Aslında, yaşam süresi beklentisindeki hızlı yükseliş on yılları, şekil 2.3'te görüldüğü gibi kişi başına gayri safi milli hasılanın *yavaş* bir büyüme gösterdiği dönemler olarak gerçekleşti. GSMH'deki büyümenin yaşam süresi beklentisi üzerindeki etkilerini on yıllık bir sürenin ardından gösterdiğini bir hipotez olarak öne sürmek elbette mümkündür ve bu, bizatihi şekil 5'le çelişmezken, olası nedensel süreçlerin çözümlenmesini de kapsayan öteki incelemelere de fazla ters düşmez. İngilizlerin yaşam süresi beklentisindeki hızlı yükselişe ilişkin çok daha uygun bir açıklama savaş on yılları sırasında toplumsal paylaşımın boyutundaki değişikliklerle, toplumsal hizmetlere verilen kamu desteğindeki (gıda desteğini ve sağlık hizmetlerini kapsayan) ciddi artışlarla sağlanır. Savaş dönemlerinde sağlık ve halkın diğer yaşam koşulları ve bunların toplumsal tutumlar ve kamusal düzenlemelerle bağlantısı üzerine yapılan araştırmalar bu karşıtlıkları daha da aydınlatır.[22]

I. DEMOKRASİ VE SİYASAL TEŞVİKLER

Bağlantılar, çok sayıda başka ilişkiden hareketle de örneklenebilir. Bu bağlantılardan biri olan, siyasi ve medeni haklar ile iktisadi bunalımlardan kaçınma özgürlüğü arasındaki bağlantıyı kısaca bir kez daha yorumlamak istiyorum. Bu bağlantının en temel kanıtı, daha önce de (1. bölümde ve Çin-Hindistan karşıtlığı tartışması dolayımıyla bu bölümde) belirttiğim gibi, demokrasilerde kıtlıkların

22. Bkz. R. J. Hammond, R. M. Titmuss ve J. M. Winter'ın daha önce belirtilen çalışmaları ve bu yazarların göndermede bulundukları diğer çalışmalar ve ayrıca Drèze'yle ortak kitabımız, *Hunger and Public Action* (1989, bl. 10)'daki tartışma.

ŞEKİL 5: *GSMH Artışı (BK'ta) ve yaşam süresi beklentisinde on yıllık artışlar (İngiltere ve Galler'de), 1901-1960.*

■ Yaşam Süresi Beklentisinde On Yıllık İyileşmeler, İngiltere ve Galler (Sol Ölçek).

◆ BK'da On Yıllık Kişi Başına Düşen GSMH'nin Yükselme Oranı, 1901-1960 (Sağ Ölçek).

Kaynaklar: A. Madison, *Phases of Capitalist Development* (New York: Oxford University Press, 1982); S. Preston vd., *Causes of Death* (New York: Seminar Press, 1972).

olmayışı olgusunda görülebilir. Aslında, ne kadar yoksul olursa olsun demokratik bir ülkede hiçbir zaman büyük bir kıtlık olmamıştır.[23] Bunun nedeni, hükümetin çalışması halinde kıtlıkların gayet

23. Bu konuyu "Development: Which Why Now?" başlıklı makalemde tartışıyorum, *Economic Journal 92* (Aralık 1982) ve *Resources, Values and Development*

kolay biçimde önlenmesidir ve seçimlerin yapıldığı, medyanın özgür olduğu çok partili bir demokrasi içindeki bir hükümetin kıtlığı önleme sorumluluğunu üstlenmesini sağlayan güçlü siyasal güdüler vardır. Bu durum, demokratik düzenlemeler biçimindeki siyasal özgürlüğün, iktisadi özgürlüğü (özellikle aşırı açlıktan korunma hakkı) ve yaşama hakkını (açlık nedeniyle ölümlere karşı) korumaya yardımcı olduğunu gösterir.

Demokrasinin sağladığı güvenceler, bir ülke ciddi bir afetle yüz yüze gelmeyecek kadar talihli olduğu, işler düzgün gittiği zaman fazla göze çarpmayabilir. Ancak iktisadi ya da diğer koşullardaki değişikliklerden ya da düzeltilmesi mümkün olmayan siyasal hatalardan kaynaklanan güvencesizlik tehlikesi, sağlıklı görünen bir devletin arkasında pusuya yatmış olabilir. Bu bağlantı daha bütünlüklü biçimde tartışılırken (6. ve 7. bölümlerde), yakınlarda gerçekleşen "Asya iktisadi krizi"nin siyasal yönlerini ele almak gerekecek.

İ. SONUÇ NİTELİĞİNDE BİR YORUM

Bu bölümde sunulan çözümleme, özgürlükleri geliştirmenin kalkınmanın hem ana hedefi hem de başlıca aracı olduğu temel fikrini pekiştirir. Kalkınmanın hedefi, sürece katılan insanların yararlandığı fiili özgürlüklerin değerlendirilmesiyle ilişkilidir. Bireysel kapasiteler, başka şeylerin yanı sıra iktisadi, toplumsal ve siyasal düzenlemelere önemli ölçüde bağlıdır. Uygun kurumsal düzenlemeler oluşturulurken, farklı özgürlük tiplerinin araçsal rolleri, bireylerin bütünlüklü özgürlüğünün taşıdığı temel önemin ötesine geçerek ele alınmalıdır.

Özgürlüğün araçsal rolleri, iktisadi imkânlar, siyasal özgürlükler, toplumsal fırsatlar, şeffaflık güvenceleri ve koruyucu güvenlik gibi birbiriyle bağlantılı çeşitli bileşenleri içerir. Bu araçsal haklar, fırsatlar ve yetkiler farklı yönlerde gidebilen güçlü bağlantılara sa-

(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984) ve Jean Drèze'yle ortak kitabımız, *Hunger and Public Action* (1989) içinde.

hiptir. Kalkınma süreci bu bağlantılardan önemli ölçüde etkilenir. Birbiriyle bağlantılı birden çok özgürlüğe denk düşecek şekilde bir kurumlar çokluğunu geliştirme ve destekleme ihtiyacı vardır. Bu kurumlar, demokratik sistemleri, yasal mekanizmaları, piyasa yapılarını, eğitim ve sağlık hizmetlerinin teminini, medya ve diğer iletişim imkânlarını vb. kapsar. Bu kurumlar kamusal düzenlemelerin yanı sıra özel inisiyatifleri ve aynı zamanda hükümet dışı örgütler ve işbirliğine dayalı oluşumlar gibi karma yapıları da kapsayabilir.

Kalkınma amaçlarının ve araçlarının, özgürlük perspektifini sahnenin ortasına yerleştirmesi gerekir. Bu perspektifte insanların, özenle hazırlanmış kalkınma programlarının verdiği ürünlerin pasif alıcıları olarak değil, kendi kaderlerinin biçimlendirilmesine fiilen katılan -kendilerine fırsat verilen- varlıklar olarak görülmeleri gerekir. Devlet ve toplum, insan kapasitesinin güçlendirilmesinde ve korunmasında kapsamlı rollere sahiptir. Bu, hazır olarak sunulan bir rolden çok destekleyici bir roldür. Kalkınmanın amaçlarında ve araçlarında özgürlüğü merkeze yerleştiren perspektif özel bir dikkat gerektirir.

III

Adaletin temelleri ve özgürlük

Küçük bir öyküyle başlamak istiyorum. Annapurna, uzun süredir ihmal edilen bahçesini temizletmek isteyen biridir ve her biri bu işi çok isteyen üç işsiz -Dinu, Bishanno ve Rogini- vardır. Annapurna bu üç kişinin herhangi birini işe alabilir, ancak iş bölünebilir olmadığı için onu üç kişi arasında paylaştıramaz. Annapurna hangisi işe girerse girsin aynı ücret karşılığında aynı hizmeti alacaktır. Ancak, düşünceli bir insan olarak endişesi, hangisini işe almasının daha doğru bir davranış olacağıdır.

Üçünün de yoksul olduğunu, ancak en yoksullarının Dinu olduğunu anlar. Bunun üzerine Dinu'yu işe alma düşüncesi ağır basar. "En yoksula yardım etmekten daha önemli ne olabilir?" diye sorar kendi kendine.

Ancak Bishanno'nun yakın zamanda yoksullaştığını ve bu yüzden psikolojik bir sarsıntı geçirdiğini anlar. Dinu ve Rogini ise, tam aksine, yoksulluğu yaşamış ve ona alışmışlardır. Herkes Bishanno'nun üçünün en mutsuzu olduğu ve mutluluğun ona diğer ikisinden daha gerekli olduğu noktasında birleşir. Bu durum Annapurna'yı işi Bishanno'ya verme fikrine yöneltir. "Elbette mutsuzluğun giderilmesine öncelik vermek gerekir" der kendi kendine.

Ancak Annapurna'ya, Rogini'nin doğuştan kronik bir hastalığı olduğunu ve kazandığı parayı bu korkunç hastalıktan kurtulmak için kullanabileceği anlatılır. Rogini'nin (yoksul olmakla birlikte) diğerleri kadar yoksul olmadığı ve aynı zamanda yoksunluklarını neşeli bir tutumla taşıyabildiği ve yoksul bir aileden geldiği genç bir kadının halinden şikâyet etmemesi ve fazla hırslı olmaması gerektiği inancıyla yetiştirildiğinden hayatın zevklerinden yoksunluğa alıştığı için en mutsuzları olmadığı inkâr edilemez. Gene de Annapurna, işi Rogini'ye vermenin doğru olup olmayacağını düşünür. "En önemlisi yaşam kalitesi ve hastalıktan kurtulmaktır" sanısına kapılır.

Annapurna ne yapması gerektiğini düşünür. Dinu'nun en yoksulları olduğunu (sadece bu olguyu) dikkate alması halinde işi kesinlikle Dinu'ya vermeyi tercih edecektir. Aynı zamanda, en mutsuzlarının Bishano olduğunu ve bu iş fırsatının onun için en büyük mutluluk olacağını (sadece bu olguyu) dikkate alması halinde, Bishanno'yu işe alması gayet yerinde bir davranış olacaktı. Ve aynı zamanda Rogini'nin hastalığının ancak kazanacağı parayla tedavi edilebileceği olgusunu (sadece bu olguyu) değerlendirmesi halinde işi sadece ona vermenin basit ve kesin bir nedeni olacağını da görebiliyordu. Annapurna konuya ilişkin her üç olguyu da bilmektedir ve her biri bir ölçüde geçerli olan üç ayrı görüşten birini seçmek durumundadır.

Bu basit örnekte pratik akıl yürütmeyle ilgili birçok ilginç mesele vardır, ancak benim burada vurgulamak istediğim nokta, konuya ilişkin ilke farklılıklarının belirleyici olan özel bir bilgiyle ilişkisidir. Konuya ilişkin üç olgunun üçü de biliniyorsa, karar en fazla ağırlık verilen bilgiye dayanır. Böylece ilkeler en iyi şekilde, bu il-

kelerin ayrı ayrı "bildirişimsel temelleri" açısından görülebilir. Dinu'nun gelir-eşitlikçi örneği, gelir-yoksulluk üzerinde odaklanır; Bishanno'nun klasik faydacı örneği, haz ve mutluluk ölçümü üzerinde yoğunlaşır; Rogini'nin yaşam kalitesi örneği, üçünün ayrı ayrı yönelebileceği yaşam tarzlarını merkeze alır. İlk iki görüş iktisadi ve etik yazında en çok tartışılan ve kullanılan görüşler arasında yer alır. Üçüncüsüyle ilgili bazı görüşler sunacağım. Ancak şu an için niyetim gayet mütevazı; sadece, birbiriyle yarışan ilkelerin bildirişimsel temellerinin kritik önemini göstermek.

Aşağıdaki tartışmada hem (1) bildirişimsel temelin değerlendirici yargılar açısından taşıdığı öneme dair genel sorunu; ve hem de (2) özellikle faydacılık, liberterlik ve Rawls'çı adalet teorisindeki bazı standart toplumsal etik ve adalet teorilerinin ayrı ayrı bildirişimsel temellerinin yeterliliğiyle ilgili belirli meseleleri yorumluyorum. Bildirişim sorununun siyasal felsefedeki bu önemli yaklaşımlarla ilişki tarzından öğrenilecek pek çok şey olmakla birlikte, temel bireysel özgürlüklere önem verilmesi halinde, faydacılığın, liberterliğin ve Rawls'çı adaletin -açık ya da örtülü biçimde- ayrı ayrı kullandığı bildirişimsel temellerin ciddi eksiklikler taşıdığı da öne sürülür. Bu saptama, kişinin değer verdiği şeyleri yapmasını sağlayan bireysel kapasiteler biçimindeki özgürlüğü odaklayan alternatif bir değerlendirme yaklaşımına neden olur.

Çözümlemenin bu son, kurucu bölümü, kitabın geri kalan kısmında geniş çapta kullanılmaktadır. Okur, öteki yaklaşımların (ve faydacılığın, liberterliğin ya da Rawls'çı adaletin imkânları ve zorluklarının) eleştirisiyle fazla ilgilenmiyorsa, bu eleştirel tartışmaları atlamasında ve doğrudan bölümün sonraki kısmına geçmesinde özel bir sakınca yoktur.

A. KAPSANAN VE DIŞLANAN BİLGİ

Her değerlendirici yaklaşım, büyük ölçüde, bildirişimsel temeliyle nitelenebilir. Bilgi bu yaklaşımı kullanarak yargılar oluşturmak için

gereklidir ve -aynı ölçüde önemli olarak- bilgi bu yaklaşımda doğrudan değerlendirici bir rolden "dışlanmış"tır.[1] Bildirişimsel *dışlamalar* değerlendirici bir yaklaşımın önemli öğeleridir. Dışlanan bilginin değerlendirici yargılar üzerinde doğrudan bir etki yaratmasına izin verilmez ve bu genellikle örtük bir tarzda yapılırken, yaklaşımın niteliği dışlanan bilgiye duyarsızlıktan güçlü biçimde etkilenebilir.

Örneğin, faydacı ilkeler nihai olarak sadece faydalara dayanır ve pek çok araçsal değerlendirme teşvik edici olarak ele alınabilse de, fayda bilgisi, sorunların değerlendirilmesi ya da eylemlerin veya kuralların tayin edilmesi için yegâne uygun temel olarak görülür. Özellikle Jeremy Bentham'ın geliştirdiği klasik faydacılık formundaki fayda haz, mutluluk, tatmin ya da bu zihinsel kazanımları sağlayan her şey olarak tanımlanır.[2] Bireysel özgürlük, tanınan hakların kullanılması ya da ihlali, hayat kalitesinin haz istatistiklerine yeterince yansımayan yönleri gibi potansiyel olarak önem taşıyan meseleler, bu faydacı yapı içinde doğrudan normatif bir değerlendirmeye tabi tutulamaz. Bunlar ancak fayda miktarları üzerindeki etkileri *aracılığıyla* (yani zihinsel tatmin, haz ya da mutluluk üzerinde bir etki yaratabildikleri ölçüde) dolaylı bir role sahip olabilirler. Ayrıca, faydacılığın toplamsal çerçevesi faydaların fiili *paylaşımı*yla hiçbir şekilde ilgili -ya da buna duyarlı- değildir, çünkü yoğunlaşma, bütünüyle, bir araya getirilen herkesin *topyekûn* faydası üzerindedir. Bütün bunlar çok sınırlı bir bildirişimsel temel üretir ve hep hissedilen bu duyarsızlık, faydacı etiğin önemli bir sınırını oluşturur.[3]

1. Bildirişimsel dışlama ve kapsamanın rolü, "On Weights and Measures: Informational Constarints in Social Welfare Analysis" başlıklı makalemde tartışılıyor: *Econometrica 45* (Ekim 1977), yeniden bs. *Choice, Welfare and Measurement* içinde (Oxford: Blackwell; Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982; yeniden bs. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1997). Bir diğer makalem, "Informational Analysis of Moral Principles", *Rational Action*, der. Ross Harrison (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

2. Bkz. Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (Londra: Payne, 1789; yeniden bs. Oxford: Clarendon Press, 1907).

3. Faydacılığın bildirişimsel eleştirisi şu iki makalemde bulunabilir: "Utilitarianism and Welfarism", *Journal of Philosophy 7* (Eylül 1979) ve "Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", *Journal of Philosophy 82* (Nisan 1985).

Modern faydacılık formlarında, "fayda"nın içeriği çoğu kez farklı biçimde görülür; haz, tatmin ya da mutluluk olarak değil, arzunun gerçekleşmesi ya da bir kişinin seçtiği davranışın bir tür temsili olarak.[4] Bu ayırımları birazdan ele alacağım, ancak bu yeni fayda tanımının genelde faydacılığın karakteristik bir özelliğini oluşturan özgürlüklere, haklara ve serbestilere kayıtsızlığı bizatihi ortadan kaldırmadığını görmek zor değildir.

Liberterliğe gelince, faydacı teorinin aksine liberterlik ne mutlulukla, ne de arzunun yerine getirilmesiyle doğrudan ilgilenir ve onun bildirişimsel temeli, bütünüyle, çeşitli türden özgürlükler ve haklardan ibarettir. Adaleti nitelendirmek için faydacılık ya da liberterlik tarafından ayrı ayrı kullanılan kesin formüllere girilmeden de, sadece bildirişimsel temellerinin karşıtlığından hareketle bunların çok farklı -ve tipik biçimde bağdaşmaz- adalet görüşlerini benimsemek durumunda oldukları anlaşılır.

Aslında, bir adalet teorisinin dişe dokunan yanı büyük ölçüde onun bildirişimsel temelinden hareketle anlaşılabilir; doğrudan ele alınması gereken bilgi nedir ya da ne değildir.[5] Sözgelimi klasik faydacılık farklı kişilerin ayrı ayrı mutluluk ya da hazlarının (kıyaslamalı bir çerçeve içinde görülen) bilgisini kullanmaya çalışırken, liberterlik belirli özgürlük ve doğruluk kurallarına uygunluğu, bu uygunluğun bilgisi aracılığıyla durumu değerlendirerek talep eder. Onlar farklı toplumsal senaryoların adilliğini ya da kabul edilebilirliğini yargılamak için hangi bilgiyi merkeze alıyorlarsa genellikle o bilginin yönlendirdiği farklı yönlere giderler. Genelde normatif teorilerin ve özelde adalet teorilerinin bildirişimsel temeli belirleyici önemdedir ve pratik siyasetler üzerine yapılan pek çok tartışmada (daha sonra ele alacağımız tezlerde görüleceği gibi) hayati odak noktası olabilir.

Sonraki birkaç sayfada adalete ilişkin bazı seçkin yaklaşımların bildirişimsel temelleri, faydacılıktan başlayarak incelenecek. Her

4. Ayırımlar konusunda bkz. J. C. B. Gosling, *Pleasure and Desire* (Oxford: Clarendon Press, 1969); John C. Harsanyi, *Essays in Ethics, Social Behaviour, and Scientific Explanation* (Dordrecht: Reidel, 1977).

5. Burada ele alınan metodolojik konu için bkz. "On Weights and Measures" (1977) ve "Informational Analysis of Moral Principles" (1979) başlıklı makalelerim.

yaklaşımın yararları ve sınırları, büyük ölçüde, bildirişimsel temelinin etki alanı ve sınırları incelenerek anlaşılabilir. Değerlendirme ve siyaset oluşturma bağlamında ortak olarak kullanılan farklı yaklaşımlar içinde karşılaşılan sorunlar temelinde, alternatif bir adalet yaklaşımı genel hatlarıyla kısaca ele alınacak. Bu yaklaşım (faydaların değil) bireysel özgürlüklerin bildirişimsel temeli üzerinde yoğunlaşır, ancak sonuçlara olan duyarlılığı da anonimleştirir. Bu sonuçların faydacı perspektifin ayırt edilmesini sağladığını öne sürüyorum. Adalete bu "kapasite yaklaşımı"nı bu bölümde ve bir sonrakinde daha bütünlüklü olarak inceleyeceğim.

B. BİLDİRİŞİMSEL BİR TEMEL OLARAK FAYDA

Standart faydacılığın bildirişimsel temeli yapılan işlerin toplam faydasıdır. Bentham'cı klasik faydacılık formunda bir kişinin edindiği "fayda" o kişinin haz ya da mutluluğunun bir ölçüsünü simgeler. Bu fikir her kişinin refahını dikkate almakta ve özellikle refahı esas olarak zihinsel bir özellik, yani üretilen haz ya da mutluluk olarak görmektedir. Kişiler arası mutluluk kıyaslamaları, kuşkusuz, çok kesin olarak ya da standart bilimsel yöntemlerle yapılamaz.[6] Bununla birlikte çoğumuz bazı insanları kesinlikle daha az mutlu ve diğerlerinden daha sefil olarak saptamayı saçma (ya da "anlamsız") bulmayız.

Faydacılık yüzyıldan fazla bir süre başat etik teori -ve diğer şeylerin yanı sıra en etkili adalet teorisi- olmuştur. Modern formunda Jeremy Bentham tarafından başlatılan, John Stuart Mill, William Stanley Jevons, Henry Sidgwick, Francis Edgeworth, Alfred Marshall ve A. C. Pigou gibi iktisatçılar tarafından izlenen bu yaklaşım, geleneksel refah ve kamu siyaseti iktisadına çok uzun bir süre hâkim oldu.[7]

6. Lionel Robbins kişiler arası mutluluk kıyaslamasını mümkün kılacak bilimsel bir temelin olamayacağını öne sürme konusunda etkin olmuştur. Bkz. "Interpersonal Comparisions of Utility", *Economic Journal 48* (1938). Robbins'in eleştirisi refah ekonomilerinde temel bir yaklaşım olarak faydacılığın önemli ölçüde zayıflamasını da sağlamıştır.

7. Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789);

Faydacı değerlendirmenin gerekleri üç ayrı bileşene bölünebilir. Birinci bileşen "sonuççuluk"tur (çok sevimli bir sözcük değil) ve bütün seçeneklerin (eylemler, kurallar, kurumlar vb.) sonuçları, yani ortaya çıkardıkları neticeler bakımından değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Yapılan işlerin sonucunu odağa yerleştiren bu yaklaşım özellikle bazı normatif teorilerin bir kısım ilkeleri sonuçlarına *bakılmaksızın* doğru bulma eğilimini reddeder. Aslında bu yaklaşım sadece sonuca duyarlı olmanın ötesine geçer, çünkü sonuç dışında herhangi bir şeyin nihai olarak önem taşıyabileceğini göz ardı eder. Sonuççuluğun ne kadar kısıtlama getirdiği daha ileri düzeyde değerlendirilmelidir, ancak bunun kısmen neyin sonuçlar listesine dahil edilip neyin edilmediğine (sözgelimi, gerçekleştirilen bir eylemin o eylemin "sonuçları"ndan biri olarak görülüp görülemeyeceğine) bağlı olması gerektiği de burada belirtilmelidir.

Faydacılığın ikinci bileşeni, yapılan işlere dair değerlendirmeleri her bir durumda (hakların kullanılmasını, görevlerin yerine getirilmesini ya da bu ikisinin ihlalini vb. doğrudan dikkate almaksızın) ortaya çıkan faydalarla sınırlayan "refahçılık"tır. Refahçılık sonuççulukla birleştiği zaman, her seçeneğin ayrı ayrı ürettiği faydalarla değerlendirilmesi gerektiğini görürüz. Örneğin, her eylem ortaya çıkan sonuçla değerlendirilir (sonuççuluk nedeniyle) ve sonuç olarak ortaya çıkan durum o durumda ortaya çıkan faydalarla değerlendirilir (refahçılık nedeniyle).

Üçüncü bileşen "en yüksek toplam"dır; farklı insanların edindikleri faydaların toplam yararını elde etmek için onları bir araya getirerek toplamayı ve bunu yaparken söz konusu toplamın bireylere dağılımını dikkate almamayı gerektirir (yani toplam fayda, faydaların paylaşımındaki eşitsizliğin boyutu dikkate alınmadan azamileştirilmektedir). Bu üç bileşenin bir araya gelmesi her seçeneğin o seçenek aracılığıyla üretilen faydalar toplamıyla değerlen-

---

John Stuart Mill, *Utilitarianism* (Londra, 1861; yeniden bs. Londra: Collins/Fontana, 1962); Henry Sidgwick, *The Method of Ethics* (Londra: Macmillan, 1871; yeni ve 5. bs, 1957); Francis Edgeworth, *Mathematical Psychics: An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences* (Londra: Kegan Paul, 1881); Alfred Marshall, *Principles of Economics* (Londra: Macmillan, 8. bs., 1920); A. C. Pigou, *The Economics of Welfare* (Londra: Macmillan, 1920).

dirildiği klasik faydacı formülü verir.[8]

Bu faydacı görüşte, *adaletsizlik*, kazanılabilecek olanla kıyaslanan toplam fayda kaybına bağlıdır. Bu görüşe göre, adil olmayan bir toplum, içinde yaşayan insanların bir arada ele alındıklarında olması gerekenden önemli ölçüde daha az mutlu oldukları bir toplumdur. Mutluluk ve haz üzerinde yoğunlaşma bazı modern faydacılık formlarında kaldırılmıştır. Bu formların birinde, fayda arzunun karşılanması olarak tanımlanır. Bu görüşe göre, amaca uygun olan, üretilen mutluluğun yoğunluğu değil, karşılanmakta olan arzunun gücüdür.

Ne mutluluğu ne de arzuyu ölçmek çok kolay olduğu için, modern iktisadi çözümlemede fayda çoğu kez bir kişinin gözlemlenebilir *seçenekler*inin sayısal temsili olarak tanımlanır. Temsil edilebilirliğin, bizi bu noktada alıkoyması gerekmeyen bazı teknik sorunları vardır. Temel formül şudur: Bir kişi alternatif bir x'i, bir başka alternatif olan y'ye tercih edecek olursa, ancak bu durumda o kişi x'ten y'ye kıyasla daha fazla fayda sağlar. Faydanın "ölçeklendirilmesi" diğerlerinin yanı sıra bu kuralı izlemek durumundadır ve bu çerçevede bir kişinin x'ten, y'ye kıyasla daha fazla fayda sağladığını onaylamak, ikisi arasında bir seçim söz konusu olduğunda x'i seçeceğini söylemekten önemli ölçüde farklı değildir.[9]

C. FAYDACI YAKLAŞIMIN YARARLARI

Seçmeyi temel alan değerlendirme prosedürünün bazı genel yararları olduğu gibi kusurları da vardır. Faydacı hesaplama bağlamında, başlıca kusuru, her bireyin ayrı ayrı ele alınan seçeneği üzerinde yoğunlaştığı için kişiler arası herhangi bir kıyaslama yapma tar-

8. Bu, faydacılığın en basit türüdür. Karmaşık ve daha dolaylı bir tür için bkz. özellikle R. M. Hare, *Moral Thinking: Its Levels, Methods and Point* (Oxford: Clarendon Press, 1981) ve James Griffin, *Well-being: Its Meaning, Measurement, and Moral Importance* (Oxford: Clarendon Press, 1986).

9. Faydanın ikili seçenek çerçevesinde tanımlanmasının teknik sorunları ve bazı sınırlamalarına ilişkin bir tartışma için bkz. Amartya Sen, *Choice, Welfare and Measurement* (1982) ve daha az teknik olarak *On Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1987).

zına ulaştırmamasıdır. Bu elbette faydacılığın yetersiz kaldığı bir noktadır, çünkü kişiler arası kıyaslamayı gerektiren en yüksek toplama yer veremez. Aslına bakılırsa, seçmeyi temel alan fayda anlayışı sadece refahçılığa ve sonuççuluğa başvuran yaklaşımlar bağlamında kullanılmıştır. Bu tam faydacı olmaksızın faydacılığı temel alan bir yaklaşım türüdür.

Faydacı yaklaşımın yararları bir tartışma konusu olabilse de, özellikle şu anlayışları sağlar:

1) Toplumsal düzenlemeleri değerlendirirken bunların *sonuç*larını hesaba katmanın önemi (sonuca duyarlılık davranışı sonuççuluk çok aşırı görüldüğü zaman bile oldukça makul görülebilir);

2) Toplumsal düzenlemeler ve sonuçları değerlendirilirken insanların *refah*ına dikkat etme gereği (refahı fayda merkezli mantıksal ölçüm tarzıyla değerlendirmeyi onaylamasak da insanların refahıyla ilgilenmenin elbette cazip yanları vardır).

Sonuçların ilişkisini göstermek için, pek çok toplumsal düzenlemenin, ortaya koyduğu sonuçlar dikkate alınmaksızın, kurucu özelliklerinin taşıdığı cazibe nedeniyle savunulabileceğini düşünelim. Mülkiyet haklarını ele alalım. Bazıları bunu bireysel özgürlüğü kurucusu olarak görmekte, mülkten ve gelirden vergi alma fikrini bile reddederek, mülkiyet, miras ve bunların kullanımına hiçbir kısıtlama getirilmemesini istemektedir. Siyasal bölünmenin karşıt yanında yer alan bazıları da, mülkiyet eşitsizlikleri fikrinden nefret etmekte -bazıları çok bazıları az- ve özel mülkiyetin kaldırılmasını talep etmektedir.

Aslında kişi, özel mülkiyetin asli cazibeleri ve iğrenç özellikleri üzerine kafa yorabilir. Sonuççu yaklaşım sadece bu özellikler üzerinde salınıp durmamamızı, mülkiyet haklarına sahip olmanın ya da olmamanın sonuçlarını incelememizi önerir. Aslında, özel mülkiyetin en etkin savunucuları genellikle onun olumlu sonuçlarına işaret edenler arasından çıkmaktadır. Özel mülkiyetin, sonuçlar bakımından, iktisadi büyümenin ve genel refahın gayet güçlü bir

motoru olduğunun kanıtlandığına işaret edilir. Bu olgunun, sonuççu perspektif içinde, özel mülkiyetin yararlarının değerlendirilmesi bakımından merkezi bir konum işgal etmesi gerekir. Öte yandan, gene sonuçlar açısından, sınırsız özel mülkiyet kullanımının -kısıtlamalar ve vergiler olmaksızın- iyice yerleşmiş yoksulluğa katkıda bulunabileceğini ve (sakatlık, yaşlılık, hastalık, ekonomik ve sosyal felaketlere uğrama gibi nedenlerden ötürü) kendilerini denetleyemeyecek hale gelen insanların toplumsal destek sağlamalarını zorlaştırabileceğini gösteren pek çok bulgu da vardır. Özel mülkiyetin sınırsız kullanımı, çevrenin korunması ve toplumsal altyapının geliştirilmesi bakımından da sakıncalı olabilir.[10]

Bu şekilde, mülkiyetle ilgili düzenlemelerin en azından kısmen olası sonuçlarına göre değerlendirilebileceğini öne sürmeleri sonuçlara göre yaptıkları bu çözümlemeden pürist yaklaşımların ikisinin de yara almadan çıkmalarını sağlayamaz. Tam faydacılık yaklaşımı, sonuçları ve sonuçların ilişkisini çok özgül bir tarzda değerlendirme konusunda ısrar edecek olsa da ortaya çıkan sonuç, faydacı ruha uygun düşer. Siyasetlerin ve kurumların değerlendirilmesinde bütünüyle sonuçları dikkate alan genel yaklaşım, faydacı etik savunusundan çok şey kazanan, önemli ve makul bir ihtiyaçtır.

Sonuçları değerlendirirken, işlerin sadece soyut ve yabancılaşmış bazı özelliklerine bakmaktansa insan refahını dikkate almaktan yana olan benzer tezler sunulabilir. Sonuçların ve refahın odağa yerleştirilmesi, bu tezler lehine anlamlar taşır ve adalete ilişkin faydacı yaklaşımın bu şekilde onaylanması, söz konusu yaklaşımın bildirişimsel temeliyle doğrudan ilişkilidir.

D. FAYDACI YAKLAŞIMIN HANDİKAPLARI

Faydacı yaklaşımın handikapları, bu yaklaşımın bildirişimsel temelinden hareketle de keşfedilebilir. Aslında, faydacı adalet anlayışın-

10. Örnek olarak bkz. Bağımsız Nüfus ve Yaşam Kalitesi Komisyonu, *Caring for the Future* (Oxford: Oxford University Press, 1996); ayrıca bkz. Mark Sagoff, *The Economy of the Earth* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988) ve Kjell Arne Brekke, *Economic Growth and the Environment* (Cheltenham, BK: Edward Elgar, 1997).

da sakıncalar bulmak zor değildir.[11] Birkaçını belirtmek gerekirse, aşağıdakiler, bütünüyle faydacı bir yaklaşımın eksiklikleri arasında görülür.

1) Paylaşım konusuna kayıtsızlık: Faydacı hesaplama mutluluğun paylaşımındaki eşitsizlikleri ihmal etme eğilimindedir (sadece toplamlarla ilgilenir, eşitsiz paylaşımı dikkate almaz). Genel mutlulukla ilgilenebiliriz, ama bu, "toplam" büyüklüklerin yanı sıra mutluluktaki eşitsizliklerin boyutlarını da dikkate almak istememize engel oluşturmamalıdır

2) Hakların, özgürlüklerin ve fayda içermeyen diğer konuların ihmali: Faydacı yaklaşım haklar ve özgürlüklerle ilgili taleplere asli bir önem atfetmez (bunlara sadece dolaylı olarak ve yalnızca faydayı etkilediği ölçüde değer verilir). Mutluluğu dikkate almak yeterince mantıklıdır, ancak bu ille de mutlu köleler ya da çılgın vasallar olmayı istediğimizi göstermez.

3) Uyum sağlama ve zihinsel koşullama: Faydacı yaklaşımın bireysel refahı benimsediği görüşü bile çok sağlıklı değildir, çünkü zihinsel koşullama ve uyum sağlayıcı tutumlarla kolayca yönlendirilebilir.

İlk iki eleştiri üçüncüsünden daha dolaysızdır ve belki de üçüncüsünü, zihinsel koşullama ve bunun faydacı hesaplama üzerindeki etkisini biraz yorumlamam gerekir. Özel olarak zihinsel karakteristikler (haz, mutluluk ya da arzular gibi) üzerinde yoğunlaşmak, *ki-*

11. Faydacılıkla ilgili kayıtlarım için, diğerlerinin yanı sıra şu kaynaklara bakılabilir: *Collective Choice and Social Welfare* (San Francisco: Holen-Day, 1970; yeni bs., Amsterdam: North-Holland, 1979); *On Economic Inequality* (Oxford: Clarendon Press, 1973); *Inequality Reexamined* (Oxford: Clarendon Press; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992). Faydacı geleneğe ilişkin güçlü eleştiriler için, diğer katkıların yanı sıra bkz. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971); Bernard Williams, "A Critique of Utilitarianism", *Utilitiarianism: For and Against* içinde, J. J. C. Smart ve B. Williams (Cambridge: Cambridge University Press, 1973); Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia* (New York: Basic Books, 1974); Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously* (Londra, Duckworth, 1978); Joseph Raz, *Ethics in the Public Domain* (Oxford: Clarendon Press, 1994; gözden geçirilmiş bs., 1995).

şiler arası refah ve yoksunluk kıyaslamaları yapıldığında ciddi şekilde sınırlayıcı olabilir. Arzularımız ve haz veren yetenekler, koşullara, özellikle elverişsiz durumlarda hayatı katlanılabilir kılmaya uyumlu hale gelir. Fayda hesaplaması sürekli yoksun olanlar için derin biçimde adaletsiz olabilir. Sözgelimi, sınıflara ayrılmış toplumlarda her zaman güçsüz olanlar, hoşgörüsüz topluluklarda yıllarca ezilen azınlıklar, bir belirsizlik dünyasında geleneksel olarak hiçbir güvencesi olmadan yaşayan ortakçılar, sömürücü iktisadi düzenlemeler içinde kötü işyerlerinde sürekli ve aşırı biçimde çalışan insanlar, katı biçimde cinsiyet ayrımcı kültürlerde umutsuz biçimde baskı altında tutulan ev kadınları bu kategoriye girer. Yoksun insanlar hayatlarını sürdürmek zorunda oldukları için kendi yoksunluklarını kabullenme eğilimindedirler ve bu nedenle radikal bir değişiklik talep etme cesaretinden de yoksun olabilirler, kendi arzularını ve beklentilerini mütevazı ölçülerde mümkün gördükleri şeye uydurabilirler.[12] Haz ve arzunun zihinsel ölçümü, yoksunluk ve dezavantaja sağlam bir rehber olamayacak kadar kolayca eğilip bükülebilir.

Bu nedenle, faydalar ölçeğinde sadece sürekli biçimde yoksun olanların yoksunluğunun örtülü ve suskun görünebilme olgusunu dikkate almak değil, insanların yönelmek isteyecekleri yaşam tarzını değerlendirme konusunda gerçek fırsatlara sahip oldukları koşulların yaratılmasından yana olmak da önemlidir. Temel eğitim, temel sağlık hizmeti ve güvenli iş gibi toplumsal ve iktisadi etkenler sadece kendi başlarına önemli olmayıp, insanlara dünyaya cesaret ve özgürlükle yaklaşma fırsatının verilmesinde oynayabilecekleri rol bakımından da önemlidir. Bu kaygılar, özellikle insanların değer verdikleri yaşamları seçme yetenekleri üzerinde odaklanan, daha geniş bir bildirişimsel temeli gerektirir.

12. Bkz. Sen, *Inequality Reexamined* (1992) ve Martha Nussbaum, *Sex and Social Justice* (New York: Oxford University Press, 1999).

Şimdi çağdaş adalet teorilerinin en etkili -ve pek çok bakımdan en önemli- olanına, John Rawls'ın teorisine geliyorum.[13] Bu teorinin pek çok bileşeni vardır, ancak John Rawls'ın "özgürlüğün önceliği" dediği özel bir ihtiyaçla başlıyorum. Rawls'ın bu önceliğe ilişkin yaptığı formüllendirme nispeten mütevazı olmakla birlikte, bu öncelik, modern liberter teori içinde özellikle keskin bir form kazanır. Modern liberter teori, bazı formüllendirmelerde (örneğin, Robert Nozick'in temsil ettiği zarif biçimde ödün vermez yapıda) haklardan oluşan (kişisel serbestliklerden mülkiyet hakkına kadar değişen) geniş grupları, (yoksunluk ve yoksulluğun kaldırılmasını kapsayan) toplumsal hedefler için verilen uğraşın üzerine neredeyse tam bir siyasal öncelik olarak yerleştirir.[14] Bu haklar ihlal edilmemesi gereken "yan sınırlamalar" formunu alır. Yaratacakları sonuçlara bakılmaksızın kabul edilen hakları güvence altına almak için tasarlanan işlemler, arzulanabilir olduğuna hükmedebileceğimiz şeylerle (faydalar, refah, sonuçların ya da fırsatların adilliği vb.) aynı düzlemde yer almazlar (tez bu şekilde devam eder). Dolayısıyla, bu formüllendirmede mesele, hakların *karşılaştırmalı önemi* değil, *mutlak önceliği*dir.

Liberal teorilerde (en dikkat çekici biçimde John Rawls'ın yazılarında) "özgürlüğün önceliği"ne dair sunulan ve daha az çaba isteyen formüllendirmelerde öncelik kazanan haklar daha dar kapsamlıdır ve esas olarak bazı temel siyasi ve medeni hakları içeren çeşitli kişisel özgürlüklerden ibarettir.[15] Ancak daha sınırlı olan bu hakların taşıdığı öncelik gayet katıksız bir anlam taşır ve bu haklar kapsam bakımından liberter teorideki haklardan çok daha sınırlı olmakla birlikte, iktisadi ihtiyaçların gücüyle hiçbir şekilde uzlaştırılamaz.

13. Rawls, *A Theory of Justice* (1971).
14. Nozick, *Anarchy, State and Utopia* (1974). Ancak Nozick'in sonraki -daha nitelikli- konumuna bkz.: *The Examined Life* içinde (New York: Simon & Schuster, 1989).
15. Rawls, *A Theory of Justice* (1971); ayrıca bkz. Rawls'ın *Political Liberalism*'i (New York: Columbia University Press, 1993) özellikle 8. konferans.

Böylesine tam bir öncelik durumu, iktisadi ihtiyaçların gücünü de kapsayan başka kaygıların gücü kanıtlanarak tartışılabilir. Ölüm kalım meselesi olabilen yoğun iktisadi ihtiyaçların statüsü neden kişisel özgürlüklerin statüsünden daha aşağıda olsun? Bu mesele çok uzun bir süre önce Herbert Hart tarafından genel bir form içinde ve etkili bir biçimde ortaya atıldı (1973 tarihli ünlü bir makalede). John Rawls, *Political Liberalism* başlıklı kitabında bu tezin gücünü kabul etmiş ve onu kendi adalet teorisinin yapısıyla bağdaştıracak yöntemler önermiştir.[16]

"Özgürlüğün önceliği" yoğun biçimde yoksul olan ülkeler bağlamında bile makul hale getirilecekse, önceliğin taşıdığı içeriğin, benim görüşüme göre, önemli ölçüde sınırlandırılması gerekir. Ne var ki bu, özgürlüğün öncelikli olmaması gerektiğini söylemek değil, daha çok bu talebin iktisadi ihtiyaçların kolayca gözden kaçırılması gibi bir etki yaratmaması gerektiğini söylemektir. Aslında, (1) Rawls'ın bir çatışma durumunda özgürlüğe tam bir *öncelik* verilmesi gerektiğine dair katı önerisi ile (2) kişisel özgürlüğümüzü *özel bir muame*leye tabi tutarak öteki avantaj tiplerinden ayırmak için önerdiği özel işlem arasında ayırım yapmak mümkündür. Daha genel olan ikinci talep, özgürlükleri başka türden bireysel avantajlardan farklı biçimde saptama ve değerlendirme ihtiyacıyla ilgilenir.

Kritik mesele, bence, tam olarak öncelik değil, bir kişinin özgürlüğünün diğer kişisel avantaj tipleriyle -gelirler, faydalar vb.- aynı derecede önemli (*daha fazla değil*) olup olmadığıdır. Özellikle, sorun, özgürlüğün toplum için taşıdığı anlamın, bizzat kişinin kendi *kapsayıcı* avantajını değerlendirirken buna verme eğiliminde olacağı ağırlığı yeterince yansıtıp yansıtmadığıdır. Özgürlüğün (temel siyasi ve medeni hakları içeren) üstünlüğü iddiası, özgürlüğü sadece kişinin bizzat sağladığı -fazladan bir gelir birimi gibi- bir avantaj olarak değerlendirmenin yeterli olduğu görüşünü tartışmalı hale getirir.

Bir yanlış anlamayı önlemek için, karşıtlığın, yurttaşların kendi

16. H. L. A. Hart, "Rawls on Liberty and Its Priority", *University of Chicago Law Review 40* (Bahar, 1973), yeni bs. *Reading Rawls* içinde, der. Norman Daniels (New York: Basic Books, 1975) ve Rawls, *Political Liberalism* (1993) 8. konferans.

siyasal değerlerinde özgürlüğe ve haklara atfettikleri -ve atfetmek için uygun sebeplere sahip oldukları- değer arasında *olmadığını* açıklamam gerekir. Tam aksine, özgürlüğün korunması, bu özgürlüğün taşıdığı önemin genel siyasal kabul edilebilirliğiyle nihai olarak ilişkili olmak durumundadır. Karşıtlık, daha çok, özgürlük ya da hakların, bireyin, içerilenin sadece bir *parçası* olan kendi *kişisel* avantajını artırdığı boyut arasındadır. Buradaki iddia, hakların siyasal öneminin bu haklara sahip olanların kişisel avantajını bu haklara sahip olmak suretiyle artırma boyutunu çok aşabileceğidir. Başkalarının çıkarları da devreye girer (farklı insanların özgürlükleri birbiriyle bağlantılı olduğu için) ve özgürlüğün ihlali de kendi başına kötü bir şey olarak direnmekte haklı olabileceğimiz fiili bir sınıraşımıdır. Böylece, öteki bireysel avantaj kaynaklarıyla, sözgelimi, genellikle ayrı kişisel avantajlara ne kadar katkıda bulundukları temelinde değerlendirilen gelirlerle, bir asimetri vardır. Özgürlüğün ve temel siyasi hakların korunması, ancak bu asimetrinin taşıdığı önemin ardından gelen bir fiili önceliğe sahip olacaktır.

Bu mesele, özgürlüğün, siyasi ve medeni hakların, kamusal söyleme sahip olmak ve onaylanmış normlarla toplumsal değerlerin iletişimsel oluşumunu mümkün kılarak oynadığı kurucu rol bağlamında özellikle önemlidir. Bu zor meseleyi 6. ve 10. bölümlerde daha kapsamlı biçimde inceleyeceğim.

F. ROBERT NOZICK VE LİBERTERLİK

Şimdi liberter teorinin daha zorlu versiyonlarındaki, mülkiyet hakkını da kapsayan hakların tam önceliği meselesine geliyorum. Örneğin, Nozick'in teorisinde (*Anarchy, State and Utopia* içinde) insanların bu hakları kullanarak sahip oldukları "yetkiler"in sonuçları, -ortaya çıkan sonuçlar ne kadar kötü olursa olsun- bizatihi bu "yetkiler"den daha önemli olamaz. Nozick, "felaket niteliğinde ahlâki dehşet" dediği çok istisnai bir örnek verir. Ancak bu örnek belirli bir amaçla sınırlı kaldığı için ne uygun bir gerekçeye sahiptir, ne de Nozick'in yaklaşımının geri kalan kısmıyla yeterince bütün-

leşmiştir. Liberter haklara mutlak bir öncelik tanınması, bu haklardan kaynaklanan yetkilerin fiilen kullanılması dehşet verici sonuçlara varabileceği için, ki bu tamamen mümkündür, özellikle sorunsal olabilir. Bu, özellikle, bireylerin büyük bir önem vermek durumunda oldukları şeyleri sayesinde kazandıkları temel hakların ihlaline yol açabilir. Erken ölümden kaçınmak, yeterli beslenme ve sağlık, okuma yazma ve hesap bilme vb. bu temel haklar arasında yer alır. Bu hakların önemi "özgürlüğün önceliği" gerekçesiyle göz ardı edilemez.

Örneğin, *Poverty and Famines* başlıklı kitabımda gösterildiği gibi, müthiş kıtlıklar, kişinin liberter hakları (mülkiyet hakkı dahil) ihlal edilmeksizin ortaya çıkabilir.[17] İşsizlik ya da yoksulluk gibi sorunları olan muhtaç kimseler, özellikle kendi -meşru olan- "konumları" onlara yeterli besin maddesi sağlamadığı için açlık çekebilirler. Bu "felaket niteliğinde ahlâki dehşet"e ilişkin özel bir vaka gibi görülebilir, ancak ağırlık derecesi ne olursa olsun yaşanan dehşetlerin -müthiş kıtlıklardan, sürekli olarak yetersiz beslenmeye ve bir bölgeye yayılan ama kıtlığa varmayan açlığa kadar- hiç kimsenin liberter haklarını ihlal etmeyen bir sistemle tutarlı olduğu gösterilebilir. Aynı şekilde, öteki yoksunluk tipleri (sözgelimi, önlenebilir hastalıklar için tıbbi hizmet eksikliği) tamamen karşılanan bütün liberter haklarla (mülkiyet hakkı da dahil) bir arada varolabilir.

Sonuçtan bağımsız bir siyasal öncelik teorisi önermesi, insanların sahip oldukları -ya da olmadıkları- temel özgürlüklere büyük bir kayıtsızlık durumunda sorunlu hale gelebilir. Basit işlemsel kuralları sonuçlara *bakılmaksızın* -bu sonuçların insanların hayatları için ne kadar korkunç ya da hiçbir şekilde kabul edilmez olduğuna aldırmadan- kabul etmemiz pek mümkün olamaz. Sonucu dikkate alan akıl yürütme ise, tam aksine, çeşitli işlemlerin insanların ger-

17. Bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford ve New York: Oxford University Press, 1981) ve Jean Drèze'yle ortak kitabımız, *Hunger and Public Action* (Oxford ve New York: Oxford University Press, 1989). Ayrıca bkz. Jeffrey L. Coles ve Peter J. Hammond, "Walrasian Equilibrium without Survival: Existence, Efficiency and Remedial Policy", *Choice, Welfare and Development: A Festschrift in Honour of Amartya K. Sen*, der. Kaushik Basu, Prasanta Pattanaik ve Kotaro Suzumura (Oxford: Clarendon Press, 1995).

çekten sahip oldukları temel özgürlükler üzerindeki fiili etkisini de kapsayan öteki kaygıları göz ardı etmeksizin bireysel özgürlüklerin kullanılmasına ya da ihlaline büyük önem verebilir (ve bunlara özgül olarak tercih edilen bir çözüm de sağlayabilir).[18] Genelde sonuçları, insanların yaşadıkları -ya da yaşamadıkları- özgürlükleri kapsayacak şekilde ihmal etmek kabul edilebilir bir değerlendirici sistem için yeterli bir temel olamaz.

Bir yaklaşım olarak liberterlik, bildirişimsel temeli bakımından oldukça sınırlıdır. Sadece faydacı ve refahçı teorilerin büyük önem atfettikleri değişkenleri göz ardı etmekle kalmaz, büyük değer vermek ve talep etmek durumunda olduğumuz en temel hakları de ihmal eder. Özgürlüğe özel bir statü verilse bile, liberter teorilerin ısrar ettikleri gibi bunun mutlak ve kesintisiz bir önceliğe sahip olacağını iddia etmek inandırıcı olmaz. Daha geniş bir bildirişimsel adalet temeline ihtiyaç duyarız.

G. FAYDA, GERÇEK GELİR VE KİŞİLER ARASI KIYASLAMALAR

Geleneksel faydacı etikte "fayda" basit biçimde mutluluk ve haz, bazen de arzuların karşılanması olarak tanımlanır. Faydayı zihinsel ölçümler (mutluluk ya da arzu) açısından görme biçimleri sadece Jeremy Bentham gibi öncü filozoflar tarafından değil, aynı amanda Francis Edgeworth, Alfred Marshall, A. C. Pigou ve Dennis Robertson gibi faydacı iktisatçılar tarafından da kullanılmıştır. Bu bölümde daha önce tartıştığımız gibi, bu zihinsel ölçüm, sürekli yoksunluğa psikolojik uyumun neden olduğu çarpıtmalara maruzdur. Aslında bu, hazlar ya da arzular gibi zihinsel ölçümlerin öznelcili-

18. Hakları anonimleştiren genişletilmiş sonuçsal sistemlerin bazı önerileri için bkz. Amartya Sen, "Rights and Agency", *Philosophy and Public Affairs 11* (1982), yeni bs. *Consequentialism and Its Critics*, der. Samuel Scheffler (Oxford: Oxford University Press, 1988) ve "Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", *Journal of Philosophy 82* (Nisan 1985). Ayrıca bkz. Amartya Sen, *Freedom, Rationality and Social Choice: Arrow Lectures and Other Essays* [(Oxford: Oxford University Press, 2000)].

ğine güveni önemli ölçüde sınırlamıştır. Faydacılık bu sınırlamadan kurtarılabilir mi?

Çağdaş seçenek teorisindeki modern kullanımında, "fayda"nın haz ya da arzuların karşılanmasıyla özdeşlenmesi, genellikle faydayı bir kişiye ait seçeneğin sayısal ifadesi olarak görme lehine terk edilmiştir. Bu değişimin aslında zihinsel uyum sorununa tepki olarak değil, esas olarak Lionel Robbins ve diğer metodolojik pozitivistlerin, farklı insanların zihinlerine ilişkin kişiler arası kıyaslamaların bilimsel bakış açısından "saçma" olduğu konusunda yaptıkları eleştirilere tepki olarak gerçekleştiğini açıklamam gerekir. Robbins'e göre, "bu türden kıyaslamaların başarılabileceği hiçbir araç" yoktur. Robbins, ilk kez faydacı gurulardan W. S. Jevenson'ın ifade ettiği kuşkulardan -onaylayarak- alıntı yaptı: "Her zihin öteki zihinler için bilinemezdir ve duyguların ortak bir paydasını çıkarmak imkânsızdır."[19] İktisatçılar kişiler arası fayda kıyaslamasında gerçekten de metodolojik olarak yanlış bir şeyin olduğuna kendilerini ikna ederlerken, tam faydacı geleneğin türleri hemen çeşitli uzlaşmalara yöneldi. Günümüzde yaygın biçimde kullanılan özel uzlaşma, faydayı bir kişinin tercihinin ifadesinden başka bir şey olarak görmemektir. Daha önce belirtildiği gibi, fayda teorisinin bu türünde, bir kişinin *x* durumunda *y* durumundakinden daha fazla faydaya sahip olduğunu söylemek, özünde, o kişinin *y* durumundansa *x* durumunda olmayı tercih edeceğini söylemekten farklı değildir.

Bu yaklaşım farklı kişilerin zihinsel durumlarını (hazlar ya da arzular gibi) kıyaslamak gibi zor bir uygulamayı üstlenmemizi ge-

19. Robbins, "Interpersonal Comparisions of Utility" (1938), s. 636. Bu konumun eleştirileri (özellikle kişiler arası fayda kıyaslamalarının bilimsel statüsünün genelde reddi) için bkz. I. M. D. Little, *A Critique of Welfare Economics* (Oxford: Clarendon Press, 1950; 2. bs., 1957); B. M. S. Van Praag, *Individual Welfare Functions and Consumer Behaviour* (Amsterdam: North-Holland, 1968); Amartya Sen, *On Economic Inequality* (Oxford: Clarendon Press, 1973; genişletilmiş bs., 1997); Amartya Sen, "Interpersonal Comparisions of Welfare", *Economics and Human Welfare* içinde, der. Michael Boskin (New York: Academic Press, 1980) ve yeni bs. Amartya Sen, *Choice, Welfare and Measurement* (1982) içinde; ayrıca Donald Davidson ile Allan Gibbard'ın yazıları, *Foundations of Social Choice Theory*, der. Jon Elster ve A. Hylland (Cambridge: Cambridge University Press, 1986) ve der. John Elster ve John Roemer, *Interpersonal Comparisions of Well-being* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

rektirmemesi gibi bir avantaja sahiptir, ancak buna karşılık kişiler arası doğrudan fayda kıyaslamaları imkânına kapıyı *tamamen* kapatır (fayda her bireyin ayrı ayrı ölçeklendirilen tercihlerinin ifadesidir). Bir kişi bir başkası olma seçeneğine sahip olmadığına göre, seçeneği temel alan kişiler arası fayda kıyaslamaları gerçek seçenekler arasında yer alamaz.[20]

Farklı kişilerin farklı tercihleri varsa (sözgelimi farklı talep işlevlerine yansıyan) bu farklı tercihlerden hareketle kişiler arası kıyaslama yapmayı sağlayacak bir yöntemin olmadığı açıktır. Peki kişiler aynı tercihi *paylaşıyor* ve benzer koşullarda aynı seçenekleri benimsiyorlarsa? Bunun çok özel bir durum olacağını kabul etmek gerekir (aslında Horace'ın belirttiği gibi, "Ne kadar insan varsa o kadar tercih vardır"), ancak kişiler arası kıyaslamaların bu çok özel varsayım altında yapılıp yapılamayacağını sormak gene de ilginç olur. Aslında ortak tercih ve seçme davranışı varsayımı uygulamalı refah ekonomilerinde sık sık yapılır ve bu çoğu kez herkesin aynı fayda işlevine sahip olduğu varsayımını doğrulamak için kullanılır. Bu, kişiler arası fayda kıyaslamasını bir intikam duygusuyla stilize eder. Bu varsayım, tercihin sayısal ifadesi olarak fayda yorumu için meşru mudur?

Yanıt, maalesef olumsuzdur. Herkesin aynı fayda işlevine sahip olduğu varsayımının herkes için aynı tercihleri ve aynı davranış seçeneğini vereceği varsayımı kesinlikle doğrudur, ancak bu pek çok başka varsayım için de geçerli olacaktır. Örneğin, bir kişi her meta paketinden bir başka kişinin sağladığı faydanın tam olarak *yarısını* (ya da üçte birini ya da yüzde veya binde birini) alırsa, her ikisi de

20. John Harsanyi, fayda tanımını, hipotetik seçenekleri de dikkate alarak kişiler arası kıyaslamaları kapsayacak şekilde genişletir; böylece bir kişinin bir başka kişi olmayı düşündüğü hayal edilir ("Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and Interpersonal Comparision of Utility", *Journal of Political Economy 63* [1955], yeni bs. Yazarın *Essays in Ethics, Social Behaviour, and Scientific Explanation*'ı içinde [Dordrecht: Reidel, 1976]). Aslında Harsanyi'nin faydacı refah ekonomilerine yaklaşımı, toplumsal bir düzenlemenin toplum içinde herhangi biri olma konusunda eşit şansa sahip olma bakımından değerlendirilmesini temel alır. Bu olağanüstü yararlı bir düşünce deneyimidir ve etik yazınında uzun süredir yer alan doğruluğa genel bir yaklaşım formu sağlar. Ancak bu türden hipotetik seçenekleri faydaya ilişkin aktüel kıyaslamalarda pratik olarak kullanmak kolay değildir ve yaklaşımın esas yararı saf anlamda kavramsaldır.

aynı seçme davranışına ve özdeş talep işlevine sahip olacak, ama açıktır ki -yorumla- her meta paketinden aynı düzeyde fayda sağlamayacaktır. Daha matematiksel olarak, seçme davranışının sayısal ifadesi tek değildir; her bir seçme davranışı geniş bir olası fayda işlevleri setiyle temsil edilebilir.[21] Seçme davranışının çakışması faydaların birbirine uymasını gerektirmez.[22]

Bu sadece tamamen teorik bir "aşırı titizliğin" yol açtığı bir zorluk değildir; pratikte de çok büyük bir farklılık yaratabilir. Örneğin, morali bozuk, sakat ya da hasta bir kişinin bir meta paketi üzerinde bu türden engelleri olmayan bir başkasıyla aynı talep işlevine sahip *olması halinde*, o kişinin verili bir meta paketinden ötekinin sağlayabileceği kadar fayda (ya da refah ya da yaşam kalitesi) sağlayacağını öne sürmek tam bir saçmalık olur. Sözgelimi, kronik mide hastalığı olan yoksul bir kişi, bir başka kişiyle -aynı derecede yoksul ama hasta olmayan- aynı şekilde iki kilo pirinci bir kilo pirince tercih edebilir, ancak ikisinin de sözgelimi bir kilo pirince sahip olunca eşit derecede memnun olacağını öne sürmek zor olur. Böylece, aynı seçme davranışı ve aynı talep işlevi varsayımı (özellikle gerçekçi olmayan bir varsayım) aynı fayda işlevini beklemek için hiçbir sebep sağlamaz. Kişiler arası kıyaslamalar seçme davranışını açıklamaktan çok farklı bir meseledir ve bu ikisini özdeş saymak ancak kavramsal bir kafa karışıklığıyla mümkün olabilir.

Bu zorluklar, seçme davranışını temel alan *fayda kıyaslamaları*, sadece "gerçek gelirler"in -ya da faydanın *meta temeli*nin- kıyas-

21. Verili bir seçme davranışına tekabül eden olası fayda işlevleri setinin içeriği varsayılan ölçülebilirlik tipine bağlı olacaktır (örn., sırasal, asal, orantı ölçekli). Kişiler arası fayda kıyaslaması, farklı kişilerin fayda işlevlerinin oluşturduğu bileşimlere bu kişilerin olası fayda işlevi setlerinin kartezyen sonucunun uygulanmasından çıkarılan "değişmez koşullar"ı gerektirir. Bu konular için bkz. Amartya Sen, "Interpersonal Aggregation and Partial Comparability", *Econometrica 38* (1970) yeni bs. *Choice, Welfare and Masurement* (1982) ve *Collective Choice and Social Welfare* (1970) içinde. Ayrıca bkz. K. W. S. Roberts, "Interpersonal Comparisions and Social Choice Theory", *Review of Economic Studies 47* (1980). Bu türden "değişmez koşullar" gözleme dayanan seçme davranışından elde edilemez.

22. Bu konuda bkz. Franklin M. Fisher ve Karl Shell, *The Economic Theory of Price Indices* (New York: Academic Press, 1972). Bu konu aynı zamanda Herb Ginti'nin Harvard Üniversitesi'ne verdiği doktora tezinde de ele alınır: "Alienation and Power: Toward a Radical Welfare Economics" (1969).

lanmasıyla eşanlamlı olarak ele alındığında genellikle ihmal edilir. Farklı kişiler ayrı talep işlevlerine sahip oldukları ve bu, bu türden (faydaların kıyaslanması bir yana, faydanın meta temelinin kıyaslanması bile) kıyaslamaların mantığını sınırladığı zaman gerçek gelir kıyaslamaları da kolay değildir. Gerçek gelir kıyaslamalarını varsayılan fayda kıyaslamaları olarak ele almanın sınırları oldukça ağırdır. Bunun nedeni kısmen, aynı meta paketinin farklı kişiler için aynı fayda düzeyini vermesi gerektiğine dair varsayımın (farklı kişilerin talep işlevleri çakışsa bile) tamamen keyfi oluşu ve aynı zamanda faydanın meta temelini (talep işlevi farklı olduğu zaman) bir dizin haline getirmenin zorluklarıdır.[23]

Pratik düzeyde, refaha gerçek gelir yaklaşımında belki de en büyük zorluk insanların farklılığından kaynaklanır. Yaş, toplumsal cinsiyet, özel beceriler, sakatlık, hastalığa yatkınlık vb. farklılıkları iki ayrı kişinin, tamamen aynı meta paketini paylaştıkları *zaman bile*, yaşam kalitesine ilişkin tamamen farklı fırsatlara ulaşmalarını sağlayabilir. İnsani farklılık, farklı kişilerin ayrı ayrı sahip oldukları avantajları değerlendirmek bakımından gerçek gelir kıyaslamalarının yararını sınırlayan zorluklar arasında yer alır. Farklı zorluklar bir sonraki kısımda kısaca ele alınacak. Daha sonra kişiler arası avantaj kıyaslamasına alternatif bir yaklaşımın ne olabileceği konusuna geçeceğim.

H. REFAH: ÇEŞİTLİLİKLER VE AYRIŞIKLIKLAR

Gelirleri ve metaları refahımızın maddi temeli olarak kullanırız. Ancak verili bir meta paketini ya da daha genel olarak verili bir gelir düzeyini kullanabilmemiz hem kişisel, hem de toplumsal olan pek çok koşula önemli ölçüde bağlıdır.[24] Gerçek gelirlerimiz ile bu

23. Gerçek gelir kıyaslamalarına ilişkin yazındaki temel sonuçlara dair bir araştırma ve inceleme için bkz. Amartya Sen, "The Welfare Basis of Real-income Comparisions: A Survey", *Journal of Economic Literature 17* (1979) yeni bs. *Resources, Values and Development* içinde (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984; yeni bs. 1997).

24. Kişisel refah üzerindeki etkilerin çeşitliliği yaşam standartlarını konu alan

gelirlerden sağladığımız avantajlar -refah ve özgürlük- arasındaki değişimin en azından beş ayrı kaynağını kolayca saptayabiliriz.

1) Kişisel ayrışıklıklar: İnsanlar sakatlık, hastalık, yaş ya da toplumsal cinsiyetle bağlantılı farklı fiziksel özelliklere sahiptirler ve bu özellikler onların ihtiyaçlarını farklı kılar. Örneğin, hasta bir kişi hastalığıyla mücadele etmek için daha çok gelire ihtiyaç duyabilir. Burada, böyle bir hastalığı olmayan bir kişinin ihtiyaç duymayacağı bir gelir söz konusudur. Hasta kişi tıbbi tedavi görse bile, verili bir gelir düzeyinin bir başka kişiye sağlayacağı yaşam kalitesine ulaşamayabilir. Sakat bir kişi proteze, yaşlı bir insan daha fazla destek ve yardıma, hamile bir kadın daha fazla beslenmeye vb. ihtiyaç duyabilir. Dezavantajların gerektirdiği "telafi" kişiden kişiye değişecektir ve bazı dezavantajların gelir transferiyle bile tam olarak "düzeltilebilmesi" mümkün olmayabilir.

2) Çevresel çeşitlilikler: Çevresel koşullarda meydana gelen değişimler, sözgelimi iklim koşulları (ısı değişiklikeri, yağmur, su taşkınları vb.) verili bir gelir düzeyinin kişiye katkısını etkileyebilir. Soğuk iklimlerde yoksulların ısınma ve giyinme ihtiyaçları sıcak bölgelerde yaşayan aynı derecede yoksul insanların paylaşamayacakları sorunlara neden olabilir. Bir bölgede bulaşıcı hastalıkların varlığı (sıtmadan kolera ve AIDS'e kadar) bu bölgede yaşayan insanların yararlanabileceği yaşam kalitesini değiştirir. Kirlenme ve diğer çevresel engeller de aynı etkiyi yaratır.

3) Sosyal ortamdaki değişimler: Kişisel gelirlerin ve kaynakların yaşam kalitesine dönüştürülmesi, kamusal eğitim düzenlemelerini, belirli bir yörede suç ve şiddetin varlığı ya da yokluğunu kapsayan toplumsal koşullardan da etkilenir. Salgın hastalıklar ve kirlenme sorunları hem çevresel, hem de toplumsal etki yaratır. Kamusal imkânlardan ayrı olarak, topluluk ilişkilerinin doğası, "sosyal birikim" üzerine yeni literatürün vurguladığı gibi, çok önemli olabilir.[25]

"Scandinavian Studies"de derinlemesine incelenmiştir; örn. bkz. Robert Erikson ve R. Aberg, *Welfare in Transition* (Oxford: Clarendon Press, 1987).

25. Bkz. özellikle Glen Loury, "A Dynamic Theory of Racial Income Differences", *Women, Minorities and Employment Discrimination*, der. P. A. Wallace ve A. La-

4) İlişki perspektiflerindeki farklılıklar: Yerleşik davranış kalıplarının meta gerekleri topluluklar arasında âdetlere ve göreneklere bağlı olarak değişebilir. Örneğin, zengin bir toplumda *görece* yoksul olmak, geliri, mutlak anlamda daha yoksul topluluk üyelerinin çok kolay ve başarılı biçimde işlev görebilecekleri gelir düzeyinden çok daha yüksek olsa da, kişinin bazı temel "işlevleri" (topluluk hayatına katılmak gibi) başarmasını önleyebilir. Sözgelimi, "insan içine çıkabilmek" yoksul bir topluma kıyasla zengin bir toplumda daha yüksek bir giyim ve diğer görünebilir tüketim standartlarını gerektirebilir (Adam Smith'in iki yüzyıl önce işaret ettiği gibi).[26] Aynı parametrik değişken özsaygının oluşması için gerekli olan kişisel kaynaklara da uygulanabilir. Bu, verili bir toplumda bireyler arası bir farklılıktan çok temelde toplumsallıklar arası bir farklılıktır, ancak bu iki mesele çoğu kez iç içe geçmiştir.

5) Aile içindeki paylaşım: Bir ailenin bir ya da daha fazla üyesinin kazandığı gelir aile içindeki herkes -kazananların yanı sıra kazanmayanlar- tarafından paylaşılır. Böylece aile, gelirlerin kullanımı bakımından temel bir gelir birimidir. Bir aile içindeki bireylerin refahı ya da özgürlüğü, aile gelirinin farklı aile üyelerinin çıkarlarının ve hedeflerinin gerçekleştirilmesi için nasıl kullanıldığına bağlı olacaktır. Böylece, gelirlerin aile içi paylaşımı bireysel başarıların ve fırsatların bütün bir aile geliri düzeyi ile bağlantısında gayet önemli bir parametrik değişkendir. Aile içinde uygulanan paylaşım kuralları (sözgelimi, toplumsal cinsiyet, yaş ya da algılanan

---

mond (Lexington, Mass.: Lexington Books, 1977) ve "Why Should We Care About Group Inequality?", *Social Philosophy and Policy 5* (1987); James S. Coleman, *Foundations of Social Theory* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990); Robert Putnam, R. Leonardi ve R. Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1993); Robert Putnam, "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life", *American Prospect 13* (1993); ve "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of Democracies 6* (1995).

26. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations* (1776). Ayrıca bkz. W. G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice: A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-Century England* (Londra: Routlege, 1966) ve Peter Towsend, *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standarts of Living* (Harmondsworth: Penguin Books, 1979).

ihtiyaçlarla ilişkili) tekil aile üyelerinin iyi ve kötü halleri açısından büyük bir farklılık yaratabilir.[27]

Gelir ve refahın ilişkisindeki bu farklı değişim kaynakları, bolluğu -yüksek gerçek gelir anlamında-, refah ve yaşam kalitesi bakımından sınırlı bir rehber haline getirir. Bu değişimlere ve onların yarattığı etkiye bu kitapta (özellikle 4. bölümde) tekrar döneceğim, ancak "Alternatif nedir?" sorusunu ele almadan önce burada bir giriş yapmak gerekiyor. Şimdi bu soruyu ele alacağım.

I. GELİRLER, KAYNAKLAR VE ÖZGÜRLÜKLER

Yoksulluğun sadece gelir eksikliğinden kaynaklandığı görüşü konuya ilişkin yazında yeterince saptanmıştır. Bu saçma bir görüş değildir, çünkü gelir -uygun tanımla- neyi yapıp neyi yapamayacağımız konusunda muazzam bir etkiye sahiptir. Gelir yetersizliği, her zaman yoksullukla birlikte anılan, açlık ve kıtlıkları da kapsayan yoksunlukların çoğu kez başlıca nedenidir. Yoksulluk araştırmasına, gelirlerin, özellikle de düşük gerçek gelirlerin paylaşımı konusunda her türlü bilgiyi edinerek başlamak mükemmel bir görüştür.[28]

Ne var ki, sadece gelir çözümlemesiyle *yetinmemek* gerektiğine dair aynı ölçüde geçerli bir iddia da vardır. John Rawls'ın klasik "birincil değerler" çözümlemesi, insanların ayrı ayrı amaçlarından bağımsız olarak ihtiyaç duydukları kaynaklara ilişkin daha geniş bir görünüm sunar; bu anlayış, geliri ama aynı zamanda diğer genel amaçlı "araçlar"ı içerir. Birincil değerler, herhangi bir kişinin kendi amaçlarına ulaşmasına yardımcı olan genel amaçlı bir araçtır ve "hakları, özgürlükleri ve fırsatları, gelir ve serveti ve özsaygının

27. Bu konuda bkz. "Gender and Cooperative Conflict" başlıklı makalem, *Persistent Inequalities: Women and World Development*, der. Irene Tinker (New York: Oxford University Press, 1990) ve burada alıntı yapılan yazı.

28. Aslında, kıtlıkların açıklanması (ve önlenmesi için yapılan yönetim çözümlemeleri) gibi bazı bağlamlarda, potansiyel kıtlık kurbanlarının gelir yetersizliği (ve gelirleri artırma imkânı) araştırmanın merkezinde yer alabilir. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981).

toplumsal temellerini" içerir.[29] Rawls'çı çerçevede birincil değerler üzerindeki yoğunlaşma bireylerin kendi hedeflerine ulaşmak için yararlandıkları fırsatlar bakımından kendi bireysel avantaj anlayışlarıyla ilgilidir. Rawls bu hedefleri, kişiden kişiye değişen bireysel "yarar anlayışları"nın izlenmesi olarak gördü. Bir kişi, ötekiyle aynı birincil değerler yelpazesine sahip olmasına rağmen sonuçta ötekinden (sözgelimi pahalı zevklere sahip olduğu için) daha az mutlu oluyorsa, fayda alanındaki bu eşitsizlikte bir adaletsizliğin olması gerekmez. Rawls, bir kişinin kendi tercihlerinin sorumluluğunu yüklenmesi gerektiğini öne sürdü.[30]

Yine de bildirişimsel odağın gelirlerden birincil değerlere doğru genişletilmesi, bir yanda gelir ve kaynaklar, öte yanda refah ve özgürlük arasındaki ilişkide meydana gelen bütün değişikliklerle ilgilenmek için yeterli değildir. Aslında, bizatihi birincil değerler esas olarak genel kaynakların çeşitli tipleridir ve bu kaynakların değerli şeyler yapma yeteneğinin oluşturulması için kullanılması, son kısımda gelir ve refah arasındaki ilişkinin incelenmesi bağlamında ele aldığımız değişimler listesinin çoğuna tabidir; kişisel ayrışıklıklar, çevresel çeşitlilikler, sosyal ortam değişimleri, kişisel perspektifler ve aile içi paylaşımdaki farklılıklar.[31] Örneğin, kişisel sağlık

29. Rawls, *A Theory of Justice* (1971), s. 60-65. Ayrıca bkz. Rawls'ın *Political Liberalism*'i (1993).

30. Bununla ilişkili bir tez öne süren Ronald Dworkin, Rawls'çı birincil değerlerin kapsamına "kötü talih"in kaprislerine karşı korunmak için sigorta imkânlarını da katarak "kaynakların eşitliği"ni savundu (bkz. "Ronald Dworkin, "What is Equality? Part 1: Equality of Welfare" ve "What is Equality? Part 2: Equality of Resources", *Philosophy and Public Affairs 10* [1981].

31. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Equality of What?", Tanner Lectures on Human Values, c. 1, der. S. McMurrin (Cambridge University Press, 1980) ve "Justice: Means versus Freedoms", *Philosophy and Public Affairs 9* (1990). Ne var ki Rawls'ın tanımladığı haliyle "birincil değerler"in tam içeriği hakkında bir belirsizlik vardır. Bazı birincil değerler ("gelir ve servet" gibi) gerçek amaçlara götüren araçlardan başka bir şey değildir (Aristoteles'in *Nikhomakos'a Etik*'in en başında kaydettiği ünlü sözler gibi). Öteki birincil değerler (Rawls'ın açıkça göndermede bulunduğu "özsaygının toplumsal temeli" gibi) genelleştirilmiş *araçlar* olmakla birlikte sosyal ortamın özelliklerini içerebilir ("özsaygının toplumsal temeli" özsaygı kazanma anlamına gelir). Diğerleri de ("özgürlükler" gibi) farklı tarzlarda yorumlanabilir; ya araçlar olarak (özgürlükler değer verdiğimiz şeyleri yapmamıza izin verirler) ya da belirli sonuçlara ulaşmayı sağlayan fiili özgürlük olarak (özgürlüklerin ikinci tarzda görülmesi özellikle toplumsal seçenek yazınında kullanılmıştır

ve sağlıklı olma kapasitesi çok farklı etkilere bağlanabilir.[32]

İyi yaşamak için gerekli olan araçları odağa yerleştiren bir alternatif, insanların ulaşabilecekleri *aktüel yaşam* (ya da bunu aşarak, kişinin değer verebileceği aktüel yaşama ulaşma *özgürlüğü*) üzerinde yoğunlaşmaktadır. Aslında çağdaş ekonomilerde doğrudan "yaşam seviyeleri"yle ve onun kurucu unsurlarıyla ve temel ihtiyaçların karşılanmasıyla, en azından A. C. Pigou'dan itibaren ilgilenen pek çok girişim olmuştur.[33] 1990'dan itibaren, Mahbub ul

(örn., Amartya Sen, *Collective Choice and Social Welfare* [1970], bölüm 6). Ancak bireysel avantajı değerlendirmek için birincil değerleri kullanan Rawls'çı program, yazara ait, "Difference Principle"da esas olarak Rawls'ın genel amaçlı araçları nitelendirme girişimiyle güdülenir ve böylece amaçlara ulaşmak için araçların özgürlüğe dönüşümündeki kişiler arası değişimlere tabi olur.

32. Bkz. Alan Williams, "What is Wealth and Who Creates It?", *Dependency to Enterprise*, der. John Hutton vd. (Londra: Routlege, 1991); A. J. Culyer ve Adam Wagstaff, "Needs, Equality and Social Justice", *Discussion Paper 90* (Centre for Health Economics, University of York, 1991); Alan Williams, *Being Reasonable About the Economics of Health: Selected Essays by Alan Williams*, der. A. J. Culyer (Cheltenham, BK.: Edward Elgar, 1997). Ayrıca bkz. Paul Farmer, *Infections and Inequalities: The Modern Plagues* (Berkeley, Kalif.: University of California Press, 1998); Michael Marmot, Martin Bobak ve George Davey Smith, "Explorations for Social Inequalities in Health", *Society and Health* içinde, der. B. C. Amick, S. Levine, A. R. Tarlov ve D. Chapman Walsh (Londra: Oxford University Press, 1995); Richard G. Wilkinson, *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequalities* (New York: Routledge, 1996); James Smith, "Socioeconomic Status and Health", *American Economic Review 88* (1998) ve "Healthy Bodies and Thick Wallets: The Dual Relationship Between Health and Socioeconomic Status", *Journal of Economic Perspectives 13* (1999). Özgül sağlık sorunlarını ele alan araştırmalardan daha çok bilgi sağlanabilir: Örn. bkz. der. Paul Farmer, Margaret Connors ve Janie Simmons, *Women, Poverty and AIDS: Sex, Drugs and Structural Violence* (Monroe, Me.: Common Courage Press, 1996); Alok Bhargava, "Modelling the Effects of Nutritional and Socioeconomic Factors on the Growth and Morbidity of Jenyan School Children", *American Journal of Human Biology 11* (1999)

33. Bkz. A. C. Pigou, *The Economics of Welfare*, 4. bs. (Londra: Macmillan, 1952). Ayrıca bkz. Pitambar Pant vd., *Perspectives of Development: 1961-1976, Implications of Planning for a Minimal Level of Living* (Yeni Delhi: Hindistan Planlama Komisyonu, 1962); Irma Adelman ve Cynthia T. Morris, *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries* (Stanford: Stanford University Press, 1973); Amartya Sen, "On the Development of Basic Income Indicators to Supplement the GNP Measure", *United Nations Economic Bulletin for Asia and the Far East 24* (1973); Pranab Bardhan, "On Life and Death Questions", *Economic and Political Weekly 9* (1974); Irma Adelman, "Development Economics - A Reassessment of Goals", *American Economic Review*, Papers and Proceedings 65 (1975); A. O. Herrera vd., *Catastrophe or New Society? A Latin American World*

Haq'ın (1998'de aniden ölen Pakistanlı büyük iktisatçı) yol gösterici liderliği altında, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) insanların, özellikle görece yoksun olanların aktüel yaşamlarını sistematik biçimde ortaya koyan yıllık "insani gelişme" raporları yayımlamaktadır.[34]

İnsanların fiilen sürdürmekte oldukları yaşamlarıyla ilgilenmek iktisat alanında (1. bölümde işaret edildiği gibi) yeni bir durum değildir. Aslında Aristotelesçi insani yarar değerlendirmesi (Martha Nussbaum'un tartıştığı gibi) "önce insanın işlevinin belirlenmesi"

Model (Ottawa: IDRC, 1976); Mahbub ul Haq, *The Poverty Curtain* (New York: Columbia University Press, 1976); Paul Streeten ve S. Javed Burki, "Basic Needs: Some Issues", *World Development 6* (1978); Keith Griffin, *International Inequality and National Poverty* (Londra: Macmillan, 1978); Morris D. Morris, *Measuring the Conditions of the World's Poor: The Physical Quality of Life Index* (Oxford: Pergamon Press, 1979); Graciela Chichilnisky, "Basic Needs and Global Models: Resources, Trade and Distribution", *Alternatives 6* (1980); Paul Streeten, *Development Perspectives* (Londra: Macmillan, 1981); Paul Streeten, S. Javed Burki, Mahbub ul Haq, N. Hicks ve Frances Stewart, *First Things First: Meeting Basic Needs in Developing Countries* (New York: Oxford University Press, 1981); Frances Stewart, *Basic Needs in Developing Countries* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1985); D. H. Costa ve R. H. Steckel, "Long-term Trends in Health, Welfare and Economic Growth in the United States", *Historical Working Paper 76* (Ulusal İktisadi Araştırmalar Bürosu, 1995); R. C. Floud ve B. Harris, "Health, Height and Welfare: Britain 1700-1980", *Historical Working Paper 87* (Ulusal İktisadi Araştırmalar Bürosu, 1996); Nicholas F. R. Crafts, "Some Dimensions of the 'Quality of Life' During the British Industrial Revolution", *Economic History Review 4* (1997); der. Santosh Mehrotra ve Richard Jolly, *Development with a Human Face: Experiences in Social Achievement and Economic Growth* (Oxford: Clarendon Press, 1997); A. P. Thirwall, *Growth and Development*, 6. bs. (Londra: Macmillan, 1999); ve diğer katkılar.

34. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *Human Development Report 1990* (New York: Oxford University Press, 1990) ve sonraki yıllık raporlar. Mahbub ul Haq'ın bu yenilikçi kopuşa ilişkin kendi değerlendirmesi için bkz. *Reflections on Human Development* (New York: Oxford University Press, 1995). Ayrıca bkz. Nicholas F. R. Crafts'ın aydınlatıcı biçimde sunduğu uygulamalar ve paralellikler: "The Human Development Index and Changes in the Standart of Living: Some Historical Comparisions", *Review of European Economic History I* (1997). Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu (UNICEF) çocuk hayatları konusunda yıllık raporlar çıkarmakta bir öncü olmuştur; bkz. UNICEF, *The State of the World's Children* (New York: Oxford University Press, 1987) ve diğer yıllık konular. Dünya Bankası'nın yaşam koşullarına ilişkin daha çok konuyu kapsamına almaya çalışan bildirişimsel bakımdan zengin *World Development Reports*'u da dikkate alınmalıdır. *World Development Report 1993*'te sağlık koşulları da geniş çapta ele alınmıştır (New York: Oxford University Press, 1993).

zorunluluğuyla açıkça bağlantılıydı ve daha sonra "etkinlik anlamında yaşam"ı normatif çözümlemenin temel taşı olarak keşfetme noktasına vardı.[35] Yaşam koşullarına duyulan ilgi, William Petty, Gregory King, François Quesnay, Antoine-Laurent Lavoisier ve Joseph-Louis Lagrange gibi, öncü iktisat çözümlemecileri tarafından erken bir tarihte tartışılır ulusal muhasebe ve iktisadi refah yazılarında da güçlü biçimde yansıtılır.

Bu, Adam Smith'in de çok uğraştığı bir yaklaşımdır. Daha önce belirtildiği gibi, Adam Smith bu türden kapasiteyle (sadece gerçek gelir ya da sahip olunan meta paketinden çok) "utanç duymadan insan içine çıkma imkânı" olarak ilgilendi.[36] Smith'çi çözümlemede, bir toplumda "zorunluluk" olarak hesaplanan şey, utanç duymadan insan içine çıkma ya da topluluk hayatına katılma imkânı gibi, o toplumun asgari düzeyde gerekli özgürlükleri gerçekleştirme ihtiyacıyla belirlenmektedir. Adam Smith sorunu şöyle koyar:

> Zorunluluğu, sadece hayatın devamı için vazgeçilmez metalar olarak değil, ülke âdetlerinin onsuz en alt tabakadaki insanların bile itibarsız hale geleceği bir şey olarak anlıyorum. Sözgelimi bir keten gömleğin hayatı sürdürmek için bir zorunluluk olduğu söylenemez. Grekler ve Romalılar, öyle sanıyorum ki, ketensiz de gayet rahat yaşadılar. Ancak günümüzde, Avrupa'nın büyük bir bölümünde itibarlı bir gündelik işçi üzerinde keten gömlek olmadan insan içine çıkmaktan utanacaktır. Keten gömlekten yoksunluğun, aşırı kötü bir durum dışında hiç kimsenin düşemeyeceği rezalet derecesinde bir yoksulluğun göstergesi olduğu farz edilecektir. Âdetler, aynı şekilde, deri ayakkabıyı İngiltere'de hayatın bir zorunluluğu haline getirmiştir. Her iki cinsiyetten en itibar yoksunu kişi dahi onsuz insan içine çıkmaktan utanacaktır.[37]

Aynı şekilde günümüz Amerika ya da Batı Avrupa'sında bir aile, daha yoksul toplumlarda topluluk hayatı için zorunlu olmayan ba-

35. Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çev. D. Ross (Oxford: Oxford University Press, gözden geçirilmiş bs. 1980), kitap 1, kısım 7, s. 12-14. Bu konuda bkz. Martha Nussbaum, "Nature, Function and Capability: Aristotle on Political Distribution", *Oxford Studies in Ancient Philosophy* (1988; ek bölüm).
36. Smith, *Wealth of Nations* (1776), c. 2, kitap 5, bölüm 2.
37. Smith, *Wealth of Nations* (1776), c. 2, kitap 5, bölüm 2, R. H. Campbell ve A. S. Skinner baskısı (Oxford: Clarendon Press, 1976), s. 469-71.

zı özgül metalara (telefon, televizyon ya da otomobil gibi) sahip olmaksızın topluluk hayatına katılmakta zorluk çekebilir. Bu çözümlemede, sahip olunan metalardan çok metaların ürettiği özgürlüklerin odağa yerleştirilmesi gerekir.

İ. REFAH, ÖZGÜRLÜK VE KAPASİTE

Pek çok değerlendirici amaç bakımından uygun "alan"ın, faydalar (refahçıların iddia ettikleri gibi) ya da birincil değerler (Rawls'ın talep ettiği gibi) değil, kişinin değer vermek durumunda olduğu bir yaşamı seçmesi için gerekli olan temel özgürlükler -kapasiteler- olduğunu bir süredir göstermeye çalıştım.[38] Hedef, bireyin kendi amaçlarına ulaşmak için elde edeceği gerçek fırsat üzerinde yoğunlaşmaksa (Rawls'ın açıkça tavsiye ettiği gibi) o zaman değerlendirmenin, sadece kişilerin ayrı ayrı sahip oldukları birincil değerleri değil, aynı zamanda birincil değerlerin kişinin kendi amaçlarına ulaşma kapasitesine *dönüştürülmesi*ni belirleyen kişisel özellikleri de hesaba katması gerekecektir. Örneğin, sakatlığı olan bir kişi daha geniş bir birincil değerler yelpazesine sahip olabilse de, normal bir yaşam sürdürme (ya da hedeflerine ulaşma) şansı daha dar bir birincil değerler yelpazesine sahip olan sağlıklı bir kişiden daha az olur. Aynı şekilde, yaşlı ya da hastalığa daha yatkın bir kişinin daha geniş bir değerler yelpazesine sahip olsa da daha dezavantajlı ol-

38. Bkz. Amartya Sen, "Equality of What?", *Tanner Lectures on Human Values* içinde, c. 1, der. S. McMurrin (Cambridge: Cambridge University Press, 1982; Salt Lake City: University of Utah Press); yeniden bs. Amartya Sen, *Choice, Welfare and Measurement* (1980); ayrıca John Rawls vd., *Liberty, Equality and Law* içinde, der. S. McMurrin (Cambridge: Cambridge University Press, ve Salt Lake City: University of Utah Press, 1987) ve der. Stephen Darwall, *Equal Freedom: Selected Tanner Lectures on Human Values* içinde (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995). Ayrıca bkz. Amartya Sen "Public Action and the Quality of Life in Developing Countries", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics 43* (1981); *Commodities and Capabilities* (Amsterdam: North-Holland, 1985); "Well-being, Agency and Freedom" (1985); (Jean Drèze'yle birlikte) *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989) ve "Capability and Well-being", *The Quality of Life* içinde, der. Martha Nussbaum ve Amartya Sen (Oxford: Clarendon Press, 1993).

duğu genel olarak kabul edilir.[39]

Ayırt edici biçimde Aristotelesçi kökleri olan "işlevler" kavramı bir kişinin yapmaya ya da olmaya değer verebileceği çeşitli şeyleri yansıtır.[40] Değer verilen işlevler yeterli beslenme ve önlenebilir

39. Bu değişkenliğin doğası ve yaygınlığı için bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities* (1985) ve *Inequality Reexamined* (1992). Kaynak tahsisinde farklı ihtiyaçların dikkate alınması konusunda bkz. Amartya Sen, *On Economic Inequality*, bölüm 1; L. Doyal ve I. Gough, *A Theory of Human Need* (New York: Guilford Press, 1991); U. Ebert, "On Comparisions of Income Distributions When Household Types are Different", *Economics Discussion Paper V-86-92* (University of Oldenberg, 1992); Dan W. Brock, *Life and Death: Philosophical Essays in Biomedical Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); Alessandro Balestrino, "Poverty and Functionings: Issues in Measurement and Public Action", *Giornale Degli Economisti e Annali di Economia 53* (1994); Enrica Chiappero Martinetti, "A New Approach to Evaluation of Well-being and Poverty by Fuzzy Set Theory", *Giornale Degli Economisti 53* (1994); M. Fleurbaey, "On Fair Compensation", *Theory and Decision 36* (1994); Elena Granaglia, "More or Less Equality? A Misleading Question for Social Policy", *Giornale Degli Economisti 53* (1994); M. Fleurbaey, "Three Solutions for the Compensation Problem", *Journal of Economic Theory 65* (1995); Ralf Erikson ve Markus Jantti, *Economic Value and Ways of Life* (Aldershot: Avebury, 1995); A. F. Shorrocks, "Inequality and Welfare Comparisions for Heterogeneous Populations", çoğaltılmış metin (Department of Economics, University of Essex, 1995); B. Nolan ve C. T. Whelan, *Resources, Deprivation, and Poverty* (Oxford: Clarendon Press, 1996); Alessandro Balestrino, "A Note on Functioning-Poverty in Affluent Societies", *Notizie di Politeia* (1996; özel cilt); Carmen Herrero, "Capabilities and Utilities", *Economic Design 2* (1996); der. Santosh Mehrotra ve Richard Jolly, *Development with a Human Face* (Oxford: Clarendon Press, 1997); Consumers International, *The Social Art of Economic Crisis: ... Our Rice Pots are Empty* (Peners, Malopia: Consumers International, 1998); ve diğer katkılar.

40. Bkz. Amartya Sen, "Equality of What?" (1980), *Commodities and Capabilities* (1985), ve *Inequalities Reexamined* (1992). Ayrıca bkz. Keith Griffin ve John Knight, *Human Development and the International Development Strategies for the 1990s* (Londra: Macmillan, 1990); David Crocker, "Functioning and Capability: The Foundations of Sen's and Nussbaum's Development Ethic", *Political Theory 20* (1992); Nussbaum ve Sen, *The Quality of Life* (1993); Martha Nussbaum ve Jonathan Glover, *Women, Culture, and Development* (Oxford: Clarendon Press, 1995); Meghnad Desai, *Poverty, Famine, and Economic Development* (Aldrshot: Edward Elgar, 1994); Kenneth Arrow, "A Note on Freedom and Flexibity", ve Anthony B. Atkinson, "Capabilities, Exclusion and Supply of Goods", her ikisi de *Choice, Welfare and Development* içinde, der. K. Basu, P. Pattanaik ve K. Suzumura (Oxford: Clarendon Press, 1995); Stefano Zamagni, "Amartya Sen on Social Choice, Utilitarianism and Liberty", *Italian Economic Papers 2* (1995); Herrero, "Capabilities and Utilities" (1996); Nolan ve Whelan, *Resources, Deprivation, and Poverty* (1996); Frank Ackerman, David Kiron, Neva R. Goodwin, Jonathan Harris ve Kevin Gallagher, der. *Human Well-being and Economic Goals* (Washington D.C.: Island Press, 1997); der. J-Fr. Laslier vd.,

hastalıklara yakalanmama gibi temel işlevlerden,[41] topluluk hayatına katılabilme ve özsaygı duygusuna sahip olma gibi karmaşık etkinlik ya da kişisel durumlara kadar değişik biçimler alabilir.

Bir kişinin "kapasitesi" o kişinin başarması mümkün olan alternatif işlev bileşimlerini anlatır. Bu durumda kapasite bir tür özgürlüktür; alternatif işlev bileşimlerini başarmak için gerekli olan temel özgürlük (ya da fazla formel olmayan biçimde, çeşitli yaşam tarzlarını gerçekleştirme özgürlüğü). Sözgelimi oruç tutan zengin bir kişi, yeme ve beslenme bakımından zorunlu olarak açlık çeken yoksul bir kişiyle aynı işlevsel kazanıma sahiptir, ancak birinci kişi ikincisinden farklı bir "kapasite kümesi"ne sahiptir (birincisi en iyi şekilde yemeyi seçebilir ve gayet iyi beslenebilirken, ikincisi bunu yapamaz).

Önemli kazanımlar ve bunlara denk düşen kapasite listesinde yer verilmesi gereken özel işlevler konusunda önemli tartışmalar olabilir.[42] Değer biçmeyle ilgili bu konu, bu tipte değerlendirici bir

---

Freedom in Economics (Londra: Routledge, 1998); Prasanta K. Pattanaik, "Cultural Indicators of Well-being: Some Conceptual Isues", *World Culture Report* (Paris: UNESCO, 1998); Sabina Alkire, "Operationalizing Amartya Sen's Capability Approach to Human Development" (Doktora tezi, Oxford University, 1999).

41. Yeterli beslenme gibi temel işlevler bile önemli kavramsal ve ampirik konuları içerir. Diğer katkıların yanı sıra bkz. Nevin Scrimshaw, C. E. Taylor ve J. E. Gopalan, *Interactions of Nutrition and Infection* (Cenevre: Dünya Sağlık Örgütü, 1968); T. N. Srinivasan, "Malnutrition: Some Measurement and Policy Issues", *Journal of Development Economics 8* (1981); der. K. Blaxter ve J. C. Waterlow, *Nutritional Adaptation in Man* (Londra: John Libbey, 1985); Partha Dasgupta ve Debraj Ray, "Adapting to Undernutrition: Biological Evidence and Its Implications", ve S. R. Osmani, "Nutrition and the Economics of Food: Implications of Some Recent Controversies", *The Political Economy of Hunger*, der. Jean Drèze ve Amartya Sen (Oxford: Clarendon Press, 1990); Partha Dasgupta, *An Inquiry into Well-being and Destitution* (Oxford: Clarendon Press, 1993); der. S. R. Osmani, *Nutrition and Poverty* (Oxford: Clarendon Press, 1993).

42. Bu konular Tanner Konferansları'nda tartışılmıştır. Bkz. Amartya Sen, *The Standart of Living*, der. Geoffrey Hawthorn (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), Gene bkz. konuya ilişkin Geoffrey Hawthorn, John Muellbauer, Kavi Kanbur, Kith Hart ve Bernard Williams'ın yorumları ve benim bu yorumlara verdiğim yanıtlar. Ayrıca bkz. Kaushik Basu, "Achievement, Capabilities, and the Concept of Well-being", *Social Choice and Welfare 4* (1987); G. A. Cohen, "Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities", *Recherches Economiques de Louvain 56* (1990); Norman Daniels, "Equality of What: Welfare, Resources or Capabilities?" *Philosophy of Phenomenological Research 50* (1990); Crocker, "Functioning and Capability" (1992); Brock, *Life and Death* (1993); Muzaffer Kı-

uygulamada kaçınılmazdır ve bu yaklaşımın başlıca yararlarından biri değerlendirmeden kaynaklanan sorunları kapalı bir çerçeve içinde gizlemektense açık bir tarzda ele alma gereğidir.

Sunum tekniklerine, işlev ve kapasite çözümlemesine fazla girmek gerekmez. Bir kişinin yararlandığı her bir işlevin miktarı ya da boyutu gerçek bir sayıyla temsil edilebilir ve bu yapıldığında, kişinin aktüel kazanımı bir *işlev vektörü* olarak görülebilir. "Kapasite kümesi" kişinin içinden seçebileceği alternatif işlev vektörlerinden ibaret olacaktır.[43] Bir kişinin işlevlerinin bileşimi onun aktüel *kazanımlarını* yansıtır; kapasite kümesi, kazanacağı özgürlüğü, bu kişinin seçim yapabileceği alternatif işlev bileşimlerini temsil eder.[44]

---

zılbaş, "Capabilities, Well-being and Human Development: A Survey", *Journal of Development Studies 33* (1996), ve "The Concept of Well-being", *Economics and Philosophy 14* (1998); Alkire, "Operationalizing Amartya Sen's Capability Approach to Human Development" (1999). Ayrıca bkz. kapasite yaklaşımı üzerine sempozyum: *Giornale Degli Economisti e Annali di Economia 53* (1994) ve *Nitizie di Politeia* içinde (özel cilt); Alessandro Balestrino, Giovanni Andrea Cornia, Enrica Chiappero Martinetti, Elena Granaglia, Renata Targetti Lenti, Ian Carter, L. Casini ve I. Bernetti, S. Razavi ve diğerlerinin katkısıyla. Ayrıca bkz. yetki çözümlemeleriyle ilgili sempozyum, *Journal of International Development 9* (1997), der. Des Gasper; Des Gasper, Charles Gore, Mozaffer Qizilbash ve Sabina Alkire ve Rufus Black'in katkılarıyla.

43. Her işlevin sayısal temsili imkânsız olduğu zaman, çözümleme, işlev kazanımlarını bir "*n-üstsayısı*" olarak, kapasiteyi de uygun alanda bu türden bir n-sayıları kümesi olarak gören daha genel bir çerçeve içinde yapılmalıdır. Belirsizliğin yanı sıra önemli yetersizlik alanları da olabilir. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities* (1985). "Belirsizlik kümesi teorisi"ne ilişkin yeni yazın, işlev vektörlerinin ve kapasite kümelerinin değerlendirilmesine ilişkin çözümlemede yararlı olabilir. Bu konuda özellikle bkz. Enrica Chiappero Martinetti, "A New Approach to Evaluation of Well-being and Poverty by Fuzzy Set Theory", *Giornale Degli Economisti 53* (1994) ve aynı yazarın, "Standart of Living Evaluation Based on Sen's Approach: Some Methodological Suggestions", *Nitizie di Politeia 12* (1996; özel cilt). Ayrıca bkz. Kaushik Basu, "Axioms for Fuzzy Measures of Inequality" (1987); Flavio Delbono, "Povertà come incapacità: Premesse teoriche, identificazione, e misurazione", *Rivista Internazionale di Science Sociali 97* (1989); A. Cerioli ve S. Zani, "A Fuzzy Approach to the Measurement of Poverty", *Income and Wealth Distribution, Inequality and Poverty*, der. C. Dagum vd. (New York: Spinger-Verlag, 1990); Balestrino, "Poverty and Functionings" (1994); E. Ok, "Fuzzy Measurement of Income Inequality: A Class of Fuzzy Inequality Measures", *Social Choice and Welfare 12* (1995); L. Casini ve I. Bernetti, "Environment, Sustainability, and Sen's Theory", *Notizie di Politeia* (1996; özel cilt); ve diğer katkılar.

44. Kapasite perspektifinin pek çok farklı alana uygunluğu, danışmanlık ayrıcalığı edindiğim pek çok Harvard doktora tezinde araştırılmıştır. Bkz. özellikle, A. K.

Bu "kapasite yaklaşımı"nın değerlendirici odağı, ya *gerçekleşen* işlevler üzerinde (bir kişinin gerçekten yapabildiği şey) ya da kişinin sahip olduğu alternatiflerin *kapasite kümesi* (kişinin gerçek fırsatları) üzerinde olabilir. Bu ikisi farklı bildirişim tipleri verir: Birincisi, kişinin yaptığı şey hakkında; ikincisi, kişinin yapmakta önemli ölçüde özgür olduğu şey hakkında. Her iki kapasite yaklaşımı türü konuya ilişkin yazında ve zaman zaman birleştirilerek kullanılmıştır.[45]

İktisatta oldukça yerleşik bir geleneğe göre, bir seçenekler kümesinin gerçek değeri, onların sağlayabileceği en iyi kullanımda -azamileştirilen davranış ve belirsizliğin yokluğu veri alındığında- ve *aktüel olarak* sağladıkları kullanımda yatar. O halde, fırsatın kullanım değeri türevsel olarak onun bir unsurunun değerinde (yani en iyi seçenek ya da aktüel olarak tercih edilen seçenekte) yatar.[46]

Shiva Kumar, "Maternal Capabilities and Child Survival in Low-income Regions" (1992); Jonathan R. Cohen, "On Reasoned Choice" (1993); Stephan J. Klasen, "Gender, Inequality and Survival: Excess Female Mortality Past and Present" (1994); Felicia Marie Knaul, "Young Workers, Street Life, and Gender: The Effects of Education and Work Experience on Earnings in Colombia" (1995); Karl W. Lauterbach, "Justice and Functions of Health Care" (1995); Anthony Simon Laden, "Constructing Shared Wills: Deliberative Liberalism and the Politics of Identity" (1996); Douglas Hicks, "Inequality Matters" (1998); Jennifer Prah Ruger, "Aristotelian Justice and Health Policy: Capability and Incompeletely Theorized Agreements" (1998); Sousan Abadian, "From Wasteland to Homeland: Trauma and the Renewal of Indigenous Peoples and Their Communities" (1999).

45. Amartya Sen, *Economic Inequality*'de (Oxford: Clarendon Press, genişletilmiş baskı, 1997) konuya ilişkin oldukça kapsamlı yazına değinilir. Kitabın James Foster'la birlikte yazılan kapsamlı bir ek bölümü vardır. Ayrıca bkz. yukarıda 38 ve 44. dipnotlar. Ayrıca bkz. Haidar A. Khan, *Technology, Development and Democracy* (Northampton, Mass.: Edward Elgar, 1998); Nancy Folbre, "A Time (Use Survey) for Every Purpose: Non-market Work and the Production of Human Capabilities", çoğaltılmış metin, University of Massachusetts, Amherst, 1997; Frank Ackerman vd., *Human Well-being and Economic Goals*; Felton Earls and Maya Carlson, "Adolescents as Collaborators: In Search of Well-being", çoğaltılmış metin, Harvard University, 1998; der. David Crocker ve Toby Linden, *Ethics of Consumption* (New York: Rowman ve Littlefield, 1998); ve diğer yazılar.

46. Bu yaklaşıma, kapasite kümesine ilişkin "temel değerlendirme" denir; temel değerlendirmenin doğası ve kapsamı *Commodities and Capabilities* (1985) başlıklı kitabımda tartışılmaktadır. Ayrıca bkz. G. A. Cohen'in "midfare" dediği şeye ilişkin görüşleri: "On the Currency of Egalitarian Justice", *Ethics 99* içinde; "Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities" (1990); ve *Self-ownership, Freedom, and Equality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995). Bkz. Richard Arneson, "Equality and Equality of Opportunity for Welfare", *Philosophical*

Bu durumda, *seçilmiş bir işlev vektörü* üzerinde odaklanmak *kapasite kümesi* üzerinde yoğunlaşmakla çakışır, çünkü ikincisi nihai olarak birincisi tarafından değerlendirilir.

Kapasite kümesine yansıyan özgürlük başka tarzlarda da kullanılabilir, çünkü bir kümenin değerinin her zaman o kümenin en iyi -ya da seçilmiş- unsurunun değeriyle saptanmasını gerektirmez. İstenmeyen fırsatlara sahip olmayı önemli saymak mümkündür. Sonuçların sayesinde oluştuğu süreç tek başına önem taşıyorsa izlenmesi gereken doğal yönü oluşturur.[47] Aslında, bizatihi "seçme" değerli bir işlev olarak görülebilir ve başka bir alternatif yoksa x'e sahip olmak, önemli alternatifler var olduğu zaman x'i seçmekten makul biçimde ayırt edilebilir.[48] Oruç tutmak zorunlu olarak aç kalmakla aynı şey değildir. Yeme seçeneğine sahip olmak, oruç tutmayı, kişi yiyebilecekken yememe tercihi haline getirir.

Studies 56 (1989), ve "Liberalism, Distributive Subjectivism, and Equal Opportunity for Welfare", *Philosophy and Public Affairs 19* (1990).

47. Bu konular, *Freedom, Rationality and Social Choice* [(Oxford: Oxford University Press, 2000)] başlıklı kitabımda kapsamlı biçimde tartışılmaktadır. Ayrıca bkz. Tjalling C. Koopmans, "On Flexibility of Future Preference", *Human Judgements and Optimality*, der. M. W. Shelley (New York: Willey, 1964); David Kreps, "A Representation Theorem for 'Preference for Flexibility'", *Econometrica 47* (1979); Peter Jones ve Robert Sugden, "Evaluating Choice", *International Review of Law and Economics 2* (1982); James Foster, "Notes on Effective Freedom", çoğaltılmış metin, Vanderbilt University, İktisadi Eşitsizlik Üzerine Stanford Atölyesi, MacArthur Vakfı'nın katkılarıyla, Mart 11-13, 1993; Kenneth J. Arrow, "A Note on Freedom and Flexibility", *Choice, Welfare and Development* içinde, der. Basu, Pattanaik ve Suzumura (1995); Robert Sugden, "The Metric of Opportunity", tartışma metni 9610 (Economic Research Center, University of East Anglia, 1996).

48. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities* (1985) ve "Welfare, Preference, and Freedom", *Journal of Econometrics 50* (1991). "Özgürlük" boyutunun değerlendirilmesine ilişkin çeşitli öneriler için bkz. David Kreps, "A Representation Theorem for 'Preference for Flexibility'" (1979); Patrick Suppes, "Maximizing Freedom of Decision: An Axiomatic Analysis", *Arrow and the Foundations of Economic Policy*, der. G. R. Feiwel (Londra: Macmillan, 1987); P. K. Pattanaik ve Y. Xu, "On Ranking Opportunity Sets in Terms of Freedom of Choice", *Recherches Economiques de Louvain 56* (1990); James Foster, "Notes on Effective Freedom" (1993); Kenneth J. Arrow, "A Note on Freedom and Flexibility", *Choice, Welfare and Development*, der. Basu, Pattanaik ve Suzumura (1995); Carmen Herrero, "Capabilities and Utilities"; Clemens Puppe, "Freedom, Choice, and Rational Decisions", *Social Choice and Welfare 12* (1995); ve diğer katkılar.

J. AĞIRLIKLAR, DEĞER BİÇME VE TOPLUMSAL SEÇİM

Bireysel işlevler, faydaların (ya da mutluluk, haz ya da arzuların) kıyaslanmasından çok kişiler arası kıyaslamaya elverişli olabilir. Gene ilgili işlevlerin pek çoğu -genellikle zihinsel olmayan özellikler- bunlara ilişkin zihinsel değerlendirmeden ("zihinsel uyum" içinde sınıflandırılamayan) farklı biçimde görülebilir. Araçların amaçlara (ya da amaçlara ulaşmak için gerekli özgürlüklere) dönüştürülmesindeki değişkenlik amaçlar listesinde gösterilebilen kazanımların ve özgürlüklerin boyutlarında yansır. Değer biçme ve değerlendirme için kapasite perspektifini kullanmanın avantajları bunlardır.

Ne var ki, kişiler arası *kapsamlı* avantaj kıyaslamaları ayrışık bileşenler üzerinde "toplanma"yı da gerektirir. Kapasite perspektifi ister istemez çoğulcudur. Birincisi, bazıları diğerlerinden daha önemli olan farklı işlevler vardır. İkincisi, temel özgürlüğe (kapasite kümesi) aktüel kazanımla (seçilmiş işlev vektörü) karşılaştırıldığında ne kadar ağırlık verildiği sorunu vardır. Nihayet, kapasite perspektifinin değerlendirici amaçlarla ilgili bütün kaygıları tüketttiği iddia edilmediği için (sözgelimi, kurallara ve işlemlere önem atfedebilir, özgürlüklere ve sonuçlara atfetmeyebiliriz), bir başka kaygıyla kıyaslandığında kapasiteye ne kadar ağırlık vermemiz gerektiği gibi temel bir sorun vardır.[49]

Bu çoğulculuk, kapasite perspektifinin değerlendirici amaçlar için savunulması bakımından sıkıntılı mıdır? Tam aksine. Sadece bir ardışık büyüklüğü değerlendirmemiz gerektiğinde ısrar etmek yapacağımız değerlendirici akıl yürütmenin alanını önemli ölçüde daraltmaktır. Sözgelimi bu, özgürlük, haklar, yaratıcılık ya da aktüel yaşam koşullarıyla doğrudan ilgilenmeksizin sadece hazza değer veren klasik faydacılığın lehine değildir. Sadece ardışık bir "iyi şey"e sahip olmanın mekanik rahatlığında ısrar etmek akıllı yaratıklar olarak kendi insanlığımızı inkâr etmek olur. Bu tıpkı hepimizin hoşlandığı bir şey *–tek bir şey-* (tütsülü somon ya da kızarmış

49. Bu konularda bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities* (1985); *Inequality Reexamined* (1992); ve "Capability and Well-being" (1993).

piliç gibi) ya da azamileştirmeye çalışmamız gereken bir nitelik (yiyeceğin tuzu gibi) bularak ahçının hayatını kolaylaştırmaya benzer.

Bireysel avantajı etkileyen etkenlerin ayrışıklığı aktüel değerlendirmenin yaygın bir özelliğidir. Herkesin kapsamlı avantajının değerlendirilebileceği ve kişiler arası kıyaslamalar yapılabileceği türdeş bir şeyin ("gelir" ya da "fayda" gibi) var olduğunu sadece *varsayarak* bu konuya gözlerimizi kapamaya karar verirsek (ihtiyaçlar, kişisel koşullar ve benzerinde meydana gelen değişimleri yok sayarsak), bu tutum sorunu çözmez, sadece onu gözlerden saklar. Tercihin yerine getirilmesi kişinin bireysel ihtiyaçlarının sağlanması bakımından bariz bir cazibe taşıyabilir, ancak (daha önce tartışıldığı gibi) tek başına ele alındığında her toplumsal değerlendirmenin merkezinde yer alan kişiler arası kıyaslamaya fazla katkı sağlamaz. Her bir kişinin tercihi o kişinin refahının nihai hakemi olarak ele alınsa, refah dışında her şey (özgülük gibi) göz ardı edilse ve herkes *aynı* talep işlevine ya da tercih haritasına sahip olsa bile, meta paketlerinin piyasa değerlerinin kıyaslanması (ya da onların meta alanında ortak bir kayıtsızlık haritası üzerindeki göreli yerleşimi) kişiler arası kıyaslamalar hakkında bize pek az şey söyler.

Daha tam bir tanımlamayı gerektiren değerlendirici geleneklerde, önemli bir ayrışıklığın varlığı açıkça kabul edilir. Sözgelimi Rawls'çı çözümlemede birincil değerler belirleyici bir çeşitlilik içinde ("haklar, özgürlükler ve fırsatlar, gelirin ve servetin ve özsaygının toplumsal temeli" olarak) görülür ve Rawls bunları eldeki birincil değerlere ilişkin kapsamlı bir "endeks"le ele alır.[50] Ayrışık

50. Bkz. Rawls, *A Theory of Justice* (1971) ve *Political Liberalism* (1993). Kenneth Arrow'un ünlü imkânsızlık teoremiyle analoji yapan çeşitli "imkânsızlık teoremleri" kapsamlı ve tatminkâr bir Rawls'çı birincil değerler endeksinin varlığına ilişkin yazında yer almaktadır; bkz. Charles Plott, "Rawls' Theory of Justice: An Impossible Result", *Decision Theory and Social Ethics* içinde, der. H. W. Gottinger ve W. Leinfellner (Dordrecht: Reidel, 1978); Allan Gibbard, "Disparate Goods and Rawls's Difference Principle: A Social Choice Theoretic Treatment", *Theory and Decision 11* (1979); Douglas H. Blair, "The Primary Goods Indexation Problem in Rawls's *Theory of Justice*", *Theory and Decision 24* (1988). Bildirişimsel sınırlar bu sonuçların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynar (Arrow'un teoremindeki gibi). Bu türden bildirişimsel sınırların dayatılmasına karşı çıkan bir görüş, Amartya Sen, "On Indexing Primary Goods and Capabilities"de tartışılmaktadır (çoğaltılmış metin, Harvard University, 1991). Burada Rawls'çı işlemlere uygulanan sözde imkânsız sonuçların sorunu azaltılmaktadır.

bir alan üzerinde benzer bir değerlendirme uygulaması hem Rawls-'çı yaklaşımda hem de işlevlerin kullanılmasında içerilirken, birincisi yukarıda tartışılan nedenlerden ötürü, yüksek yaşam standardına ulaşma fırsatı karşısında kaynakların ve birincil değerlerin parametrik değişimi nedeniyle bildirişimsel bakımdan daha zayıftır.

Ne var ki, değer biçme sorunu ya hep ya hiç tarzında bir sorundur. Etki alanı yetersiz olan bazı yargılar odaksal bir alanın dolaysız biçimde özgülleştirilmesinden kaynaklanır. Bazı işlevler önemli bulunarak seçildiğinde bu türden odaksal bir alan özgülleştirilmiş olur ve bizatihi başatlık ilişkisi alternatif durumlar üzerinde bir "kısmi düzenleme"ye yol açar. Bir *i* kişisi, bir *j* kişisinden daha önemli bir işlev görüyor, en azından o türdeki bütün işlevlerin çoğunu yerine getiriyorsa, bu durumda *i*, *j*'den daha yüksek değer biçilen bir işlev vektörüne sahiptir. Bu kısmi düzenleme olası ağırlıkların daha ileri düzeyde belirlenmesiyle "genişletilebilir". Benzersiz bir ağırlıklar kümesi, kuşkusuz, *tam* bir düzenleme oluşturmak için *yeterli* olacaktır, ancak bu genellikle zorunlu değildir. Üzerinde anlaşmaya varılan bir ağırlıklar "dizisi" veri alındığında (yani, ağırlıkların özgülleştirilmiş bir diziden seçilmesi gerektiği, bu dizinin tam etkisi hakkında bir fikir birliği olmasa da, kabul edildiğinde) düzeylerin kesişmesini temel alan kısmi bir düzenleme olacaktır. Bu kısmi düzenleme, alan daraldıkça sistematik biçimde genişleyecektir. Alanın daralma sürecinin bir yerinde -muhtemelen ağırlıkların benzersiz olmasından tam önce- kısmi düzenleme tamamlanacaktır.[51]

51. Ağırlıkların sistematik biçimde daraltılması ile kısmi düzenlemenin monoton biçimde genişletilmesi arasındaki analitik benzerlikler ve olası düzeylerin kesişmesine ilişkin bir inceleme için bkz. Amartya Sen "Interpersonal Aggregation and Partial Comparability" (1970) ve *Collective Choice and Social Welfare* (1970), bölüm 7 ve 7*; ve Charles Blackorby, "Degrees of Cardinality and Aggregate Partial Ordering", *Econometrica 43* (1975); Ben Fine, "A Note on Interpersonal Aggaregation and Partial Comparability", *Econometrica 43* (1975); Kaushik Basu, *Revealed Preference of Government* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980); James Foster ve Amartya Sen, "*On Economic Inequalty* After a Quarter Century", Amartya Sen, *On Economic Equality* içinde, genişletilmiş baskı (1977). Kesişen kısmi düzenlemeler yaklaşımı işlevlerin değerlendirilmesinin ve ölçülmesinin "belirsiz/fuzzy" temsiliyle birleştirilebilir. Bu konuda bkz. Chiappero Martinetti, "A New Approach to Evaluation of Well-being and Poverty by Fuzzy Set Theory", [*Giornale Degli Economisti 53*] (1994) ve ayrıca bkz. aynı yazarın "Stan-

Kuşkusuz, bu türden değerlendirici bir uygulamada ağırlıkların nasıl seçileceğini sormak gerekir. Bu yargısal uygulama ancak mantıklı değerlendirme aracılığıyla çözümlenebilir. Kendi yargılarını oluşturmakta olan belirli bir kişi için ağırlıkların seçilmesi, kişiler arası bir anlaşmadan (ya da mutabakattan) çok derinlemesine düşünmeyi gerektirir. Ne var ki, "onaylanmış" bir *toplumsal değerlendirme* alanına (örn. toplumsal yoksulluk araştırmalarında) ulaşırken ağırlıklar üzerinde ya da en azından bir ağırlıklar alanı üzerinde makul bir "mutabakat" türünün olması gerekir. Bu bir "toplumsal seçme" uygulamasıdır ve kamusal tartışmayı ve demokratik bir anlayış ve kabulü gerektirir.[52] Bu sadece işlev alanının kullanımıyla ilgili özel bir sorun değildir.

Burada, ağırlıkların seçiminde ilginç bir "teknokrasi" ve "demokrasi" seçeneği vardır ki biraz tartışmaya değer. Demokratik bir onay ya da mutabakat araştırmasına dayanan bir seçme işlemi olağanüstü dağınık olabilir ve pek çok teknokrat, bize "doğru" ve hazır ağırlıkları verecek olan harikulade bir formülü yavaş yavaş eriten bu karışıklık nedeniyle canından bezer. Elbette böylesine sihirli bir formül yoktur, zira ağırlık sorunu kişi dışı bir teknoloji değil, bir değer biçme ve yargılama sorunudur.

Toplama ulaşmak için alternatif bir formülden çok belirli bir formülü kullanmayı önermekten bizi alıkoyan hiçbir şey yoktur, ancak bu kaçınılmaz toplumsal seçim uygulamasında, formülün statüsü başkaları için kabul edilebilirliğine bağlı olmalıdır. Ancak gene de, makul insanların itiraz etmeyecekleri "belirgin biçimde doğru" bir formüle özlem duyulur. T. N. Srinivasan'ın yetenek yaklaşımına (ve bu yaklaşımın BMKP'nin *İnsani Gelişme Raporları*'nda kısmi kullanımına) getirdiği zorlu eleştiri iyi bir örnek oluş-

dart of Living Evaluation Based on Sen's Approach", [*Notizie di Politeia 12*] (1996). Ayrıca bkz. L. Casini ve I. Bernetti, "Environment, Sustainability, and Sen's Theory", *Notizie de Politeia 12* (1996); ve Herrero, "Capabilities and Utilities" (1996). Ancak yetersiz bir düzenlemeyle bile pek çok karar sorunu yeterli biçimde çözülebilir, tam olarak çözümlenmeyenler de önemli ölçüde basitleştirilebilirler ("hâkim" alternatiflerin reddiyle).

52. Bu konu ve onun hem toplumsal seçim teorisi, hem de kamusal seçim teorisiyle olan bağlantısı Amerikan İktisat Derneği'nde yaptığım açılış konuşmasında tartışılmaktadır. Bkz. "Rationality and Social Choice", *American Economic Review 85* (1995).

turur. T. N. Srinivasan, "değişik kapasitelerin farklı önemi"nden endişelidir ve bu yaklaşımın "gerçek gelir çerçevesi"nin avantajı lehine reddedilmesini önerir. Buna "metaları tartan bir işlemsel ölçüm" -değişim değeri ölçümü- de dahildir."[53] Bu eleştiri ne kadar ikna edicidir? Piyasa değerlendirmesinde kesinlikle bir ölçüm vardır, ancak bu bize neyi anlatır?

Yukarıda tartıştığımız gibi, değişim değerinin "işlemsel ölçümü" bize kişiler arası fayda düzeyleri kıyaslamalarını vermez, çünkü bu türden kıyaslamalar davranış seçiminden çıkarsanamaz. Bu konuda, faydayı belirli bir kişinin yaptığı seçimin sadece sayısal temsili olarak gören tüketim teorisi -kendi bağlamında anlamlı olan- geleneğinin yanlış okunması nedeniyle bir karışıklık olmuştur. Bu, her bir kişinin ayrı ayrı ele alınan tüketiminin çözümlenmesi için faydayı tanımlamanın yararlı bir yoludur, ancak bu tek başına, kişiler arası kıyaslama için herhangi bir prosedür sunmaz. Paul Samuelson'ın "mübadeleyi betimlerken kişiler arası fayda kıyaslamaları yapmak zorunlu değildir" görüşü[54] aynı paranın öteki yüzüdür; "değişim değeri ölçümü"nü gözlemleyerek kişiler arası fayda kıyaslamasından hiçbir şey öğrenilmez.

Daha önce belirtildiği gibi, bu zorluk herkes aynı talep işlevine sahip olsa da ortaya çıkar. Bireysel talep işlevlerinin farklılaşması zorluğu artırır. Bu durumda faydanın meta temeline ilişkin kıyaslamalar bile sorunsaldır. Tercih teorisi de dahil olmak üzere talep çözümlemesi metodolojisinde, kişiler arası fayda ya da refah kıyaslamalarını, gözlemlenmiş meta seçimlerinden ve dolayısıyla gerçek gelir kıyaslamalarından hareketle okumayı sağlayan hiçbir şey yoktur.

Aslında, yaş, toplumsal cinsiyet, doğuştan gelen yetenekler, sakatlıklar ve hastalıklar gibi kişiler arası çeşitlilikler veri alındığın-

53. T. N. Srinivasan, "Human Development: A New Paradigm or Reinvention of the Wheel?", *American Economic Review, Papers and Proceeding 84* (1994), s. 239. Srinivasan bu tezi savunurken, aslında Robert Sugden'dan ("Welfare, Resources ve Capabilities: A Review of *Inequality Reexamined* by Amartya Sen", [1993]) alıntı yapmaktadır. Robert Sugden'ın farklı kapasitelere değer biçme imkânıyla ilgili kuşkusu Srinivasan'ınki kadar şiddetli değildir (Sugden kendi sonucunu ortaya koyarken, "kapasite yaklaşımı için benzeşen ölçümlerin geliştirilip geliştirilemeyeceğinden kuşkuludur" ifadesini kullanır, s. 1953).

54. Paul A. Samuelson, *Foundations of Economic Analysis* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1947), s. 205.

da, eldeki meta insanların ayrı ayrı sürdürebilecekleri yaşamların doğası hakkında bize gerçekten de pek az şey söyleyebilir. Böylece gerçek gelir, refahın ve yaşam kalitesinin insanların değer vermek durumunda oldukları önemli bileşenlerinin oldukça yetersiz bir göstergesi olabilir. Daha genel olarak bakıldığında, *değerlendirici* yargılar için duyulan ihtiyaç bireysel refah ya da yaşam kalitesi kıyaslanmasında kaçınılmazdır. Ayrıca, kamusal incelemeye değer veren herhangi biri, bir yargının gerçek gelirleri bu amaçla kullanmak için oluşturulduğunu ve örtük biçimde kullanılan ağırlıkların değerlendirici incelemeye tabi kılınması gerektiğini açıklığa kavuşturma yükümlülüğü altında olmalıdır. Bu bağlamda, faydayı meta paketlerinden hareketle piyasa-fiyat temelinde değerlendirmek, elde edilebilir bir "işlemsel ölçüm"ün değerlendirici kullanım için önceden seçilmesinin bir değerden çok bir sınırlama olduğuna dair hatalı bir izlenim verir - en azından bazılarına. Örtük değerlerin, kamunun bilgilenme amacıyla yaptığı inceleme her türlü toplumsal değerlendirmenin merkezinde yer alıyorsa (böyle olduğuna inanıyorum), toplumun fazla hazırlık olmaksızın hemen kullanabileceği "elde hazır" bir ölçümün parçası olduğu gibi sahte bir gerekçeyle incelemeden korunacak yerde daha açık biçimde oluşturulması gerekir.

Piyasa-fiyat yaklaşımını temel alan değerlendirmenin tercih edilmesi pek çok iktisatçının benimsediği güçlü bir tutum olduğu için, eldeki meta dışında bütün değişkenlerin (ölüm ve hastalıklara yakalanma oranları, eğitim, özgürlükler ve yasalarla tanınmış haklar gibi önemli meseleler) özellikle gerçek gelir yaklaşımını temel alan değerlendirmelerdeki ağırlığının doğrudan sıfır olduğunu -örtük olarak- belirtmek gerekir. Bunlar ancak gerçek geliri ve eldeki metayı genişletirlerse -ve ancak bu ölçüde- *dolaylı* bir ağırlık taşıyabilirler. Refah kıyaslamasının gerçek gelir kıyaslamasıyla karıştırılması çok ağır bir bedele yol açar.

Böylece yaşam kalitesinin (ya da refahın) farklı bileşenlerine açıkça değerlendirici ağırlıklar verme ve böylece açık kamusal tartışma ve eleştirel inceleme için seçilmiş ağırlıkları kullanma ihtiya-

cını vurgulamanın güçlü bir metodolojik nedeni vardır. Değerlendirici amaçlarla ölçüt seçiminde sadece değer yargılarının kullanımı değil, aynı zamanda ve çoğu kez üzerinde tam bir anlaşmanın olamayacağı bazı yargılar da kullanılacaktır. Bu türden bir toplumsal seçme uygulamasında bu kaçınılmazdır.[55] Esas sorun, değerlendirici amaçlar için gerçek gelir ölçümleri gibi teknolojik denilen gerekçelerle tavsiye edilen kaba göstergelerden daha büyük bir kamusal destek sağlayacak bir kriter kullanıp kullanamayacağımızdır. Bu kamu siyasetinin değerlendirici temeli bakımından önemlidir.

K. KAPASİTE BİLDİRİŞİMİ: ALTERNATİF KULLANIMLAR

Kapasite perspektifi oldukça farklı tarzlarda kullanılabilir. Değerlendirici kamu siyaseti için hangi pratik *stratejinin* kullanılacağı sorununun, bireysel avantajların nasıl saptanacağına ve kişiler arası kıyaslamaların en makul biçimde nasıl yapılacağına dair *temel* sorundan ayrılması gerekir. Temel düzeyde, kapasite perspektifi gelir gibi araçsal değişkenler üzerinde yoğunlaşmaya kıyasla (yukarıda tartışılan nedenlerden ötürü) bazı bariz yararlara sahiptir. Ne var ki bu, pratik ilginin en verimli odağının her zaman kapasite ölçümleri olmasını gerektirmez.

Bazı kapasiteleri değerlendirmek diğerlerinden daha zordur ve bunları bir "ölçüm"e tabi tutma girişimleri zaman zaman ortaya çıkardıklarından daha çoğunu gizleyebilir. Genellikle gelir düzeyleri -fiyat farklılıkları ve bireysel ya da grupsal koşulların değişimleri için yapılan olası düzeltmelerle- pratik değerlendirmeyi başlatma tarzı olarak çok yararlı olabilir. Kapasite perspektifinin temelini oluşturan güdülenmenin mevcut verilerle pratik değerlendirme ve siyasal çözümleme yapmak için kullanılmasında pragmatizm ihtiyacı çok güçlüdür.

55. Bu konuyu 1995'te Amerikan İktisat Derneği'nde yaptığım açılış konuşmasında ve 1998'de Nobel Ödülü nedeniyle yaptığım konuşmada ele almaya çalıştım; bkz. "Rationality and Social Choice", *American Economic Review 85* (1995) ve "The Possibility of Social Choice", *American Economic Review 89* (1999).

Temel kaygıya pratik bir biçim verilirken üç alternatif pratik yaklaşım ele alınabilir.[56]

1) *Doğrudan yaklaşım*: Bu genel yaklaşım, işlevlerin ya da kapasitelerin vektörlerini inceleyerek ve kıyaslayarak ayrı ayrı avantajlar hakkında söylenebilecek olanı doğrudan inceleme biçiminde gerçekleşir. Pek çok bakımdan bu yaklaşım, kapasite kaygılarını değerlendirme kapsamına almaya başlamak için kullanılan en doğrudan ve katıksız yöntemdir. Ne var ki bu farklı formlarda kullanılabilir. Farklılıklar şunları içerir:

1.1) "Tam kıyaslama": Bu türden bütün vektörlerin, yoksulluk ve eşitsizlik açısından (ya da konu neyse) birbiri karşısında sıralanmasını gerektirir.

1.2) "Kısmi sıralama": Bazı vektörlerin diğerleri karşısında sıralanmasını gerektirir, ancak değerlendirici sıralamanın tamlığını gerektirmez;

1.3) "Seçilmiş kapasite kıyaslaması": Odak olarak seçilmiş belirli bir kapasitenin kapsamın tamlığı aranmaksızın kıyaslanmasını gerektirir.

Açıktır ki, "tam kıyaslama" üçünün en iddialı -genellikle aşırı iddialı- olanıdır. Bütün alternatiflerin tam olarak sıralanmasında ısrar etmeden bu yönde gidebiliriz - belki de çok uzağa. "Seçilmiş kapasite kıyaslaması"na ilişkin örnekler, istihdam, uzun yaşam süresi, okuryazarlık ya da beslenme gibi özel bir kapasite değişkenliği üzerinde dikkati yoğunlaştırarak görülebilir.

Ayrı bir seçilmiş kapasite kıyaslamaları kümesinden toplanmış bir kapasite kümeleri sıralamasına gitmek elbette mümkündür. Ağırlıkların, "seçilmiş kapasite kıyaslamaları" ile "kısmi sıralamalar" (ya da "tam kıyaslamalar") arasındaki boşluğu doldurarak önemli bir rol oynayacakları nokta budur.[57] Seçilmiş kapasite kıyas-

56. Bu yaklaşımlar *On Economic Inequality*'nin (Amartya Sen) genişletilmiş baskısında (1997) yer alan ek bölümde de (James Foster'la birlikte yazılmış olan) tartışılmaktadır.

57. Farklı alanlardaki (gelirlerin, uzun yaşam süresinin, okuryazarlığın vb. dağılımı) dağılım ölçülerini ele almak ve daha sonra bunları bir araya getirmek ayartıcı bir

lamalarının sağladığı yetersiz kapsama rağmen, bu türden kıyaslamaların, tek başına ele alınsalar bile, değerlendirici uygulamalarda gayet aydınlatıcı olabileceğini vurgulamak önemlidir. Sonraki bölümde bu konuyu örneklendirme fırsatı olacak.

2) *Bütünleyici yaklaşım*: İkinci bir yaklaşım görece daha az radikaldir ve gelir alanlarında geleneksel kişiler arası kıyaslama işlemlerinin sürekli kullanımını, ancak bunların kapasite kaygılarıyla (çoğu kez oldukça informel tarzlarda) tamamlanmasını gerektirir. Bütünleme ya doğrudan işlev kıyaslamaları üzerinde ya da kapasitelerin belirlenmesini etkileyeceği umulan gelirden başka araçsal değişkenler üzerinde odaklanabilir. Sağlık hizmetlerine ulaşma imkânı ve bu hizmetlerin etki alanı, aile tahsisatında toplumsal cinsiyet eğilimlerine ilişkin bulgular, işsizliğin yaygınlığı ve büyüklüğü gibi etkenler geleneksel ölçümlerin gelir alanında sağladığı kısmi aydınlatmaya eklenebilir. Kapsamın bu şekilde genişletilmesi bilinenlere gelir eşitsizliği ve gelir yoksulluğu ölçümleriyle *katkı sağlayarak* eşitsizlik ve yoksulluk sorunlarına ilişkin kapsamlı anlayışı zenginleştirebilir. Esas olarak bu yaklaşım, "seçilmiş kapasite kıyaslaması"nı tamamlayıcı bir aygıt olarak kullanmayı gerektirir.[58]

3) *Dolaylı yaklaşım*: Üçüncü bir yaklaşım türü bütünleyici yaklaşımdan daha iddialıdır, ancak bilinen gelir alanı üzerinde uygun biçimde *ayarlanmış* olarak odaklanmaya devam eder. "Ayarlanmış gelirler"i hesaplamak için *gelirden başka* kapasite belirleyicileriyle ilgili bildirişim kullanılabilir. Örneğin, aile geliri düzeyleri, bu düzeyleri kapasite kazanımı bakımından eşitlemek için, cehaletle aşa-

---

düşüncedir. Ancak bu hatalı bir işlem olabilir, zira pek çok şey bu değişkenlerin kişiler arası örüntülerde birbiriyle nasıl ilişkilendiğine (buna "kovaryans" denebilir) bağlı olacaktır. Sözgelimi, düşük gelirli insanlar düşük okuryazarlık düzeylerinde olma eğilimi de gösteriyorlarsa, bu iki yoksunluk birbirini güçlendirir, bu ikisi ilişkisiz (ya da "ortogonal") ise böyle bir durum görülmez; tam tersine bir ilişki varsa, bu durumda bir değişken bakımından var olan yoksunluk diğer değişken tarafından en azından bir ölçüde iyileştirilecektir. Kolinarite ve kovaryans incelenmeksizin, alternatif imkânlardan hangisinin ayrı dağılım göstergeleriyle ele alınacağına karar verilemez.

58. Avrupa bağlamında, İtalya Bankası tarafından ve Fabrizio Barca'nın önderliğinde İtalya için yapılan bir yoksulluk araştırmasında genellikle bu tamamlayıcı yaklaşım kullanılmış ve uygulanmıştır.

ğı doğru, yüksek eğitim düzeyleriyle yukarı doğru ayarlanabilir. Bu işlem "eşitleme ölçekleri" üzerine genel yazınla ilişkili olduğu gibi, doğrudan gözlemlenemeyen (aile içinde belirli cinsiyet eğilimi tiplerinin varlığı ya da yokluğu gibi) nedensel etkileri dolaylı olarak değerlendirmek için aile harcaması örüntülerinin çözümlenmesi üzerine yapılan araştırmayla da bağlantılıdır.[59]

Bu yaklaşımın avantajı gelirin alışılmış bir kavram olması ve çoğu kez daha kesin ölçüme (sözgelimi kapsamlı kapasite "endeksleri"ne) izin vermesidir. Bu daha fazla eklemlenmeye ve belki de daha kolay yorumlamaya izin verebilir. Bu örnekte gelir "ölçüm"ünü seçme güdülenmesi, özgün olarak Hugh Dalton'ın önerdiği gibi fayda alanından çok, gelir eşitsizliğinin etkilerini ölçmek için ("eşit olarak paylaşılan eşit gelir" hesaplamasında) A. B. Atkinson'ın yaptığı gelir alanı seçimine benzer.[60] Eşitsizlik, Dalton'ın yaklaşımında, farktan kaynaklanan fayda kaybı bakımından görülebilir ve Atkinson'ın getirdiği değişiklik "eşit gelir" bakımından, eşitsizlikten kaynaklanan kaybı değerlendirmeyi gerektirir.

"Ölçüm" sorunu ihmal edilemez ve dolaylı yaklaşım bazı avantajlar taşır. Ne var ki, bunun doğrudan değerlendirmeye kıyasla "daha basit" olmadığını kabul etmek gerekir. İlk olarak, eşit gelir değerlerini saptarken gelirin ilgili kapasiteleri nasıl etkilediğini dikkate almamız gerekir, çünkü dönüştürme oranlarının kapasite değerlendirmesinin temelini oluşturan güdülenme üzerinden hareket etmesi (parasitic) olması gerekir. Ayrıca farklı kapasiteler arasındaki alışverişle (ve bunların göreli ağırlıklarıyla) ilgili bütün sorunlarla doğrudan yaklaşımda olduğu kadar dolaylı yaklaşımda da yüzleşilmesi gerekir, çünkü esas olarak değiştirilen ifade birimidir.

59. Bu konuda bkz. Angus Deaton, *Microeconometric Analysis for Development Policy: An Approach from Household Surveys* (Baltimore: John Hopkins University Press for the World Bank, 1997). Ayrıca bkz. Angus Deaton ve John Muellbauer, *Economics and Consumer Behaviour* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), ve "On Measuring Child Costs: With Applications to Poor Countries", *Journal of Political Economy 94* (1986). Ayrıca bkz. Dale W. Jorgenson, *Welfare*, c. 2, *Measuring Social Welfare* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997).
60. Bkz. Hugh Dalton, "The Measurement of the Inequality of Incomes", *Economic Journal 30* (1920); A. B. Atkinson, "On the Measurement of Inequality", *Journal of Economic Theory 2* (1970).

Bu bakımdan, dolaylı yaklaşım, eşit gelirler alanında uygun ölçümlerle varılması gereken kanaatler açısından bakıldığında, doğrudan yaklaşımdan temelde farklı değildir.

İkinci olarak, eşitsizliği *ölçen* bir *birim* olarak gelir ile eşitsizliği azaltma *aracı* olarak gelir arasında ayırım yapmak gerekir. Kapasite eşitsizliğinin eşit gelirler bakımından uygun biçimde ölçülmesi, gelir aktarımının gözlemlenen eşitsizliği önlemenin en iyi yolu olduğu anlamına gelmez. Telafi etme ya da düzeltmeyle ilgili siyasal sorun (kapasite eşitsizliklerinin değişimindeki etkinlik, ayrı özendirme etkilerinin gücü vb.) başka sorunlara yol açabileceği için gelir uçurumlarının kolay "okunması", duruma uygun gelir aktarımlarının bu farklılıklar konusunda en etkin çare olacağını gösteren bir önerme olarak ele alınmamalıdır. Kuşkusuz, eşit gelirler hatalı okunur diye bir şey yoktur, ancak gelir alanının açıklığı ve dolaysızlığı özel olarak direnilmesi gereken böyle bir ayartıya yol açabilir.

Üçüncü olarak, gelir alanı daha fazla ölçülebilir ve eklemlenmiş olsa da, aktüel değerler söz konusu olduğunda çok yanıltıcı olabilir. Gelir düzeyi düşer ve kişi açlık çekmeye başlarken, kişinin hayatını sürdürme şansında bir puanlık keskin bir düşüş olabileceğini düşünelim. Gelirler alanında iki alternatif değer arasındaki (tamamen gelire göre ölçülen) "fark" çok az olsa da, bu türden bir değişikliğin hayatı sürdürme şansında dramatik bir değişim yaratması halinde, bu küçük gelir değişiminin etkisi gerçekten sorun olan alanda (bu örnekte hayatta kalma kapasitesi) çok büyük olabilir. Farklılığın, gelir farklılığı küçük olduğu için, aslında "az" olduğunu düşünmek bu durumda yanıltıcı olabilir. Aslında gelir sadece araçsal bakımdan önemini koruduğu için, nihai olarak önemli olan bu alandaki gelir uçurumlarının *neticeleri*ni fiilen ele almaksızın, bu gelir uçurumlarının ne kadar önemli olduğunu bilemeyiz. Bir çivi uğruna bir meydan savaşı kaybediliyorsa (bu eski dizenin anlattığı nedensel bağlantılar zinciriyle), o çivi gelirler ve harcamalar alanında ne kadar önemsiz olursa olsun, *büyük* bir farklılık yaratır.

Bu yaklaşımların her biri, uygulamanın doğasına, bildirişimin elde edilebilirliğine ve alınması gereken kararların aciliyetine bağ-

lı olarak değişebilen koşullu bir değer taşır. Kapasite perspektifi zaman zaman aşırı derecede titiz biçimde seçilen terimlerle (doğrudan yaklaşımlara göre yapılan tam kıyaslamalar) yorumlandığı için, bunun kısır bir yaklaşım olduğunu vurgulamak önemlidir. Kapasitelerin taşıdığı önemin temelde onaylanması pratik uzlaşmaları gerektiren çeşitli aktüel değerlendirme stratejilerine uygun olabilir. Pratik sebebin pragmatik doğası bunu gerektirir.

L. SONUÇ NİTELİĞİNDE YORUMLAR

Euclid'in Ptomey'e şöyle dediği söylenir: "Geometriye giden bir 'kral yolu' yoktur." İktisadi ve toplumsal siyasetlerin değerlendirilmesine giden bir kral yolunun olduğu da kesin değildir. Dikkate alınması gereken pek çok kaygı vardır ve değerlendirme yapılırken bu kaygılara duyarlı olunmalıdır. Alternatif değerlendirme yaklaşımları üzerine yapılan tartışmaların çoğu normatif kaygımızın özünü neyin oluşturduğunu belirleyen önceliklerle ilişkilidir.

Etik sorunlara, refah ekonomilerine ve siyaset felsefesine farklı yaklaşımlarda çoğu kez örtük biçimde kabul edilen önceliklerin, değerlendirici yargıların ayrı ayrı yaklaşımlarda temel aldığı bildirişimi saptayarak oluşturulabileceği ve özümlenebileceği öne sürülmüştür. Bu bölümde, özellikle bu "bildirişimsel temeller"in nasıl işlediğini ve farklı etik sistemlerle değerlendirici sistemlerin tamamen farklı bildirişimsel temelleri nasıl kullandığını göstermeye çalışıldı.

Bu genel sorundan hareketle bu bölümde ortaya konulan çözümlemede, özellikle faydacılık, liberterlik ve Rawls'çı adaletteki özgül değerlendirici yaklaşımlara değinildi. Değerlendirmeye giden kral yollarının gerçekten de var olmadığı görüşüne uygun biçimde, bu yerleşik stratejilerin her birinde farklı yararların var olduğu, ama aynı zamanda bu stratejilerden her birinin önemli handikapları olduğu ortaya çıktı.

Bu bölümün yapısal kısmı bireylerin temel özgürlükleri üzerinde doğrudan odaklanmanın içerimleri incelenmeye çalışıldı ve in-

sanların değer vermek durumunda oldukları şeyleri gerçekleştirme kapasiteleri -ve yaşamlarını yönlendiren özgürlük- üzerinde yoğunlaşan genel bir yaklaşım saptandı. Bu yaklaşımı başka bir yerde de tartıştım.[61] Diğer yaklaşımlar gibi bu yaklaşımın da avantajları ve handikapları olduğu açıktır. Özgürlüğün önemini doğrudan dikkate alan tek yaklaşımın bu olmadığı ve diğer yaklaşımlara katkıda bulunan belirleyici güdülenmeleri de önemli ölçüde dikkate alabildiği açıktır. Özgürlüğü temel alan perspektif, başka şeylerin yanı sıra, özellikle faydacılığın insan refahına duyduğu ilgiyi, liberterliğin seçme süreçleri ve eyleme özgürlüğüyle olan ilişkisini ve Rawls'çı teorinin odaklandığı bireysel haklar ve temel özgürlükler için gerekli olan kaynakları dikkate alabilir. Bu anlamda kapasite yaklaşımı, çok geniş bir etki alanı sağlayan bir kapsam ve duyarlılığa sahiptir; alternatif yaklaşımlarda bazıları şu ya da bu biçimde ihmal edilen pek çok önemli kaygının değerlendirici bir anlayışla ele alınmasını sağlar. Bu geniş etki alanı, kişilerin özgürlükleri, değer verdikleri ve ulaşmaya çalıştıkları sonuçlara ve uygulamalara açık göndermelerle değerlendirilebildiği için mümkündür.[62]

Özgürlüğü temel alan bu perspektifin farklı kullanım tarzları da, özellikle, kullanımın ya hep ya hiç formunda ele alınması gerektiği fikrine direnerek tartışıldı. Açıkça özgürlüğü temel alan bir yaklaşımı kullanma imkânı, pek çok pratik sorunda, göreli olarak sınırlanabilir. Burada özgürlük temelinde bir yaklaşımın kapsadığı içgörüleri ve bildirişimsel istemleri kullanmak da mümkündür - belirli bağlamlarda makul biçimde kullanılabildiğinde diğer işlemlerin ihmalinde ısrarcı olmadan. Bu yaklaşımı izleyen çözümleme, azgelişmişliği (kabaca özgürlük yoksunluğu formunda görülen) ve (özgürlük yoksunluğunu ortadan kaldırma ve insanların değer vermek durumunda oldukları farklı tipte temel özgürlükleri genişletme süreci olarak görülen) kalkınmayı aydınlatma girişimi içinde bu anlayışları temel alır. Genel bir yaklaşım, bağlam ve elde edilebilir bil-

61. Özellikle bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities* (1985); "Well-being, Agency and Freedom" (1985); ve *Inequality Reexamined* (1992).
62. Özgürlüğün evriminde daha teknik bazı sorunlar, *Freedom, Rationality and Social Choice: Arrow Lectures and Other Essays* [(Oxford: Oxford University Press, 2000)] başlıklı kitabımda incelenmiştir.

giye bağlı olarak pek çok farklı tarzda kullanılabilir. Kapasite yaklaşımına kapsamlı etki alanını sağlayan, temel çözümleme ve pragmatik kullanımın oluşturduğu bu bileşimidir.

IV
Kapasite yoksunluğu olarak yoksulluk

Son bölümde, toplumsal adalet çözümlenirken, bireysel avantajı bir kişinin sahip olduğu kapasiteler, yani kişinin değer verdiği hayat tarzına ulaşmak için yararlandığı temel özgürlükler bakımından değerlendirmenin güçlü bir nedeni olduğu öne sürüldü. Bu perspektifte, yoksulluk, standart yoksulluk ölçütü olan gelir azlığından çok temel kapasitelerden yoksunluk olarak görülmelidir.[1] Kapasite-

1. Bu yoksulluk anlayışı için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (Oxford: Clarendon Press, 1981) ve *Resources, Values and Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984) ve ayrıca Jean Drèze ve Amartya Sen, *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989), ve Sudhir Anand ve Amartya Sen, "Concepts of Human Development and Poverty: A Multidimensional Perspective", *Human Development Papers* içinde, 1997 (New York: UNDP, 1997).

yoksulluk yaklaşımı, düşük gelirin yoksulluğun başlıca nedenlerinden biri olduğu, çünkü gelir yetersizliğinin kişinin kapasite yoksunluğunun başlıca sebebi olabileceği görüşünü reddetmeyi gerektirmez.

Aslında yetersiz gelir, yoksul bir yaşamın güçlü bir önkoşuludur. Bu kabul ediliyorsa, yoksulluğu kapasite perspektifinden görme konusunda (onu geliri temel alan standart yoksulluk değerlendirmesi açısından görmenin tam tersine) koparılan bunca yaygara neden? Yoksulluğa kapasite yaklaşımından yana iddiaları şu şekilde sıralamak sanırım mümkündür:

1) Yoksulluk kapasite yoksunluğu bakımından makul biçimde saptanabilir; bu yaklaşımın *özünde* önemli olan yoksunluklar üzerinde yoğunlaşmaktır (sadece *araçsal olarak* anlamlı olan düşük gelirin aksine).

2) Kapasite yoksunluğu üzerinde -ve dolayısıyla gerçek yoksulluk üzerinde- gelir azlığından *başka* etkiler vardır (gelir, kapasiteyi ortaya çıkaran yegâne araç değildir).

3) Düşük gelir ile düşük kapasite arasındaki araçsal ilişki farklı topluluklar arasında, hatta farklı aileler ve farklı bireyler arasında değişebilir (gelirin kapasite üzerindeki etkisi bağımlı ve koşulludur).[2]

Üçüncü konu, eşitsizliği ya da yoksulluğu azaltmayı amaçlayan kamusal eylemin ele alınması ve değerlendirilmesi bakımından özellikle önemlidir. Koşullu değişimlerin çeşitli sebepleri, konuya ilişkin yazında (ve daha önce 3. bölümde) tartışılmıştır ve pratik siyaset oluşturma bağlamında bazılarını özgül olarak vurgulamak yararlıdır.

Birincisi, gelir ile kapasite arasındaki ilişki, kişinin yaşından (örneğin yaşlı ya da çok genç olanlara özgü ihtiyaçlarıyla), toplumsal cinsiyetten ve toplumsal rollerden (örneğin anneliğin ya da âdet olmuş aile yükümlülükleriyle), yerleşim yerinden (örneğin su baskını ya da kuraklığa yatkınlık ya da bazı kent yaşamlarında görülen güvensizlik ve şiddetle), epidemiyolojik atmosferden (örneğin bir

2. Bu iddialar ve içerimleri, "Poverty as Capability Deprivation" başlıklı yazımda (çoğaltılmış metin, Roma: Bank of Italy) daha kapsamlı olarak tartışılmaktadır.

bölgedeki salgın hastalıklarla) ve kişinin denetleyemeyeceği -ya da sadece kısmen denetleyebileceği- diğer değişikliklerden güçlü biçimde etkilenir.[3] Yaş, toplumsal cinsiyet, yerleşim yeri ve benzerlerine göre sınıflandırılan nüfus gruplarının karşılaştırılmasında, bu parametrik değişimler özellikle önemlidir.

İkincisi, (1) gelir yoksunluğu ile (2) geliri işlevlere dönüştürmenin zorluğu arasında bir dezavantajlar "bağlantısı" olabilir.[4] Yaş, sakatlık ya da hastalık gibi engeller kişinin gelir edinme kapasitesini azaltır.[5] Ancak bunlar aynı zamanda gelirin kapasiteye dönüştürülmesini daha da zorlaştırır, çünkü daha yaşlı, daha sakat ya da daha ağır hasta olan bir kişi aynı işlevleri (başarılı olması hiçbir şekilde mümkün değilse bile) kazanmak için daha fazla gelire (yardım, protez ya da tedavi için) ihtiyaç duyabilir.[6] Bu, "gerçek yoksullu-

3. Sözgelimi açlık ve yetersiz beslenme hem yiyeceklerle hem de bu yiyeceklerin besleyiciliğiyle ilişkilidir. Ayrıca, genel sağlık koşullarından (örn. parazit hastalıklarının varlığından) önemli ölçüde etkilenir ve bu da topluluğun sağlık hizmetlerine ve kamu sağlığı uygulamalarına bağlıdır; bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989) ve der. S. R. Osmani, *Nutrition and Poverty* (Oxford: Clarendon Press, 1993).

4. Örnek olarak bkz. James Smith, "Healthy Bodies and Thick Wallets: The Dual Relationship Between Health and Socioeconomic Status", *Journal of Economic Perspectives 13* (1999). (1) Gelir yoksulluğunun yarattığı yetersiz beslenme ile (2) beslenme yetersizliği nedeniyle iş yoksunluğundan kaynaklanan gelir yoksunluğu arasında da başka tipte bir "bağlantı" vardır. Bu bağlantılar için bkz. Partha Dasgupta ve Debraj Ray, "Inequality as a Determinant of Malnutrition and Unemployment: Theory", *Economic Journal 96* (1986); "Inequality as a Determinant of Malnutrition and Unemployment: Policy", *Economic Journal 97* (1987); ve "Adapting to Undernourishment: Biological Evidence and Its Implications", *The Political Economy of Hunger*, der. Jean Drèze ve Amartya Sen (Oxford: Clarendon Press, 1990). Ayrıca bkz. Partha Dasgupta, *An Inquiry into Well-being and Destitution* (Oxford: Clarendon Press, 1993), ve Debraj Ray, *Development Economics* (Princeton: Princeton University Press, 1998).

5. Bu türden engellerin Britanya'daki gelir yoksulluğu üzerindeki büyük etkisi için bkz. A. B. Atkinson'ın öncü niteliğindeki ampirik incelemesi, *Poverty in Britain and the Reform of Social Security* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970). Sonraki çalışmalarında, Atkinson gelir engeli ile diğer türden yoksunluklar arasındaki bağlantıyı daha ileri düzeyde inceledi.

6. Bu işlev engellerinin doğası için bkz. Dorothy Weddeburn, *The Aged in the Welfare State* (Londra: Bell, 1961); Peter Towsend, *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standarts of Living* (Harmondworth: Penguin Books, 1979); J. Palmer, T. Smeeding ve B. Torrey, *The Vulnerable: America's Young and Old in the Industrial World* (Washington D.C.: Urban Institute Press, 1988) ve diğer katkılar.

ğun" (kapasite yoksunluğu bakımından) gelir alanında görülenden çok daha önemli olabileceğini ortaya koyar. Bu durum, gelir düşüklüğüne ek olarak "dönüştürme" zorlukları olan yaşlılara ve diğer gruplara yardım amaçlı kamusal eylemi değerlendirirken hayati bir önem taşıyabilir.

Üçüncüsü, aile içindeki paylaşım yoksulluğa gelir perspektifinden yaklaşıldığında daha büyük zorluklara yol açar. Aile geliri bazı aile üyelerinin çıkarına oransız biçimde kullanılırsa (sözgelimi, aile içi kaynak paylaşımında sistematik bir "erkek çocuk tercihi" varsa), bu durumda ihmal edilen aile üyelerinin (bu örnekte kızların) yoksunluk boyutu aile geliri bakımından yeterince yansıtılmayabilir. Bu pek çok bağlamda önemli bir konudur; cinsiyetle ilgili önyargılar pek çok Asya ve Kuzey Afrika ülkesindeki aile içi paylaşımda önemli bir etken olarak görülür. Kapasite yoksunluğu bakış açısı (daha fazla ölüm, hastalık, yetersiz beslenme, tıbbi ihmal vb. bakımından) kız çocukların yoksunluğunu denetlemeye, gelir çözümlemesini temel alan analizlerden daha yatkındır.[7]

Bu konu Avrupa'daki ya da Kuzey Amerika'daki eşitsizlik ve yoksulluk bağlamında merkezi bir sorun olarak görülmez, ancak toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorununun "Batılı" ülkeler için temel düzeyde geçerli olmadığı varsayımı -ki çoğu kez örtük bir varsayımdır bu- bir ölçüde yanıltıcı olabilir. Örneğin, İtalya, standart ulusal muhasebede, görülen emek karşısında "görülmeyen" kadın

7. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini çözümlemek için kapasite yoksunluğu perspektifini incelemeye çalıştığım kaynaklar şunlardır: *Resources, Values and Development* (1984; 1997); *Commodities and Capabilities* (Amsterdam: North-Holland, 1985); ve "Missing Women", *British Medical Journal 304* (Mart 1992). Ayrıca bkz. Pranab Bardhan, "On Life and Death Questions", *Economic and Political Weekly 9* (1974); Lincoln Chen, E. Huq ve S. D'Souza, "Sex Bias in the Familiy Allocation of Food and Health Care in Rural Bangladesh", *Population and Development Review 7* (1981); Jocelyn Kynch ve Amartya Sen, "Indian Women: Well-being and Survival", *Cambridge Journal of Economics 7* (1983); Pranab Bardhan, *Land, Labor, and Rural Poverty* (New York: Columbia University Press, 1984); Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989); Barbara Harriss, "The Intrafamily Distribution of Hunger in South Asia", Drèze ve Sen, *The Political Economy of Hunger* içinde, c. 1 (1990); Ravi Kanbur ve L. Haddad, "How Serious is the Neglect of Intrahousehold Inequality?", *Economic Journal 100* (1990); ve diğer katkılar.

emeğinin en yüksek oranda bulunduğu ülkelerden biridir.[8] Harcanan çaba ve zamanın hesaplanması ve bunun yol açtığı özgürlük kaybı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yapılan yoksulluk çözümlemelerinde bile bir etkiye sahiptir. Aile içi paylaşımların dünyanın pek çok bölgesinde kamu siyasetiyle ilgili kaygılar arasında yer almasını gerektiren başka alışkanlıklar da vardır.

Dördüncüsü, *gelirler* bakımından *göreli* yoksunluk, *kapasiteler* bakımından *mutlak* yoksunluğu getirebilir. Zengin bir ülkede görece yoksul olmak, kişinin mutlak geliri dünya standartlarından yüksek de olsa büyük bir kapasite engeli olabilir. Genelde bolluk içinde olan bir ülkede, *aynı toplumsal işlevi* kazanmak için yeterli metaları satın almak daha fazla gelirimiz olmasını gerektirir. *The Wealth of Nations*'ta (1776) Adam Smith'in öncülüğünde oluşturulan bu görüş, sosyolojik yoksulluk anlayışının merkezinde yer alır ve W. G. Runciman, Peter Townsend ve diğerleri tarafından çözümlenmiştir.[9]

Örneğin, bir grup insanın "topluluğun hayatında rol alması" her "toplumsal dışlama" araştırması için hayati önem taşıyabilir. Topluluk hayatına katılma ihtiyacı, modern araçların (televizyonlar, video kayıt cihazları, otomobiller vs.) az çok yaygın olduğu bir ülkede bu imkânlara (refahın fazla yüksek olmadığı ülkelerde ihtiyaç duyulan şeylerin aksine) olan talebi doğurabilir ve bu, zengin bir ülkede yaşayan görece yoksul kişiye, bu kişi bolluğun daha az olduğu ülkelerde yaşayan insanlarınkine kıyasla çok daha yüksek bir gelir düzeyinde olsa bile bir yük getirir.[10] Aslında zengin ülkelerdeki paradoksal açlık fenomeni -Birleşik Devletler'de bile- bu tüketim yarışıyla ilgilidir.[11]

8. Bu konuda bkz. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *Human Development Report 1995* (New York: Oxford University Press, 1995).

9. Bkz. W. G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice: A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-Century England* (Londra: Routledge, 1966); ve Towsend, *Poverty in the United Kingdom* (1979).

10. Bu konuda bkz. "Poor, Relatively Speaking" başlıklı makalem, *Oxford Economic Papers 35* (1983); yeni bs. *Resources, Values and Development* (1984) içinde.

11 Bu bağlantı, *Inequality Reexamine* başlıklı kitabımın (Oxford: Clarendon Press; ve Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992) 7. bölümünde çözümlenmiştir.

Kapasite yaklaşımının yoksulluk çözümlemesindeki etkisi, dikkati *araçlar*dan (ve her zaman dikkati çeken belirli bir araçtan, yani gelirden) insanların ulaşmak istedikleri *amaçlar*a ve dolayısıyla bu amaçlara ulaşabilmek için gerekli olan *özgürlükler*e yönelterek, yoksulluğun ve yoksunluğun doğasına ve nedenlerine ilişkin anlayışı güçlendirmektir. Burada kısaca ele alınan örnekler, bu kapsam genişlemesinden kaynaklanan ek anlayışı canlandırır. Yoksunluklar daha temel bir düzeyde -ve toplumsal adaletin bildirişimsel taleplerine daha yakın- görülür. Kapasite-yoksulluk perspektifinin uygunluğu da burada ortaya çıkar.

A. GELİR YOKSULLUĞU VE KAPASİTE YOKSULLUĞU

Kapasite yetersizliği olarak yoksulluk ile gelir azlığı olarak yoksulluğu kavramsal olarak ayırmak önemli olmakla birlikte bu iki perspektifi ilişkilendirmekten başka çare yoktur, çünkü gelir, kapasite için önemli bir araçtır. Ve kişinin sürdürdüğü yaşamı etkileyen yüksek kapasiteler genellikle o kişinin daha üretken olma ve daha fazla gelir sağlama kapasitesini yükselttiği için, kapasite gelişimi ile daha fazla kazanma gücü arasında bir bağlantı olduğunu düşünürüz ve bunu yaparken başka bağlantıları gözden kaçırırız.

Oysa, başka bağlantılar gelir yoksulluğunun ortadan kaldırılması için özellikle önemli olabilir. Sözgelimi daha iyi temel eğitim ve sağlık hizmeti yaşam kalitesini doğrudan iyileştirmekle kalmaz, aynı zamanda kişinin gelir edinme kapasitesini artırır ve gelir yoksulluğundan özgürleşmesini sağlar. Temel eğitimin ve sağlık hizmetinin etki alanı daha da geniştir ve kişi potansiyel olarak yoksul olsa bile aşırı yoksulluğun üstesinden gelme şansını artırabilir.

Bu bağlantıların önemi, iktisadi reformlarla ilgili olarak Hindistan üzerine Jean Drèze'yle birlikte yaptığım son çalışmanın en önemli odak noktalarından birini oluşturdu.[12] İktisadi reformlar pek çok yoldan Hindistan halkına, aşırı denetim ve "Raj lisansı"[13] deni-

12. Jean Drèze ve Amartya Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (Delhi: Oxford University Press, 1995).

13. Der. Isher Judge Ahluwalia ve I. M. D. Little, *India's Economic Reforms and*

len sınırlamalarla baskı altına alınmaya çalışılan iktisadi fırsatları açmıştır. Ve gene yeni imkânların kullanılmasını sağlayan fırsatlar Hint topluluğunun farklı kesimlerinin sahip olduğu toplumsal hazırlıktan bağımsız değildir. Reformlar gecikmiş olsa da, toplumsal imkânların sağladığı iktisadi fırsatların topluluğun bütün kesimleri için desteklenmesi halinde bu kesimler çok daha üretken olabiliyorlardı. Aslında pek çok Asya ekonomisi -önce Japonya, daha sonra Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur ve ardından reform sonrası Çin ve Tayland ile Doğu ve Güneydoğu Asya'daki diğer ülkeler- yeterince destekleyici bir toplumsal arkaplan aracılığıyla bu iktisadi fırsatları önemli ölçüde yaygınlaştırmışlardır. Bu destekleyici toplumsal arkaplan, daha yüksek okuma yazma ve hesap yapma düzeylerini ve temel eğitimi, genel sağlık hizmetinin iyileştirilmesini, toprak reformlarının tamamlanmasını ve benzerlerini kapsar. Ekonominin açılmasından çıkan ders ve ticaretin önemi, Hindistan'da, güneşin doğduğu yönden gelen diğer mesajlardan daha kolay öğrenilmiştir.[14]

İnsani gelişme bakımından Hindistan'ın bazı bölgeleri (özellikle Kerala), daha yüksek eğitim, sağlık hizmeti ve toprak reformu düzeyleriyle diğer bölgelerden (özellikle, Bihar, Uttar Pradeş, Rajasthan ve Madhya Pradesh) oldukça farklıdır. Kısıtlamalar farklı eyaletlerde farklı biçimler almıştır. Kerala'nın yakın zamanlara kadar piyasa temelinde denetimsiz iktisadi büyümeye yönelik derin bir kuşkuyla birlikte gelişen piyasa karşıtı siyasetler yüzünden sıkıntı çektiği öne sürülebilir. Bu nedenle eyaletin insan kaynakları, yaygın iktisadi büyüme için daha bütünleyici bir iktisadi stratejiyle yeterince birlikte kullanılamamıştır. Daha bütünleyici bir iktisadi strateji şimdilerde uygulanmaya çalışılmaktadır. Öte yandan, kuzey eyaletlerinin bazıları farklı denetim ölçüleri ve piyasa fırsatlarına rağmen, düşük toplumsal kalkınma düzeyleri yüzünden sıkıntı çekmiştir. Farklı sakıncaları ortadan kaldırmak için çok güçlü bir bütünleyici yaklaşıma ihtiyaç vardır.

Development: Essays for Manmohan Singh'deki (Delhi: Oxford University Press, 1998) gazete koleksiyonlarına bkz. Ayrıca bkz. Vijay Joshi ve Ian Little, *Indian Economic Reforms, 1991-2001* (Delhi: Oxford University Press, 1996).

14. Bu görüşlerin daha kapsamlı biçimde geliştirildiği kaynak: Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995).

Ne var ki, oldukça mütevazı bir iktisadi büyümeye rağmen Kerala'nın gelir yoksulluğunu Hindistan'ın herhangi bir diğer eyaletinden çok daha hızlı biçimde azaltmış olması ilginçtir.[15] Bazı eyaletler yüksek iktisadi büyüme sayesinde gelir yoksulluğunu azaltırken (Pencap en çarpıcı örnektir), Kerala'nın aşırı yoksulluğu azaltmadaki başarısı, temel eğitimin ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasına ve adil toprak dağıtımına çok şey borçludur.

Gelir yoksulluğu ile kapasite yoksunluğu arasındaki bu bağlantıların üzerinde durmak gerekliyken, sadece gelir yoksulluğunu azaltmanın yoksulluğa karşı izlenen siyasetin nihai güdülenmesi olamayacağı gerçeğini gözden kaçırmamak da önemlidir. Yoksulluğu gelir yoksunluğunun dar terimleriyle görme ve gelir yoksulluğunu azaltmanın en iyi araçları olarak, eğitim, sağlık hizmetleri ve benzerine yapılan yatırımları haklı çıkarma tehlikesi vardır. Bu, amaçlarla araçları birbirine karıştırmak olur. En temel sorunlar bizi, yukarıda tartışılan nedenlerden ötürü, yoksulluğu ve yoksunluğu insanların fiilen sürdürmekte oldukları yaşamlar ve fiilen sahip oldukları özgürlükler açısından anlamaya zorlar. İnsan kapasitelerinin genişletilmesi doğrudan bu temel kaygılara denk düşer. Böylece, insan kapasitelerinin gelişmesi, üretkenlik ve kazanma gücünün genişlemesiyle birlikte gider. Bu ilişki, kapasite gelişiminin insan yaşamını zenginleşmesine ve insan yoksunluklarının hem sıklık hem de yoğunluk bakımından azalmasına doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunan önemli bir dolaylı bağlantı oluşturur. Araçsal bağlantılar, önemli olsalar da yoksulluğun doğasına ve özelliklerine ilişkin temel bir anlayış ihtiyacının yerini alamazlar.

B. NEYİN EŞİTSİZLİĞİ?

İktisadi ve toplumsal değerlendirmede eşitsizliğin ele alınması pek çok açmazı içerir. Temel eşitsizlikleri "adil" modeller bakımından

15. Bkz. G. Datt, *Poverty in India and Indian States: An Update* (Washington D.C.: International Food Policy Research Institute, 1997). Ayrıca bkz. *World Bank, India: Achievements and Challenges in Reducing Poverty*, rapor no. 16483 IN, 27 Mayıs 1997 (bkz. özellikle şekil 2.3).

savunmak genellikle zordur. Adam Smith'in yoksulun çıkarlarına duyduğu ilgi (ve bu çıkarları ihmal etme eğilimine duyduğu öfke) doğal olarak hayali bir aygıtı "tarafsız bir seyirci" gibi kullanmasıyla -toplumsal yargıda adaletin gerekleri üzerine uzun erimli içgörüler sunan bir soruşturmayla- ilişkiliydi.[16] Aynı şekilde, John Rawls'ın "hakkaniyet olarak adalet" fikri hipotetik bir "başlangıç durumu" (ki bu konumdaki insanlar kim olacaklarını henüz bilmezler), seçilmesi umulabilecek şey bakımından adaletin gereklerine ilişkin zengin bir anlayış sağlar ve onun "adalet ilkeleri"nin karakteristiğini oluşturan anti-eşitsizlik özelliklerini ortaya koyar.[17] Toplumsal düzenlemelerdeki belirgin eşitsizlikleri toplumun aktüel üyeleri için akılcı biçimde haklı çıkarmak da zor olabilir (örneğin, bu eşitsizliklerin başkalarının "makul biçimde reddedemeyeceği" bir durum olması, Thomas Scanlon'ın etik değerlendirme için önerdiği -ve etkin biçimde kullanılan- bir ölçüttür).[18] Yoğun eşitsizlikler toplumsal olarak kesinlikle cazip değildir ve ciddi eşitsizlikler, bazılarının öne süreceği gibi, barbarca olabilir. Ayrıca, eşitsizlik duygusu toplumsal uyumu da zedeleyebilir ve bazı eşitsizlik tipleri etkinliği bile zorlaştırabilir.

Ve gene eşitsizliği ortadan kaldırma girişimleri, pek çok durumda, çoğunluğun -hatta bazen herkesin- kaybetmesine yol açabilir. Bu uzlaşmazlık türü mevcut koşullara bağlı olarak ılımlı ya da şiddetli olabilir. Adalet modelleri -"tarafsız seyirci"yi ya da "başlangıç durumu"nu ya da makul olmayan reddi kapsayan- bu farklı düşünceleri dikkate almak zorundadır.

Toplayıcı ve paylaştırıcı düşünceler arasındaki çatışmanın ikti-

16. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; gözden geçirilmiş bs., 1790; yeni bs., der. D. D. Raphael ve A. L. Macfie Oxford: Clarendon Press, 1976).

17. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971). Ayrıca bkz. G. A. Cohen, Ronald Dworkin, John Rawls, T. M. Scanlon, Amartya Sen ve Quentin Skinner'ın katkılarıyla der. Stephen Darwall, der. *Equal Freedom: Selected Tanner Lectures on Human Values* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995).

18. Thomas Scanlon, "Contractualism and Utilitarianism", *Utilitarianism and Beyond* içinde, der. Amartya Sen ve Bernard Williams (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Ayrıca bkz. gene Scanlon'ın *What We Owe Each Other* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).

satçılar arasında dikkat çekici bir profesyonel ilgi görmesi şaşırtıcı değildir. Sorun önemli olduğu için bu ilgi yerindedir.[19] Toplayıcı ve paylaştırıcı düşünceleri eşzamanlı ele alarak toplumsal kazanımları değerlendirmeyi amaçlayan pek çok uzlaşma formülü önerilmiştir. İyi bir örnek, A. B. Atkinson'ın "eşit olarak paylaşılan eşit gelir" kavramıdır. Bu kavram, toplam geliri, onun gelir paylaşımındaki eşitsizlik boyutuna göre hesaplanan değerini azaltarak, bu arada etik kanaatimizi yansıtan bir parametrenin seçilmesiyle toplayıcı ya da paylaştırıcı görüşler arasında bir tercih yaparak ayarlar.[20]

Ne var ki, "alan" -değerlendirilecek ve incelenecek eşitsizlik bakımından odak alınacak değişken- seçimiyle ilgili farklı bir çatışmalar sınıfı vardır ve bu önceki bölümde ele alınan konuyla ilgilidir. Gelirlerin eşitsizliği, refah, özgürlük ve yaşam kalitesinin farklı yönleri (sağlık ve uzun yaşam süresi dahil) gibi başka "alan"lardaki eşitsizlikten (yani diğer ilgili değişkenler bakımından) önemli ölçüde farklılaşabilir. Ve toplayıcı başarılar bile, bileşimin -ya da "toplama"nın- yapıldığı alana bağlı olarak farklı biçimler alır (sözgelimi, ortalama gelir bakımından sınıflara ayrılan toplumlar, ortalama sağlık koşullarına göre sınıflara ayrılan toplumlardan farklı olabilirler).

Farklı gelir ve kapasite yaklaşımları arasındaki zıtlık eşitsizliğin ve etkinliğin incelenmekte olduğu alan üzerinde doğrudan bir etki

19. Örn. Bkz. James Mirrlees, "An Exploration in the Theory of Optimal Income Taxation", *Review of Economic Studies 38* (1971); der. E. S. Phelps, *Economic Justice* (Harmondsworth: Penguin Books, 1973); Nicholas Stern, "On the Specification of Modes of Optimum Income Taxation", *Journal of Public Economics 6* (1976); A. B. Atkinson ve Joseph Stiglitz, *Lectures on Public Economics* (Londra: McGraw-Hill, 1980); D. A. Starrett, *Foundations of Public Economics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); ve diğer katkılar.

20. A. B. Atkinson, "On the Measurement of Inequality", *Journal of Economic Theory 2* (1970), ve *Social Justice and Public Policy* (Brighton: Wheatsheaf; Cambridge, Mass.: MIT Press, 1983). Ayrıca bkz. S. Ch. Kolm, "The Optimum Production of Social Justice", *Public Economics* içinde, der. J. Margolis ve H. Guitton (Londra: Macmillan, 1969); Amartya Sen, *On Economic Inequality* (Oxford: Clarendon Press, 1973; James Foster'ın ekiyle genişletilmiş baskı, 1997); Charles Blackorby ve David Donaldson, "A Theoretical Treatment of Indices of Absolute Inequalty", *International Economic Review 21* (1980) ve "Ethically Significant Ordinal Indexes of Relative Inequality", *Advances in Econometrics*, c 3, der. R. Basmann ve G. Rhodes (Greenwich, Conn.: JAI Press, 1984).

yaratır. Örneğin, yüksek geliri olan ancak siyasal katılım fırsatı olmayan bir kişi bilinen anlamda "yoksul" değildir, ancak önemli bir özgürlük açısından oldukça yoksuldur. Diğerlerinden daha zengin olan ancak tedavisi çok pahalı bir hastalığın sıkıntısını çeken birisi, olağan gelir dağılımı istatistiklerine göre yoksul olarak sınıflandırılamasa da, önemli bir konuda açıkça yoksun bir kişidir. Kendisine iş bulma fırsatı verilmeyen, ancak devletten "işsizlik yardımı" alan bir kişi, gelirler alanında daha az yoksun görülebilir, oysa son derece değerli olan -ve değer katan- meslek edinme fırsatı açısından daha yoksun durumdadır. İşsizlik sorunu, dünyanın bazı bölgelerinde (çağdaş Avrupa dahil) özellikle önemli olduğu için, eşitsizlik değerlendirmesi bağlamında gelir ve kapasite yaklaşımları arasındaki zıtlığı kavrama ihtiyacının güçlü olduğu bir başka alandır.

C. İŞSİZLİK VE KAPASİTE YOKSUNLUĞU

Gelirler alanında eşitsizliğe ilişkin değerlendirmelerin önemli kapasitelere ilişkin değerlendirmelerden farklı olabileceği bazı önemli pratik örneklerle kolayca gösterilebilir. Avrupa bağlamında bu zıtlık, çağdaş Avrupa'da işsizliğin geniş çapta hüküm sürmesi nedeniyle özellikle anlamlıdır.[21] İşsizliğin neden olduğu gelir kaybı, genellikle Batı Avrupa'da görüldüğü gibi, gelir desteğiyle (işsizlik yardımları dahil) telafi edilebilir. Gelir kaybının tamamen işsizlikle ilişkilendirilmesi halinde, bu kayıp gelir desteği sayesinde büyük ölçüde ortadan kaldırılabilir (kuşkusuz, bu telafi mekanizmasının gerektirdiği mali yükün sosyal maliyetleri ve teşvik edici etkisi gibi daha ileri düzeyde bir sorun da vardır). Ne var ki işsizlik başka türden yoksunluklara neden olarak bireylerin yaşamları üzerinde

21. "Inequality, Unemployment and Contemporary Europe" başlıklı yazımda (Calouste Gulbenkyan Vakfı'nın 5-7 Mayıs 1997 tarihli ve "Sosyal Avrupa" konulu Lizbon Konferansı'na sunulan ve *International Labour Review*'te, *1997*'de yayımlanan) bu zıtlığın Avrupa'daki çağdaş siyasal meselelerle olan ilgisini tartıştım. İşsizliğin özgürlük ve kapasite kaybı bakımından taşıdığı önem konusunda (Belçika verileriyle) bkz. Eric Schockkaert ve L. Van Ootegem, "Sen's Concept of Living Standarts Applied to the Belgian Unemployed", *Recherches Economiques de Louvain 56* (1990).

başka ciddi etkiler yaratırsa, bu durum gelir desteği yoluyla yapılan iyileştirmenin etkisini sınırlayacaktır. İşsizliğin gelir kaybından başka psikolojik bozukluklar, çalışma güdülenmesi, beceri ve özgüven kaybını, hastalıklar ve hastalığa yakalanma oranlarında (hatta ölüm oranlarında) artış, aile ilişkileri ve sosyal hayatın bozulması, toplumsal dışlanmanın artması, ırksal gerilimlerin ve toplumsal cinsiyet asimetrilerinin öne çıkmasını kapsayan pek çok uzun erimli etkileri olduğunu gösteren bol miktarda bulgu vardır.[22]

Çağdaş Avrupa ekonomilerindeki muazzam işsizlik düzeyi veri alındığında, sadece gelir eşitsizliği üzerinde yoğunlaşmak özellikle yanıltıcı olabilir. Aslında, Avrupa'daki muazzam işsizlik düzeyinin tek başına ele alındığında en azından gelir dağılımı kadar önemli bir eşitsizlik oluşturduğu öne sürülebilir. Gelir eşitsizliğinin odağa yerleştirilmesi, Batı Avrupa'nın eşitsizliği aşağıda tutma ve gelir eşitsizliğinde artıştan kaçınma konusunda Birleşik Devletler deneyiminden çok daha iyi şeyler yaptığı izlenimine yol açar. Gelirler alanında, A. B. Atkinson, Lee Rainwater ve Timothy Smeeding'in OECD (İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) için dikkatle hazırladıkları araştırmada ortaya konulduğu gibi, eşitsizlik düzeyleri ve trendleri bakımından Avrupa çok daha iyi bir sicile sahiptir.[23] Olağan gelir eşitsizliği ölçümleri Birleşik Devletler'de genellikle Atlantik'in Avrupa tarafındaki ölçümlerden daha yüksek çıkmakla kalmaz, aynı zamanda ABD'deki gelir eşitsizliği Batı Avrupa'nın pek çok ülkesinde görülmedik biçimde yüksektir.

22. Bkz. "Inequality, Unemployment and Contemporary Europe" (1997) başlıklı makalemde alıntı yapılan kaynaklar. İşsizliğin psikolojik ve diğer "toplumsal zararlar"ı için bkz. Robert Solow, "Mass Unemployment as a Social Problem", *Choice, Welfare and Development* içinde, der. K. Basu, P. Pattanaik ve K. Suzumura (Oxford: Clarendon Press, 1955) ve A. Goldsmith, J. R. Veum ve W. Darity Jr., "The Psychological Impact of Unemployment and Joblessness", *Journal of Socio-Economics 25* (1996) ve diğer katkılar. Ayrıca bkz. "toplumsal dışlama"yla ilgili yazına iyi bir örnek olarak, Gerry Rodhers, Charles Gore ve J. B. Figueiredo, *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses* (Cenevre: International Institute for Labour Studies, 1995); Charles Gore vd., *Social Exclusion and Anti-poverty Policy* (Cenevre: International Institute for Labour Studies, 1997); Arjan de Haan ve Simon Maxwell, *Poverty and Social Exclusion in North and South*, özel sayı, *Institute of Development Studies Bulletin 29* (Ocak 1998).

23. A. B. Atkinson, Lee Rainwater ve Timothy Smeeding, *Income Distribution in OECD Countries* (Paris: OECD, 1996).

Ve gene, bakışlarımızı gelirden işsizliğe çevirecek olursak, görünüm çok farklılaşır. İşsizlik Batı Avrupa'nın büyük bir bölümünde dramatik bir artış gösterirken, Birleşik Devletler'de böyle bir trend yoktur. Örneğin, 1965-1973 döneminde, Birleşik Devletler'deki işsizlik oranı % 4,5 iken, İtalya'da % 5,8, Fransa'da % 2,3 ve Batı Almanya'da % 1'in altındaydı. Şimdiki halde bu üç ülkede -İtalya, Fransa ve Almanya- işsizlik oranları %10 ile 12 civarında dolaşırken, Birleşik Devletler'deki işsizlik oranı hâlâ % 4 ile 5 arasındadır. İşsizlik yaşamı yıpratıyorsa, bu durumda iktisadi eşitsizlik çözümlemesinde bir şekilde hesaba katılması gerekir. *Gelir* eşitsizliğindeki karşılaştırmalı trendler Avrupa'ya bir hoşnutluk bahanesi sağlar, ancak eşitsizliğin daha geniş bir görüş bağlamında ele alınması halinde bu hoşnutluk derin biçimde yanıltıcı olabilir.[24]

Batı Avrupa ile Birleşik Devletler arasındaki karşıtlık bir başka ilginç -ve bazı bakımlardan daha genel- sorunu ortaya koyar. Amerikan toplumsal etiğinin, refah devletinde yetişmiş tipik bir Batı Avrupalının kolayca kabul edemeyeceği bir tarzda, yoksullara fazla destek olunmamasını olağan bulduğu görülür. Ancak aynı Amerikan toplumsal etiği Avrupa'da yaygın olan iki haneli işsizlik düzeylerini katlanılmaz bulacaktır. Avrupa, işsizliği -ve onun artışını- dikkat çekici bir itidalle kabul etmeyi sürdürmüştür. Bu karşıtlığın temelinde toplumsal ve bireysel sorumluluklara ilişkin tutum farklılığı yatar. Şimdi bu konuya geliyorum.

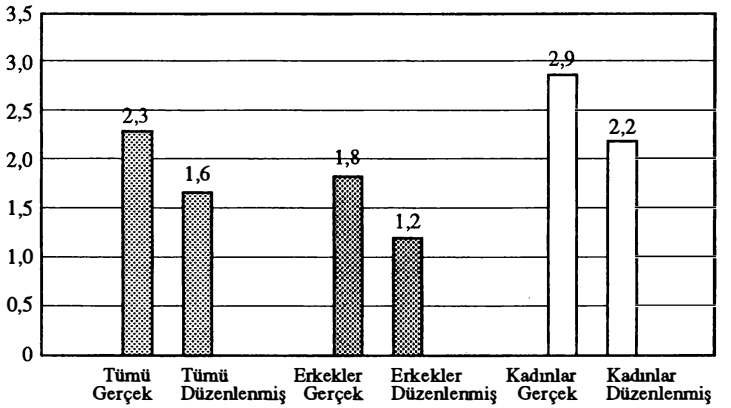
24. Şu sırada yeni siyasal inisiyatiflere duyulan ihtiyaç özellikle güçlüdür. Bkz. Jean-Paul Fitoussi ve R. Rosanvallon, *Le Nouvel âge des inégalités* (Paris: Sevil, 1966); Edmund S. Phelps, *Rewarding Work: How to Restore Participation and Self-support to Free Enterprise* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997). Ayrıca bkz. Paul Krugman, *Technology, Trade and Factor Prices*, NBER Working Paper no. 5355 (Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 1995); Stephen Nickell, "Unemployment and Labor Market Rigidities: Europe versus North America", *Journal of Economics Perspectives 11* (1997); Richard Layard, *Tackling Unemployment* (Londra: Macmillan, 1999); Jean Paul Fitoussi, Francesco Giavezzi, Assar Lindbeck, Franco Modigliani, Beniamino Moro, Dennis J. Snower, Robert Solow ve Klaus Zimmerman, "A Manifesto on Unemployment in the European Union", çoğaltılmış metin, 1998.

D. SAĞLIK HİZMETİ VE ÖLÜMLÜLÜK ORANI: AMERİKAN VE AVRUPA TOPLUMSAL TUTUMLARI

Birleşik Devletler'de yaşayan farklı ırk grupları arasındaki eşitsizlik son zamanlarda büyük bir ilgi konusu olmuştur. Sözgelimi, Afrika kökenli Amerikalılar gelir bakımından Amerikalı beyazlardan önemli ölçüde daha yoksuldurlar. Bu genellikle ulus içindeki Afrika kökenli Amerikalıların göreli yoksulluğunu ortaya koyan bir örnek olarak görülür, ancak dünyanın geri kalanındaki daha yoksul halklarla kıyaslandığında durum farklıdır. Aslında, Üçüncü Dünya ülkelerinin nüfusuyla kıyaslandığında, Afrika kökenli Amerikalılar, fiyat farklılıkları dikkate alındığında bile gelir bakımından birkaç kat daha zengin olabilirler. Bu şekilde bakıldığında, Afrika kökenli Amerikalıların yoksunluğu uluslararası perspektifte önemsiz görünür.

Ancak gelir bu türden kıyaslamalar yapmaya uygun bir alan mıdır? Ölüme erken yaşta yenik düşmeden olgunluk çağına kadar yaşama temel kapasitesi ne olacak? 1. bölümde tartıştığımız gibi, Afrika kökenli Amerikalı erkekler bu ölçüt bakımından Çin'de ya da Hindistan'ın Kerala eyaletinde (bkz. sayfa ..., şekil 1.1), aynı zamanda Sri Lanka, Kosta Rika, Jamaika ve daha pek çok yoksul ekonomide yaşayan çok daha yoksul erkeklerin oldukça gerisine düşebilirler. Zaman zaman, Afrika kökenli Amerikalıların oldukça yüksek ölüm oranlarının, yaygın şiddet nedeniyle sadece erkekler ve gene sadece genç erkekler için geçerli olduğu düşünülmüştür. Aslında, şekil 1.2 (s. ...) siyah kadınların da sadece Birleşik Devletler'deki beyaz kadınların değil, Kerala'daki Hintli kadınların da gerisine düştüklerini ve Çinli kadınların gerisine düşmeye çok yaklaştıklarını gösterir. Şekil 1.1'de, Amerikalı siyah *erkekler*in Çinliler ve Hintliler karşısında yıllara göre zemin kaybetmeye devam ettikleri -şiddetten kaynaklanan ölüm yaygın olduğu zaman daha genç yaşlarda öldükleri- de görülebilir. Ölümler konusunda şiddetten daha fazla açıklama gerekir.

ŞEKİL 6: *Gerçek gelir ve aile gelirine göre düzenlenmiş, siyahlar ile beyazlar arasındaki ölümlülük oranı karşılaştırması (Yaş: 35-54 yaş arası)*

Kaynak: M. W. Owen, S. M. Teutsch, D. F. Williamson ve J. S. Marks, "Birleşik Devletler'de Yetişkin Siyahların Aşırı Ölümlülük Oranı Üzerinde Bilinen Risk Faktörlerinin Etkileri", *Journal of the American Medical Association* 263, no. 6 (9 Şubat 1990).

Aslında, daha ileri yaş gruplarını (sözgelimi, otuz beş ve altmış dört) ele alsak da, beyaz erkekler karşısında siyah erkeklerin ve beyaz kadınlar karşısında siyah kadınların ölüm oranlarının çok daha yüksek olduğunu gösteren bulgular vardır. Ve bu farklılıklar gelir farklılıklarına göre ayarlama yapılarak giderilemez. Aslında, 1980'lerle ilgili daha dikkatli tıp araştırmalarından biri, siyah-beyaz ölümlülük oranı farklılığının gelir farklılıklarına göre ayarlama yapılsa bile kadınlar için dikkati çekecek ölçüde yüksek olmaya devam ettiğini gösterir. Şekil 4.1 bir bütün olarak ülke için siyah ve beyazların ölüm oranları nispetini gösterir (bir örneklem araştırması temelinde).[25] Bu araştırmaya göre, ABD'li siyah erkeklerin ölüm-

25. M. W. Owen, S. M. Teutsch, D. F. Williamson ve J. S. Marks'ın verileri için bkz. "The Effects of Known Risk Factors on the Excess Mortality of Black Adults in the United States", *Journal of the American Medical Associations 263*, sayı 6 (9 Şubat 1990).

lülük oranı beyaz erkeklerinkinin 1,8 katıyken, siyah kadınların ölümlülük oranı beyaz kadınlarınkinin yaklaşık üç katıdır. Aile gelirindeki farklılıklara göre ayarlama yapılması halinde, ölümlülük oranının siyah erkekler için 1,2 kat daha yüksek olmasına karşın, bu oran siyah kadınlar için 2,2 kat daha yüksektir. Böylece, gelir farklılıkları tam olarak dikkate alındığında da Birleşik Devletler'deki siyah kadınların beyaz kadınlara kıyasla çok daha yüksek oranlarda genç öldükleri görülür.

Bildirişimsel temelin gelirden temel kapasitelere doğru genişletilmesi eşitsizlik ve yoksulluk anlayışımızı oldukça radikal bir tarzda zenginleştirir. İş bulabilme ve iş bulmanın beraberinde getirdiği avantajlar üzerinde odaklandığımızda Avrupa oldukça kasvetli görünür ve dikkatimizi hayatta kalma kapasitesine yönelttiğimizde, Amerikan eşitsizliğinin görünümü dikkati çekecek ölçüde keskindir. Bu farklılıkların ve bunların beraberinde getirdiği ayrı ayrı siyasal önceliklerin temelinde, Atlantik'in iki yakasında toplumsal ve bireysel sorumluluklara ilişkin tutumlarda görülen önemli bir karşıtlık yatıyor olabilir. Amerikan resmi önceliklerinde herkese temel sağlık hizmeti sağlama yükümlülüğü pek zayıftır ve Birleşik Devletler'de yaşayan milyonlarca insanın (40 milyondan fazla) herhangi bir tıbbi bakım ya da sigorta kapsamında olmadığı görülür. Bu sigortasız insanların önemli bir bölümü kendi istekleriyle sigorta yaptırmamış olsa da, sigortasızların büyük bir bölümü iktisadi koşullar yüzünden ve bazı durumlarda da özel sigortacıların kaçındıkları mevcut tıbbi koşullar yüzünden sağlık sigortasına sahip olma yeteneğinden yoksun kalırlar. Sağlık hizmeti kapsamında olmanın araçlara bakılmaksızın ve önceden var olan koşullardan bağımsız temel bir yurttaşlık hakkı olarak kabul edildiği Avrupa'da benzer bir durum, muhtemelen siyasal bakımdan kabul edilemez olacaktır. Birleşik Devletler'de hastalara ve yoksullara verilen hükümet desteğine getirilen kısıtlamalar Avrupa'da hiçbir şekilde kabul edilemeyecek kadar ağırdır. Bu yüzden, sağlık hizmetlerinden eğitim düzenlemelerine kadar değişen kamusal imkânlara yönelik toplumsal yükümlülükler Avrupa refah devleti anlayışı tarafından birer hak olarak kabul edilmiştir.

Öte yandan, Avrupa'da şimdiki halde göz yumulan çift haneli işsizlik oranlarının Amerika'da siyasal bir dinamit işlevi göreceği çok muhtemeldir, çünkü bu büyüklükte işsizlik oranları insanların geçinme yetenekleriyle alay etmek olacaktır. İnanıyorum ki, hiçbir ABD hükümeti, mevcut işsizlik düzeyinin ikiye katlandığı bir durumdan sağ salim çıkamaz. Şimdiki halde ABD'nin işsizlik oranı, İtalya, Fransa ya da Almanya'daki oranın oldukça altında tutulmaktadır. Farklı siyasal taahhütlerin -ve bunların yokluğunun- doğasının Avrupa ile Amerika arasında temelden farklı olduğu görülür ve bu farklılıklar eşitsizliği temel kapasitelerde başarısızlık açısından görmekle yakından ilişkilidir.

E. HİNDİSTAN VE AŞAĞI SAHRA AFRİKASI'NDA YOKSULLUK VE YOKSUNLUK

Aşırı yoksulluk şimdiki halde dünyanın iki özel bölgesinde ağır biçimde yoğunlaşmıştır: Güney Asya ve Aşağı Sahra Afrikası. Bu ikisi bütün bölgeler arasında kişi başına gelirin en düşük düzeylerde olduğu yerlerdir, ancak bu perspektif bu bölgelerde yaşanan yoksunlukların ne doğasına ve içeriğine ne de onların karşılaştırmalı yoksulluklarına dair yeterli bir fikir verir. Yoksulluğa gelir yerine temel kapasitelerden yoksunluk olarak bakıldığı takdirde, yaşamın, dünyanın bu bölgelerindeki yüzüyle ilgili bildirişimden daha aydınlatıcı bir görünüm sağlanabilir.[26] Aşağıda, Jean Drèze'yle yaptığımız ortak bir araştırmayı ve onun daha sonraki iki çalışmasını temel alan kısa bir çözümleme girişimi yer alacaktır.[27]

26. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities* (1985). BMKP'nin İnsani Gelişme Raporları, özellikle *Human Development Report 1997*de yoksulluğa bu tarzda bakma konusunda önemli bir bildirişim ve değerlendirme sağlamıştır. Ayrıca bkz. Sudhir Anand ve Amartya Sen, "Concepts of Human Development and Poverty: A Multidimensional Perspective" (New York: UNDP, 1997).

27. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995); Amartya Sen, "Hunger in the Modern World", Dr. Rajendra Prasad Memorial Lecture, Yeni Delhi, Haziran 1997; ve "Entitlement Perspectives of Hunger", *World Food Programme, 1997.*

1991 civarında doğumdan itibaren hayatta kalma süresi beklentisinin altmış yıldan daha az olduğu elli iki ülke vardı ve bu ülkelerin toplam nüfusu 1,69 milyardı.[28] Bu ülkelerin kırk altısı Güney Asya ve Aşağı Sahra Afrikası'ndadır. Sadece altısı bu iki bölgenin dışında kalır (Afganistan, Kamboçya, Haiti, Laos, Papua Yeni Gine ve Yemen) ve bu altı ülkenin ortak nüfusu toplam nüfusun (1,69 milyar) sadece % 3,5'i kadardır. Sri Lanka dışında Güney Asya'nın *tamamı* (örneğin Hindistan, Pakistan, Bengladeş, Nepal ve Butan) ve Güney Afrika, Zimbabve, Lesoto, Bostvana dışında Aşağı Sahra Afrikası'nın *tamamı* ve küçük bir takımadalar grubu (Morityus ve Şeysel gibi) düşük yaşam süresi beklentisi olan diğer kırk altı ülkeden oluşan gruba dahildir. Kuşkusuz her ülke *içinde* farklılıklar vardır. Güney Asya ve Aşağı Sahra Afrikası'nın uygun yerleşime sahip nüfus kesimleri daha uzun ömürlüdür ve daha önce tartışıldığı gibi, çok yüksek ortalama yaşam süresi beklentisi olan ülkelerin (Birleşik Devletler'deki gibi) bazı nüfus kesimleri Üçüncü Dünya koşullarıyla kıyaslandığında yaşam süresiyle ilgili benzer sorunlara sahip olabilir. (Örneğin, New York, San Francisco, St. Louis ya da Washington D.C. gibi ABD kentlerinde yaşayan Amerikalı siyah erkeklerin yaşam süresi beklentileri altmış yıllık sınırımızın oldukça altındadır.)[29] Ancak ülke ortalaması bakımından Güney Asya ve Aşağı Sahra Afrikası gerçekten de kısa ve istikrarsız hayatların çağdaş dünyada yoğunlaştığı bölgeler olarak göze çarpar.

Aslında Hindistan tek başına bu elli iki yoksun ülkenin toplam nüfusunun yarısından fazlasını barındırır. Hindistan asla performansı en kötü ülke değildir (aslında ortalama yaşam süresi beklentisi altmış yıla çok yakındır ve en son istatistiklere göre bu sayının da üstüne çıkmıştır), ancak Hindistan'ın *içindeki* yaşam koşulların-

28. Bu ve bu kısımda kullanılan diğer bilgilerin kaynağı için bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995), bl. 3 ve istatistik eki. Burada verilerin elde edilebilirliğiyle ilgili nedenlerden ötürü 1991 yılı odağa alınmıştır. Ne var ki en son Hindistan örneklem araştırmasında da gösterildiği gibi okuryazarlıkta önemli bir artış olmuştur. Batı Bengal ve Madya Pradeş gibi bazı eyaletlerin hükümetlerince belirtilen önemli siyaset farklılıkları da vardır.

29. Bkz.C. J. L. Murray vd. *U.S. Patterns of Mortality by County and Race: 1965-1994* (Cambridge, Mass.: Harvard Center for Population and Developmental Studies, 1998), tablo 6d, s. 56.

TABLO 1: *Hindistan ve Aşağı Sahra Afrikası: Seçilmiş Kıyaslamalar (1991)*

	Bebek ölümlülük oranı karşılaştırmaları			*Yetişkinlerin okuryazarlık kıyaslamaları*		
	Bölge	*Nüfus (milyon)*	*Bebek ölümlülük oranı (her 1000 doğumda)*	*Bölge*	*Nüfus (milyon)*	*Yetişkin okuryazar oranı (kadın/erkek)*
HİNDİSTAN	Hindistan	846,3	80	Hindistan	846,3	39/64
"En kötü" üç Hint eyaleti	Orissa	31,7	124	Rajastan	44,0	20/55
	Madya Pradeş	66,2	117	Bihar	86,4	23/52
	Uttar Pradeş	139,1	97	Uttar Pradeş	139,1	25/56
"En kötü" eyaletlerinin "en kötü" bölgesi	Hint Ganjam (Orissa)	3,2	164	Barmer (Rajastan)	1,4	8/37
	Tikamgar (Madya Pradeş)	0,9	152	Kişanganj (Bihar)	1,0	10/33
	Hardoi (Uttar Pradeş)	2,7	129	Bahraiş (Uttar Pradeş)	2,8	11/36
				Burkine Faso	9,2	10/31
Aşağı Sahra Afrikası'nın "en kötü" üç ülkesi	Mali	8,7	161	Sierra Leone	4,3	12/35
	Mozambik	16,1	149	Benin	4,8	17/35
	Gine-Bissau	1,0	148			
				Aşağı Sahra Afrikası	488,9	40/63
AŞAĞI SAHRA AFRİKASI	Aşağı Sahra Afrikası	488.9	104			

Kaynak: J. Drèze ve A. Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (Delhi: Oxford University Press, 1995), tablo 3.1.

Not: Yaş sınırı Afrika sayıları için 15 yıl, Hindistan sayıları için 7 yıldır. Hindistan'da, 7+ okuryazarlık oranının, 15 yaş üstü okuryazarlık oranından daha yüksek (örneğin 1981'de bütün Hindistan'ın 7 yaş üstü okuryazarlık oranı, 15 yaş üstü okuryazarlık oranı için % 40,8'e kıyasla % 43,6 idi) oluşuna dikkat ediniz.

da büyük bölgesel farklılıklar vardır. Hindistan'ın bazı bölgeleri (dünyanın pek çok ülkesi kadar, hatta daha büyük nüfusları olan) dünyadaki herhangi bir ülke kadar kötüdür. Hindistan yaşam süresi beklentisi ve diğer göstergeler bakımından sözgelimi en kötü performans gösteren ülkelerden (Etyopya ya da şimdiki adı Kongo Demokratik Cumhuriyeti olan Zaire) ortalama olarak önemli ölçüde daha iyi olabilir, ancak Hindistan'ın içinde uzun yaşam süresi beklentisinin ve diğer temel yaşam koşullarının en yoksun ülkelerde geçerli olan koşullardan çok farklı olmadığı geniş bölgeler vardır.[30]

Tablo 4.1 Aşağı Sahra Afrikası ve Hindistan'ın az gelişmiş bölgelerinde bebek ölümleri ile yetişkin okuryazarlığı düzeylerini kıyaslıyor.[31] Tablo, sadece bir bütün olarak Hindistan ve Aşağı Sahra Afrikası için değil, en kötü performans gösteren üç Hint eyaleti ve bu üç eyaletin her birinin en kötü performans gösteren bölgeleri için de bu üç değişkene ilişkin değerlendirmeleri sunuyor. Aşağı Sahra Afrikası'ndaki -ya da aslında dünyadaki- hiçbir ülkede, bebek ölüm oranlarının Orissa'nın Ganjam bölgesindeki kadar yüksek olmaması ya da yetişkin okuryazarlık oranının Rajasthan'ın Barmer bölgesindeki kadar düşük olmaması dikkate değer. Bu bölgelerin her biri Bostvana ya da Namibya'dan daha büyük bir nüfusa sahiptir, ikisinin ortak nüfusu, Sierra Leone, Nikaragua ya da İrlanda'dan daha fazladır. Aslında, (Brezilya ya da Rusya'nınki kadar büyük bir nüfusa sahip) Uttar Pradeş gibi eyaletler bile bu temel göstergeler ve yaşam kalitesi bakımından en kötü durumdaki Aşağı Sahra ülkelerinden çok daha iyidir.[32]

30. Hindistan'ın toplumsal kalkınma için kaynak ayırma ve çaba gösterme başarısızlığına ilişkin ikna edici ve uyarıcı bir tartışma için bkz. S. Guhan, "An Unfulfilled Vision", *IASSI Quarterly 12* (1993). Ayrıca bkz. S. Guhan adına yapılan derleme: Barbara Harris-White ve S. Subramanian, *Illfare in India: Essays on India's Social Sector in Honour of S. Guhan* (Delhi: Sage, 1999).

31. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity*'de (1995) yer alan tablo 3.1'den alınmıştır. Ayrıca bkz. Saraswati Raju, Peter J. Atkins, Naresh Kumas ve Janet G. Towsend, *Atlas of Women and Men in India* (Yeni Delhi: Kali for Women, 1999).

32. Ayrıca bkz. A. K. Shiva Kumar, "UNDP's Human Development Index: A Computation for Indian States", *Economic and Political Weekly*, 12 Ekim 1991 ve der. Rajah J. Chelliah ve R. Sudarshan, *Indian Poverty and Beyond: Human Development in India* (Yeni Delhi: Social Science Press, 1999).

İlginçtir, Hindistan ve Aşağı Sahra Afrikası'nı bir bütün olarak alırsak bu iki bölgenin hem yetişkin okuryazarlığı hem de bebek ölümleri bakımından çok farklı olmadıklarını görürüz. Yaşam süresi beklentisi bakımından ise farklıdırlar. 1991 civarında Hindistan'da yaşam süresi beklentisinin yaklaşık altmış yıl olmasına karşın, Aşağı Sahra Afrikası'nda bu sayı çok daha düşüktü (ortalama olarak yaklaşık elli iki yıl).[33] Öte yandan, yetersiz beslenmenin boyutunun Hindistan'da Aşağı Sahra Afrikası'ndakinden çok daha büyük olduğunu gösteren önemli bulgular vardır.[34]

Hindistan ile Aşağı Sahra Afrikası arasında (1) ölümlülük oranı ve (2) beslenme gibi farklı ölçütler bakımından ilginç bir karşıtlık örüntüsü vardır. Hindistan lehine olan hayatta kalma avantajı sadece yaşam süresi beklentisi kıyaslamalarıyla değil, aynı zamanda öteki ölümlülük oranı istatistiklerinin ortaya koyduğu zıtlıklarla da ortaya çıkarılabilir. Örneğin, Hindistan'da ölüm yaşı medyanı 1991 civarında yaklaşık otuz yedi yıl kadardı; bu, Aşağı Sahra Afrikası için sadece beş yıl olan ağırlıklı bir ortalamayla (ölüm yaşı medyanı) karşılaştırılır.[35] Aslında Afrika ülkelerinin neredeyse beşinde ölüm yaşı medyanının üç yıl ya da daha az olduğu gözlemlendi. Bu perspektiften bakıldığında, erken ölüm sorunu Afrika'da Hindistan'dakinden çok daha ağırdır.

Ancak Afrika'ya kıyasla Hindistan'daki *yetersiz beslenme* durumuna bakarsak çok farklı bir dezavantajlar dengesi görürüz. Genel yetersiz beslenme hesaplamaları ortalama olarak Hindistan'da Aşağı Sahra Afrikası'ndakinden çok daha yüksektir.[36] Bu, Hindistan'ın Aşağı Sahra Afrikası'na kıyasla besin maddesi bakımından daha

33. Bkz. Dünya Bankası, *World Development Report 1994* (Oxford: Oxford University Press, 1994), tablo 1, s. 163.

34. Bu konuda Peter Svedberg'in yaptığı kapsamlı kıyaslamaya bkz.: *Poverty and Undernutrition: Theory and Measurement* (Oxford: Clarendon Press, 1997). Svedberg aynı zamanda yetersiz beslenmeye alternatif yaklaşımları ve farklı istatistiklerin ortaya koyduğu çelişkileri inceler, ancak yetersiz beslenme bakımından Aşağı Sahra Afrikası'na kıyasla Hindistan'a ilişkin kesin bir sonuca ulaşır.

35 Bkz. Dünya Bankası, *World Development Report 1993* (Oxford: Oxford University Press, 1993), Tablo A.3. Ölüm oranları AIDS salgınının yaygınlaşmasıyla daha da vahimleşmiştir.

36. Bkz. Scedberg, *Poverty and Undernutrition* (1997). Ayrıca bkz. der. C. Gopalan, *Combating Undernutrition* (Yeni Delhi: Nutrition Foundation of India, 1995).

kendine yeterli olmasına rağmen böyledir. Hindistan'ın "kendine yeterliliği" piyasa talebinin karşılanmasını temel alır. Bu talep, normal yıllarda ülke içi üretimin arzıyla kolayca karşılanabilir. Ancak piyasa talebi (satın alma gücü temelinde) besin maddesi ihtiyacını olduğundan az gösterir. Fiili yetersiz beslenmenin Hindistan'da Aşağı Sahra Afrikası'na kıyasla çok daha yüksek olduğu görülür. Yaşa göre vücut ağırlığı gecikmesi standartları açısından bakıldığında, Afrika'da yetersiz beslenme oranı % 20 ile 40 arasındayken, Hindistan'daki yetersiz beslenen çocukların oranı % 40 ile 69 arası gibi devasa bir orandadır.[37] Hintli çocukların yaklaşık yarısının kronik yetersiz beslenme çektikleri görülür. Hintliler, Aşağı Sahra Afrikalılarından daha uzun yaşamalarına ve Afrikalılarınkinden daha yüksek bir ölüm yaşı medyanına sahip olmalarına rağmen, Hindistan'da sadece mutlak anlamda değil, toplam çocuk oranı olarak da Aşağı Sahra Afrikası'ndan çok daha fazla yetersiz beslenen çocuk vardır.[38] Buna ölümlerdeki toplumsal cinsiyet eğilimlerinin Hindistan'da temel bir sorun oluşturduğunu, ancak Aşağı Sahra Afrikası'nda böyle bir sorunun bulunmadığını ekleyecek olursak, Hindistan'daki durumun Afrika'dakinden daha az elverişli olduğunu görürüz.[39]

Dünyanın yoksulluğun en şiddetli olduğu iki bölgesinde ayrı ayrı görülen yoksunluk örüntülerinin doğası ve karmaşıklığıyla ilişkili önemli idari sorunlar vardır. Hindistan'ın yaşam süresi bakı-

37. Bkz. Nevin Scrimshaw, "The Lasting Damage of Early Malnutrition", R. W. Fogel vd. *Ending the Inheritance of Hunger* (Roma: World Food Programme, 1997). Ayrıca bkz. Robert W. Fogel, Cutberto Garza ve Amartya Sen'in aynı ciltteki yazıları.

38. Yetersiz beslenme ölçütlerinden her birinin biraz kuşku taşıdığı inkâr edilemez, ancak sağlık ve bünyeyi temel alan göstergeler sadece besin maddesi girdisine bakan ölçümler karşısında bir avantaja sahiptir. Eldeki tıbbi ve işlevsel bilgilerden kullanılan ölçütleri iyileştirmek için yararlanmak mümkündür. Bu ve ilgili konularda bkz. Dasgupta, *An Inquiry into Well-being and Destitution* (1993); der. Osmani, *Nutrition and Poverty* (1993); Scrimshaw, "The Lasting Damage of Early Malnutrition" ve Robert W. Fogel, "The Global Struggle to Escape from Chronic Malnutrition since 1700", Fogel vd., *Ending the Inheritance of Hunger* (1997).

39. Bkz. Svenberg, *Poverty and Undernutrition* ve burada alıntı yapılan yazın. Ayrıca bkz. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *Human Development Report 1995* (New York: Oxford University Press, 1995).

mından Aşağı Sahra Afrikası karşısındaki avantajı, Afrikalıları özellikle erken ölüme yatkın kılan pek çok etkenle ilişkilidir. Bağımsızlıktan bu yana Hindistan, pek çok Afrika ülkesini dönem dönem tahrip eden kıtlık ve aynı zamanda büyük ölçekli ve sürekli savaş sorunlarından görece uzak olmuştur. Hindistan'ın sağlık hizmetleri - yetersiz olmakla birlikte- siyasal ve askeri karışıklıklara daha az maruz kalmıştır. Ayrıca, Aşağı Sahra Afrikası'ndaki pek çok ülke, kısmen savaşlar, huzursuzluk ve siyasal karışıklıklar yüzünden, yaşam standartlarını iyileştirmeyi özellikle zorlaştıran özgül iktisadi *çöküş* deneyimleri yaşamıştır. Bu iki bölgenin kazanımları ve başarısızlıklarına ilişkin kıyaslamalı bir değerlendirme, bunları ve ayrı kalkınma deneyimlerinin diğer yönlerini dikkate almak zorundadır.[40]

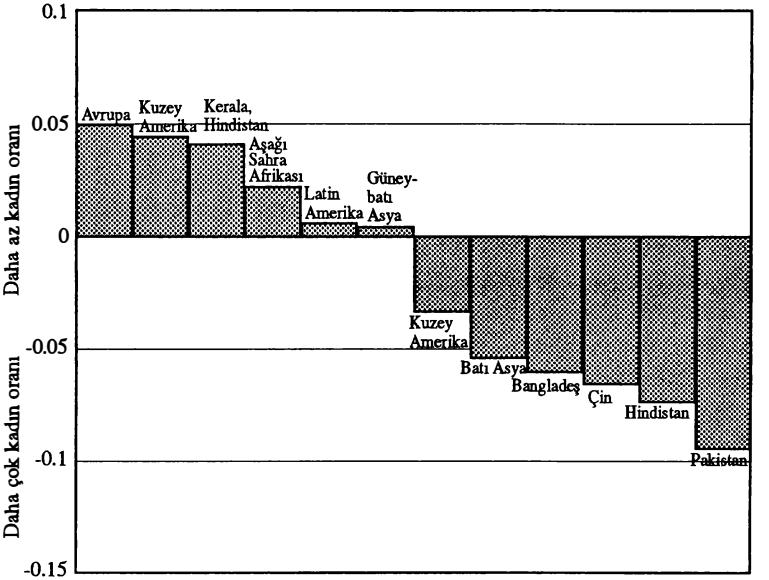
Hindistan ile Aşağı Sahra Afrikası'nın okuryazar olmayanların yaygınlığı gibi ortak bir sorunları olduğunu da belirtmek gerekir. Bu durum, düşük yaşam süresi beklentisi gibi, Güney Asya ve Aşağı Sahra Afrikası'nı dünyanın geri kalanından kopartır. Tablo 4.1'de görüldüğü gibi, okuryazarlık oranları iki bölgede de çok benzerdir. Gerek Hindistan'da gerekse Aşağı Sahra Afrikası'nda iki yetişkinden biri okuma yazma bilmez.

Hindistan ve Aşağı Sahra Afrikası'nda karşılaştırmak ve kıyaslamak için üzerinde yoğunlaştığım temel kapasitelerden yoksunluğun üç odak özelliği (yani, *erken ölüm, yetersiz beslenme ve okuryazar olmama*), kuşkusuz, bu bölgelerdeki kapasite yoksulluğuna ilişkin kapsamlı bir görünüm sağlamaz. Ne var ki, acilen ilgi gerektiren bazı çarpıcı başarısızlıkları ve bazı yönetim sorunlarını ortaya çıkarır. Kapasite yoksunluğunun farklı yönlerinin "ağırlığı" temelinde bir "toplam" yoksunluk ölçüsü üretme girişiminde de bulunmadım.[41] Yapılandırılmış bir toplam, idari çözümleme açısından ge-

40. Afrika şimdiki durumda devasa olan çok daha büyük bir uluslararası borç yükünden mustariptir. Afrika ülkelerinin diktatörlüklere daha fazla maruz olması da bir farklılıktır. Bu durum Soğuk Savaş sırasında hem Batı'nın hem de Sovyetler Birliği'nin askeri darbeleri desteklemeye yatkın oluşlarından ve diğer demokratik olmayan ittifakların iktidarı devralmalarından kaynaklanmıştır. Diktatörlüklerin, yoksulları susturmak, şeffaflığı ve hesaplanabilirliği azaltmak için yaptığı uygulamalar 6. ve 7. bölümlerde tartışılacaktır. Askeri ve diğer öncelikleri ağır borçlarla karşılama eğilimi diktatörlük yönetimleri tarafından teşvik edilmiştir.

41. BMKP, 1991'den bu yana, Mahbub ul Haq'ın inisiyatifiyle yıllık *İnsani Gelişme Raporları*'nda dünyanın farklı bölgelerindeki yoksunluğun doğasına ilişkin il-

ŞEKİL 7: *Seçilmiş topluluklarda toplam nüfus içinde kadın-erkek oranları*

Kaynak: BM Nüfus İstatistikleri'nden hesaplanmıştır.

ginç, önemli ve ayrıntılı veriler üretmiştir. Bu raporlarda, özellikle İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ve İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE) gibi bazı toplam ölçümler önerilmiş ve sunulmuştur. Bu toplam endeksler, kamuoyunun dikkatini, tablolardan ve diğer ampirik sunumlardan çıkan ayrıntılı ve ampirik görünümlerden daha çok çekmiştir. Aslında, kamuoyunun dikkatini çekmek, özellikle basit kişi başına GSMH ölçümleri üzerinde aşırı yoğunlaşma eğilimiyle mücadele etmeye çalışan BMKP'nin hedeflerinden biri olmuştur. GSMH'yle rekabet etmek için, GSMH ile aynı düzeyde bir başka -daha geniş- ölçüme ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç BMKP'nin standart gelir yoksulluğu ölçümlerine rakip olarak sunduğu İGE'nin, İYE'nin yanı sıra kullanılmasıyla kısmen karşılanmıştır. Kamuoyunun dikkatini çekme bağlamında bu türden rekabetçi kullanımın yararlarını burada sorgulamak niyetinde değilim. (Aslında her iki endeksin de tasarlanmasında BMKP'ye teknik yardım sağladım.) Bununla birlikte, şu gerçek açıktır ki, İnsani Gelişme Raporları İGE ve İYE gibi toplamsal göstergeler üzerinde yoğunlaşmanın sağlayabileceğinden çok daha engin bildirişim sağlamaktadır.

nellikle farklı performanslara ilişkin akılcı örüntü kadar ilginç olmayabilir.

F. TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ VE KAYIP KADINLAR

Şimdi son zamanlarda daha çok ilgi çeken genel bir eşitsizliğin özgül bir yönüne geliyorum: Bu bölüm, 1992'de *British Medical Journal*'da yayımlanan "Kayıp Kadınlar" başlıklı makalemden[42] alınmıştır. Burada dünyanın pek çok bölgesinde kadınların çok yüksek sayılara varan ölümlerinin ve düşük hayatta kalma oranlarının ortaya koyduğu dehşet verici fenomeni ele alıyorum. Bu, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kaba ve açıkça görülebilen bir yönüdür. Oysa bu eşitsizlik kendisini genellikle daha ince ve fazla korkunç olmayan formlarda dışavurur. Ancak işlenmemiş olmasına rağmen, daha yüksek kadın ölüm oranları kadınların çok önemli bir kapasite yoksunluğunu yansıtır.

Avrupa ve Kuzey Amerika'da kadınlar, genellikle, sayısal olarak erkekleri önemli ölçüde aşma eğilimindedirler. Örneğin, Birleşik Krallık, Fransa ve Birleşik Devletler'de, kadınların erkeklere oranı 1,05'i aşar. Bu durum, pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde, özellikle Asya ve Kuzey Afrika'da çok farklıdır. Buralarda, kadın erkek oranı, 0,95 (Mısır), 0,94 (Bangladeş, Çin, Batı Asya), 0,93 (Hindistan) hatta 0,90 (Pakistan) kadar düşük olabilir. Bu farklılıkların anlamı dünya çapında kadın-erkek eşitsizlikleri için yapılan çözümlemeler bakımından ilginçtir.[43] Şekil 7 bu karşılaştırmalı bil-

42. Amartya Sen, "Missing Women" (1992).

43. Ayrıca bkz. Amartya Sen, *Resorces, Values and Development* (1984); Barbara Harriss ve E. Watson, "The Sex Ratio in South Asia", *Geography of Gender in the Third World* içinde, der. J. H. Momson ve J. Towsend (Londra: Butler & Tanner, 1987); Jocelyn Kynch, "How Many Women are Enough? Sex Ratios and the Right to Life", *Third World Affairs 1985* (Londra: Third World Foundation, 1985); Amartya Sen, "Women's Survival as a Development Problem", *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences 43*, sayı 2 (1989), s. 14-29; Ansley Coale, "Excess Female Mortality and the Balances of the Sexes in the Population: An Estimate of the Number of 'Missing Females'", *Population and Development Review 17*, sayı 3 (1991), s. 517-23; Stephen Klasen, "Missing Women Reconsidered", *World Development 22* (1994).

dirişimi ifade eder.

Aslında her yerde kızdan çok (tipik olarak % 5 daha fazla) erkek çocuk doğmaktadır. Ancak kadınların erkeklerden "daha güçlü" olduklarına ve simetrik bakım veri alındığında, daha uzun süre yaşadıklarına dair pek çok bulgu vardır. (Aslında, dişi fetüslerin erkek fetüslerden daha yüksek bir yaşama oranına sahip oldukları görülür; gebelikte erkek fetüs oranı doğumdakinden daha yüksektir.)[44] "Batı"nın yüksek kadın erkek oranı, kadınların daha düşük ölüm oranlarından kaynaklanır. Kadınların bu üstünlüğünün başka nedenleri de vardır. Geçmiş savaşlardaki erkek ölümlerinin etkisi kalıcı olmuştur. Genelde erkekler daha çok tütün tüketirler ve şiddet yoluyla ölüme daha fazla yatkınlık gösterirler. Ancak bu etkiler dikkate alınmasa da, simetrik bakım veri alındığında, kadınların sayıca erkekleri aşma eğiliminde olacakları görülür.

Asya ve Kuzey Afrika ülkelerindeki düşük kadın-erkek oranları toplumsal etkenlerin önemini gösterir. Avrupa ve Birleşik Devletler'de geçerli olan kadın-erkek oranına sahip olsalardı, bu ülkelerde milyonlarca daha fazla kadın olacağı (erkek sayısı veri alındığında) kolayca hesaplanır.[45] Sadece Çin'de Avrupa ya da Amerika oranı temelinde hesaplanan "kayıp kadınlar" sayısı 50 milyondan fazla olacaktır ve bu ülkeler aynı temelde birlikte ele alındıklarında 100 milyondan çok daha fazla kadın "kayıp" olarak görülebilir.

Ne var ki, Avrupa ya da Amerika oranını kullanmak uygun olmayabilir. Bunun nedeni sadece savaş zamanında yaşanan ölümlerin yarattığı özel etkiler değildir. Avrupa ve Amerika'da daha düşük olan kadın ölüm oranları nedeniyle, erkek-kadın oranı yaşla birlikte dereceli olarak yükselir. Asya ya da Kuzey Afrika'da kısmen daha düşük genel yaşam süresi beklentisi ve daha yüksek doğurganlık oranı nedeniyle daha düşük bir oran beklenecektir. Bu konuyu

44. Bkz. I. Waldron, "The Role of Genetic and Biological Factors in Sex Differences in Mortality", *Sex Differences in Mortality*, der. A. D. Lopez ve L. T. Ruzicka (Camberra: Department of Demography, Australian National University, 1983).
45. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Women's Survival as a Development Problem", *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* (November 1989); gözden geçirilmiş bs., "More Than a Hundred Million Women Are Missing", *The New York Review of Books*, Noel sayısı (20 Aralık), 1990.

ele almanın bir yolu, kıyaslamanın temeli olarak, sadece Avrupa ve Amerika'daki kadın-erkek oranını değil, göreli ölüm oranları bakımından kadınların biraz dezavantajlı olduğu, ancak yaşam süresi beklentisinin daha yüksek olmadığı ve doğurganlık oranlarının daha düşük olmadığı (tam aksine) Aşağı Sahra Afrikası'ndaki kadın-erkek oranını ele almaktır. Aşağı Sahra Afrikası'nda 1,022 olan kadın-erkek oranını ölçüt olarak almak (benim daha önceki araştırmalarımda ve Jean Drèze'yle birlikte yaptığımız incelemelerde kullanılan) Çin'de 44 milyon, Hindistan'da 37 milyon kayıp kadın olduğunu ve bu ülkeler toplamının 100 milyonu aştığını gösterir.[46]

Bu sorunu ele almanın bir diğer yolu, yaşam süresi bakımından kadınların dezavantajlı olmaması halinde beklenen kadın sayısının ne olacağını hesaplamak ve bunu yaparken bu ülkelerdeki fiili yaşam süresi beklentisini ve fiili doğurganlık oranlarını veri almaktır. Bunu doğrudan hesaplamak kolay değildir, ancak Ansley Coale tarafından "Batılı" ülkelerin tarihsel deneyimleri temelinde model nüfus tabloları kullanılarak aydınlatıcı hesaplamalar yapılmıştır. Bu işlem, Çin'de 29 milyon, Hindistan'da 23 milyon "kayıp kadın" olduğunu ve bu ülkelerdeki toplam sayının 60 milyon civarında olduğunu gösterir.[47] Bunlar daha düşük sayılardır, ama gene de ürkütücü boyutlardadır. Daha yakın zamanlarda daha dikkatle incelenen tarihsel verilerin kullanımı temelinde yapılan hesaplamalar daha büyük bir kayıp kadın sayısı verme eğilimindedir (Stephan Klasen'in değerlendirmesine göre 90 milyon kadar).[48]

Bu ülkelerde kadınların toplam ölüm oranları neden erkeklerinkinden daha yüksektir? Otuzlu yaşların sonuna kadar kadın ölüm oranlarının erkek ölüm oranlarını tutarlı biçimde aştığı Hindistan'ı ele alalım. Çocuk doğurma yaşında görülen aşırı ölümler kısmen (doğum sırasında ya da sonrasında görülen) anne ölümlerinin sonucu olabilirken, kadınların bebeklik ve çocukluk döneminde karşılaştıkları dezavantajlar bakımından böyle bir açıklama yapmak ke-

46 Bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989), tablo 4.1, s. 52. Ayrıca bkz. Amartya Sen, "Missing Women" (1992).
47. Coale, "Excess Female Mortality."
48. Stephen Klasen, "Missing Women Reconsidered", *World Development 22* (1994).

sinlikle mümkün değildir. Hindistan'da kız bebeklerin öldürülmesi gibi üzücü bir duruma zaman zaman rastlanmasına rağmen, bu fenomen, beklenmedik ölümlerin çokluğunu ve bu ölümlerin yaşlara göre dağılımını herhangi bir biçimde açıklayamaz. Esas suçlunun, özellikle -ama sadece değil- kadın sağlığının ve beslenmesinin çocukluk döneminde görece ihmali olduğu görülecektir. Aslında kız çocuklarının, sağlık hizmetleri, hastanede tedavi ve hatta beslenme bakımından ihmal edildiklerini gösteren önemli ve doğrudan bulgular vardır.[49]

Hindistan örneği diğerlerinden daha kapsamlı biçimde incelenmiş olsa da (Hindistan'da bu konuda çalışan araştırmacılar diğer ülkelerden daha çoktur), kız çocuklarının sağlık ve beslenmesinin görece ihmaline dair benzer bulgular başka ülkelerde de bulunabilir. Çin'de bu ihmalin boyutlarının son yıllarda, özellikle 1979'dan itibaren başka reformların yanı sıra zorunlu aile planlamasının (ülkenin bazı bölgelerinde tek çocuk siyaseti gibi) uygulanması nedeniyle keskin bir artış göstermiş olabileceğini ortaya koyan bazı bulgular vardır. Çin'de erkek doğumlarının kız doğumlarına oranında büyük bir artış gibi, yeni ve kaygı verici -dünyanın geri kalan kısmına uymayan- bazı belirtiler vardır. Bu yeni doğan kız çocuklarının "gizlendiği"ni gösteriyor olabileceği gibi (zorunlu aile planlamasından kaçınmak için), aynı ölçüde makul görülmemekle birlikte, daha yüksek kız bebek ölümlerini yansıtıyor da olabilir - teşvik edilse de edilmese de (yeni doğumların yanı sıra yeni ölümlerin de bildirilmemesi nedeniyle). Ne var ki, yakın zamanlarda, aile bileşiminde kadın karşıtı eğilimlerin yarattığı baskının kürtajda cinsiyet seçimine yol açtığı düşünülebilir. Bu uygulama, Çin'de, teknolojinin gelişmesiyle birlikte oldukça yaygınlaşmıştır.

49. Chen, Huq ve D'Souza, "Sex Bias in the Family Allocation of Food and Health Care in Rural Bangladesh" (1981), s. 7; Sen, *Commodities and Capabilities* (1985), ek B ve burada değinilen ampirik yazın (ayrıca, Coale, "Excess Female Mortality", 1991).

İktisatçılar zaman zaman etkinlik üzerinde çok fazla ve adalet üzerinde çok az yoğunlaştıkları için eleştirilmişlerdir. Bu şikâyetin makul bir gerekçesi olabilir, ancak eşitsizliğin bu disiplinin tarihi boyunca iktisatçıların ilgisini çektiğini de belirtmek gerekir. Genellikle "Modern İktisadın Babası" olarak bilinen Adam Smith zengin ile yoksul arasındaki uçuruma derin bir ilgi gösterdi (5. ve 11. bölümlerde bu konu üzerinde durulacak). Eşitsizlik konusunu kamuoyunun dikkatine sunma sorumluluğu yüklenen bazı toplumbilimciler ve filozoflar (Karl Marx, John Stuart Mill, B. S. Rowntree ve Hugh Dalton gibi çok farklı geleneklerden gelen yazarlar), yaptıkları başka işler bir yana, kendilerini iktisada adamış kişilerdi. Son yıllarda eşitsizlik iktisadı, A. B. Atkinson gibi yazarların önderliğinde gelişme kaydeden bir konu olmuştur.[50] Bu, başka kaygıları dışlayarak etkinlik üzerinde odaklanmanın bazı iktisat çalışmalarında çok belirgin olduğunu inkâr etmek değildir, ancak bir grup olarak iktisatçılar, eşitsizliği bir konu olarak ihmal etmekle suçlanamazlar.

Şikâyet etmek için bir sebep varsa, bu daha çok, iktisat dalının büyük bir kısmında, çok dar bir alana, yani *gelir eşitsizliği* konusuna verilen göreli öneme dayanır. Bu darlık, iktisat siyasetinin oluşumunda büyük etkisi olan eşitsizlik ve adaleti başka tarzlarda görme çabasının ihmaline katkıda bulunmuştur. Siyaset tartışmaları aslında gelir yoksulluğu ve gelir eşitsizliğinin aşırı vurgulanmasıyla; işsizlik, hastalık, eğitimsizlik ve toplumsal dışlama gibi başka değişkenlerle ilgli yoksunlukların ihmaliyle çarpıtılmıştır. Ne yazık ki, iktisadi eşitsizliğin gelir eşitsizliğiyle özdeşlenmesi iktisat alanında oldukça yaygındır ve çoğu kez bu ikisinin eşanlamlı olduğu düşünülür. Birisine iktisadi eşitsizlik konusunda çalışmakta olduğunuzu söylerseniz, bu sözler hemen her zaman gelir dağılımını incelemekte olduğunuz şeklinde anlaşılır.

Bu örtük özdeşleştirme bir ölçüde felsefe yazınında da bulunabilir. Örneğin, seçkin filozof Harry Frankfurt "Ahlâki Bir İdeal

50. Özellikle bkz. Atkinson, *Social Justice and Public Policy*, (1983) ve *Poverty and Social Security* (New York: Wheatsheaf, 1989).

Olarak Eşitlik" başlıklı ilginç ve önemli yazısında, "iktisadi eşitlikçilik" dediği yaklaşımın gayet makul ve güçlü bir eleştirisini yaparak, bu terimi, "paranın dağılımında hiçbir eşitsizliğin olmaması öğretisi" olarak tanımlar.[51]

Ne var ki gelir eşitsizliği ile iktisadi eşitsizlik arasındaki ayrım önemlidir.[52] Bir değer ya da bir hedef olarak iktisadi eşitlikçiliğe yöneltilen eleştirilerin çoğu, daha geniş iktisadi eşitsizlik nosyonlarından çok dar gelir eşitsizliği kavramına uygulanmaya yatkındır. Örneğin, daha çok ihtiyacı olan bir kişiye -sözgelimi, sakatlık nedeniyle- daha büyük bir gelir payı verilmesi *gelirleri* eşitleme ilkesine karşı çıkmak gibi görülebilir, ancak bu daha geniş iktisadi eşitlik ilkelerine ters düşmez, çünkü sakatlık nedeniyle iktisadi kaynaklara daha fazla ihtiyaç duyulması iktisadi eşitliğin gereklerine ilişkin karar alınırken hesaba katılmalıdır.

Gelir eşitsizliği ile başka alanlardaki eşitsizlik arasındaki ilişki, bireysel avantajlar ve temel özgürlüklerdeki eşitsizliği etkileyen gelir dışı çeşitli iktisadi etkiler nedeniyle ampirik olarak oldukça uzak ve koşulludur. Örneğin, Afrika kökenli Amerikalıların çok daha yoksul Çinliler ya da Kerala'da yaşayan Hintlilere kıyasla daha yüksek olan ölümlülük oranında, gelir eşitsizliğiyle zıt yönde hareket eden ve kamu siyasetiyle ilgili olan sorunları, sağlık hizmetleri ve sağlık sigortasının finansmanı, kamusal eğitimin uygulanması, yerel güvenlik düzenlemeleri vb. gibi güçlü iktisadi bileşenleri kapsayan etkenlerin yarattığı etkiyi görürüz.

Ölüm oran farklılıkları, bu bölümde yer alan çeşitli örneklemelerin ortaya koyduğu gibi, aslında ırkları, sınıfları ve toplumsal cinsiyetleri bölen çok derin eşitsizliklerin bir göstergesi olarak alınabilir. Örneğin, başka istatistikler bu noktayı yeterince yansıtmasa bile "kayıp kadınlar"la ilgili değerlendirmeler çağdaş dünyanın birçok bölgesinde kadınların pek çok alanda dezavantajlı olduklarını gösterir. Aynı zamanda, aile üyelerinin kazandıkları gelir ailenin diğer üyeleri tarafından paylaşıldığı için, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini esasen gelir farklılıklarına göre de çözümleyemeyiz. Ekono-

51. Harry Frankfurt, "Equality as a Moral Ideal", *Ethics 98* (1987), s. 21.

52. Bu ayırımın farklı yönlerini "From Income Inequality to Economic Inequality"de (*Southern Economic Journal 64*, 1997) tartıştım.

mik zenginlikteki eşitsizlikler konusunda daha açık bir fikir edinmek için kaynağın aile içinde kullanılmak üzere nasıl paylaşıldığına dair eldeki olağan bilgilerden daha çoğuna ihtiyacımız vardır. Ne var ki, diğer yoksunlukların (yetersiz beslenme ya da okuryazar olmama gibi) yanı sıra ölüm oranlarıyla ilgili istatistikler de önemli boyutlardaki bazı eşitsizliklere ve yoksulluklara ilişkin doğrudan bir tablo oluşturabilir. Bu bildirişim, kadınların göreli yoksunluk boyutunu, mevcut fırsat eşitsizlikleriyle (hem öğrenim görüp hem de gelir getiren bir işte çalışabilmek gibi) ilişkilendirmek için de kullanılabilir. Böylece, hem betimleyici hem de siyasal sorunlar, kapasite yoksunluğu bakımından daha geniş olan bu eşitsizlik perspektifi aracılığıyla ele alınabilir.

Farklı kişilerin yararlandıkları avantajlarda gelirlerin önemli bir rolü olsa da, bir yanda gelir (ve diğer kaynaklar) ile, öte yanda, bireysel kazanımlar ve özgürlükler arasındaki ilişki sabit, kendiliğinden ve karşı konulmaz değildir. Farklı olasılık tipleri gelirlerin kazanabileceğimiz ve yaşam tarzımızı etkileyen farklı "işlevler"e "dönüştürülmesi"nde sistematik değişikliklere yol açar. Bu bölümde, kazanılan gelirler ile temel özgürlükler (insanların değer verdiği yaşam tarzına yol açan kapasite formunda) arasındaki ilişkide farklı tarzlarda olabilecek sistematik değişiklikleri örneklemeye çalıştım. Kişisel ayrışıklıkların, çevresel çeşitliliklerin, sosyal ortamdaki değişikliklerin, ilişkisel perspektiflerdeki ve aile içi paylaşımlardaki farklılıkların ayrı ayrı rolleri kamu siyasetinin oluşumu bakımından hak ettikleri ilgiyi görmelidir.

Zaman zaman kapasitenin çeşitli, oysa gelirin türdeş bir büyüklük olduğu öne sürülmüştür. Bu keskin zıtlık, her gelir değerlendirmesinin içsel çeşitlilikleri bazı özel -ve genellikle kahramanca- varsayımlarla gizlediği düşünüldüğünde tamamen doğru değildir.[53] Aynı zamanda (3. bölümde tartışıldığı gibi) kişiler arası gerçek gelir karşılaştırmaları bize kişiler arası fayda karşılaştırmaları konusunda (bu karşılaştırma sonuçları, tamamen keyfi varsayımların devreye sokulmasıyla uygulamalı refah ekonomilerinde genellikle ihmal

53. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "The Welfare Basis of Real Income Comparisions", *Journal of Economic Literature 17* (1979), yeni bs. *Resources, Values and Development* içinde (1984).

edilse de) hiçbir temel sağlamaz. Gelir farklılıkları formundaki araçların karşılaştırılmasından (refah ya da özgürlük gibi) kendi başına değerli olduğu iddia edilebilen bir şeye ulaşmak için, dönüştürme oranlarını etkileyen durumsal değişiklikleri dikkate almamız gerekir. Gelir karşılaştırması yaklaşımının kişiler arası avantaj farklılıklarını elde etmek için daha "pratik" bir yol olduğu varsayımını tutarlı bir şekilde sürdürmek zordur.

Ayrıca, çeşitli kapasitelerin değerini kamu öncelikleri açısından tartışma ihtiyacının bir değer taşıdığını ve bizi, değerlere ilişkin yargıların, bu yargılardan kaçınılamayacak -ve kaçınılmaması gereken- bir alanda yer aldığını açıklığa kavuşturmaya zorladığını öne sürdüm. Aslında bu değerlendirme tartışmalarına kamusal katılım -açık ya da örtük biçimlerde- demokrasi ve sorumlu toplumsal seçim uygulamasının önemli bir parçasıdır. Kamusal yargı meselelerinde değerlendirici kamusal tartışma ihtiyacından gerçek bir kaçış yoktur. Kamusal değerlendirme çalışması özenle hazırlanmış zeki bir varsayımla yer değiştiremez. Çalışmaya güzel ve sorunsuz görünüm veren varsayımlar, şeffaflıktan incelikli bir tutumla uzaklaştırılmış bir değerler ve ağırlıklar seçimini gizleyerek işler. Örneğin, aynı talep işlevine sahip olan iki kişinin (hasta mı sağlıklı mı, sakat mı sağlam mı olduğuna bakılmaksızın) meta paketleri ile refah arasında aynı ilişkiyi kurmak durumunda olduğu varsayımı -genellikle örtük biçimde yapılan- temelde refah üzerindeki pek çok önemli etkiyi (3. bölümde tartışıldığı gibi) ele alma ihtiyacından kaçmanın bir yöntemidir. Bu kaçınma, göstermeye çalıştığım gibi, gelir ve meta verilerine başka tipte bildirişimi (yaşam ve ölüm meseleleri dahil) eklediğimiz zaman fark edilir hale gelir.

Böylece kamusal tartışma ve toplumsal katılım sorunu demokratik bir çerçeve içinde siyaset oluşturmanın merkezinde yer alır. Demokratik ayrıcalıkların -siyasi ve medeni hakların- kullanılması iktisadi siyaset uygulamasının, başka rollere eklenebilecek çok önemli bir parçasıdır. Özgürlük yönelimli bir yaklaşımda katılımcı özgürlükler kamu siyaseti çözümlemesinin ancak merkezinde yer alabilir.

V
Piyasalar, devlet ve toplumsal fırsat

T. H. Huxley, *Science and Culture*'da (Bilim ve Kültür) "Sapkın düşünceler olarak başlamak ve batıl inançlar gibi görülerek sona ermek yeni doğruların alışılmış kaderidir" der. Çok benzer bir durumun iktisadi hayatta piyasaların önemine ilişkin doğru için de geçerli olduğu görülür. Her genç iktisatçının piyasa sistemlerinin ne bakımdan ciddi sınırları olduğunu "bildiği" bir zaman -çok eski değil- vardı. Bütün ders kitapları aynı "kusurlar" listesini tekrarlardı. Piyasa mekanizmasının entelektüel reddi, dünyayı örgütlemek için bütünüyle farklı yöntemlere ilişkin (zaman zaman güçlü bir bürokrasi ve hayal edilemeyen mali yükler getiren) radikal önerilere yol açtı. Bu yaklaşım, önerilen alternatiflerin piyasaların yol açacağı düşünülen hataların daha da büyüğüne neden olabileceği ihtimali

ciddi biçimde incelenmeksizin benimsendi. Alternatif düzenlemelerin yaratabileceği yeni ve ek sorunlar yeterince dikkate alınmadı.

Entelektüel iklim son birkaç on yıl içinde büyük bir değişim geçirdi ve her şey tersine döndü. Bu kez piyasa mekanizmasının taşıdığı yararların standart biçimde öylesine kapsayıcı olduğu düşünüldü ki, nitelikler önemsiz görüldü. Şimdiki ruh hali içinde, piyasa mekanizmalarının kusurlarına işaret eden biri, gerikafalı ve çağdaş kültüre ters düşen biri olarak görülür (78 devirli eski bir pikapta 1920'lerden kalma bir müzik parçasını çalar gibi). Bir önyargılar seti başka bir -zıt- öndüşünceler setine teslim olmuştur. Dünün tartışmasız inancı bugünün aykırılığı ve dünün aykırılığı bugünün yeni batıl inancı haline gelmiştir.

Standart öndüşüncelerin ve siyasal-iktisadi tutumların eleştirel bir yaklaşımla incelenmesi gereği asla daha güçlü olmamıştır.[1] Bugünün önyargıları (katıksız piyasa mekanizması lehine) kesinlikle dikkatli bir incelemeyi gerektirir ve bence bu ihtiyaç kısmen reddedilmektedir. Ancak -aslında kaçınılmaz bir ihtiyaç olan- piyasaların yararlarını görmeyi istemeyen dünün saçmalıklarını tekrarlamaktan kaçınmamız gerekir. Ayrı perspektiflerde hangi parçaların anlamlı olduğunu incelemeli ve bu konuda karar vermeliyiz. Ünlü hemşehrim Gautama Buddha evrensel bir "orta yol" bulma ihtiyacına fazla yatkınlık göstermiş olabilir (özellikle piyasa mekanizması tartışmasına vakit ayıramadıysa da), ancak aşırılığı benimsememe üzerine 2500 yıl önce söylediklerinden öğrenilecek bir şeyler vardır.

A. PİYASALAR, ÖZGÜRLÜK VE EMEK

Piyasa mekanizmasının yararları günümüzde çok geniş çapta kabul edilse de, piyasaları gerekli kılan *sebepler* genellikle tam olarak de-

1. Bazı inceleme girişimlerim oldu, bkz. *On Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1987) ve ayrıca "Markets and Freedoms", *Oxford Economic Papers 45* (1993); "Markets and Freedom to Choose", *The Ethical Foundations of the Market Economy*, der. Horst Siebert (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1994); ve "Social Justice and Economic Efficiency", Berlin'de, Kasım 1977'de "Philosophy and Politics" başlıklı bir seminerde sunuldu.

ğerlendirilmemiştir. Bu sorun bu kitabın girişinde ve ilk bölümünde tartışıldı, ancak kalkınmanın kurumsal yönlerini incelerken bu konuya kısaca dönmem gerekir. Yeni tartışmalarda, piyasa mekanizmaları değerlendirilirken, piyasaların sağladığı kazançlar ve yararlar gibi nihai olarak ortaya çıkan *sonuç*ları odağa yerleştirme eğilimi gösterilmiştir. Bu ihmal edilebilecek bir konu değildir ve şimdi bu konuya geleceğim. Ancak daha acil olan ticari faaliyet özgürlüğü bizatihi bu özgürlüğün temel öneminde yatar. Temelinde sürdüğümüz yaşamları geliştiren işlemler olan alım, satım ve mübadele için iyi sebeplerimiz vardır. Genelde özgürlüğü reddetmek toplum için tek başına büyük bir zaaf olacaktır. Bu temel kabul, piyasaların nihai neticelerini, gelirler, faydalar vb. bakımından gösterirken, kanıtlayabileceğimiz ya da kanıtlayamayacağımız (bu konuyu ele alacağız) her teoremden *önce* gelir.[2]

Modern hayatta işlemlerin aynı anda her yerde geçerli olan rolü tam da bunları olduğu gibi kabul ettiğimiz için gözden kaçırılır. Burada, gelişmiş kapitalist ekonomilerde yeterince farkına varılmayan (ve çoğu kez dikkate alınmayan, sadece sapmalar gerçekleştiği zaman üzerinde durulan) bazı (temel iş etiği gibi) davranış kurallarıyla bir analoji vardır. Ancak bu değerler henüz gelişmemişse, onların genel varlıkları ya da yoklukları önemli bir farklılık yaratmaz. Bu yüzden kalkınma çözümlemesinde temel iş etiğinin oynadığı rolün, örtük durumundan kurtarılarak açığa çıkarılması ve böylece kabul edilmesi gerekir. Aynı şekilde işlem yapma özgürlüğünün yokluğu pek çok bağlamda tek başına önemli bir konudur.[3]

Kuşkusuz bu, özellikle emek piyasalarının özgürlüğü, yasalar, yönetmelikler ya da göreneklerle inkâr edildiği zaman böyledir. İç Savaş öncesi Güney'deki Afrika kökenli Amerikalılar başka yerlerdeki ücretli emekçiler kadar (hatta daha fazla) parasal gelir sağla-

2. "Nihai neticeler" ile "kapsamlı neticeler" arasındaki ayırım konusunda bkz. Amartya Sen, "Maximization and the Act of Choice", *Econometrica 65* (Temmuz 1997). Kapsayıcı netice sadece sonuç-durumları değil, aynı zamanda bizatihi seçim sürecini dikkate alır.

3. Ne türde ilişkilerin piyasalaşma ve metalaşmaya uygun düştüğü konusunda farklı ancak önemli bir sorun vardır. Bu konuda bkz. Margaret Jane Radin, *Contested Commodities* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996).

yıp Kuzey'deki kentli işçilerden daha uzun yaşayabildilerse de,[4] bizatihi kölelik olgusunda (gelir ya da fayda üretip üretemeyeceğine bakılmaksızın) temel bir yoksunluk vardı. İş seçiminin yokluğu ve zorbalık formundaki iş bizatihi büyük bir yoksunluk olabilir.

Genelde özgür piyasaların ve özelde özgürce iş arayışının gelişmesi tarihsel araştırmalarda fazlasıyla değerlendirilmiş bir olgudur. Kapitalizmin büyük eleştirmeni Karl Marx bile iş özgürlüğünü (1. bölümde tartışıldığı gibi) muazzam bir ilerleme olarak gördü. Ancak bu sorun sadece tarihle değil günümüzle de ilgilidir, çünkü bu özgürlük günümüzde dünyanın pek çok bölümünde kritik önem taşıyan bir haktır. Tamamen farklı dört örnekle bu noktayı aydınlatabiliriz.

Birincisi, pek çok Asya ve Afrika ülkesinde köle emeğinin çeşitli biçimleri bulunabilir ve geleneksel patronlardan uzakta ücretli iş arama temel özgürlüğü sürekli biçimde reddedilmektedir. Hint gazeteleri Hindistan'ın en geri bölgelerinden birinde (Bihar) üst kasta mensup toprak sahiplerinin kendi topraklarına "bağlı" emekçi ailelerine -cinayet ve tecavüz yoluyla- terör uyguladıklarını bildirdikleri zaman, burada hiç kuşkusuz basının bu türden olaylarla ilgilenmesine yol açan (ve böylesi berbat topluluklarda bile işlerin değişmesine yol açabilecek) bir suç sorunu vardır. Ancak ekonomik durum, suç niteliğindeki faaliyetlerin temelini oluştururken, "bağlı" emekçilerin üzerinde çalışmak zorunda oldukları toprağın mülkiyetine sahip olmanın yanı sıra iş özgürlüğü için de savaşmalarını gerektirir. Mevcut düzenlemeler (bağımsızlık sonrasında yasaların sadece kısmen uygulanmasının bir sonucu olarak), hukuk dışı olmalarına rağmen sürmektedir. Bu durum (1. bölümde tartışıldığı gibi)Hindistan'da başka yerlerden daha çok incelenmiştir, ancak benzer sorunların başka ülkelerde de var olduğunu gösteren yeterince bulgu vardır.

İkincisi (şimdi çok farklı bir örneğe geliyoruz), Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde bürokratik sosyalizmin başarısızlığı, tam ola-

4. Bkz. Robert W. Fogel ve Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery* (Boston: Little, Brown, 1974). Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm 1.

rak, sadece gelir ya da yaşam süresi beklentilerinde farklı sonuçlar yaratan iktisadi sorunlar bakımından kavranamaz. Gerçekte, yaşam süresi beklentileri bakımından komünist ülkeler, göreli olarak (Sovyetler Birliği, reform öncesi Çin, Vietnam, Küba ve diğer ülkelerin demografi istatistiklerinde görüleceği gibi) gayet iyi durumdaydılar. Aslında şimdi, eski komünist ülkelerin birkaçı komünist yönetim altında olduklarından önemli ölçüde *daha kötü* bir durumdadırlar. Bu belkide en çok Rusya için geçerlidir (Rus erkeklerinin doğumdan itibaren yaşam süresi beklentisi yaklaşık elli sekiz yıla -Hindistan ya da Pakistan'ın önemli ölçüde gerisine- düşmüştür).[5] Ancak halk, seçim sonuçlarının gösterdiği gibi, eski düzenlemelere dönmek için oy verme isteği duymuyor ve eski siyasal çevrelerden çıkan yeni partiler bile böyle bir dönüş önermiyorlar (ve sadece geçmiş uygulamalara ılımlı ölçülerde dönülmesini talep ediyorlar).

Olanı değerlendirirken, komünist sistemin iktisadi bakımdan etkin olmadığı, kuşkusuz, kabul edilmelidir. Ancak piyasaların pek çok alanda devre dışı bırakıldığı bir sistemde daha acil bir özgürlük inkârı sorunu da vardır. Piyasalar var olsalar bile, insanların kullanmalarına izin verilmeyebilir. Örneğin, süregiden işe alma süreci içinde iş aramaları engellenebilir (uygun olmayan bazı kişilerin patronların onları çalıştırmak istedikleri yerlere gönderilmeleri dahil). Bu anlamda Friedrich Hayek'in komünist ekonomileri "serfliğe giden yol" olarak suçlayıcı biçimde betimlemesi, aslında ağır olmakla birlikte uygun bir retorikti.[6] Farklı -ancak ilgili- bir bağlamda, (komünist yönetim kurulduğunda büyük bir coşkuyla ülkesine dönen Polonyalı büyük iktisatçı) Michal Kalecki, bir gazetecinin Polonya'nın kapitalizmden sosyalizme geçişiyle ilgili sorusunu ya-

5. Bk G. A. Cornia ve R. Paniccià, *The Demografic Impact of Sudden Impoverishment: Eastern Europe During the 1986-1996 Transition* (Floransa: International Child Development Centre, UNICEF, 1995). Ayrıca bkz. Michael Ellman, "The Increase in Death and Disease under 'Katastroika'", *Cambridge Journal of Economics 18* (1994).

6. Friedrick Hayek, *The Road to Serfdom* (Londra: Routledge, 1944). Ayrıca bkz. Janos Kornai, *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System* (New York: Norton, 1990) ve *Visions and Reality, Market and State: Contradictions and Dilemmas Revisited* (New York: Harvester Press, 1990).

nıtlarken şöyle diyordu: "Evet, kapitalizmi başarılı biçimde ortadan kaldırdık; şimdi yapmamız gereken, feodalizmi ortadan kaldırmaktır."

Üçüncüsü, 1. bölümde belirtildiği gibi, (Pakistan, Hindistan ya da Bangladeş'te çok yaygın olarak görülen) üzücü bir durum olan çocuk emeği konusunda yerleşik bir kölelik ya da tam bağımlılık sorunu vardır, çünkü ağır işlerde çalışan pek çok çocuk bu işleri yapmak zorundadır. Bu türden köleliğin kökleri çocukların içinden geldikleri ailelerin ekonomik yoksunluğuna kadar izlenebilir -zaman zaman ana babalar da işverenler karşısında bir tür kölelik altındadırlar- ve bu çocuk emeği utancının kaynağında, çocukları bu türden işler yapmaya *zorlayan* barbarlık da vardır. Özellikle okula gitme özgürlüğünün önündeki en büyük engel bu bölgelerdeki ilköğretim programlarının zayıflığı değil, çoğu durumda çocukların (ve çoğu kez ana babalarının) ne yapmak istediklerine karar verme konusunda seçenekten yoksun oluşlarıdır.

Çocuk emeği sorunu Güney Asyalı iktisatçıları bölme eğilimindedir. Bazıları ailelerin ekonomik durumunu iyileştirmek için herhangi bir şey yapmadan sadece çocuk emeğini ortadan kaldırmanın bizzat çocukların çıkarına hizmet etmeyebileceğini öne sürmüşlerdir. Burada kesinlikle tartışılabilir bir sorun vardır, ancak çocuk emeğinin çoğu kez etkin kölelikle benzeşmesi onu pek çok durumda daha basit bir seçenek haline getirir. Tam kölelik çocuk emeğine karşı yasaların yanı sıra daha güçlü bir kölecilik karşıtı uygulamayı zorlayan bir durum yaratır. Çocuk emeği sistemi -tek başına yeterince kötüdür- tam bağımlılık ve etkin kölelikle benzeşerek çok daha insanlık dışı bir hal alır.

Dördüncüsü, kadınların aile dışında iş arama özgürlüğü pek çok Üçüncü Dünya ükesinde önemli bir konudur. Bu özgürlük pek çok kültürde sistematik biçimde inkâr edilir ve bu başlı başına kadın özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin ciddi bir ihlalidir. Bu özgürlüğün yokluğu kadınların ekonomik bakımdan güçlenmesini engeller ve pek çok başka sonuç yaratır. Piyasa istihdamının kadınların ekonomik bağımsızlığı üzerinde ek olarak yaratacağı doğrudan etkilerden ayrı olarak, evin dışında yapılan iş, kadınların ev halkı

arasındaki gelir paylaşımından daha iyi bir "pay" almasını sağlaması bakımından da önemlidir.[7] Kadınların evde yaptıkları işin yıpratıcı olabileceğini, ancak pek onurlu olmadığını, hatta çaresizlikten kabul edildiğini (ve karşılığının kesinlikle ödenmediğini) ve ev dışında çalışma hakkının inkârı halinde kadın özgürlüğünün daha da ağır biçimde ihlal edildiğini belirtmeye gerek yok.[8]

Kadınların ev dışında istihdamına getirilen yasaklama zaman zaman alenen ve şiddet yoluyla (sözgelimi günümüz Afganistanı'nda olduğu gibi) uygulanabilir. Başka örneklerde bu yasak, göreneğin gücü ve uyum yoluyla daha üstü kapalı biçimde işleyebilir. Zaman zaman, açıkça kadınların iş aramasının yasaklanması biçimini alabilir ve gene, geleneksel değerlerle yetiştirilen kadınlar gelenekle bağlarını kesmekten ve başkalarının tepkisinden korkabilirler. Hüküm süren "normallik" ve "uygunluk" algıları bu sorunun merkezinde yer alır.

Bu konu bu çalışmanın diğer önemli kaygılarıyla, özellikle de temel toplumsal değişiklikler sağlamak için toplumsal sorunları açıkça tartışma gereği ve grup faaliyetlerinin avantajıyla ilişkilidir. Kadın örgütleri, dünyanın pek çok ülkesinde yaşanan bu dönüşüm-

---

7. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Gender and Cooperative Conflict", *Persistent Inequalities: Women and World Development*, der. Irene Tinker (New York: Oxford University Press, 1990); ayrıca bkz. konuya ilişkin burada verilen ampirik ve teorik yazını kapsayan çeşitli göndermeler.

8. Bu konuda bkz. Ester Boserup, *Women's Role in Economic Development* (Londra: Allen & Unwin, 1970); Martha Loutfi, *Rural Women: Unequal Partners in Development* (Cenevre: ILO, 1980); Luisella Goldschmidt-Clermont, *Unpaid Work in the Household* (Cenevre: ILO, 1980); Amartya Sen, "Economics and the Family", *Asian Development Review I* (1983), *Resources, Values and Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984) ve *Commodities and Capabilities* (Amsterdam: North-Holland, 1985); der. Irene Tinker, *Persistent Inequalities* (1990); Nancy Folbre, "The Unproductive Housewife: Her Evolution in Nineteenth Century Economic Thought", *Signs: Journal of Women in Culture and Society 16* (1991); Naila Kabeer, "Gender, Production and Well-being", *Discussion Paper 288*, Institute of Development Studies, University of Sussex, 1991); Lourdes Urdaneta-Ferrán, "Measuring Women's and Men's Economic Contributions", *Proceedings of the ISI 49th Session* (Floransa: International Statistical Institute, 1993); Naila Kabeer, *Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought* (Londra: Verso, 1994); Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *Human Development Report 1995* (New York: Oxford University Press, 1995) ve diğer katkılar.

de çok önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Örneğin, Self-Employed Women's Association (SEWA) Hindistan'ın bir bölümünde sadece kadınların daha fazla istihdamı için değil, değişik bir düşünce ortamı oluşturmak için de büyük bir etki yaratmıştır. Böylece Bangladeş'teki Grameen Bank ve Bangladeş Rural Advancement Committee (BRAC/Bangladeş Kırsal Gelişme Komitesi) gibi katılımcı kredi ve kooperatif örgütleri kurulmuştur. Ticari faaliyette bulunma ve ekonomik katılım hakkının anlamını (serbestçe iş arama hakkı dahil) ve piyasayla ilgili özgürlüklerin doğrudan önemini vurgularken, bu özgürlüklerin başka (piyasa dışı) kurumların işlemesinden kaynaklanan özgürlüklerle tamamlandığını gözden kaçırmamalıyız.[9] Farklı kurumlar arasındaki bu tamamlayıcılık -özellikle piyasa dışı örgütler ile piyasa arasında- bu kitabın ana temalarından biridir.

B. PİYASALAR VE ETKİNLİK

Emek piyasası pek çok farklı bağlamlarda özgürleştirici bir rol oynayabilir ve temel bir hak olan çalışma özgürlüğü, piyasa mekanizmasının sağladığı kazanımın gelirler, faydalar ya da diğer sonuçlar bakımından ne olup ne olmayacağı bir yana, belirleyici bir önem taşıyabilir. Ancak bütün bunların yaratacağı sonuçları incelemek de önemlidir ve şimdi oldukça farklı olan bu konuya geliyorum.

Piyasa mekanizmasını değerlendirirken, bunların tekelci nitelikleri ya da rekabetçi olup olmadıkları, tüm piyasaların oluşmuş (ya da oluşabilir) olup olmadıkları gibi formları dikkate alınmalıdır. Olgusal koşulların durumu da (belirli bildirişim türlerinin ulaşılabilirliği ya da yokluğu, büyük ölçekli ekonomilerin varlığı ya da yokluğu gibi) fiili imkânları etkileyebilir ve çeşitli kurumsal piyasa

9. Piyasa mekanizmasının öteki iktisadi, toplumsal ve siyasal kurumların *rolleriyle* birlikte işlemesi gereği için bkz. Douglass North, *Structure and Change in Economic History* (New York: Norton, 1981) ve aynı zamanda bkz. -farklı bir vurguyla- Judith R. Blau, *Social Contracts and Economic Markets* (New York: Plenum, 1993). Ayrıca bkz. David S. Laneds'in son çalışması: *The Wealth and Poverty of Nations* (New York: Norton, 1998).

mekanizması formlarıyla kazanılabilecek olana gerçek kısıtlamalar getirebilir.[10]

Bu türden kusurların (bazı mal ve hizmetlerin piyasaya sürülemezliği dahil) yokluğunda piyasa mekanizmasının iktisadi etkinliğin sağlanması bakımından taşıdığı yararları kanıtlamak için klasik genel denge modelleri kullanılmıştır. Bu, standart olarak iktisatçıların "Pareto optimalliği" dedikleri şeye göre tanımlanır; herhangi birinin yararlandığı faydanın (ya da refahın) bir başkasının yararlandığı fayda (ya da refah) azaltılmaksızın artırılamayacağı bir durum. Sonuçları ilk kez gösteren Kenneth Arrow ve Gerard Debreu'dan hareketle Arrow-Debreu Teoremi olarak anılan[11] bu etkinlik kazanımı basitleştirici varsayımlarına rağmen gerçek bir önem taşır.[12]

---

10. Artık bu ve ilgili sorunlara ilişkin oldukça geniş bir yazın vardır: Bkz. der. Joseph Stiglitz ve F. Mathewson, *New Developments in the Analysis of Market Structure* (Londra: Macmillan, 1986) ve Nicholas Stern, "The Economics of Development: A Survey", *Economic Journal 99* (1989).

11. Bkz. Kenneth J. Arrow, "An Extension of the Basic Theorems of Classical Welfare Economics", *Proceedings of the Second Berkeley Symposium of Mathematical Statistics*, der. J. Neyman (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1951) ve Gerard Debreu, *A Theory of Value* (New York: Wiley, 1959).

12. Yeni kalkınma yazınında piyasa ekonomisine ilişkin modelleme Arrow-Debreu formülünde yapılan oldukça sınırlı varsayımları önemli ölçüde genişletmiştir. Bu, özellikle, durağan etkinliğin tersine, büyük ölçekli ekonomilerin önemini, bilginin rolünü, deneyimden öğrenmeyi, tekelci rekabetin yaygınlığını, farklı iktisadi aktörler ile uzun dönemli büyümenin gerekleri arasındaki eşgüdüm zorluklarını incelemiştir. Bu değişimlerin farklı yönleri için bkz. Avinash Dixit ve Joseph E. Stiglitz, "Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity", *American Economic Review 67* (1977); Paul R. Krugman, "Increasing Returns, Monopolistic Competition and International Trade", *Journal of International Economics 9* (1979); Paul R. Krugman, "Scale Economies, Product Differentiation and the Pattern of Trade", *American Economic Review 70* (1981); Paul R. Krugman, *Strategic Trade Policy and New International Economics* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1986); Paul M. Romer, "Increasing Returns and Long-run Growth", *Journal of Political Economy 94* (1986); Paul M. Romer, "Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization", *American Economic Review 77* (1987); Robert E. Lucas, "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics 22* (1988); Kevin Murphy, A. Schleifer ve R. Vishny, "Industrialization and the Big Push", *Quarterly Journal of Economics 104* (1989); der. Elhanan Helpman ve Assad Razin, *International Trade and Trade Policy* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990). Yine M. Grossman ve Elhanan Helpman, *Innovation and Growth in the Global Economy* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991); Paul R. Krugman, "History Versus Expectations", *Quarterly Journal of Economics 106*

Arrow-Debreu sonuçları, başka şeylerin yanı sıra -bazı önkoşullar veri alındığında- piyasa mekanizmasının verdiği sonuçların herkesin faydasını artıracak (ya da birinin faydasını azaltmadan bir başkasının faydasını artıracak) şekilde geliştirilemeyeceğini gösterir.[13]

Bununla birlikte etkinlik arayışının *faydadan* çok *bireysel özgürlükler* bakımından hesaba katılmasının gerekli olup olmadığını sorgulamak mümkündür. Bu, özellikle burada meşru bir sorudur,

(1991); K. Matsuyama, "Increasing Returns, Industrialization and the Indeterminacy of Equilibrium", *Quarterly Journal of Economics 106* (1991); Robert E. Lucas, "Making a Miracle", *Econometrica 61* (1993); ve diğer yazılar. Bu gelişmeler kalkınma sürecine, özellikle bu süreç içinde piyasa ekonomisinin rolüne ve işlevine ilişkin anlayışı önemli ölçüde zenginleştirmiştir. Aynı zamanda kalkınma üzerinde çalışan ilk iktisatçıların ilişkin içgörülerini de berraklaştırmıştır. Bu erken iktisatçılar şunlardır: Adam Smith (özellikle ölçek ekonomileri, emeğin bölünmesi ve deneyimden öğrenme üzerine), ama aynı zamanda Allyn Young, "Increasing Returns and Economic Progress", *Economic Journal 38* (1928); Paul Rosenstein-Rodan, "Problems of Industrialization of Eastern and South-eastern Europe", *Economic Journal 53* (1943); Albert O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1958); Robert Solow, "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics 70* (1956); Nicholas Kaldor, "A Model of Economic Growth", *Economic Journal 67* (1957); Kenneth J. Arrow, "Economic Implications of Learning by Doing", *Review of Economic Studies 29* (1962). Önemli sorun ve sonuçlara ilişkin mükemmel bir değerlendirme olarak bkz. Robert J. Barro ve X. Sala-i-Martin, *Economic Growth* (New York: McGraw-Hill, 1995); Kaushik Basu, *Analytical Development Economics: The Less Developed Economy Revisited* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997); Debraj Ray, *Development Economics* (Princeton: Princeton University Press, 1998). Ayrıca bkz. Luigi Pasinetti ve Robert Solow, der. *Economic Growth and the Structure of Long-run Development* (Londra: Macmillan, 1994).

13. Sonuçlara ve sonuçların etik içerimlerine ilişkin temel ve açımlayıcı bir tartışma için bkz. Amartya Sen, *On Ethics and Economics* (1985), bölüm 2. Bu sonuçlar, aynı zamanda, piyasa mekanizmalarına rağmen, herhangi birinin uygun bir ilk kaynak paylaşımından hareketle (ve oluşmuş bir fiyat kümesine denk düşerek) olası Pareto optimasına ulaşma imkânını garanti altına alan "ters sonuç teoremi"ni kapsar. Kaynakların başlangıçtaki dağılımını saptama ihtiyacı (arzulanan sonuçları gerçekleştirmek için), kaynakların yeniden dağılımını zorlayıcı olabilecek biçimde (farklı Pareto optimaları arasında adil bir seçim yapılacaksa) sağlamak için muazzam bir siyasal güç ve sürekli bir idari radikalizmi gerektirir. Bu bakımdan "ters etki teoremi"nin piyasa mekanizmasının haklı çıkarılması için kullanılması "devrimcinin el kitabı"na aittir (bu konuda bkz. Amartya Sen, *On Ethics and Economics*, s. 37-8). Ne var ki, doğrudan teorem bu türden bir talebi getirmez; her rekabetçi denge, kaynakların ilk dağılımı için gerekli koşullar (belirli dışsallık tiplerinin yokluğu gibi) veri alındığında, bir Pareto optimumu olarak gösterilir.

çünkü bu çalışmanın bildirişimsel odağı (fayda değil) bireysel özgürlükler olmuştur. Aslında, temel bireysel özgürlüklerin bazı makul özellikleri bakımından Arrow-Debreu etkinlik sonucunun önemli bir bölümünün, fayda "alanı"ndan bireysel özgürlükler alanına, hem *meta paketleri*ni seçme özgürlüğü hem de *işlev görme kapasiteleri* bakımından uygun biçimde aktarıldığını bir başka yerde kanıtladım.[14] Bu uzantının geçerliliğini kanıtlarken, özgün Arrow-Debreu sonuçları (piyasaya girme imkânının varlığı vb.) için gerektiği ölçüde benzer varsayımlar kullanılır. Bu varsayımlarla birlikte, ikna edici bir bireysel özgürlükler nitelendirmesi için rekabetçi bir piyasa dengesinin herkesin özgürlüğünü muhafaza ederken bir kişinin özgürlüğünün aşırı derecede artırılamayacağını da garanti ettiği sonucu ortaya çıkar.

Bu bağlantının kurulması için, temel özgürlüklerin taşıdığı önemin, sadece kişinin sahip olduğu seçeneklerin sayısı bakımından değil, mevcut seçeneklerin *cazibesi*ne yeterli duyarlılıkla da değerlendirilmesi gerekir. Özgürlüğün farklı yönleri vardır; çalışma özgürlüğünün yanı sıra kimi bireysel özgürlükler daha önce tartışılmıştır. Ne var ki, kişinin yapmak istediği şeye denk düşen *yapma özgürlüğü*ne ilişkin mevcut seçeneklerin sağladığı yararları dikkate almak zorundayız.[15] Bu özgürlük-etkinlik sonucunu açıklarken (teknik konulara girmeden), bireylerin seçimlerini dikkatle yapacakları düşünüldüğünde, bireysel faydalar bakımından etkinliği sağlamak için bireylere içinden seçim yapabilecekleri yeterli fırsatların büyük ölçüde sunulması gerektiğine işaret edilebilir. Bu fırsatlar sadece insanların neyi seçtikleriyle (ve elde ettikleri faydayla) değil, aynı zamanda hangi yararlı seçeneklere sahip olduklarıyla da (ve yararlandıkları temel özgürlüklerle) ilgilidir.

Burada piyasa mekanizmasından verimli sonuçlar alırken özçıkarın azamileştirilmesinin oynadığı rolle ilgili özel bir sorunu açık-

14. Bkz. Amartya Sen, "Markets and Freedoms", *Oxford Economic Papers 45* (1993).

15. Fiili özgürlüğü ele almanın başka yolları da vardır: Bu konuda bir tartışma ve inceleme için bkz. Amartya Sen, *Freedom, Rationality and Social Choice: Arrow Lectures and Other Essays* [(Oxford: Oxford University Press, 2000)]; ayrıca bkz. burada değinilen yazın.

lığa kavuşturmak gerekebilir. Klasik (Arrow-Debreu) çerçeve içinde, herkesin kendi özel güdülenmesiyle kendi özçıkarını kollaması gerektiği varsayılır. Piyasanın "Pareto optimal"ini (bireysel çıkarlara göre tanımlanmıştır) vermesini sağlayacak sonucu oluşturma girişimi bu davranışsal varsayımı gerekli kılar. Öyle ki, bir kişinin çıkarı başkalarının çıkarlarına zarar vermeden önemli ölçüde artırılamaz.[16]

Bencilliğin her zaman geçerli olduğu varsayımını ampirik olarak savunmak zordur. Gene, özçıkar davranışının önemli sonuçlar yaratacak kadar etkin olmayabileceği, Arrow-Debreu modelinde varsayılanlardan (farklı kişilerin çıkarları arasında daha doğrudan ve karşılıklı bir bağımlılığı da kapsayan) daha karmaşık koşullar da vardır. Nitekim, Arrow-Debreu modeline göre etkin sonuçlar sağlamak için evrensel bencillik varsayımı gerçekten gerekli olsaydı, bu durum yaklaşımın ciddi bir sınırı olarak görülebilirdi. Ne var ki, etkinliğin gereklerini sadece fayda bakımından değil bireysel özgürlük bakımından da inceleyerek bu sınırlamadan önemli ölçüde kaçınılabilir.

Özçıkar davranışı varsayımını benimsemenin getirdiği kısıtlama, başlıca kaygımızın insanların yararlandığı temel özgürlükler (bu özgürlüklerin hangi amaçla kullanıldığına bakılmaksızın) olması halinde giderilebilir. Bu durumda, bireylerin seçimlerini neyin güdülediğine dair varsayımda bulunmak gerekmez, çünkü söz konusu sorun artık çıkarın karşılanması değil, özgürlüğün elde edilebilmesidir (özgürlüğün özçıkarı mı yoksa başka bir hedefi mi amaçladığına bakılmaksızın). Arrow-Debreu teoreminin temel analitik sonuçları bu durumda bireysel tercihlerin ardında yatan güdülenmelerden tamamen bağımsızdır ve hedef, tercihlerin ya da temel bireysel özgürlüklerin (güdülenmeye bakılmaksızın) gerçekleşmesinde etkinliği sağlamak ise bu teorem ihmal edilebilir.[17]

16. Bu konuda bkz. Kenneth Arrow ve Frank Hahn, *General Competitive Analysis* (San Francisco: Holden-Day, 1971; yeniden bs., Amsterdam: North-Holland, 1979).

17. Tercihlerin formu bireylerin aradıkları varsayılan şeye kısıtlamalar getirirken,aramakta oldukları şeyi *neden* aramakta oldukları konusunda fazla sınırlama yoktur. Doğru gereksinimler ve bunların uygunluğuna ilişkin bir inceleme için bkz.

C. ÖZGÜRLÜKLERİN DEZAVANTAJLARI VE EŞİTSİZLİĞİ ARASINDAKİ BAĞLANTI

Piyasa etkinliğiyle ilgili temel sonuç, bu anlamda, temel özgürlükler perspektifini kapsayacak şekilde genişletilebilir. Ancak bu etkinlik, ortaya çıkan sonuçların adaletli olması ya da özgürlüklerin dağıtımında adalet konusunda herhangi bir şey söylemez. Bir durum, hiç kimsenin faydasının ya da temel özgürlüğünün bir başkasının faydasını ya da özgürlüğünü engellemeksizin artırılabilmesi anlamında etkin olabilir ve gene de, faydaların ve özgürlüklerin dağılımında muazzam eşitsizlikler olabilir.

Eşitsizlik sorunu aslında, ilgi odağı gelir eşitsizliğinden temel *özgürlüklerin ve kapasitelerinin paylaşımı*ndaki eşitsizliğe kaydıkça büyür. Bunun nedeni esas olarak, gelir eşitsizliği ile bir yanda eşitsiz avantajlar, öte yanda gelirin kapasiteye dönüştürülmesi arasındaki "bağlantı" ihtimalidir. İkincisi, şimdiki halde gelir eşitsizliğinde yansıyan eşitsizlik sorununu şiddetlendirme eğilimindedir. Örneğin, sakat ya da hasta ya da başka bir engeli olan bir kişinin bir yandan yeterli gelir *kazanma* sorunları olabilir ve öte yandan, geliri kapasiteye ve iyi yaşamaya *dönüştürme* konusunda daha büyük zorluklarla yüz yüze kalabilir. Bir kişinin iyi bir iş bulabilmesine ve iyi bir gelir kazanabilmesine engel olan pek çok etken (bir sakatlık gibi), aynı iş ve aynı gelir söz konusu olsa bile, kaliteli bir yaşama ulaşmak bakımından kişiyi dezavantajlı bir duruma sokabilir.[18] Gelir *kazanma* kapasitesi ile gelir *kullanma* kapasitesi arasındaki bu ilişki yoksulluk araştırmalarında gayet iyi bilinen ampirik bir fenomendir.[19] Piyasa ilişkileri bağlamında kişiler arası gelir eşitsizliği,

---

Amartya Sen "Markets and Freedoms" (1993). Buradaki esas nokta, etkinlik sonucunun -temel özgürlüklere uygulandığı ölçüde- tercihlerin sebeplerine bakılmaksızın, doğrudan *tercihler*le ilişkili olmasıdır.

18. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Poverty, Relatively Speaking", *Oxford Economic Papers 35* (1983), yeni bs. Amartya Sen, *Resources, Values and Development* (1984) ve "Markets and Freedoms" (1993).

19. Örn. Bkz. A. B. Atkinson, *Poverty in Britain and the Reform of Social Security* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970). Ayrıca bkz. Dorothy Wedderburn, *The Aged in the Welfare State* (Londra: Bell, 1961); Peter Towsend, *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standarts of Living* (Harmondsworth: Penguin, 1979).

düşük gelirler ile engeller arasında, gelirlerin kapasiteye dönüştürülmesi bakımından oluşan bu "bağlantı" nedeniyle büyüme eğilimi gösterebilir.

Bir yandan piyasa mekanizmasının özgürlük-etkinliğini, öte yandan, özgürlük-eşitsizlik sorunlarının ağırlığını *eşzamanlı olarak* ele almak gerekir. Adalet sorunlarını, özellikle ciddi yoksunluklar ve yoksullukla ilişkili olarak ele almak gerekir ve bu bağlamda, hükümet desteğini de kapsayan toplumsal müdahale pekâlâ önemli bir role sahip olabilir. Bu, büyük ölçüde, tam da refah devletlerindeki sosyal güvenlik sistemlerinin, sosyal sağlık hizmetlerini, işsizlere ve yoksullara kamu desteğini vb. kapsayan çeşitli programlar aracılığıyla başarmaya çalıştığı şeydir. Ancak sorunun etkinlik ve eşitlik yanlarını *eşzamanlı olarak* dikkate alma gereği devam eder, çünkü piyasa mekanizmasına adaletle güdülenerek müdahale edilmesi, adaleti ilerletse bile etkinlikle ilgili kazanımları zayıflatabilir. Toplumsal değerlendirme ve adaletin farklı yönlerini eşzamanlı olarak ele alma gereği konusunda açık olmak gerekir.

Bu çalışmada farklı hedefleri eşzamanlı olarak ele alma gereğiyle, farklı bağlamlarda yüzleşilmiştir. Örneğin, 4. bölümde, asgari gelir ve sağlık hizmetleri bakımından Avrupa'nın sağladığı daha geniş (Birleşik Devletler'dekinden) sosyal imkânı, yüksek işsizlik düzeylerinin muhafazası bakımından Birleşik Devletler'deki daha geniş (Avrupa'dakine kıyasla) sosyal imkânlarla karşılaştırılırken bu nokta dikkate alındı. Bu iki farklı uygulama tipini önemli ölçüde birleştirmek mümkündür, ancak bunlar en azından kısmen birbiriyle çelişebilir de. Bir çelişki olduğu ölçüde, iki sorunun *birlikte* ele alınmasında, hem etkinlik hem de adaleti dikkate alarak *kapsamlı* toplumsal önceliklere ulaşmak bakımından eşzamanlılık gereği önemli olacaktır.

D. PİYASALAR VE ÇIKAR GRUPLARI

Piyasaların oynadıkları rol, sadece piyasanın neler yapabileceğine değil, aynı zamanda neyi yapmasına izin verildiğine de bağlıdır.

Düzgün işleyen piyasaların çıkarlarına gayet iyi hizmet ettiği pek çok insan vardır, ancak bu türden işlevle yerleşik çıkarları zarar görebilecek gruplar da vardır. İkinci kategoride yer alan grupların siyasal olarak daha güçlü ve etkin olmaları halinde, bunlar ekonomi içinde piyasalara yeterince yer vermemek için uğraşabilirler. Bu durum, özellikle, tekelci üretim birimleri -etkin olmamalarına ve çeşitli tipte uygunsuzluklar taşımalarına rağmen- iç ve dış rekabetten yalıtılmaları sayesinde geliştikleri zaman ağır bir sorun olabilir. Yapay biçimde desteklenmiş bu üretim türünün gerektirdiği yüksek ürün fiyatları ya da düşük ürün kalitesi halkı büyük bir özveriye zorlayabilir, ancak örgütlü ve siyasal etkinliğe sahip bir "sanayiciler" grubu kendi kârlarının gayet iyi korunmasını sağlayabilirler.

Adam Smith'in on sekizinci yüzyıl Britanyası'nda piyasaların sınırlı kullanımıyla ilgili şikâyeti, sadece işlevini gereğince yerine getiren piyasaların toplumsal avantajlarına işaret etmekle kalmıyor, aynı zamanda, bu sınırlı kullanım nedeniyle çıkar gruplarının yapay olarak yükseltilmiş kârlarının rekabetin tehditkâr etkilerinden korunduğunu saptıyordu. Aslında Adam Smith, piyasaları, büyük ölçüde, çıkar gruplarının rekabete yeterince rol verilmesine karşı standart biçimde kullandıkları tezlerin bir antidotu olarak anlamak gerektiğini görüyordu. Smith'in entelektüel tezleri, kısmen, yerleşik çıkarlardan gelen savunmanın gücünü ve etkisini karşılamayı amaçlıyordu.

Smith'in özellikle sesini yükseltmekten çekinmeyerek karşı çıktığı piyasa kısıtlamaları geniş anlamda "kapitalizm öncesi" [precapitalist] sınırlamalar olarak görülebilir. Bunlar, sözgelimi refah programları ya da sosyal güvenlik ağları için yapılan kamu müdahalesinden farklılaşır. Smith'in yaşadığı dönemde bunların en temel ifadeleri sadece Yoksulluk Yasaları'nda bulunabilirdi.[20] Bunlar

20. Bkz. Emma Rothschild, "Social Security and Laissez Faire in Eighteenth-Century Political Economy", *Population and Development Review 21* (Aralık 1995).Smith, Yoksulluk Yasaları'nı incelerken sosyal güvenlik ağlarına ihtiyaç olduğunu gördü, ancak bu yasaların yoksulların hareketlerine ve diğer özgürlüklerine getirdiği kısıtlamaları eleştirdi; bkz. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776; yeni bs., der. R. H. Campbell ve A. S. Skinner, Oxford: Clarendon Press, 1976), s. 152-4. Thomas Robert Malthus'un Yoksulluk Yasaları'na genelde yaptığı ağır saldırıyla karşılaştırınız.

aynı zamanda, Smith'in büyük destek verdiği, devletin kamu eğitimi gibi hizmetleri sağlarken yerine getirdiği işlevden de ayrılır.

Aslına bakılırsa, bugünün gelişmekte olan ülkelerinde -ya da dünün sosyalist denilen ülkelerinde- ekonomilerin işleyişini bozan kısıtlamaların pek çoğu, genellikle bu "kapitalizm öncesi" tiptedir. İster bazı iç ticaret ya da uluslararası mübadele tiplerinin yasaklanmasını, ister "korunmuş burjuvazi"nin sahip olduğu ve işlettiği girişimlerde antikalaşmış tekniklerin ve üretim yöntemlerinin sürdürülmesini ele alalım, sınırlı rekabetin kapsamlı savunusu ile kapitalizm öncesi değerlerin ve düşünce alışkanlıklarının gelişmesi arasında türsel bir benzerlik vardır. Adam Smith (görüşleri Fransız Devrimi sırasında pek çok eylemciye esin kaynağı olan) ya da David Ricardo (Malthus'un uyuşuk toprak sahiplerinin üretken katkısına ilişkin savunusuna direnen) ya da Karl Marx (rekabetçi kapitalizmi dünyadaki ilerici değişimin büyük bir gücü olarak gören) gibi dünün radikalleri kapitalizm öncesi düşünce liderlerinin genellikle piyasa karşıtı tezlerine fazla sempati duymadılar.

Bugün radikal siyasetleri savunan bazılarının, Smith, Ricardo ve Marx'ın açıkça reddettikleri eski iktisadi konumlara sık sık düşmeleri fikirler tarihinin ironilerinden biridir. Michal Kalecki'nin kısıtlamalarla dolu Polonya hakkındaki, yukarıda alıntıladığım acı şikâyeti ("Kapitalizmi başarılı biçimde ortadan kaldırdık; şimdi yapmamız gereken feodalizmi ortadan kaldırmaktır") bu ışıkta çok iyi değerlendirilebilir. Korunmuş burjuvazinin, türsel olarak piyasa karşıtı konumları uzak geçmişten devralarak radikalizm ve modernizm yanılsamasını teşvik etmek ve desteklemek için ellerinden geleni yapmaları şaşırtıcı değildir.

Bu tezleri, genel rekabetin kısıtlanması lehine öne sürülen iddiaların açık fikirli eleştirileriyle birbirine bağlamak önemlidir. Bu, ticaretin ve mübadelenin kısıtlanmasından önemli maddi kazançlar sağlayan grupların sahip oldukları siyasal gücün dikkate alınması gereğini de inkâr etmek değildir. Pek çok yazar haklı nedenlerle, bu konuda yapılan savunmaların, söz konusu çıkar gruplarının saptanmasıyla ve rekabeti uzak tutmanın ima ettiği "rant amaçlı faaliyetler"in önemi dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini işaret

etmişlerdir. Vilfredo Pareto'nun ünlü bir pasajında belirttiği gibi, "Bin kişiye bir frank kaybettiren ve bir kişiye bin frank kazandıran belirli bir A durumunda, ikincisi büyük miktarda enerji harcayacak, oysa birincisi zayıf biçimde direnecektir ve muhtemelen sonunda A durumundan bin frank kazanmaya çalışmakta olan kişi başarılı olacaktır."[21] Ekonomik kazanç arayışında siyasal etkinlik, içinde yaşadığımız dünyanın çok asli bir fenomenidir.[22]

Bu türden etkinliğin önünü kesmek sadece direnerek -ve (eski moda bir söz kullanmak gerekirse) "teşhir ederek"- değil, aynı zamanda onların entelektüel tezlerini uygun inceleme konuları olarak ele almak suretiyle yapılmalıdır. İktisat bilimi bu eleştiri yönünde uzun geçmişi olan bir geleneğe sahiptir. Bu gelenek, eşzamanlı olarak suçluları parmağıyla işaret eden ve onların rekabeti engelleyerek toplumsal yarar sağlama tezi lehine öne sürdükleri iddiaları açığa çıkaran Adam Smith'e kadar uzanır. Smith çıkar gruplarının "kamu çıkarlarını bildikleri" için *değil*, "kendi çıkarlarını daha iyi bildikleri" için kazanma eğilimi gösterdiklerini öne sürdü. Şöyle yazıyordu:

Ne var ki, ticaret ya da imalatın belirli bir dalında faaliyet gösteren tüc-

21. Vilfredo Pareto, *Manual of Political Economy* (New York: Kelley, 1927), s. 379. Ayrıca bkz. Jagdish N. Bhagwati, *Protectionism* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990) bu tezi ele alarak ikna edici biçimde geliştirir. İlgili konular için ayrıca bkz., Anne O. Krueger, "The Political Economy of the Rent-seeking Society", *American Economic Review 64* (1974); Jagdish N. Bhagwati, "Lobbying and Welfare", *Journal of Public Economics 14* (1980); Ronald Findlay ve Stan Wellisz, "Protection and Rent-seekig in Developing Countries", David C. Colander, *Neoclassical Political Economy: The Analysis of Rent-seeking and DUP* Activities (New York: Harper and Row, 1984); Gene Grossman ve Elhanan Helpman, *Innovation and Growth in the Global Economy* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991); Debraj Ray, *Development Economics* (1998), bölüm 18.

22. Dani Rodrik gümrük vergilerinin savunulmasına bir ölçüde yardımcı olabilecek önemli bir asimetriye, yani bunun hükümete harcayabileceği bir para sağladığına işaret etmiştir ("Political Economy of Trade Policy", *Handbook of International Economics*, c. 3, der. G. M. Grossman ve K. Rogoff [Amsterdam: Elsevier, 1995]). Rodrik, Birleşik Devletler'de, 1870-1914 döneminde, dış ticaret vergilerinin ABD hükümetinin kazandığı bütün gelirlerin yarısından fazlasına katkıda bulunduğunu belirtir (bu oran, İç Savaş öncesinden de daha yüksekti - %90'dan fazla). Ayrıca bkz. R. Fernandez ve D. Rodrik, "Resistance to Reform: Status Quo Bias in the Presence of Individual-Specific Uncertainty", *American Economic Review 81* (1991).

carın çıkarı bazı bakımlardan daima kamunun çıkarlarından farklıdır, hatta ona ters düşer. Piyasayı genişletmek ve rekabeti daraltmak her zaman tüccarların çıkarınadır. Piyasayı genişletmek çoğu kez kamunun çıkarına yeterince uygun olabilir; ancak rekabeti daraltmak daima kamunun çıkarına karşı olmalıdır ve tüccarların, kârları doğal olanın üzerine çıkararak kendi yararları için yurttaşlarının geri kalanına anlamsız bir vergi koyabilmelerine hizmet edebilir. Bu düzenden gelen yeni bir yasa ya da ticaret kuralı önerisi daima büyük bir ihtiyatla dinlenmeli ve sadece büyük bir dikkatle değil, en kuşkucu bir tutumla uzun süre ve dikkatle incelenmeden asla benimsenmemelidir.[23]

Açık görüşlere izin verilmesi ve bunların desteklenmesi halinde çıkar gruplarının kazanmasını gerektiren hiçbir sebep yoktur. Hatta Pareto'nun ünlü görüşünün örneklediği gibi, tek bir işadamının çıkarlarını önemli ölçüde besleyen siyasetten ötürü kendi çıkarları fazla zarar görmeyen bir bin kişi olabilir ve bu görünüm bir kez açıkça anlaşıldığında, bu türden özel bir isteğe muhalefet edecek bir çoğunluk eksik olmayabilir. Bu, farklı saflarda yer alan iddiaların ve karşı iddiaların daha kamusal biçimde tartışılması için ideal bir alandır ve açık demokrasi sınavında kamu çıkarı, küçük bir çıkar grubu zümresinin heyecanlı savunusuna karşı mükemmel başarı beklentilerine pekâlâ sahip olabilir. Burada da, bu kitapta incelenen diğer pek çok alanda olduğu gibi, çare, kamusal tartışmayı ve siyasal kararlara katılımı da kapsayan daha geniş özgürlükte yatar. Bir kez daha, bir tür özgürlüğün (bu örnekte, siyasal özgürlük) başka özgürlük türlerinin (özellikle iktisadi konularda açıklık özgürlüğü) gerçekleşmesine yardımcı olduğu görülebilir.

23. Smith, *Wealth of Nations*, Campbell ve Skinner baskısı (1976), c. 1, kitap 11, s. 266-7. Adam Smith'in devletin düzenleyici müdahalesine muhalefetine ilişkin modern yorumlarda, onun bu türden düzenlemelere duyduğu düşmanlığın, bunların genellikle zenginlerin çıkarlarına hizmet etmeyi amaçladığı düşüncesinden kaynaklandığı yeterince kabul edilmemiş olabilir. Aslında Smith bu konuda kendisini çok daha açık biçimde ifade ediyordu (Smith, *Wealth of Nations* [1976 Campbell ve Skinner baskısı], s. 157-8]: "Yasama meclisi her ne zaman efendiler ile çalışanları arasındaki farklılığa ilişkin düzenleme yapma girişiminde bulunsa, daima efendilere danışır. Bu nedenle çalışanlar lehine düzenleme yapıldığı zaman, bu düzenleme her zaman doğru ve adil olur; ancak düzenlemenin efendilerin lehine olduğu bazı durumlarda tam aksi geçerlidir").

E. PİYASALARIN ROLÜNÜ ELEŞTİREL BİR TUTUMLA İNCELEME GEREĞİ

Aslında eleştirel kamu tartışması uygun kamu siyasetinin kaçınılmaz biçimde önemli bir gereğidir, çünkü rolü ve etki alanı ya her şeyi piyasanın altına yerleştirmekten ya da piyasayla ilgili her şeyi reddetmekten yana olan büyük ve genel bir formül -ya da her şeyi kapsayan bir tutum- temelinde önceden belirlenemez. Adam Smith bile, mükemmel biçimde işleyebildiği takdirde piyasaların kullanımını kararlı biçimde savunurken (ve ticaret ile mübadelenin *genel* reddinin yararlarını kabul etmezken) belirli kısıtlamaların makul biçimde önerilebileceği iktisadi koşulları ya da piyasa dışı kurumların piyasanın yapabildiklerini tamamlamak durumunda olduğu iktisadi alanları sorgulamaktan kaçınmadı.[24]

Smith'in piyasa mekanizması eleştirisinin kritik ya da eleştirel noktalarda her zaman haklı olduğunu düşünmemek gerekir. Örneğin, tefeciliğe getirilen yasal kısıtlamalara ilişkin savunusunu ele alalım.[25] Smith borç faizinin bir biçimde yasaklanmasına (bazı piyasa karşıtı düşünürlerin savunduğu gibi) kuşkusuz karşıydı.[26] Ne var ki Smith, ödenebilecek azami faiz oranına ilişkin olarak devletin yasal kısıtlamalar getirmesini istiyordu:

> Faize izin verilen ülkelerde yasa, tefeciliğin haraca kesmesini önlemek için, cezayı gerektirmeksizin alınabilecek en yüksek oranı genellikle sabitleştirir...

24. Bu konuda bkz. Emma Rothschild, "Adam Smith and Conservative Economics", *The Economic History Review 45* (Şubat 1992).

25. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Money and Value: On the Ethics and Economics of Finance", Bank of Italy'nin birinci Paolo Baffi Konferansı (Roma: Bank of Italy, 1991); yeni bs. *Economics and Philosophy 9* içinde (1993).

26. Adam Smith faizin yasaklanmasını sadece yanlış bir siyaset olarak görmekle kalmadı, aynı zamanda böyle bir yasaklamanın yoksul borçlunun borçlanma maliyetini artıracağına işaret ediyordu: "Bazı ülkelerde paranın faizi yasalarla yasaklanmıştır. Ancak para her yerde kullanılabilen bir şey olduğu için, onun kullanımı için her yerde bir bedelin ödenmesi gerekir. Bu düzenleme, önleyici olmasına rağmen, tefeciliğin kötülüklerini artırma deneyiminden hareketle oluşturulmamıştır; borçlu sadece kullandığı paranın karşılığını değil, borç verenin bu kullanımın bir karşılığı olduğunu kabul ederek yüklendiği risk için de ödeme yapmakla yükümlüdür." (Smith, *Wealth of Nations* [1976 Cambell and Skinner baskısı] c.1, kitap 2, bölüm 4, s. 356).

> Yasal oranın, en düşük piyasa oranının biraz üzerinde olsa da, bu oranı fazla aşmadığı gözlemlenir. Örneğin, Büyük Britanya'da yasal faiz oranının yüzde sekiz ya da on gibi yüksek bir oranda sabitlenmesi halinde, borç verilecek paranın daha büyük bölümü, tek başına bu yüksek faiz oranını vermeye istekli olacak savurganlara ve projecilere verilecektir. Söz konusu parayı kullanarak yapacakları işin gerektirdiğinden daha fazla para kullanmayacak olan mütevazı kişiler rekabet girişiminde bulunmayacaklardır. Böylece ülke sermayesinin daha büyük bölümü onu kârlı ve avantajlı biçimde kullanması en muhtemel kişilerin elinde kalacak ve onu israf ve yok etmesi en muhtemel olan kişilerin eline geçmeyecektir.[27]

Smith'in müdahaleci mantığının temelini oluşturan görüş, piyasa sinyallerinin yanıltıcı olabileceği ve serbest piyasanın yaratacağı sonuçların kötü yönetilen ya da önünü göremeyen şirketlerin özel tutumları yüzünden fazla sermaye israfına ya da toplumsal kaynakların özel kişiler tarafından israfına yol açabileceğidir. Aslına bakılırsa Jeremy Bentham, Mart 1787'de Adam Smith'e yazdığı uzun bir mektupta onu piyasayı kendi haline bırakmayı savunduğu için azarlıyordu.[28] Bu, iktisadi düşünce tarihinde oldukça dikkate değer bir olaydır. Burada, baş faydacı, müdahaleci piyasa ekonomisinin öncü gurusuna piyasa tahsisatının faydaları üzerine konferans çekmektedir.[29]

Yasal olarak belirlenen azami faiz oranı sorunu çağdaş tartışmalarda artık fazla ilgi çekmiyor (bu bakımdan Bentham, Smith'i ke-

27. Smith, *Wealth of Nations* (1976 Campbell and Skinner baskısı) c. 1, kitap 2, bölüm 4, s. 356-7. "Projeci" terimini Smith, "proje oluşturan kişi" şeklinde, doğal anlamında değil, eski, aşağılayıcı anlamında kullanmaktadır.

28. Mektup, 1787, Jeremy Bentham'dan "Dr. Smith'e", Jeremy Bentham, *Defence of Usury* içinde (Londra: Payne, 1790).

29. Smith, Jeremy Bentham'ın görüşüne ikna olduğuna dair herhangi bir bulguya yer vermez. Ancak Bentham, Smith'i önceki konumunu terk etmeye ikna ettiğine dair dolaylı bulgulara sahip olduğu kanaatindedir (Bentham'ın sezgilerine göre, Smith'in "anlaşmazlık noktalarına ilişkin duyguları şimdiki halde benimkilerle aynıdır"). Aslında, *Wealth of Nations*'ın sonraki baskılarında Bentham'ın eleştirdiği pasajlarda herhangi bir değişiklik yapılmadığı görülür. Bu ateşli tartışma için bkz., Smith, *Wealth of Nations* (1976 Cambell and Skinner baskısı), s. 357-8, 19. dipnot, ayrıca bkz. H. W. Spiegel, "Usury", *The New Palgrave: A Dictionary of Economics* içinde, der. J. Eatwll, M. Milgate ve P. Newman, cilt 4 (Londra: Macmillan, 1987).

sinlikle yenmiştir), ancak Smith'in "savurganlar ve projeciler"in ekonomi üzerindeki etkisini neden olumsuz bulduğunu anlamak önemlidir. Smith, toplumsal israf ve üretken sermaye kaybı sorunuyla çok ciddi bir şekilde ilgileniyordu. Ve bunun nasıl olabildiğini ayrıntılı biçimde tartıştı (*Wealth of Nations*, kitap 2, bölüm 3). Smith "savurganlar"da büyük bir toplumsal israf potansiyeli görüyor, onların "zevk tutkusuyla" yönlendirildiklerini düşünüyordu. Bu yüzden "Her savurgan, bir halk düşmanı olarak görülür." "Projeciler"e gelince, Smith'in endişeleri gene toplumsal israfla ilgiliydi:

> Suistimalin etkileri çoğu kez savurganlığın etkileriyle aynıdır. Tarım, madencilik, balıkçılık, ticaret ya da imalatta her akılsız ya da başarısız proje, üretken emeğin muhafazası için ayrılan fonları aynı tarzda küçültme eğilimindedir. Bu türden her projede, ... aksi halde daima toplumun üretken fonlarını oluşturacak olan şeyde bir küçülme meydana gelir.[30]

Smith'in bu özgül görüşlerini değerlendirmek değil, ama genel kaygısının ne olduğunu anlamak özellikle önemlidir. Onu kaygılandıran, dar biçimde güdülenmiş özel kazançların kollanması halinde ortaya çıkan toplumsal kayıp olasılığıdır. Bu yaklaşım Smith'in daha ünlü bir yorumuna ters düşer: "Akşam yemeğimizi, kasabın, bira imalatçısının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, onların kendi çıkarlarına bakışından bekleriz. Onların insanlığına değil kendi özseverliklerine hitap ederiz ..."[31] Kasap-bira imalatçısı-fırıncı örneği ticaretin özçıkar temelinde karşılıklı olarak oynadığı yararlı role dikkatimizi çekiyorsa, savurgan-projeci tezi de belirli koşullar altında özel kâr güdülerinin toplumsal çıkarlara ters düşebilmesinin mümkün olduğuna işaret eder. Bu genel kaygı günümüzde de geçerlidir (sadece savurganlar ve projeciler örneğinde değil).[32]

30. Smith, *Wealth of Nations* (1976 Campbell and Skinner baskısı), cilt 1, kitap 2, bölüm 3, s. 340-1.
31. Smith, *Wealth of Nations* (1976 Campbell and Skinner baskısı) cilt 1, kitap 2, bölüm 3, s. 340-1.
32. Piyasa ekonomisinin sınırlarına ilişkin farklı kaygılar vardır. Farklı tipte kaygılara ilişkin çözümlemeler için bkz. Roberty E. Lane, *The Market Experience*

Örneğin, çevre konusunda savurganlığın ya da kirlilik yaratan özel ürünlerin yol açtığı toplumsal kayıp dikkate alındığında bunun ne kadar temel bir kaygı olduğu anlaşılır. Bu durum, Smith'in, "aksi halde daima toplumun üretken fonlarını oluşturacak olan şeyde bir küçülme" ihtimaline ilişkin betimlemesine gayet iyi uyar.

Smith'in piyasa mekanizması çözümlemesinden çıkan ders, piyasalara yönelik genel bir "taraftar" ya da "aleyhtar" tutumdan siyasal sonuçlara sıçrama yapan büyük bir strateji değildir. Ticaret ve mübadelenin insan hayatında oynadığı rolü anladıktan sonra, piyasa işlemlerinin diğer sonuçlarının fiilen ne olduğunu hâlâ incelemek zorundayız. Fiili imkânları eleştirel olarak değerlendirmek, bunu yaparken piyasaları teşvik etmenin ya da onların işleyişini kısıtlamanın bütün sonuçlarını değerlendirmeyi sağlayabilecek koşulları yeterince dikkate almak zorundayız. Kasap-bira imalatçısı-fırıncı örneği tamamlayıcı çıkarlarımızın mübadele yoluyla karşılıklı olarak geliştirildiği çok genel bir durumu işaret ediyorsa, savurgan-projeci örneği de bunun her durumda işlemeyebileceğini gösterir. Eleştirel inceleme zorunluluğundan kaçış yoktur.

F. ÇOK YANLI BİR YAKLAŞIM İHTİYACI

Son on yıllar içinde kısmen farklı ülkelerin yüz yüze geldikleri zorlukların yanı sıra kazandıkları başarıların da bir sonucu olarak, kalkınma konusunda benimsenen kapsamlı ve çok yanlı bir yaklaşım daha da açıklık kazanmıştır.[33] Bu sorunlar piyasaların işleyişiyle

(Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Joseph Stiglitz, *Whither Socialism?* (Cambridge: Mass.: MIT Press, 1994); Robert Heilbroner, *Visions of the Future: The Distant Past, Yesterday, Today and Tomorrow* (New York: Oxford University Press, 1995); Will Hutton, *The State We are In* (Londra: Jonathan Cape, 1995); Robert Kuttner, *Global Competitiveness and Human Development: Allies or Adversaries?* (New York: UNDO, 1996) ve *Everything for Sale: The Visions and the Limits of the Market* (New York: Knopf, 1998); Cass Sunstein, *Free Markets and Social Justice* (New York: Oxford University Press, 1997).

33. Özellikle bkz. Alice H. Amsden, *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization* (New York: Oxford University Press, 1989); Robert Wade, *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization* (Princeton: Princeton University Press, 1990); der. Lance Taylor,

birlikte, hükümetin -ve diğer siyasal ve toplumsal kurumların- dengeleyici bir rol oynaması gereğiyle yakından ilişkilidir.

Bunlar Dünya Bankası Başkanı James Wolfensohn'un tartıştığı türden bir "kapsayıcı kalkınma çerçevesi"nin uygunluğunu da gösterir.[34] Bu türden bir çerçeve çizilmesi kompartmanlara ayrılmış bir kalkınma süreci anlayışını (sözgelimi, sadece "liberalleşme" ya da bir başka tek, köprüleyici sürecin ele alınmasını) reddetmeyi gerektirir. Sadece Dünya Bankası'nda değil, geçmişin profesyonel düşüncesinde de sıklıkla savunulmuş olan çok amaçlı ("piyasaları açmak" ya da uygun fiyat verme" gibi) tek bir çare arayışının yerine, birbirini güçlendiren farklı kurumları kapsayarak farklı cephelerde eşzamanlı ilerleme sağlamayı hedefleyen bütünleştirilmiş ve çok yönlü bir yaklaşım gerekir.[35]

The Rocky Road to Reform: Adjustment, Income Distribution and Growth in the Developing World (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1993); Jong-Il You ve Ha-Joon Chang, "The Myth of Free Labor Market in Korea", *Contributions to Political Economy 12* (1993); der. Gerry K. Helleiner, *Manufacturing for Export in the Developing World: Problems and Possibilities* (Londra: Routledge, 1995); Kotaro Suzumura, *Competition, Commitment and Welfare* (Oxford: Clarendon Press, 1995); Dani Rodrik, "Understanding Economic Policy Reform", *Journal of Economic Literature 24* (Mart 1996); Jomo K. S. Chen Yun Chung, Brian C. Folk, İrfan ul-Haque, Pasuk Phongpaichit, Batara Simatupang ve Mayuri Taeishi'yle birlikte, *Southeast Asia's Misunderstood Miracle: Industrial Policy and Economic Development in Thailand, Malaysia and Indonesia* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1997); Vinay Bharat-Ram, *The Theory of the Global Firm* (Delhi: Oxford University Press, 1979); Jeffrey Sachs ve Andrew Warner, "Sources of Slow Growth in African Economies", *Harvard Institute for International Development* (Mart 1997); Jong-Il You, "Globalization, Labor Market Flexibility and Korean Labor Reform", *Seoul Journal of Economics 10* (1997); der. Jomo K. S., *Tigers in Trouble: Financial Governance, Liberalisation and Crises in East Asia* (Londra: Zed Books, 1998) ve diğer yazılar. Dani Rodrik kamu müdahalesi, piyasalar ve küresel mübadelenin uygun bileşimini sağlama gereği konusunda kapsamlı bir değerlendirme sunmuştur; bkz. Dani Rodrik, *The New Global Economy and Developing Countries* (1999). Ayrıca bkz. Edmond Malinvaud, Jean-Claude Milleron, Mustaphak Nabli, Amartya Sen, Arjun Sengupta, Nicholas Stern, Joseph E. Stiglitz ve Kotaro Suzumura, *Development Strategy and the Management of the Market Economy* (Oxford: Clarendon Press, 1997).

34. James D. Wolfensohn, "A Proposal for Comprehensive Development Framework", çoğaltılmış metin, Dünya Bankası, 1999. Ayrıca bkz. Joseph E. Stiglitz, "An Agenda for Development in the Twenty-First Century", *Annual World Bank Conference on Development Economics 1997* içinde, der. B. Pleskovi ve J. E. Stiglitz (Washington D.C.: World Bank, 1998).

35. Bu konuda yukarıdaki 1-4. bölümlere bkz.; ayrıca Amartya Sen ve James D.

Daha geniş yaklaşımları "satmak", dar odaklı, "bir kerede bir iş yapma"ya çalışan reformlardan genellikle daha zordur. Bu durum, 1991'de Hindistan'da iktisadi reform ihtiyacını ortaya koyan Manmohan Singh'in güçlü entelektüel liderliğinin, toplumsal fırsatların genişletilmesi üzerinde odaklanmaksızın neden sadece "liberalleşme" üzerinde bu kadar yoğunlaştığını açıklamaya da yardımcı olabilir. Ne var ki, bir yandan "Raj lisansı"nı uygularken devletin gösterdiği aşırı etkinliği azaltmakla, öte yandan, temel eğitim ve diğer toplumsal fırsatların (yetişkin Hintlilerin yarıya yakını hâlâ okuryazar değildir ve gittikçe küreselleşen bir ekonomiye katılamamaktadırlar) sürekli ihmalinde devletin yetersiz etkinliğini ortadan kaldırma arasında çok derin bir bütünleyici ilişki vardır.[36] Bu nedenle, Manmohan bazı temel reformlarla işe başladı ve hayranlık uyandıran bir başarı kazandı.[37] Ve gene de, reformlar Hindistan'da uzun süredir ihmal edilmiş olan toplumsal fırsatların geliştirilmesine ilişkin bir taahhütle birleştirilmiş olsaydı, kazanılan başarı daha büyük olabilirdi.

Piyasaların yaygın kullanımını toplumsal fırsatların geliştirilmesiyle birleştirmek başka türden özgürlükleri de (demokratik haklar, güvenlik garantileri, işbirliği fırsatları vb.) vurgulayan daha kapsayıcı yaklaşımın bir parçası olarak görülmelidir. Bu kitapta, farklı (iktisadi haklar ve yetkiler, demokratik özgürlükler, toplumsal fırsatlar, şeffaflık güvenceleri ve koruyucu güvenlik gibi) araçsal özgürlüklerin saptanması, bunların bütünleyici niteliklerinin yanı sıra ayrı ayrı oynadıkları rollerin kabulünü de temel alır. Eleştiri odağı, söz konusu ülkeye bağlı olarak, o ülkenin belirli deneyimlerinin ışığında değişebilir. Örneğin, Hindistan'da toplumsal fırsatla-

Wolfensohn, "Let's Respect Both Sides of Development Coin", *International Herald Tribune*, 5 Mayıs 1999.

36. Bu konuda bkz. Jean Drèze ve Amartya Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (Delhi: Oxford University Press, 1995). Ayrıca bkz. Amartya Sen, "How is India Doing?", *New York Review of Books 21* (Noel sayısı, 1982); yeni bs. *Social and Economic Development in India: a Reassessment*, der. D. K. Basu ve R. Sissons (Londra: Sage, 1986).

37. Bu bağlamda bkz. Isher Judge Ahluwalia ve I. M. D. Little, der. *India's Economic Reforms and Development: Essays for Manmohan Singh* (Delhi: Oxford University Press, 1998). Ayrıca bkz. Vijay Joshi ve I. M. D. Little, *India's Economic Reforms, 1991-2001* (Delhi: Oxford University Press, 1996).

rın ihmali Çin için geçerli olmayabilecek tarzda bir eleştiri odağı olabilirken, demokratik özgürlüklerin yokluğu Hindistan'dan çok Çin'e uygun düşen bir eleştiri kaynağı olabilir.

G. KARŞILIKLI DAYANIŞMA VE KAMU MALLARI

Piyasa mekanizmasını her iktisadi sorunun en iyi çözümü olarak ele alma eğilimi gösterenler bu mekanizmanın sınırlarının ne olabileceğini araştırmak isteyebilirler. Adalet ve etkinlik kaygılarının ötesine geçme ihtiyacından gelen sorunlar üzerinde yorumlarda bulundum ve bu bağlamda, bunun piyasa mekanizmasını başka kurumsal faaliyetlerle tamamlamayı neden gerektirebileceğini tartışmaya çalıştım. Ancak etkinliği sağlarken bile piyasa mekanizması, zaman zaman, özellikle "kamu malları" dediğimiz şeyin varlığında yeterince etkili olmayabilir.

Piyasa mekanizmasının etkinliğini göstermek için kullanılan standart varsayımlardan biri, her metanın -ve daha genel olarak refahımızın bağımlı olduğu her şeyin- piyasada satın alınabileceği ve satılabileceğidir. Tüm pazarlanabilir (piyasaya sürmek istersek) ve hatta "pazarlanamazlık" denen şeyin dahi refahımız üzerinde kayda değer bir etkisi vardır. Aslında, kişilerin kapasitesine en önemli katkıları sağlayan kimi şeyleri bir tek kişinin mülkiyetine bırakmak tatsız olabilir. Bu durum, özellikle insanların ayrı ayrı değil daha çok *birlikte* tükettikleri kamu mallarını ele aldığımızda geçerlidir.[38]

Bu özellikle çevrenin korunması gibi alanlarda ve aynı zamanda epidemiyoloji ve kamu sağlık hizmetleri için geçerlidir. Sıtmanın yok edilmesi için hazırlanan bir sosyal programdaki kendi payımı ödemeye istekli olabilirim, ancak bu koruma programındaki

38. Kamu malları bakımından söz konusu olan "piyasa yetersizliği"ne ilişkin klasik çözümleme için bkz. Paul A. Samuelson "The Pure Theory of Public Expenditure", *Review of Economics and Statistics 36* (1954) ve "Diagrammatic Exposition of a Pure Theory Public Expenditure", *Review of Economics and Statistics 37* (1955). Ayrıca bkz. Kenneth J. Arrow, "The Organization of Economic Activity: Issues Pertinent to the Choice of Market Versus Non-market Allocation", *Collected Papers of K. J. Arrow* içinde, cilt 2 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983).

kendi payımı "özel mal" biçiminde (bir elma ya da gömlek gibi) satın alamam. Bu (çevrenin sıtmadan arındırılması) birlikte tüketilmesi gereken bir "kamu malı"dır. Aslında, yaşadığım yerde sıtmadan arındırılmış bir çevreyi bir ölçüde örgütlemeyi başarırsam, komşum da, herhangi bir yerden "satın almak" zorunda kalmaksızın sıtmadan arındırılmış bir çevreye sahip olacaktır.[39]

Piyasa mekanizmasının mantığı kamu mallarından (sıtmadan arındırılmış çevre gibi) çok, özel mallara (elmalar ya da gömlekler gibi) uygundur ve özel piyasaların besleyebileceği noktanın ötesine geçerek kamu mallarına ilişkin hükümler getirilmesine uygun bir durum olabilir.[40] Piyasa mekanizmasının sınırlı etki alanıyla ilgili tamamen benzer görüşler, söz konusu düzenlemelerin bir kamu malı formunu alabildiği yerde diğer çeşitli ve önemli alanlara da uygulanabilir. Savunma, denetleme ve çevrenin korunması bu türden akıl yürütmenin uygulandığı bazı alanlardır.

Karma durumlar da vardır. Örneğin, bir kişinin eğitimden sağlayabileceği kazanımları aşabilen temel eğitimin topluluğa sağladığı ortak faydalar veri alındığında, temel eğitim bir kamu malı bileşenine de sahip olabilir (ve yarı kamusal bir mal olarak görülebilir). Eğitim gören kişiler, kuşkusuz, bundan yararlanırlar, ancak buna ek olarak bir bölgede eğitimin ve okuryazarlığın yaygınlaşması top-

39. Sağlık hizmetlerinde yaşanan belirsizliğin doğası, tıp ve sağlık hizmetleri alanında piyasa ayırımını sorunsal haline getiren bir başka konudur. Bu konuda bkz. Kenneth J. Arrow, "Uncertainty and Welfare Economics of Health Care", *American Economic Review 53* (1963). Sağlık hizmetleri alanında kamu etkinliğinin karşılaştırmalı yararları Samuelson'ın yanı sıra Arrow tarafından da ele alınan konularla yakından ilişkilidir (bkz. önceki not); bu konuda bkz. Jean Drèze ve Amartya Sen, *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989). Ayrıca bkz. Judith Tendler, *Good Government in the Topics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997).

40. Konuya ilişkin yazın oldukça geniştir ve bazı katkılar kamu malları ve ilgili konular sorunsalıyla ilgilenmeyi gerektiren kurumsal çeşitlilikler üzerinde yoğunlaşırken, diğerleri uzlaşmaların ve muvazaalı işlemlerin maliyetlerini dikkate aldıktan sonra, "etkinlik"in yeniden tanımlanması üzerinde yoğunlaşmıştır. Sadece geleneksel piyasalara güvenmenin ötesinde kurumsal güçlenme ihtiyacı, amaç geleneksel piyasaların fiilen kazanabilecekleri şeyin ötesine geçmekse, yeniden yapılan bu tanımlamanın dışında yer alamaz. Bu geniş yazın kapsamında tartışılan çeşitli konulara ilişkin aydınlatıcı bir değerlendirme için bkz. Andreas Papandreou, *Externality and Institutions* (Oxford: Clarendon Press, 1994).

lumsal değişimi (hatta 8. ve 9. bölümlerde daha bütünlüklü biçimde tartışılacağı gibi, doğurganlık ve ölüm oranlarının azaltılmasını) kolaylaştırabilir ve aynı zamanda başkalarının da yararlanacağı iktisadi gelişmenin güçlenmesine yardımcı olabilir. Bu hizmetlerin etki alanı müşterek faaliyetler ve devletin ya da yerel otoritelerin düzenlemelerini gerektirebilir. Aslında devletler bütün dünyada temel eğitimin yaygınlaşmasında genellikle önemli bir rol oynamıştır. Günümüzün zengin ülkelerinin (hem Batı'da hem de Japonya ve Doğu Asya'nın geri kalanında) tarihinde okuryazarlığın hızlı artışı, kamusal eğitimin sağladığı ortak kamusal yararların yanı sıra, bu eğitimin düşük maliyeti sayesinde gerçekleşmiştir.

Bu bağlamda bazı piyasa savunucularının, gelişmekte olan ülkelere, temel eğitim için bile tamamen serbest piyasaya güvenmeleri gerektiğini bir tavsiye olarak önermeleri -böylelikle geçmişte Avrupa, Kuzey Amerika, Japonya ve Doğu Asya'da okuryazarlığın hızla yayılmasında önemli olan eğitimsel büyüme sürecini saklamaları- oldukça dikkate değer. Adam Smith'in sözde izleyicileri onun konuya ilişkin yazılarından, eğitim alanında kamu harcamalarının yetersizliği nedeniyle uğradığı düş kırıklığı dahil, bir şeyler öğrenebilirler:

> Çok küçük bir masrafla kamu, halkın neredeyse tamamının en temel düzeyde eğitim görme ihtiyacını kolaylaştırabilir, teşvik edebilir ve hatta bu ihtiyacı dayatabilir.[41]

Piyasa mekanizmasının ötesine geçen "kamu malları" görüşü, temel kapasite için ihtiyaç olan, temel sağlık hizmetleri ve temel eğitim fırsatları gibi toplumsal koşulların tamamlanmasını sağlar. Böylece etkinlik kaygıları, temel eğitim, sağlık imkânları ve diğer kamusal (ya da yarı kamusal) malların temininde destekleyici kamu yardımı sağlayarak adalet tezini tamamlar.

41. Smith, *Wealth of Nations* (1976 Campbell and Skinner baskısı), c. 1, kitap 2, s. 27 ve cilt 5, kitap 1, s. 785.

Bu görüşler, iktisadi kalkınma ve toplumsal değişim açısından büyük önem taşıyan alanlarda kamu harcamaları için uygun gerekçeler sağlarken, gene aynı bağlamda ele alınması gereken karşıt görüşler vardır. Planlanan harcama miktarına bağlı olarak oldukça büyük olabilen kamu harcamalarının mali yükü bir sorundur. Bütçe açıkları ve enflasyon (ve genel olarak "makroekonomik istikrarsızlık") korkusu çağdaş iktisadi siyaset tartışmalarının yakasını bırakmaz ve aslında bu çok ciddi bir sorundur. Bir diğer sorun teşvikler ve bir kamu desteği sisteminin inisiyatifi önleyebilecek ve bireysel çabaları bozabilecek etkileridir. Her iki sorun da -mali tutumluluk ihtiyacı ve teşviklerin önemi- büyük bir ilgiyi hak eder. İkincisiyle başlayacak, mali yük ve sonuçlarını daha sonra ele alacağım.[42]

Saf anlamda her aktarım -gelirin yeniden paylaşımı ve parasız bir kamu hizmeti- ekonominin teşvik sistemi üzerinde potansiyel bir etki yaratabilir. Örneğin, cömertçe uygulanan bir işsizlik sigortası işsizin iş bulma azmini zayıflatabilir ve Avrupa'da da fiilen böyle olmuştur. Bu sigorta türü için öne sürülen adalet görüşü veri alındığında potansiyel çatışmanın gerçek ve niceliksel olarak temel olduğu kanıtlanırsa, burada çözümü zor bir sorun ortaya çıkabilir. Ne var ki, çeşitli nedenlerden ötürü iş arandığı için -sadece gelir elde etmek için değil- ücret kaybının kamu desteğiyle kısmen karşılanması aslında bazen sanıldığı gibi iş arama isteğini ortadan kaldıran bir uygulama olarak görülmeyebilir. Aslında işsizlik sigortasının iş bulma isteğini engelleyen etkilerinin kapsamı ve büyüklüğü çok açık değildir. Bununla birlikte, ters teşvik etkilerinin fiilen ne kadar güçlü olabileceğini, adalet ve etkinlik arasında uygun bir denge seçimini de kapsayacak şekilde bu önemli kamu siyaseti me-

42. Bkz. Amartya Sen, "Social Commitment and Democracy: The Demands of Equity and Financial Conservatism", *Living as Equals*, der. Paul Baker (Oxford: Oxford University Press, 1996) ve ayrıca bkz. "Human Development and Financial Conservatism", 17 Kasım 1995'te Asya Kalkınma Bankası'nın düzenlediği Uluslararası İnsani Kaynakları Geliştirme Konferansı'nda yapılan konuşma, daha sonra *World Development, 1998* içinde yayımlandı. İzleyen tartışmalar için bu metinlere bkz.

selelerinin kamusal düzeyde tartışılmasını kolaylaştırmak için saptamak bir ampirik inceleme konusudur.

Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda işsizlik sigortası uygulaması genellikle çok azdır. Ancak teşvik sorunu bu yüzden ortadan kalkmış değildir. Parasız sağlık hizmetleri ya da parasız eğitim imkânları söz konusu olduğunda, (1) alıcıların bu hizmetlere olan ihtiyaçlarının boyutu ve (2) kişinin bu hizmetlerin ücretini ödeyebilme (ve bunu karşılıksız kamu imkânlarının yokluğunda yapabilme) boyutu bakımından sorunlar çıkabilir. Bu temel toplumsal imkânlardan (tıbbi bakım, eğitim vb.) yararlanma hakkına devredilemez bir yurttaşlık hakkı olarak sahip olan kişiler, bu sorgulama tipini yanlış bulma, hatta bunu çağdaş bir "toplum"un normatif ilkelerinin tehlikeli biçimde inkârı olarak görme eğiliminde olacaklardır. Bu konum bir noktaya kadar kesinlikle savunulabilir, ancak iktisadi kaynakların sınırlı olduğu dikkate alındığında, burada ön-iktisadi "toplumsal" bir ilke gerekçe gösterilerek toptan ihmal edilemeyecek ciddi seçenekler vardır. Gene de teşvik sorununu ele almak gerekir, çünkü bir toplumun sağlayabileceği toplumsal destek *boyutu* kısmen maliyetlere ve teşviklere bağlı olmak durumundadır.

I. TEŞVİKLER, KAPASİTELER VE İŞLEVLER

Teşviklerin oluşturduğu temel sorunun bütünüyle üstesinden gelmek zordur. Genelde, hem yoksunluğun saptanmasını sağlayan, hem de -kamu desteğinin temeli olarak kullanıldığında- teşvik etkilerine yol açmayacak bazı göstergeler aramak tamamen umutsuz bir çabadır. Ne var ki teşvik etkilerinin boyutu kullanılan ölçütlerin doğasına ve formuna göre değişebilir.

Bu çalışmada yoksulluk çözümlemesinin bildirişimsel odağı dikkatin, düşük gelirden temel kapasitelerden yoksunluğa yöneltilmesini gerektirmiştir. Bu değişikliğin merkezinde yer alan görüş stratejik olmaktan çok temeldir. Kapasite yoksunluğunun bir dezavantaj kriteri olarak gelir azlığından daha önemli olduğunu, çünkü gelirin sadece araçsal olarak önemli olduğunu ve gelirden yoksun-

luğun taşıdığı değerin pek çok toplumsal ve iktisadi durumda sınırlı olduğunu öne sürdüm. Bu görüş şimdi, kapasite yoksunluğu üzerinde odaklanmanın, bir aktarım (transfer) ve subvansiyon ölçütü olarak gelir düşüklüğüyle çalışmaya kıyasla teşvik çarpıtmalarının önlenmesi bakımından bazı avantajlara sahip olduğu öne sürülerek tamamlanabilir. Bu araçsal görüş, sadece kapasiteleri odağa yerleştirmenin temel sebebine eklenir.

Kapasitelerin değerlendirilmesine, esas olarak bir kişinin temel işlevlerinin gözlemlenmesi temelinde başlamak ve eksiklikleri bildirişimle tamamlamak gerekir. Burada bir sıçrama vardır (işlevlerden kapasitelere), ancak bunun büyük bir sıçrama olması gerekmez, zira fiili işlevlerin değerlendirilmesi bir kişinin sahip olduğu seçeneklere nasıl değer verdiğini saptamanın bir yoludur. Bir kişi erken ölür ya da acı veren, hayatını tehdit eden bir hastalık çekerse, o kişinin bir kapasite sorunu olduğu sonucuna varmak genellikle geçerli olacaktır.

Bu yaklaşım bazı durumlarda elbette doğru olmayacaktır. Sözgelimi, kişi intihar edebilir. Ya da zorunluluk yüzünden değil de oruç tutmaya karar verdiği için aç kalabilir. Ancak bunlar görece nadir vakalardır ve tamamlayıcı bildirişim temelinde çözümlenebilir. Bu bildirişim, oruç tutma durumunda dini uygulamalarla ya da siyasal stratejilerle ya da oruç tutmaya ilişkin başka sebeplerle ilgili olacaktır. İlke olarak, kişinin kapasitesini değerlendirmek için seçilmiş işlevlerin ötesine geçmek doğrudur, ancak bu işlevlerin ne kadar ötesine geçilebileceği koşullara bağlı olacaktır. Diğer siyasetler gibi, kamu siyaseti de mümkün olanı uygulama sanatıdır ve teorik içgörüleri pratik uygulanabilirliğin gerçekçi biçimde okunmasıyla birleştirmek bakımından bu noktanın akılda tutulması gerekir. Ancak özellikle vurgulanması gereken şudur ki, bildirişimsel odağın işlevlerle (uzun yaşama, sağlıklı olma, okuryazarlık vb.) sınırlanması halinde, yoksunluk konusunda tek başına gelir istatistiklerinden sağlayabileceğimizden daha öğretici bir ölçü ediniriz.

Kuşkusuz bazı işlev kazanımı türlerini gözlemlemek bakımından da sorunlar vardır. Ancak bazı temel ve basit kazanımlar doğrudan gözleme daha uygundur ve çoğu kez yoksunluk karşıtı siya-

setlere yeterince yararlı bildirişimsel temel sağlar. Okuma yazma kampanyaları, hastane hizmetleri ve beslenme katkısı için duyulan ihtiyacı görmenin bildirişimsel temelinin özellikle belirsiz olması gerekmez.[43] Ayrıca bu ihtiyaçlar ve engeller stratejik saptırmaya düşük gelir engeli kadar açık olmayabilir, çünkü özellikle gelişmekte olan ülkelerin çoğunda geliri gizlemek genellikle kolaydır. İnsanlara sadece yoksul oldukları için hükümet yardımı yapılması halinde (gelirlerini aşan sağlık hizmetleri, eğitim gibi imkânların karşılanması için) önemli bir bildirişimsel maniplasyon ihtimali vardır. İşlevleri ve kapasiteleri (bu çalışmada geniş çapta kullanılan) odağa almak, uygun teşvikleri bulmanın zorluklarını azaltma eğilimi gösterir. Neden böyledir?

Birincisi, insanlar taktik gerekçelerle eğitimi reddedecek, hastalıkları ya da yetersiz beslenmeyi sürdürecek kadar kararsız olabilirler. Akıl yürütme ve seçme öncelikleri bu temel yoksunlukların kasıtlı olarak geliştirilmesini engellemeye yönelir. Kuşkusuz istisnalar vardır. Ailenin daha fazla beslenme yardımı alabilmesi için (hane tayını biçiminde) kendi çocuklarından birini aç bırakan, böylece çocuklarına yemek fişi muamelesi yapan ana babalara ilişkin zaman zaman ortaya çıkan raporlar, açlığı önleme deneyimlerine ilişkin en rahatsız edici değerlendirmeler arasında yer alır.[44] Ancak genel olarak bakıldığında, insanları yetersiz beslenme durumunda ya da tedavisiz ya da okuryazar olmama halinde tutan bu türden teşvik edici etkiler, kolayca tahmin edilecek sebeplerden ötürü görece nadirdir.

İkincisi, bazı işlevsel yoksunlukların temelini oluşturan nedensel etkenler gelir yoksunluğundan çok daha derinlere gidebilir ve

43. Yetersiz beslenmenin, kuşkusuz, pek çok karmaşık yönü vardır. Bu konuda şu yazılara bkz. der. S. R. Osmani, *Nutrition and Poverty* (Oxford: Clarendon Press, 1992). Beslenme yoksunluğunun bazı yönleri diğerlerinden daha kolay gözlemlenebilir.

44. Konuya ilişkin bir tartışma için bkz. Jean Drèze ve Amartya Sen, *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989), bölüm 7 (özellikle s. 109-13). Ampirik gözlemler için bkz. T. Nash, "Report on Activities of the Child Feeding Centre in Korem", çoğaltılmış metin (Londra: Save the Children Fund, 1986) ve J. Borton ve J. Shoham, "Experiences of Non-governmental Organisations in Targeting of Emergency Food Aid", çoğaltılmış metin, London School of Hygiene and Tropical Medicine'da yapılan atölye çalışmasının 1989 tarihli raporu.

saf anlamda taktik sebeplerden ötürü ayarlama yapmak çok zor olabilir. Örneğin, fiziksel sakatlıklar, yaşlılık, toplumsal cinsiyet özellikleri vb. kapasite engellerinin özellikle ciddi kaynaklarıdır, çünkü ilgili kişilerin denetimini aşarlar. Ve aynı sebepten ötürü, ayarlanabilir özellikte olan bir yöntem uygulandığında teşvik edici saptırmalara açık değildirler. Sübvansiyonların bu özellikleri hedef alması halinde teşvik edici saptırmalar sınırlanır.

Üçüncüsü, bir ölçüde daha kapsamlı bir sorundur. Buna göre, bizzat alıcılar kazanılan işlevlere ve kapasitelere (ve bunlarla birlikte gelen yaşam kalitesine) sadece daha fazla para kazanmayı aşan bir ilgi gösterme eğilimindedirler ve bu durumda bireylerin karar almalarına yol açan kaygılara daha yakın değişkenlere göre yapılan kamu siyaseti değerlendirmesi kişisel kararları seçme aygıtları olarak kullanabilir. Bu sorun kamusal yardımın sağlanmasında özseçimin, açlık yardımlarında sık sık görüldüğü gibi yapılan işin ve gösterilen çabanın gerekleriyle birlikte kullanılmasıyla ilişkilidir. Geniş çapta kullanılan bir kamu yardımı formu oluşturan açık iş (bir ölçüde düşük ücretli) fırsatlarını, sadece makul ölçülerde zor bir iş yapmaya istekli olacak ölçüde yoksul ve şiddetle paraya ihtiyacı olanlar gönüllü olarak değerlendireceklerdir.[45] Bu tip hedefleme açlığın önlenmesinde çok başarılı biçimde kullanılmıştır ve sakatlığı olmayan yoksun nüfusun ekonomik fırsatlarının artırılmasında daha geniş bir rol oynayabilir.[46] Bu yaklaşımın mantığı,

45. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989). Ayrıca bkz. Timothy Besley ve Stephen Coate, "Workfare Versus Welfare: Incentive Arguments for Work Requirements in Poverty, Alleviation Programs", *American Economic Review 82* (1992); Joachim von Braun, Tesfaye Teklu ve Patrick Webb, "The Targeting Aspects of Public Works Schemes: Experiences in Africa", ve Martin Ravallion ve Gaurav Datt, "Is Targeting Through a Work Requirement Efficient? Some Evidence from Rural India", her ikisi de *Public Spending and the Poor: Theory and Evidence* içinde, der. Dominique van de Walle ve Kimberly Nead (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1955). Ayrıca bkz. Joachim von Braun, Tesfaye Teklu ve Patrick Webb, *Famine in Africa: Causes, Responses and Prevention* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1998).

46. Bu, çok yaşlı, çok hasta ya da ağır bir sakatlığı olanların bu yöntemle çalışmalarına yardımcı olmaz, ancak daha önce de belirtildiği gibi, bu insanlar kapasite engelleri bakımından kolayca saptanabilirler ve başka -ek- programlarla desteklenebilirler. Bu türden ek programlara ilişkin olasılık ve fiili deneyimlere ilişkin bir tartışma için bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989).

potansiyel alıcı seçeneklerinin, kazanılan gelirin azamileştirilmesinden daha geniş kaygılarla yönlendirilmesi olgusunda yatar. Bireyler kapsamlı (ek gelirden yararlanmanın yanı sıra gösterilen çabanın insani maliyetini kapsayan) fırsatlar üzerinde daha fazla odaklanacakları için, oluşturulan kamu siyaseti bu daha geniş kapsamlı kaygının zekice kullanılmasını sağlayabilir.

Dördüncüsü, dikkatin düşük kişisel gelirlerden tekrar kapasite engellerine yöneltilmesi, sağlık hizmetleri ve eğitim programları gibi imkânların doğrudan kamu tarafından karşılanmasını daha fazla vurgulayan bir duruma işaret eder.[47] Bu hizmetler genellikle değiştirilemez ve satılamazdır ve bunlara fiilen ihtiyacı olmayan bir kişi için kullanılmazlar. Bu türden uygulamalar "birbirini destekleyen" bir yapıdadır.[48] Ve kapasite yönelimli uygulamanın bu özelliği teşvik edici saptırmaların alanını daraltarak hedeflemeyi kolaylaştırır.

İ. HEDEFLEME VE OLANAKLARIN SINANMASI

Ne var ki, bu avantajlara rağmen, düşük gelirden çok kapasite engellerini hedefleme kararı potansiyel alıcıların ekonomik yoksulluğunu saptama ihtiyacını tek başına ortadan kaldırmaz, çünkü kamusal hizmetlerin *nasıl* paylaştırılacağı da ayrı bir sorun oluşturur. Özellikle kamu hizmetlerinin ödeme yeteneğine göre yerine getirilmesi sorunu vardır. Bu da potansiyel alıcının gelirini belirleme ihtiyacını yeniden gündeme getirir.

Kamu hizmetlerinin sağlanması bütün dünyada giderek olanakları sınama yönünde gelişmiştir. Bu durumu en azından ilke düzeyinde anlamak kolaydır. Bu, mali yükü azaltır ve göreli bolluk sağ-

47. Bu konuda bkz. Sudhir Anand ve Martin Ravallion, "Human Development in Poor Countries: Do Incomes Matter?", *Journal of Economic Perspectives* 7 (1993). Ayrıca bkz. der. Keith Griffin ve John Knight, *Human Development and the International Development Strategy for the 1990s* (Londra: Macmillan, 1990). Açlığın özgül bağlamında, ayrıca bkz. Alex de Waal, *Famines That Kill: Darfur 1984-1985* (Oxford: Clarendon Press, 1989).
48. Bkz. Amartya Sen, *On Economic Inequalty* (1973), s. 78-9.

lanan faydayı karşılayabiliyorsa (ya da maliyetlere önemli bir katkı sağlayabiliyorsa), aynı miktardaki kamu fonu ekonomik bakımdan yoksul olanları kapsayacak şekilde daha fazla esnetilebilir. Daha zor olan, olanakların ters etkilere yol açmaksızın kabul edilebilir doğrulukla ve etkin biçimde sınanmasıdır.

Olanakların sınanması temelinde sağlık hizmeti ya da eğitimin sağlanmasında iki ayrı teşvik sorunu arasında belirgin bir ayırım yapmamız gerekir. Bu ayırım, (1) kişinin kapasite engeliyle (sözgelimi fiziksel hastalığı) ve (2) ekonomik koşullarıyla (ve ödeme yeteneğiyle) ilgili bildirişime göre yapılır. Birinci sorun söz konusu olduğu ölçüde sağlanan yardımın biçimi ve oluşumu önemli bir farklılık yaratabilir. Daha önce de tartıştığımız gibi, toplumsal destek özgül bir ihtiyacın doğrudan teşhisi temelinde verildiğinde (sözgelimi bir kişinin belirli bir hastalıktan mustarip olduğunun saptanmasından sonra) ve bu destek özgül ve aktarılamaz hizmetler biçiminde parasız olarak sağlandığında (bu hastalığın tıbbi tedavisi gibi) birinci türün bildirişimsel olarak saptırılma ihtimali önemli ölçüde azaltılacaktır. Burada tıbbi tedavinin finanse edilmesi için para sağlamanın tam tersi bir durum söz konusudur ve daha doğrudan incelemeyi gerektirir. Bu değerlendirmede, sağlık hizmeti ve okul eğitimi gibi doğrudan hizmet programları istismara fazla açık değildir.

Ancak ikinci sorun tamamen farklıdır. Amaç, hizmetin karşılığını ödeyebilecek durumda olanlara değil de yoksullara parasız hizmet sağlamak ise, kişinin ekonomik koşullarının denetlenmesi gibi ek bir sorun vardır. Bu konu, özellikle gelir ve servetle ilgili bilgilere ulaşmanın zor olduğu ülkelerde sorunsal olabilir. Tedavi masraflarını karşılamak için olanak sınaması yapılmaksızın kapasite engelini hedefleyen Avrupa formülü genel bir ulusal sağlık hizmeti -tıbbi hizmetlere ihtiyacı olan herkese açık- formunu alma eğilimi göstermiştir. Bu uygulama bildirişimsel görevi kolaylaştırır, ancak zengin-yoksul ayrımını dikkate almaz. Amerikan Medicaid'i (ABD'de sağlık yardımı sistemi --çn.) her ikisini de (daha mütevazı bir düzeyde) hedefler ve her iki bildirişimsel zorlukla da başa çıkmak durumundadır.

Potansiyel yararlanıcılar aynı zamanda etkinliğin eyleyenleri oldukları için "hedefleme" sanatı, olanak sınamanın bazı savunucularının düşündükleri kadar basit değildir. Genelde ince ayarlı hedeflemenin ve özelde olanak sınamanın kapsadığı sorunları dikkate almak, özellikle bu türden hedefleme ilkede güçlü ve ikna edici olduğu için önemlidir. Belirsiz hedefleme girişimlerinden kaynaklanabilen olası çarpıtmalar şunları içerir:[49]

1) *Bildirişimsel saptırma*: Mali koşullarını olduğundan daha yetersiz gösteren "dolandırıcılar"ı yakalamaya çalışan her siyasal sistem zaman zaman hatalar yapar ve bazı sahici vakaları diskalifiye eder. Bu durum, kuşkusuz, uygulamadan yararlanmaya (belirlenen yardımları almaya) hak kazananların cesaretini kıracaktır. Bildirişimsel asimetrisi veri alındığında, yardımlara hak kazanan dürüst kişileri riske sokmaksızın dolandırıcılığı ortadan kaldırmak mümkün değildir.[50] Muhtaç olanların arasına muhtaç olmayanların karışmasına yol açan "1. tip" hatayı ortadan kaldırmaya çalışırken, listelenen muhtaçlar arasına gerçekten muhtaç bazı insanların katılmamasına yol açan "2. tip" ciddi hataların yapılması da çok muhtemeldir.

2) *Özendirme saptırması*: Bildirişimsel saptırma bir tarif sunar, ancak temeldeki gerçek ekonomik durumu tek başına değiştirmez. Ancak hedeflenen destek insanların ekonomik davranışlarını *da* etkileyebilir. Örneğin, kişinin fazla kazanması halinde, desteği kaybetme beklentisi iktisadi faaliyetler için bir caydırıcı olabilir. Destek için gerekli niteliğin kişinin iktisadi davranışını değiştirerek serbestçe ayarlanabilen bir değişkeni (gelir gibi) temel alması halinde, bazı önemli saptırıcı değişikliklerin olmasını beklemek doğal olacaktır. Davranış değişikliklerinin *sosyal* maliyetleri, diğer şeylerin yanı sıra, vazgeçilen iktisadi faaliyetlerin vereceği ürünlerin kaybını kapsamalıdır.

49. Bu sorunlar 1992'de Dünya Bankası Kalkınma İktisadı Yıllık Konferansı'nda yaptığım açılış konuşmasında daha bütünlüklü biçimde tartışılmaktadır. Bkz. Van de Walle ve Nead, *Public Spending and the Poor* (1995). Ayrıca bkz. bu aydınlatıcı kitaptaki diğer makaleler.

50. Asimetrik bildirişimi belirleyen genel sorunlar için bkz. George A. Akerlof, *An Economic Theorist's Book of Tales* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

3) *Faydasızlık ve utanç*: Yoksul olduğu saptanan bir kişiye gerekli olan (kendilerini tam olarak geçindiremeyen kişiler için özel bir bağış olarak görülen) destek sistemi başkalarının o kişiye olan saygısının yanı sıra kişinin özsaygısı üzerinde de bir etki yaratacaktır. Bu, yardım arayışını saptırabilir, ama aynı zamanda utanç duygusuna yol açan -ve utandıran- doğrudan maliyetler ve kayıplar vardır. Özsaygı meselesi siyasal liderler tarafından genellikle marjinal bir sorun gibi görüldüğü (oldukça "lüks" bir kaygı olarak düşünüldüğü) için, John Rawls'ın, özsaygının hakkaniyet olarak adalet teorisinin üzerinde yoğunlaştığı "belki de en önemli temel yarar" olduğu görüşüne gönderme yapma özgürlüğümü kullanıyorum.[51]

4) *İdari maliyetler, özel hayatın ihlali ve yozlaşma:* Hedefleme işlemi -hem kaynak harcamaları hem de bürokratik gecikmeler biçiminde- önemli idari maliyetleri ve yaygın bir açığa çıkarma, soruşturma ve yönlendirme ihtiyacı yüzünden bireysel mahremiyet ve özerklik kayıplarına sebep olabilir. Ayrıca başvuru yapanların karşısında bürokrasinin yetkili kıldığı kişilerin yararlandığı asimetrik iktidarın sosyal maliyetleri vardır. Ve burada daha büyük bir yozlaşma ihtimalinin de var olduğunu belirtmek gerekir, çünkü bir hedefleme sistemindeki yetkililer yardımları verme konusunda yetkilidirler. Kişiler bu yardımı almak için süreci kolaylaştırıcı bir ödeme yapmaya istekli olabilirler.

5) *Siyasal sürdürülebilirlik ve kalite*: Hedeflenen sosyal destekten yararlananlar genellikle siyasal bakımdan zayıf kişilerdir ve programların uygulanmasını siyasal olarak zorlamak ya da sunulan hizmetlerin kalitesini korumak için gerekli nüfuzdan yoksun olabilirler. Birleşik Devletler'de bu kaygı, sadece en yoksullarla sınırlı olarak hedeflenmiş programlardan çok daha geniş destek sağlayacak "evrensel" programlar oluşturmak için öne sürülen ve çok iyi bilinen bazı tezlerin temelini oluşturmuştur.[52] Bu

51. Bkz. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971), s. 440-6. Rawls kurumsal düzenlemelerin ve kamu siyasetlerinin "özsaygının toplumsal temelleri"ni nasıl etkileyebildiğini tartışır.

52. Bkz. özellikle William J. Wilson, *The Truly Disadvantaged* (Chicago: University of Chicago Press, 1987); der. Christopher Jencks ve Paul E. Peterson, *The*

tezin bir kısmını yoksul ülkelerle de ilişkilendirmek mümkündür.

Bu zorlukların ana hatlarıyla belirtilmesi hedeflemenin anlamsız olduğunu ya da daima sorunsal oluşturduğunu öne sürmek değil, sadece basit bir azami hedefleme tezine ters düşen kaygıların varlığına işaret etmektir. Hedefleme aslında bir *sonuç* değil, bir *girişim*dir. *Başarılı biçimde* hedeflenen neticeler doğru olsa da, bundan, hedeflenen programlar formundaki girişimlerin kesinlikle bu neticeleri vereceği sonucu çıkmaz. Olanakların sınanması ve hedefleme yakın zamanda kamusal çevrelerde büyük bir zemin kazandığı için (oldukça temel bir mantığa dayanarak) önerilen siyasetin karışıklığını ve teşvik edici olmayan etkilerini vurgulamak da gerekir.

İ. EYLEYEN VE BİLDİRİŞİMSEL TEMEL

Olanakların test edilmesini çok genel tezleri temel alarak genelde onaylamaya ya da genelde reddetmeye çalışmak oldukça umutsuz bir girişim olacaktır ve önceki tartışmanın uygunluğu esas olarak olanakların ince ayarlı bir yaklaşımla test edilmesini savunan tezlerle yana yana var olan karşıt tezlere işaret edilmesinde yatar. Pratikte, bu alanda da (diğer pek çok alanda olduğu gibi) uzlaşmalara varılması gerekecektir. Bu türden genel bir çerçeve içinde, optimum bir uzlaşma için belirli bir "formül" aramak yanlış olacaktır. Doğru yaklaşım, çevreleyen koşullara -hem sunulan kamu hizmetlerinin doğası hem de bunların sunulduğu toplumun özelliklerine- duyarlı olmayı gerektirir. İkincisinin, bireysel seçimleri ve teşvikleri etkileyen farklı türden davranışsal değerlerin savunusunu kapsaması gerekir.

Urban Underclass (Washington D.C.: Brookings Institution, 1991); Theda Skocpol, *Protecting Soldiers and Mothers: The Politics of Social Provision in the United States, 1870-1920* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991). Bu tezle ilk kez (diğer pek çokları gibi) 1971'de London School of Economics'te Terence (W. M.) Gorman'la yaptığım bir konuşma sırasında karşılaştım. Gorman'ın bu konuda hiçbir şey yazmadığına inanmıyorum.

Ne var ki, burada yüzleşilen temel sorunlar bu kitabın temel yaklaşımı için genel bir önem taşır ve hem (insanları sabreden olarak değil daha çok eyleyenler olarak görmek suretiyle) eyleyenin önemi, hem de (sadece gelir yoksulluğundan çok) kapasite yoksunluğu üzerinde bildirişimsel odaklanmayı gerektirir. Birinci sorun bu kitap boyunca üzerinde durulan, insanları hareketsiz sabredenler olarak değil daha çok eyleyenler -hatta yararlananlar- olarak görme gereğiyle ilişkilidir. "Hedefleme"ye konu olanlar faal kişilerdir ve onların eylemleri (yukarıda tartışılan sebeplerden ötürü) hedefleme-kazanımlarını hedefleme-girişimlerinden tamamen farklı kılabilir.

İkinci sorun hedeflemenin bildirişimsel yönleriyle ilişkilidir; bunlar seçilen paylaşım sistemine uygun özelliklerin saptanabilirliğini kapsar. Burada dikkatin sadece gelir yoksulluğundan kapasite yoksunluğuna kaydırılması saptanabilirlik görevine yardımcı olur. Olanakların test edilmesi hâlâ gelirlerin ve ödeme yeteneğinin saptanabilir olmasını gerektirirken, kapasite engelinin doğrudan teşhisi (hasta olmak ya da okuryazar olmamak gibi) uygulamanın öteki bölümüne yardımcı olur. Bu, kamusal imkânların sağlanmasıyla ilgili bildirişimsel görevin bir parçası, hem de önemli bir parçasıdır.

J. MALİ MUHAFAZAKÂRLIK VE BÜTÜNLEŞTİRME GEREĞİ

Şimdi, son on yıllarda bütün dünyada büyük ilgi gören mali tutumluluk konusuna geliyorum. Maliyede muhafazakârlık talepleri artık çok güçlüdür, çünkü aşırı enflasyonun ve istikrarsızlığın bozucu etkileri geniş çapta incelenmekte ve tartışılmaktadır. Aslında maliye, muhafazakârlığın belirgin biçimde yararlı olduğu bir konudur ve bu alandaki tutumluluk kolayca muhafazakârlık formunu alabilir. Ancak hangi mali muhafazakârlığın talep edildiği ve talebin nedeni konusunda açık olmamız gerekir.

Mali muhafazakârlığın can alıcı noktası, retorik çok cazip olsa da, "kişinin kendi imkânlarıyla yaşama"sının ilk bakışta dikkati çe-

ken yararı değildir. Bay Micawber'in Charles Dickens'ın *David Copperfield*'inde gayet etkileyici biçimde söylediği gibi: "Yıllık gelir yirmi pound, yıllık harcama on dokuz, sonuç mutluluk. Yıllık gelir yirmi pound, yıllık harcama yirmi pound'dan fazla, sonuç sefalet." Kişisel ödeme gücüyle analoji, belki de en etkileyicisi Margaret Thatcher olan pek çok mali muhafazakâr tarafından güçlü biçimde kullanılmıştır. Ne var ki bu görüş açık bir devlet siyaseti kuralı oluşturmaz. Bay Micawber'in aksine, bir devlet, borçlanarak ya da başka araçlarla kazandığından daha fazla harcamaya devam *edebilir*. Aslında, neredeyse her devlet hemen her zaman bunu yapar.

Esas sorun, bunun yapılıp yapılamayacağı değil (kesinlikle yapılabilir), aşırı mali harcamaların yaratacağı *etkilerin* ne olabileceğidir. Bu nedenle yüz yüze gelinen temel sorun, özellikle ciddi enflasyoner baskının yokluğunda, zaman zaman "makroekonomik istikrar" denilen şeyin sonuç olarak ortaya çıkan önemidir. Mali muhafazakârlık vakası, büyük ölçüde, fiyat istikrarının taşıdığı önemi ve mali müsamaha ya da sorumsuzluğun bu istikrarı derin biçimde tehdit edebileceğini kabul etmekte yatar.

Enflasyonun zararlı etkileri hakkında elimizdeki bulgular nelerdir? Bu alanda yaşanan uluslararası deneyimlere ilişkin güçlü bir eleştirel incelemede Michael Bruno şunu kaydeder: "Ilımlı enflasyona (yıllık % 20-40 fiyat artışı) ilişkin kayıt altına alınan çeşitli olaylar ve daha yüksek enflasyon oranlarına ilişkin pek çok örnek (yüksek sayılardadır) yüksek enflasyonun büyüme üzerinde olumsuz etkilere yol açtığını gösterir." Ve "tam tersine, kümülatif bulgular yüksek enflasyondan sert stabilizasyona geçişin kısa hatta orta vadede çok güçlü ve olumlu büyüme etkilerini beraberinde getirdiğini ortaya koyar."[53]

Bu görüşlerden siyasal sonuç çıkarmak biraz incelik gerektirir. Bruno'nun bir diğer bulgusu şudur: "Enflasyonun büyüme üzerindeki etkileri düşük enflasyon oranlarında (yıllık % 15-20'den az) görülmez." Bruno, devamla şu soruyu sorar: "Özellikle, *beklenen*

53. Michael Bruno, "Inflation, Growth and Monetary Control: Non-linear Lessons from Crisis and Recovery", Paolo Baffi Konferansı (Roma: Bank of Italy, 1996). Ayrıca bkz. gene Bruno'nun, *Crisis, Stabilization, and Economic Reform*'u (Oxford: Clarendon Press, 1993).

enflasyon maliyetlerinden kaçınılabiliyor (endeksleme yoluyla) ve *beklenmeyen* enflasyon maliyetlerinin düşük olduğu görülüyorsa, düşük enflasyon oranları için endişelenmeye ne gerek var?"[54] Bruno şuna da işaret eder: "Bütün yüksek enflasyonların kökü mali bir açık (ve her zaman değilse de çoğu zaman bunun parasal finansmanı) olsa da, bu, çoklu enflasyoner dengelerle tutarlı olabilir."

Asıl sorun şu olguda yatar: "Enflasyon, yapısı gereği devamlı bir süreçtir ve ayrıca, sürekliliğin derecesi enflasyon oranıyla birlikte artma eğilimi gösterir." Bruno enflasyonda görülen bu hızlanmanın nasıl gerçekleştiğine dair net bir resim sunar ve bir analoji yaparak çıkarılacak dersi grafik olarak ortaya koyar: "Kronik enflasyon sigara içmeye benzer; asgari bir sayının ötesine geçtiğiniz zaman, ağırlaşan bir bağımlılıktan kaçınmak çok zorlaşır." Aslında, "şoklar gerçekleştiğinde (örneğin sigara tiryakisi için bedensel kriz, bir ekonomi için fiyat krizi) alışkanlığın şiddetinin... şokun geçmesinden sonra da sürme, yeni ve daha yüksek bir düzeye... sıçrama yönünde büyük bir ihtimal vardır" ve bu süreç kendini tekrarlayabilir.[55]

Bu esasen bir muhafazakâr görüştür ve zengin bir uluslararası kıyaslamalar grubu olarak temel alındığında gayet ikna edicidir. Michael Bruno'nun hem çözümlemesini, hem de çıkardığı sonuçları onaylamakta benim için hiçbir zorluk yok. Ne var ki, bunun için gerekli olan, saptanan şeyin ne olduğuna dikkat etmek ve mali muhafazakârlık talebinin gerçekte ne olduğunu görmektir. Bu, özellikle, mali muhafazakârlıkla sık sık karıştırılan, anti-enflasyoner radikalizm diyebileceğim şeyle ilgili bir talep *değildir*. Oluşturulan görüş, bu sonuca ulaşmak için neyin feda edilmesi gerektiğine bakılmaksızın enflasyonu tamamen ortadan kaldırmak için değildir. Ortaya çıkan ders, daha çok, enflasyonu tolere etmenin muhtemel maliyetlerini, onu aşağı çekmenin ya da tamamen ortadan kaldırmanın maliyetleri karşısında gözden kaçırmamaktır. Kritik nokta, düşük bir sayının üzerinde olması halinde sabit kronik enflasyonun sergileme eğilimi gösterdiği "dinamik istikrarsızlık"tan kaçınmaktır.

54. Bruno, "Inflation, Growth and Monetary Control", s. 7-8.
55. Bruno, a.g.e., s. 8, 56.

Bruno'nun çıkardığı ders şudur: "Düşük enflasyon oranlarında pahalı stabilizasyonun yukarı giden enflasyoner süreklilik eğilimiyle birleşmesi, ağır büyüme maliyetlerinin sadece daha yüksek enflasyon halinde doğrudan gözlemlendiği görülse bile, enflasyonu düşük tutma teziyle ilişkili bir büyüme maliyeti sağlar."[56] Bu görüşte, kaçınılması gereken şey sadece *yüksek* enflasyon değil, aynı zamanda -dinamik istikrarsızlık nedeniyle- *ılımlı* enflasyondur.

Ne var ki, sıfır enflasyon hedefindeki radikalizm burada özellikle makul ya da mali muhafazakârlığın öne sürdüğü taleplerin doğru okunuşu olarak ortaya çıkmaz. Ayrı sorunların "örtülmesi" Birleşik Devletler'de süregiden dengeli bütçe saplantısında yeterince açık biçimde görülür. Bu saplantı çok geçmeden ABD hükümetinin kısmi fabrika kapatmalarıyla (ve daha kapsamlı kapatma tehditleriyle) sonuçlandı. Bu durum, Beyaz Saray ile Kongre arasında, başarısı, ABD ekonomisinin kısa vadeli performansına oldukça bağlı rahatsız edici bir uzlaşmaya yol açmıştır. *Açık verme karşıtı radikalizm*in gerçek mali muhafazakârlıktan ayrılması gerekir. Aslında dünyanın pek çok ülkesinde görülen (çoğu kez ulusal borcun ve bu borcun yüksek oranlara tırmanmasının yarattığı devasa yüklerle ağırlaştırılan) büyük bütçe açıklarını azaltma yönünde güçlü bir durum vardır. Ancak bu görüş bütçe açıklarını büyük bir hızla *tamamen* ortadan kaldırmaya çalışmanın yol açtığı aşırılıkla karıştırılmamalıdır.)

Avrupa'nın bütçe açıklarından endişelenmesi için Birleşik Devletler'den çok daha fazla sebebi vardır. Bir kere, ABD'nin bütçe açıkları yıllardır Avrupa Birliği'nin Maastrich Anlaşması'yla belirlenen "normlar"ın (gayri safi milli hasılanın % 3'ünü aşmayan bir bütçe açığının) altına düşecek kadar ılımlı olmuştur. Şimdiki halde kesinlikle bütçe açığının olmadığı görülür. Tam tersine, Avrupa ülkelerinin çoğu oldukça büyük açıklara sahipti - şimdi de öyledir. Bu ülkelerin birkaçının bu büyük açıkların düzeylerini indirmek için kararlı girişimlerde bulunmaları yerindedir (İtalya son yıllarda bu konuda etkileyici bir örnek oluşturmuştur).

Hâlâ ortaya atılacak bir soru varsa, bu soru Avrupa siyasetleri-

56. Bruno, a.g.e., s. 9.

nin daha önce, 4. bölümde tartışılan kapsamlı öncelikleriyle ilgilidir. Söz konusu sorun, bir yandan sadece bir hedefe, yani enflasyondan kaçınmaya (Batı Avrupa'da pek çok merkez bankasının resmen kabul ettiği gibi) mutlak öncelik verirken, öte yandan dikkat çekici biçimde yüksek işsizlik oranlarını tolere etmenin anlamlı olup olmadığıdır. Bu kitapta sunulan çözümleme eğer doğruysa, Avrupa'da kamu siyaseti oluşturmak için ağır işsizliğin getirdiği kapasite yoksunluğunun ortadan kaldırılmasına çok ciddi bir şekilde öncelik vermek gerekir.

Mali muhafazakârlık sağlam bir mantığa sahiptir ve güçlü bir uygulama gerektirir, ancak talepleri kamu siyasetinin belirlediği kapsamlı hedeflerin ışığında yorumlanmalıdır. Pek çok temel kapasitenin oluşturulmasında ve güvence altına alınmasında kamu harcamalarının rolü dikkat edilmesi gereken bir husustur; bunun araçsal makroekonomik istikrar ihtiyacıyla birlikte ele alınması gerekir. Aslında, ikinci ihtiyaç geniş bir toplumsal hedefler çerçevesi *içinde* değerlendirilmelidir.

Farklı kamu siyasetlerinin sorunları, bu siyasetlerin bağlamına göre son derecede önemli olabilir. Avrupa'da bu, kitlesel (belli başlı birkaç ülke için % 12'ye yakın) işsizlik ayıbı olabilir. Birleşik Devletler'de, halkın çok geniş kesimlerini kapsayan herhangi bir sağlık sigortası ya da güvenlik sisteminin yokluğu can alıcı bir sorun oluşturur (zengin ülkeler arasında sadece Birleşik Devletler bu sorunu yaşamakta ve sağlık sigortası olmayan insanların sayısı kırk milyonu aşmaktadır). Hindistan'da okuryazarlığın aşırı derecede ihmaline yol açan muazzam bir kamu siyaseti başarısızlığı vardır (yetişkin nüfusun yarısı -yetişkin kadınların üçte ikisi- hâlâ okuma yazma bilmez). Doğu ve Güneydoğu Asya'da mali sistemin kapsamlı bir düzenlemeyi gerektirdiği görülür ve bir ülkenin parasına ya da yatırım fırsatlarına ani bir güven kaybını (Uluslararası Para Fonu'nun devasa kurtarma operasyonlarına razı olmak zorunda kalan bu ülkelerin yakın zamanda yaşadıkları deneyimlerin gösterdiği gibi) önleyebilecek koruyucu bir sisteme ihtiyaç vardır. Sorunlar farklıdır ve karmaşık yapıları veri alındığında, her biri kamu siyaseti hedeflerinin ve araçlarının ciddi biçimde incelenmesini gerek-

tirir. Mali muhafazakârlık ihtiyacı -tek başına önemlidir- bu farklı ve geniş resmin içine oturur, fakat hükümetin ya da merkez bankasının taahhüdü olarak tek başına -tecrit edilmiş halde- ele alınamaz. Alternatif kamu harcamaları alanlarını inceleme ve karşılaştırmalı olarak değerlendirme gereği son derecede önemlidir.

L. SONUÇ NİTELİĞİNDE YORUMLAR

Bireyler bir kurumlar dünyasında yaşarlar ve eylemlilik gösterirler. Fırsatlarımız ve umutlarımız var olan kurumlara ve bu kurumların işleyişine önemli ölçüde bağımlıdır. Kurumlar sadece özgürlüklerimize katkıda bulunmakla kalmazlar, oynadıkları roller de özgürlüğümüze yaptıkları katkıların ışığında makul biçimde değerlendirilebilir. Kalkınmayı özgürlük olarak anlamak kurumsal değerlendirmenin sistematik biçimde gerçekleşebileceği bir perspektif sağlar.

Farklı yorumcular (piyasa, demokratik sistemler, medya ya da kamusal paylaşım sistemi gibi) belirli kurumlar üzerinde odaklanmayı tercih etmiş olsalar da, diğer kurumlarla birlikte ne yapabileceklerini ve ne yapamayacaklarını görebilmek için bu kurumları birlikte ele almamız gerekir. Farklı kurumlar ancak bu bütünleştirilmiş perspektifte makul biçimde değerlendirilebilir ve incelenebilir.

Aleyhte olduğu kadar lehte duygular da uyandıran piyasa mekanizması, insanların birbiriyle etkileşebildiği ve karşılıklı olarak avantajlı eylemlerde bulunabildikleri temel bir düzenlemedir. Bu bakımdan, makul bir eleştirmenin piyasa mekanizmasına nasıl karşı çıkabildiğini anlamak gerçekten de çok zordur. Ortaya çıkan sorunlar genellikle başka kaynaklardan yayılır -tek başına piyasanın varlığından değil- ve piyasa işlemlerini kullanmaya yeterince hazırlıklı olmamak, bildirişimin sınırsız biçimde gizlenmesi ya da piyasaların asimetrik avantajını sermaye gücü sağlayan faaliyetlerde kuraldışı kullanma gibi kaygıları kapsar. Bu sorunları, piyasalara baskı yaparak değil, onların işlevlerini daha büyük bir dürüstlükle ve yeterli destekle yerine getirmelerine izin vererek ele almak gerekir.

Piyasa mekanizması bu koşullar altında büyük başarı kazanmıştır. Koşulların sağladığı fırsatlar makul biçimde paylaşılabilir. Bunu mümkün kılarken, temel eğitim uygulaması, temel tıbbi imkânların varlığı, (tarım gibi) bazı iktisadi faaliyetler için (toprak gibi) hayati olabilen kaynakların elde edilmesi, uygun kamu siyaseti etkinliklerini (okul, sağlık hizmeti, toprak reformu vb.) gerektirir. Piyasalara daha fazla yer açılması için "iktisadi reform" ihtiyacı öncelik kazansa bile, piyasa dışı bu imkânlar dikkatli ve kararlı kamusal eylemi gerektirir.

Bu bölümde -ve öncekilerde- bu bütünselliğin çeşitli örnekleri ele alınmış ve incelenmiştir. Piyasa mekanizmasının verimli katkılarını kuşkuyla karşılamak pek mümkün değildir ve etkinliğin refah ya da bolluk ya da faydayla değerlendirildiği geleneksel iktisadi sonuçlar bireysel özgürlükler bakımından da etkinlik kapsamına alınabilir. Ancak bu etkinliğin sonuçları tek başına paylaşımda adaleti garantilemez. Sorun, dezavantajlar birbirine bağlandığı zaman (sakat ya da eğitim görmemiş bir kişinin bir gelir *kazanma* zorluğunun, geliri daha iyi yaşama kapasitesi için *kullanırken* karşılaştığı güçlükle pekişmesi gibi) temel özgürlüklerin eşitsizliği bağlamında özellikle genişleyebilir. Piyasa mekanizmasının uzun erimli güçlerinin, toplumsal eşitlik ve adalet için gerekli olan temel toplumsal fırsatların yaratılmasıyla tamamlanması gerekir.

Genelde gelişmekte olan ülkeler bağlamında, toplumsal fırsatlar yaratılırken kamu siyaseti inisiyatiflerine olan ihtiyaç hayati bir önem taşır. Daha önce tartıştığımız gibi bugünün zengin ülkelerinin geçmişinde, eğitim, sağlık hizmetleri, toprak reformları gibi konularda dikkat çekici bir kamu etkinliği tarihi görebiliriz. Bu toplumsal fırsatların geniş çapta paylaşılması halkın çoğunluğunun iktisadi büyüme sürecine doğrudan katılımını mümkün kıldı.

Buradaki asıl sorun tek başına mali muhafazakârlık gereği değil, bazı siyasal çevrelerde hâkim olan, temel -ve genellikle ifade edilmeyen- bir inançtır. Bu inanca göre, insani gelişme sadece daha zengin ülkelerin üstesinden gelebilecekleri bir tür lükstür. Doğu Asya ekonomilerinin yakın zamanlarda kazandıkları başarı tipinin (on yıllar önce Japonya'yla başlayan) belki de en önemli etkisi bu

örtük önyargının bütünüyle zayıflaması oldu. Bu ekonomiler, eğitimin ve daha sonra sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasını görece erken bir tarihte başardılar ve bu başarı pek çok örnekte bu ülkelerin genel yoksulluğun getirdiği kısıtlamaları kırmalarından *önce* gerçekleşti.[57] Ve bu ülkelerden bazıları yakınlarda mali bir karışıklık yaşamış olsalar da, on yıllardır gerçekleştirdikleri kazanımlar gayet dikkat çekici olmuştur. İnsan kaynakları söz konusu olduğunda, bu ülkeler ne ektilerse onu biçmişlerdir. Aslında insan kaynaklarının geliştirilmesine verilen öncelik, özellikle on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Meiji dönemiyle başlayan Japon iktisadi kalkınmasının *erken* tarihi için geçerlidir. Bu öncelik, Japonya zenginleştikçe ve refahı arttıkça yoğunlaşmış değildi.[58] İnsani gelişme, zenginden ve bolluk içinde yaşayandan çok öncelikle yoksulun yanındadır.

İnsani gelişme ne sağlar? Toplumsal fırsatların yaratılması insan kapasitelerinin ve yaşam kalitesinin (yukarıda tartışıldığı gibi) artışına doğrudan bir katkı sağlar. Sağlık hizmetlerinin, eğitimin ve toplumsal güvenliğin vb. artması yaşam kalitesine ve bu kalitenin artışına doğrudan katkıda bulunur. Görece düşük gelirli de olsa herkese sağlık hizmeti ve eğitim güvencesi veren bir ülkenin bütün nüfusun yaşam uzunluğu ve kalitesi bakımından gerçekten dikkat çekici sonuçlar sağlayabildiğini gösteren pek çok bulgu vardır. Sağlık hizmeti ve temel eğitimin -ve genelde insani gelişmenin- yüksek derecede emek yoğun niteliği, iktisadi kalkınmanın emek maliyetlerinin düşük olduğu erken evrelerinde bu hizmetleri görece ucuzlaştırır.

İnsani gelişmenin ödülleri, gördüğümüz gibi, yaşam kalitesin-

57. Dünya Bankası, Doğu Asya iktisadi başarısında devletin rolünü kabul etme konusunda oldukça yavaş davranmış olsa da, eğitimin ve insan kaynaklarının geliştirilmesinde devletlerin belirli rollerinin önemini sonunda kabul etti. Bkz. Dünya Bankası, *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy* (New York: Oxford University Press, 1993). Ayrıca bkz. Asya Kalkınma Bankası, *Emerging Asia: Changes and Challenges* (Manila: Asian Development Bank, 1997) ve Nancy Birdsall, Carol Graham ve Richard H. Sabor, *Beyond Trade Offs: Market Reforms and Equitable Growth in Latin America* (Washington D.C.: Inter-American Development Bank, 1998).

58. Bkz. Hiromitsu Ishi, "Trends in the Allocation of Public Expenditure in Light of Human Resource Development-Overview in Japan" (Asian Development Bank, 1995).

deki doğrudan yükselişin oldukça ötesine geçer ve insanın üretici yeteneklerini ve böylece geniş bir paylaşım temelinde iktisadi büyümeyi de etkiler.[59] Okuryazarlık ve hesap yapabilme, (Japonya'dan Tayland'a kadar çeşitli örneklerin gösterdiği gibi) kitlelerin iktisadi büyüme sürecine katılımlarına yardımcı olur. Küresel ticaret fırsatlarını kullanmak için "usulüne uygun üretimin" yanı sıra "kalite kontrolü" de gayet hayati olabilir ve okuryazar olmayan ya da hesap yapamayan işçilerin bunu başarmaları ve sürdürmeleri zordur. Ayrıca, iyi beslenmenin yanı sıra gelişmiş sağlık hizmetlerinin de işgücünün daha üretken olmasını ve daha iyi ödüllendirilmesini sağladığına dair önemli bulgular vardır.[60]

Çağdaş ampirik yazında, eğitimin, özellikle kadın eğitiminin doğurganlığın azaltılması üzerindeki etkisi geniş bir kabul görür. Yüksek doğurganlık oranlarının, özellikle genç kadınların yaşam kalitesi üzerinde ters etkiler yarattığı büyük bir doğruluk payıyla görülebilir, çünkü ardı ardına doğumlar ve çocuk bakımı genç annenin refahı ve özgürlüğü için çok zararlı olabilir. Aslında bu bağlantı özellikle doğurganlık oranlarının azaltılmasında kadınları (ev dışı işlerde çalışma, daha çok okul eğitimi vb. ile) çok etkin biçimde yetkili kılar, çünkü genç kadınların doğum oranlarının düşürülmesinden yana olmaları için güçlü bir sebep vardır ve bu kadınların aile içinde alınan kararları etkileme yetenekleri yetkilerini artırır. Bu konuya 8. ve 9. bölümlerde döneceğim.

Kendilerini mali muhafazakâr olarak görenler insani gelişme konusunda zaman zaman kuşkularını ifade ederler. Ne var ki bu tu-

59. Bu bağlantının doğasına ilişkin bir tartışma için bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989). Ayrıca bkz. Dünya Bankası'na sunulan bir çözümleme: *The East Asian Miracle* (1993) ve burada alıntı yapılan kaynaklara ilişkin kapsamlı liste. Ayrıca bkz. 17 Kasım 1995'te Asya Kalkınma Bankası'nın düzenlediği İnsan Kaynaklarının Gelişiminde Finansman üzerine uluslararası konferansta sunulan metinler; bu metinlerin çoğu *World Development 1998* içinde yayımlanmıştır. Karşılaştırmalı deneyimlere ilişkin mükemmel çözümlemeler için bkz. Nancy Birdsall ve Richard H. Sabot, *Opportunity Forgone: Education, Growth and Inequality in Brazil* (Washington, D. C.: World Bank, 1993); James W. McGuire, "Development Policy and Its Determinants in East Asia and Latin America", *Journal of Public Policy* (1994).

60. Bu konuda bkz. Jere R. Behrman ve Anil B. Deolalikar, "Health and Nutrition", *Handbook of Development Economics*, der. H. B. Chenery ve T. N. Srinivasan (Amsterdam: Kuzey Hollanda, 1988).

tumun yeterince akılcı bir temeli yoktur. İnsani gelişmenin sağladığı yararlar açıktır ve yarattığı etkinin yeterince kapsamlı biçimde ele alınmasıyla daha bütünlüklü bir değerlendirme yapmak mümkündür. Maliyet bilinci, insani gelişmeyi, yaşam kalitesinin daha üretken olduğu -doğrudan ve dolaylı olarak- kanallara yönlendirmeye yardımcı olabilir, ancak onun zorunlu çıkarını tehdit etmez.[61]

Aslında, mali muhafazakârlığın tehdit etmesi gereken, kamu kaynaklarının toplumsal faydası pek belli olmayan amaçlarla kullanılmasıdır. Yoksul bir ülkede askeriye için peş peşe yapılan muazzam harcamalar (genellikle temel eğitim ya da sağlık hizmetlerine yapılan kamusal harcamalardan çok daha büyüktür) bunun bir örneğidir.[62] Mali muhafazakârlık öğretmenin ya da hemşirenin değil askerin kâbusu olmalıdır. Mali muhafazakârlıktan gelen tehdidi bir generalden çok bir öğretmenin ya da hemşirenin hissetmesi, içinde yaşadığımız bu karman çorman dünyanın bir göstergesidir. Bu anormalliğin düzeltilmesi, mali muhafazakârlığın cezalandırılmasını değil, sosyal fonlara ilişkin rakip iddiaların daha pragmatik ve açık fikirli bir tutumla incelenmesini gerektirir.

61. Ne var ki, ödenmesi imkânsız uluslararası borç yükü nedeniyle, özellikle Afrika'daki bazı ülkeler kendi mali önceliklerini belirleme konusunda fazla seçeneğe sahip olmayabilirler. Bu konuda "gerçekçi" iktisadi siyasetlerin bir parçası olarak uluslararası bir siyaset "vizyonu"na olan ihtiyaç için bkz. Jeffrey D. Sachs, "Release the Poorest Countries from Debt Bondage", *International Herald Tribune*, 12-13 Haziran 1999.
62. Bu konuda bkz. UNDP, *Human Development Report 1994*.

VI
Demokrasinin önemi

Bangladeş'in ve Hindistan'daki Batı Bengal'in güney ucundaki Bengal Körfezi'nin kıyısında Sundarban yer alır. Sundarban "güzel orman" anlamına gelir. Burası, zarif, hızlı, güçlü ve biraz vahşi bir muhteşem hayvanın, ünlü Kraliyet Bengali kaplanının doğal yaşama alanıdır. Sayıları oldukça azalmıştır, ancak hayatta kalanlar av yasağıyla korunmaktadır. Sundarban büyük kümeler halindeki doğal arı kovanlarından üretilen balıyla da ünlüdür. Bölgede yaşayan son derecede yoksul insanlar bal toplamak için ormanlara giderler ve balı kent pazarlarında oldukça iyi bir fiyattan -şişe başına elli ABD sentine eşit *rupi*ye ulaşabilen fiyatlarda- satarlar. Ancak bal toplayıcıları aynı zamanda kaplanlardan kaçmak zorundadırlar. İyi bir yılda, bal toplayıcıların yaklaşık elli ya da daha fazlası kaplan-

lar tarafından öldürülür, ancak işler iyi gitmediği zaman bu sayı çok daha yüksek olabilir. Kaplanlar korunurken, bu derin, hoş ve gayet tehlikeli ormanlara gelerek geçimlerini sağlamaya çalışan sefil insanları koruyan hiçbir şey yoktur.

Bu örnek, pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde iktisadi ihtiyaçların zorlayıcılığını gösterir. Bu zorlayıcılığın siyasi ve medeni hakları kapsayan başka taleplerden daha ağırlıklı olduğunu hissetmek zor değildir. Yoksulluk insanları bir ya da iki dolar karşılığında böylesine dehşet verici riskler almaya -ve belki de korkunç biçimde ölmeye- yöneltiyorsa, onların özgürlükleri ya da siyasal hakları üzerinde yoğunlaşmak biraz tuhaf kaçabilir. *Habeas corpus** bu bağlamda kolayca benimsenebilen bir kavram gibi görünmeyebilir. Bu mantığın devamında, siyasal hakları tehlikeye atmayı gerektirse de öncelik iktisadi ihtiyaçların karşılanmasına verilmelidir. Demokrasi ve siyasal haklar üzerinde odaklanmanın yoksul bir ülkenin "üstesinden gelemeyeceği" bir lüks olduğunu düşünmek zor değildir.

A. İKTİSADİ İHTİYAÇLAR VE SİYASAL HAKLAR

Bu tip görüşler uluslararası tartışmalarda çok sık dile getirilir. Şiddetli iktisadi ihtiyaçların muazzam ağırlığı karşısında siyasal hakları dert etmeye değer mi? Bu soru ve siyasi ve medeni hakların aciliyetiyle ilgili kuşkular taşıyan diğerleri 1993 baharında Viyana'da toplanan insan hakları konferansında ağırlıklı biçimde ele alındı ve çeşitli ülkelerden gelen delegeler, bütün yerkürede, özellikle Üçüncü Dünya'da temel siyasi ve medeni hakların genel olarak onaylanmasına karşı çıktılar. Daha çok, önemli maddi ihtiyaçlarla ilgili "iktisadi haklar" üzerinde odaklanmak gerektiği öne sürüldü.

* Keyfi tutuklamaya karşı tutuklamanın hakim kararı ile yapılması güvencesi; 1679'da kabul edilen *Habeas Corpus Act* ile ilk defa düzenlenen bir haktır. Bu bildiriyle birçok kişisel hak güvenceye bağlanmış ve Parlamento'nun yetkileri genişletilmiş olmakla birlikte, kraliyet uygulamalarına karşı şikâyet ve dava hakkı henüz yoktur. (y.h.n.)

Bu gayet yerleşik bir çözümleme çizgisidir; Çin, Singapur ve diğer Doğu Asya ülkelerinin önderliğinde pek çok gelişmekte olan ülkenin resmi delegasyonu tarafından Viyana'da savunulmuş bu yaklaşıma ne Hindistan ve diğer Güney ve Batı Asya ülkeleri, ne de Afrika hükümetleri karşı çıkmıştır. Bu çözümleme çizgisinde sık sık tekrarlanan bir retorik vardır: "Neye öncelik vermek gerekir; yoksulluk ve sefaleti ortadan kaldırmaya mı, yoksa yoksul halkların pek az kullandıkları siyasi ve medeni haklarının güvence altına alınmasına mı?"

B. SİYASİ HAKLARIN VE DEMOKRASİNİN ÜSTÜNLÜĞÜ

İktisadi ihtiyaçlar çok acil olduğu için siyasal hakların geçerliliğini zayıflattığı görülen temel bir dikotomi bakımından bu, iktisadi ihtiyaçlar ve siyasi haklar sorununa makul bir yaklaşım tarzı mıdır?[1] Benim yanıtım olumsuzdur. Bu yaklaşım, iktisadi ihtiyaçların gücünü görmek ya da siyasi hakların çarpıcı önemini anlamak açısından tamamen hatalı bir yöntemdir. Ele alınması gereken gerçek sorunlar başka yerde yatar ve bunlar siyasi haklar ile iktisadi ihtiyaçların kavranması ve karşılanması arasındaki kapsamlı bağlantıları dikkate almayı gerektirir. Bu bağlantılar sadece araçsal değil (siyasi haklar ağır iktisadi ihtiyaçların çözümünde teşvikler ve bildirişim sağlayarak önemli bir rol oynayabilir), aynı zamanda kurucudur. İktisadi ihtiyaçlar konusunda yaptığımız kavramsallaştırma kamuya açık tartışma ve müzakerelere önemli ölçüde bağlıdır. Bu konuda güvence verilmesi temel siyasi ve medeni haklar üzerinde ısrarla durmayı gerektirir.

İktisadi ihtiyaçların yoğunluğunun siyasi hakların aciliyetine eklendiğini -ondan çıkarılmadığını- öne süreceğim. Bizi temel siyasi ve medeni hakların genel üstünlüğüne yönelten üç farklı düşünce vardır:

1. Bu bölümün birinci kısmı büyük çapta "Freedom and Needs" başlıklı yazımdan alınmıştır: *New Republic*, 10 ve 17 Ocak 1994.

1) İnsan hayatında temel kapasitelerle ilgili *doğrudan* önemleri (siyasal ve toplumsal katılımın önemi dahil);
2) İnsanların kendi taleplerini ifade eder ve bu talepleri siyasal ilgi görmesi için savunurken daha fazla işitilmelerini sağlayan *araçsal* rol (iktisadi ihtiyaçlarla ilgili talepler dahil);
3) "İhtiyaçlar"ın kavramsallaştırılmasında oynadıkları *kurucu* rol ("iktisadi ihtiyaçlar"ın toplumsal bir bağlamda kavranması dahil).

Bu farklı düşünceler tartışılacaktır, ancak önce siyasi ve medeni haklar ile temel iktisadi ihtiyaçların karşılanması arasında gerçek bir çelişki görenlerin ortaya attıkları görüşleri incelememiz gerekir.

C. SİYASİ VE MEDENİ HAKLARA KARŞI GÖRÜŞLER

Gelişmekte olan ülkelerde, demokrasilere, temel siyasi ve medeni haklara muhalefet üç farklı yönden gelir. Birincisi, bu hakların iktisadi büyüme ve kalkınmayı engellediği iddiasıdır. Bunu özlü biçimde formüllendiren eski Singapur Başbakanı Lee Kuan Yew'in adıyla Lee Tezi olarak anılan bu inanç 1. bölümde kısaca betimlendi.

İkincisi, yoksul insanlara siyasi haklar ve iktisadi ihtiyaçların karşılanması arasında seçim yapma fırsatı verildiğinde değişmez biçimde ikincisini seçecekleri öne sürülmüştür. Bu akıl yürütmeye göre, demokrasi uygulaması ile onun gerekçelendirilmesi arasında bir çelişki vardır; yani, bu seçenek veri alındığında, çoğunluk görüşü demokrasiyi reddetme eğiliminde olacaktır. Bu görüşün farklı ancak yakından ilişkili bir türüne göre, asıl konunun insanların fiilen neyi seçtikleri değil, seçim yapmalarına yol açan *sebep* olduğu iddia edilir. İnsanların her şeyden önce iktisadi yoksunluğu ve sefaleti ortadan kaldırmaları gerektiği için, gerçek önceliklerinin yolunu kesecek siyasi haklar konusunda yeterince ısrar etmemeleri için fazlasıyla sebep vardır. Siyasi haklar ile iktisadi ihtiyaçların karşılanması arasında var olduğu sanılan derin çelişki bu tasımda önemli bir öncül oluşturur ve bu anlamda, ikinci görüşün farklı bir

biçimi (yani Lee Tezi'nin doğruluğu) birincisine bağlıdır.

Üçüncüsü, siyasi ve medeni hakları vurgulamanın, hak ve özgürlükten çok özellikle düzen ve disipline eğilimli olduğu farz edilen "Asya değerleri"ne ters düşen, özgül olarak "Batılı" bir öncelik olduğu sık sık öne sürülmüştür. Örneğin, basına uygulanan sansürün Batı'ya kıyasla bir Asya toplumunda (disiplin ve düzene ağırlık verdiği için) daha çok onaylanabileceği öne sürülür. 1993 Viyana Konferansı'nda, Singapur Dışişleri Bakanı şu uyarıda bulundu: "İnsan hakları idealinin evrensel kabulü, evrenselciliğin, *çeşitlilik* gerçeğini inkârı ya da maskelemesi için kullanılması durumunda zararlı olabilir." Çin Dışişleri Bakanlığı'nın sözcüsü de bu önermenin, görünüşe bakılırsa Çin'de ve Asya'nın başka yerlerinde uygulanabilir olduğunu kaydetti: "Bireyler devletin haklarını kendi haklarının önüne koymalıdırlar."[2]

Bu son görüş bir kültürel yorum incelemesini gerektirir ve bunu 10. bölümde yer alan sonraki bir tartışmaya bırakacağım.[3] Şimdi diğer iki görüşe geliyorum.

D. DEMOKRASİ VE İKTİSADİ BÜYÜME

Otoriterizm bu kadar iyi işliyor mu gerçekten? Görece otoriter (Güney Kore, Lee'nin Singapur'u ve reform sonrası Çin gibi) bazı devletlerin fazla otoriter olmayan (Hindistan, Kosta Rika ve Jamaika) devletlerden daha hızlı bir iktisadi büyüme sağladıkları kesinlikle doğrudur. Ancak Lee Tezi aslında eldeki kapsamlı veriler üzerinde genel bir istatistiksel incelemeden çok, gayet seçici ve sınırlı bir bildirişimi temel alır. Aslında Asya'da, Çin'in ya da Güney Ko-

2. Alıntı, John F. Cooper, "Peking's Post-Tiananmen Foreign Policy: The Human Rights Factor", *Issues and Studies 30* (Ekim 1994), s. 69; ayrıca bkz. der. Joanne Bauer ve Daniel AS. Bell, *The East Asian Challenge for Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

3. Burada sunulan çözümleme ve tartışma için bkz. Amartya Sen, "Freedoms and Needs" (1994); "Legal Rights and Moral Rights: Old Questions and New Problems", *Ratio Juris 9* (Haziran 1996); ve "Human Rights and Asian Values", *Morgenthau Memorial Lecture* (New York: Carneige Council on Ethics and International Affairs, 1997), kısaltılmış olarak: *The New Republic*, 14-21 Temmuz 1997.

re'nin yüksek iktisadi büyümesini, otoriterizmin iktisadi büyümeyi daha iyi sağladığını ortaya koyan kesin bir kanıt olarak göremeyiz. Hızlı büyüyen Afrika ülkesi Bostwana'nın (dünyanın en hızlı büyüyen ülkelerinden biri) bu sorunlu kıtada bir demokrasi vahası oluşturması temelinde tamamen karşıt bir sonuca varmamız da mümkündür.

Aslında, otoriter yönetimin, siyasi ve medeni hakların baskı altına alınmasının iktisadi kalkınmanın özendirilmesi bakımından gerçekten de yararlı olduğunu gösteren pek az genel bulgu vardır. İstatistiksel manzara çok daha karmaşıktır. Sistematik ampirik araştırmalar siyasi haklar ile iktisadi performans arasında genel bir çelişki olduğu iddiasını hiçbir şekilde desteklemez.[4] Yönsel bağlantının diğer pek çok koşula bağımlı olduğu görülür ve bazı istatistiksel araştırmalar zayıf biçimde olumsuz bir ilişki gösterirken, diğerleri güçlü bir olumlu ilişki bulurlar. Her şey hesaba katıldığında, aralarında her iki yönde de ilişki bulunmadığı hipotezini reddetmek zordur. Siyasi hak ve özgürlükler kendi başına önemli oldukları için her iki durumdan da etkilenmezler.

Bu bağlamda, daha temel bir konu olan araştırma metodolojisine değinmek önemlidir. Sadece istatistiksel bağlantılara bakmamalı, ayrıca iktisadi büyüme ve kalkınmanın kapsadığı *nedensel* süreçleri araştırmalı ve incelemeliyiz. Doğu Asya ekonomilerinin başarısına yol açan iktisadi siyasetler ve koşullar gayet makul biçimde anlaşılmıştır. Farklı amprik araştırmaların vurguları değişik olsa da, artık genel olarak kabul edilen genel bir "yardımcı politikalar"

4. Diğer araştırmaların yanı sıra bkz. Adam Przeworski vd., *Sustainable Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Robert J. Barro, *Getting It Right: Markets and Choices in a Free Society* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996). Ayrıca bkz. Robert J. Barro ve Jong-Wha Lee, "Losers and Winners in Economic Growth", *Working Paper 4341*, National Bureau of Economic Research (1993); Partha Dasgupta, *An Inquiry into Well-being and Destitution* (Oxford: Clarendon Press, 1993); John Helliwell, "Emprical Linkages Between Democracy and Economic Growth", *Working Paper 4066*, National Bureau of Economic Research (1994); Surjit Bhalla, "Freedom and Economic Growth: A Vicious Circle?" Uppsala'da düzenlenen "Democracy's Victory and Crisis" konulu Nobel Sempozyumu'nda sunuldu, Ağustos 1994; Adam Przeworski ve Fernando Limongi, "Democracy and Development", Uppsala'daki Nobel Senpozyumu'nda sunuldu.

listesi vardır. Bu liste, rekabete açıklığı, uluslararası piyasaların kullanılmasını, yüksek düzeyde bir okuryazarlık ve temel eğitimi, başarılı toprak reformlarını ve yatırım, ihracat ve sanayileşme için kamusal teşvik uygulamasını içerir. Bu siyasetlerden herhangi birinin daha fazla demokrasiyle bağdaşmadığını, Güney Kore'de, Singapur'da ya da Çin'de uygulanan otoriterizm unsurları tarafından fiilen desteklenmesi gerektiğini gösteren hiçbir şey yoktur.[5]

Ayrıca, iktisadi kalkınmaya ilişkin kanaat oluştururken, sadece GSMH'nin ya da kapsamlı iktisadi büyümenin diğer bazı göstergelerine bakmak yeterli değildir. Demokrasi ve siyasi hakların yurttaşların yaşamları ve kapasiteleri üzerindeki etkisine de bakmamız gerekir. Bu bağlamda, siyasi ve medeni haklar ile büyük felaketlerin (kıtlıklar gibi) önlenmesi arasındaki bağlantıyı incelemek özellikle önemlidir. Siyasi ve medeni haklar insanlara dikkatlerini genel ihtiyaçlara güçlü biçimde yöneltme fırsatı verir ve uygun kamu etkinliğini gerektirir. Hükümetin halkın çektiği şiddetli acılara gösterdiği tepki hükümete yapılan baskıya bağlıdır ve bu baskı siyasi hakların (oy verme, eleştirme, protesto etme vb.) tanındığı yerlerde gerçek bir farklılık yaratabilir. Demokrasinin ve siyasi hakların "araçsal" rolünün bir kısmı budur. Bu bölümde daha sonra bu önemli konuya dönmem gerekecek.

E. YOKSUL İNSANLAR DEMOKRASİYİ VE SİYASAL HAKLARI UMURSARLAR MI?

Şimdi ikinci soruya geliyorum. Üçüncü Dünya ülkelerinin yurttaşları siyasi ve medeni haklara kayıtsız mıdırlar? Sık sık öne sürülen bu iddia gene (Lee Tezi gibi) pek az ampirik bulguya dayanır. Bunu doğrulamanın tek yolu meseleyi muhalefet ve ifade özgürlüğünün -tam da otoriterizm taraftarlarının gerçekleşmesine izin vermedikleri şeyler- tanındığı serbest seçimlerle demokratik bir testten geçirmektir. Sıradan yurttaşlara bu konuda kendi görüşlerini ifade

5. Bu konuda ayrıca bkz. Jean Drèze'yle ortak çalışmamız: *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989), bölüm 3.

etmeleri için pek az siyasal fırsatın verildiği ve görev başındaki otoritelerin iddiaları yeterince tartışılmadığı zaman, bu önermenin nasıl sınanabileceği belli değildir. Bu hakların ve özgürlüklerin aşağı çekilmesi kesinlikle pek çok Üçüncü Dünya ülkesindeki hükümet liderinin benimsediği değer sisteminin bir parçasıdır, ancak bunu halkın görüşü olarak kabul etmek, çok büyük bir sorunu çözülmüş farz etmektir.

Indira Gandhi'nin liderliğindeki Hindistan hükümeti 1970'lerin ortasında yersiz biçimde ilan ettiği "olağanüstü hal"i haklı çıkarmak için benzer bir görüş oluşturmaya çalıştığı zaman yapılan seçim çağrısının seçmenleri özellikle bu konuda böldüğünü belirtmek yerinde olur. "Olağanüstü hal"i kabul ettirmek için yapılan bu kader seçiminde temel siyasi ve medeni hakların baskı altına alınması kesinlikle reddedildi ve Hintli seçmenler -dünyanın en yoksul seçmen kitlelerinden biri- iktisadi yoksunluktan şikâyet etmektense, temel özgürlüklerin ve hakların inkârı için yapılan girişimi protesto etme eğiliminde olduklarını gösterdiler. Yoksul insanların genelde siyasi ve medeni hakları umursamadıkları önermesi sınandığında ortaya çıkan bulgular bu iddianın tamamen karşısındadır. Güney Kore, Tayland, Bangladeş, Pakistan, Burma (ya da Myanmar) ve Asya'nın başka yerlerinde demokratik özgürlükler için verilen mücadelenin gözlemlenmesi benzer noktaları ortaya çıkarabilir. Aynı şekilde Afrika siyasal özgürlükten geniş çapta yoksun bırakılırken, koşulların izin verdiği, hatta askeri diktatörlüklerin bu konuda pek az fırsat tanıdığı her durumda hareketler ve protestolar olmuştur.

Peki bu görüşün öteki varyantına, yani yoksulların iktisadi ihtiyaçlar lehine siyasi ve medeni haklardan vazgeçmeleri için uygun *sebepleri* olduğu görüşüne ne demeli? Bu görüş, daha önce belirtildiği gibi Lee Tezi'ne dayanır. Bu tez pek az ampirik destek gördüğü için, öne sürülen görüşü destekleyemez.

Şimdi siyasi haklara yöneltilen olumsuz eleştirilerden, taşıdıkları olumlu değere geliyorum. Siyasi hakların temel kapasitelerin bir parçası olarak önemi daha önceki bölümlerde tartışılmıştır. Kendi yaşamımızda ifade ve eylem hakkı ve özgürlüğüne değer vermemizin sebebleri vardır ve insanların -hepimiz toplumsal varlıklarız- siyasal ve toplumsal faaliyetlere kısıtsız katılıma değer vermeleri mantıksız değildir. Gene değerlerimizin bildirişimli ve denetimsiz *oluşumu* iletişimin ve görüşlerin açıklığını gerektirir. Siyasi ve medeni haklar bu sürecin merkezinde yer alabilir. Ayrıca, değer verdiğimiz şeyi açıkça ifade etmek ve bunun dikkate alınmasını talep etmek için serbestçe konuşmaya ve demokratik seçime ihtiyaç duyarız.

Siyasal özgürlüğün doğrudan öneminden onun araçsal rolüne geçtiğimiz zaman, hükümetler, görevli kişiler ve gruplar üzerinde etkili olan siyasal teşvikleri dikkate almamız gerekir. Yöneticiler insanların eleştirileriyle yüzleşmek ve seçimlerde onların desteğini almak zorunda oldukları için onların isteklerini dinlemek zorunda kalırlar. Daha önce belirtildiği gibi, demokratik bir hükümet formuna ve göreli bir basın özgürlüğüne sahip olan bağımsız bir ülkede asla kalıcı bir kıtlık olmamıştır.[6] Kıtlıklar, kadim krallıklarda ve çağdaş otoriter toplumlarda, ilkel kabile topluluklarında ve modern teknokratik diktatörlüklerde emperyalistler tarafından kuzeyden yönetilen sömürge ekonomilerinde ve despot ulusal liderler ya da hoşgörüsüz tek partiler tarafından yönetilen, yakın zamanda bağımsızlığına kavuşmuş güney ülkelerinde gerçekleşmiştir. Ancak bunlar, bağımsız, seçimlerin düzenli olarak yapıldığı, eleştirilerini dile getiren muhalefet partileri olan ve gazetelerin serbestçe haber vermesine ve hükümet siyasetlerinin hikmetini yaygın bir sansüre uğramaksızın sorgulamasına izin veren bir ülkede asla gerçekleşmemiştir.[7] Karşıt deneyimler, özgül olarak kıtlıkların ve diğer krizlerin ele alındığı bir sonraki bölümde tartışılacaktır.

6. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Development: Which Way Now?", *Economic Journal 93* (Aralık 1983) ve *Resources, Values and Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984; 1997).

7. 1840'larda İrlanda'da meydana gelen kıtlıklar sırasında, İrlanda'nın bir koloni

Siyasi ve medeni hakların araçsal rolleri çok temel sonuçlar verebilir, ancak iktisadi ihtiyaçlar ile siyasal özgürlükler arasındaki bağlantı *kurucu* bir yön de taşıyabilir. Temel siyasal hakların uygulanması sadece iktisadi ihtiyaçlara siyasal bir tepki oluşturmakla kalmaz, "iktisadi ihtiyaçlar"ın kavramsallaştırılması -kavranmasını da içerir- bu türden hakların uygulanmasını da gerektirebilir. İktisadi ihtiyaçların ne olduğunu -içeriklerini ve güçlerini- tam olarak kavramanın, tartışma ve fikir alışverişini gerektirdiği öne sürülebilir. Siyasi ve medeni haklar, bildirişimli ve üzerinde düşünülmüş seçenekler oluşturma süreçlerinin merkezinde yer alan, özellikleri açık tartışma, eleştiri ve muhalefet güvencesi olan haklardır. Bu süreçler değerlerin ve önceliklerin oluşumu bakımından büyük önem taşır ve yapılan tercihleri, genelde kamusal tartışmalardan bağımsız olarak, yani açık tartışmalara ve fikir alışverişlerine izin verilip verilmediğine bakılmaksızın ele alamayız.

Açık diyalogun varlığı ve etkinliği toplumsal ve siyasal sorunlar değerlendirilirken yeterince ele alınmaz. Örneğin, kamusal tartışma, gelişmekte olan pek çok ülkeyi nitelendiren yüksek doğurganlık oranlarının azaltılmasında önemli bir rol oynar. Aslında, Hindistan'ın daha okuryazar eyaletlerinde doğurganlık oranlarında görülen keskin düşüşün, yüksek doğurganlık oranlarının özellikle genç kadınların hayatında ve aynı zamanda genelde topluluk üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin kamuya açık biçimde tartışılmasından etkilendiğini gösteren pek çok bulgu vardır. Sözgelimi Kerala ya da Tamil Nadu'da modern çağda mutlu ailenin küçük aile

değil Birleşik Krallık'ın bir parçası olduğu öne sürülebiliyordu. Ne var ki, İrlanda halkı ile İngiliz yöneticiler arasında büyük bir kültürel uçurum vardı. İngilizler İrlandalılara yönelik derin bir kuşku besliyorlardı (Edmund Spencer'ın keskin dilli *The Faerie Queene*'sinin yansıttığı gibi on altıncı yüzyıla kadar gerilere giden bir kuşku). Üstelik siyasal güçlerin dağılımı da olağanüstü eşitsizdi. Bu bakımdan İrlanda yabancı valilerin yönettiği sömürgeler gibi yönetilmiyordu. Bu konuda bkz. Cecil Woodham-Smith, *The Great Hunger: İreland 1845-1849* (Londra: Hamish Hamilton, 1962). Aslında Joel Mokyr'ın kaydettiği gibi, "İrlanda, Biritanya tarafından yabancı, hatta düşman bir ulus olarak görüldü".(*Why Ireland Starved: A Quantitative and Analytical History of the Irish Economy*, 1800-1850 [Londra: Allen ve Unwin, 1983], s. 291).

olduğu görüşü ortaya çıkmışsa, bu perspektiflerin oluşması için pek çok tartışma ve fikir alışverişi yapılmıştır. Şimdiki halde Kerala 1,7 oranında bir doğurganlığa sahiptir (Britanya ve Fransa'dakine yakın ve 1,9 olan Çin'deki oranın altında) ve bu sonuca, baskı uygulanmaksızın, yeni değerlerin oluşturulmasıyla ulaşılmıştır. Bu, siyasal ve toplumsal diyalogların büyük rol oynadığı bir süreçtir. Kerala nüfusunun yüksek okuryazarlık düzeyi, özellikle Çin'in her bölgesindekinden daha yüksek olan kadın okuryazarlığı, bu türden toplumsal ve siyasal diyalogların mümkün kılınmasına büyük bir katkıda bulundu (sonraki bölümde bu konu daha kapsamlı biçimde ele alınacak).

Sefalet ve yoksunluklar çeşitli türde olabilir. Bazıları toplumsal çözüme diğerlerinden daha yatkındır. İnsanların karşılaştıkları bütün zorluklar, "ihtiyaçlar"ımızın saptanması için kaba bir temel olacaktır. Örneğin, uygulanabilir olmaları halinde değer verebileceğimiz pek çok şey vardır - Maitreyee gibi ölümsüzlüğü bile isteyebilirdik. Ancak bunları "ihtiyaçlar" olarak görmeyiz. İhtiyaçlara ilişkin anlayışımız bazı yoksunlukların önlenebilir doğasına dair fikirlerimizle ve bu konuda ne yapabileceğimize dair anlayışımızla ilişkilidir. Bu anlayışların ve inançların oluşumunda kamu tartışmaları çok önemli bir rol oynar. İfade ve tartışma özgürlüğünü kapsayan siyasi haklar sadece iktisadi ihtiyaçlara verilecek toplumsal tepkiler bakımından birinci derecede önemli olmakla kalmaz, bizatihi iktisadi ihtiyaçların kavramsallaştırılmasının da merkezinde yer alır.

H. DEMOKRASİNİN İŞLEMESİ

Demokrasinin özgül önemi, koruyucu rolü ve kurucu önemi aslında çok kapsamlı olabilir. Ne var ki demokrasilerin avantajlarıyla ilgili görüşler sunulurken, bunların yarattığı etkiyi aşırı övme tehlikesi vardır. Daha önce belirtildiği gibi siyasal özgürlükler ve haklar aşırı hoşgörü tanıyan avantajlardır ve etkinlikleri nasıl uygulandıklarına bağlı olacaktır. Demokrasi özellikle anlaşılması kolay

olan felaketlerin önlenmesinde ve anlayışın özellikle dolaysız bir form kazanabildiği yerlerde başarılı olmuştur. Diğer pek çok sorun bu kadar ulaşılabilir değildir. Örneğin, Hindistan'ın kıtlıkları ortadan kaldırma başarısı sürekli beslenme yetersizliğinin ortadan kaldırılmasında ya da okuryazarlıktan sürekli mahrum kalma durumunun ya da toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki eşitsizliklerin (4. bölümde tartışıldığı gibi) iyileştirilmesinde görülmez. Kıtlık kurbanlarının kötü halini siyasallaştırmak kolaydır, ancak diğer yoksunluklar daha derin çözümlemeyi, iletişimin ve siyasal katılımın daha etkin kullanımını -özetle, daha bütünlüklü bir demokrasi pratiğini- gerektirir.

Pratik yetersizliği olgun demokrasilerin bazı kusurları için de geçerlidir. Örneğin, Birleşik Devletler'de yaşayan Afrika kökenli Amerikalıların sağlık hizmeti, eğitim ve toplumsal çevre bakımından yaşadıkları olağanüstü yoksunluklar ölüm oranlarının olağanüstü yüksekliğine katkıda bulunur (1. ve 4. bölümde tartışıldığı gibi) ve açıktır ki bu durum Amerikan demokrasisinin işleyişiyle engellenemez. Demokrasiyi bir fırsatlar kümesinin yaratılması olarak görmek gerekir. Bu fırsatların kullanılması demokratik ve siyasal hakların *pratiği*yle ilgili farklı türden bir çözümlemeyi gerektirir. Bu bakımdan, Amerikan seçimlerinde özellikle Afrika kökenli Amerikalıların oy verme oranının düşüklüğü ve diğer kayıtsızlık ve yabancılaşma belirtileri göz ardı edilemez. Demokrasi, kininin sıtmaya çare olması gibi hastalıklara otomatik bir çare sağlamaz. Onun yarattığı fırsat, arzulanan sonuca ulaşmak için olumlu biçimde kullanılmalıdır. Kuşkusuz bu genelde özgürlüklerin temel bir özelliğidir - özgürlüklerin fiilen nasıl kullanıldığına bağlı olarak.

I. DEMOKRASİ PRATİĞİ VE MUHALEFETİN ROLÜ

Demokrasinin kazanımları sadece benimsenen ve savunulan kurallara ve uygulamalara değil, aynı zamanda yurttaşların fırsatları kullanma tarzına bağlıdır. Filipinler'in eski devlet başkanı Fidel Valdez Ramos, Kasım 1998'de, Avustralya Ulusal Üniversitesi'nde

yaptığı bir konuşmada bu noktayı büyük bir açıklıkla ortaya koymuştur:

> Diktatörlük yönetimi altında insanların, düşünmeleri -seçmeleri-, karara varmaları, onay vermeleri gerekmez. Yapmaları gereken tek şey izlemektir. Bu, uzun bir geçmişi olmayan Filipin siyasal deneyiminden çıkarılan acı bir derstir. Bir demokrasi ise, tam aksine, yurttaşlık fazileti olmaksızın yaşayamaz... Bugünün dünyasında insanlar sadece otoriter rejimlerin yerine demokratik rejimleri geçirmek için mücadele etmiyorlar. Amaç, bunun ötesinde, demokrasiyi sıradan insanlar için işler hale getirmektir.[8]

Demokrasi, hem "araçsal önemi"yle hem de "kurucu rolü"yle ilişkili olan bu fırsatı yaratır. Ancak elde edilen fırsatların güçlendirilmesi çeşitli etkenlere bağlıdır. Çok partili siyasal yapının gücü, ahlâki görüşlerin ve değer oluşumunun dinamizmi bu etkenler arasında yer alır.[9] Örneğin, Hindistan'da açlığı ve kıtlığı önlemenin önceliği bağımsızlık sırasında tam olarak anlaşıldı (Britanya hâkimiyeti altında kendi kıtlık deneyimini yaşayan İrlanda'da olduğu gibi). Siyasal katılımcıların eylemliliği, kıtlıkların önlenmesi ve açlığın gerçekleşmesine izin veren hükümetlerin şiddetle kınanması bakımından çok etkili oldu. Bu sürecin hızı ve gücü bu türden afetlerin önlenmesini her hükümetin kaçınılmaz önceliği haline getirdi. Ve gene birbirini izleyen muhalefet partileri, okuryazarlık yeteneğinden yaygın biçimde yoksunluğu ya da aşırı olmasa da ciddi boyut-

8. Fidel Valdez Ramos, "Democracy and the East Asian Crisis", Avustralya Ulusal Üniversitesi Demokratik Kurumlar Merkezi'nde açılış konuşması, Camberra, 26 Kasım 1998, s. 2.

9. Önemli bir etken, üzerinde düşünülmüş siyasetlerin kararlaştırılması ve kamusal tartışmalarda ahlâki görüşlerin kullanılmasıdır. Bu konuda bkz. Jürgen Habermas, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations 1* (1994); Seyla Benhabib, "Deliberative Rationality and Models of Democratic Legitimacy", *Constellations 1* (1994); der. James Bonham ve William Rehg, *Deliberative Democracy* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997). Ayrıca bkz. James Fishkin, *Democracy and Deliberation* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1971); Ralf Dahrendorf, *The Modern Social Contract* (New York: Weidenfeld, 1988); der. Alan Hamlin ve Phillip Pettit, *The Good Polity* (Oxford: Blackwell, 1989); Cass Sunstein, *The Partial Constitution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993); Amy Gutman ve Dennis Thompson, *Democracy and Disagreement* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996).

larda görülen yetersiz beslenmeyi (özellikle çocuklar arasında) ya da daha önce yasalaştırılmış toprak reformu programlarının uygulanmamasını kınama konusunda gayet uysal davranmışlardır. Muhalefetin bu uysallığı birbirini izleyen hükümetlerin bu hayati kamu siyaseti meselelerini ölçüsüz biçimde ihmal etmelerine izin vermiştir.

Aslında muhalefet partilerinin eylemlilikleri demokratik toplumların yanı sıra demokratik olmayan toplumlarda da önemli bir güçtür. Örneğin, demokrasi öncesi Güney Kore'de, hatta Pinochet'nin Şili'sinde (sanılanın aksine) demokratik güvencelerin yokluğuna rağmen, güçlü ve dirençli bir muhalefetin bu ülkelerin yönetimini demokrasinin yeniden kuruluşundan önce bile, dolaylı olarak etkilediği öne sürülebilir. Bu ülkelere hizmet eden toplumsal programların pek çoğu en azından kısmen muhalefetin cazibesini azaltmayı amaçlıyor, böylece muhalefet iktidara gelmeden önce de bir etki yaratabiliyordu.[10]

Bir diğer alan, reform ihtiyacının yanı sıra eleştiriyi de kapsayan güçlü bir yükümlülüğün gerekli olduğu yaygın toplumsal cinsiyet eşitsizliğidir. Aslında ihmal edilen bu sorunlar kamusal tartışmalar ve yüzleşmelere konu oldukça, yetkililer bir tepki göstermek zorunda kalırlar. Bir demokraside insanlar talep ettiklerini elde etme ve daha önemlisi talep etmediklerini almama eğilimi gösterirler. Hindistan'da toplumsal fırsatların ihmal edilmiş iki alanı -toplumsal cinsiyet eşitliği ve temel eğitim- günümüzde muhalefet partilerinin ve sonuç olarak yasama ve yürütme yetkililerinin daha fazla dikkatini çekmektedir. Nihai sonuçlar gelecekte ortaya çıkacaktır, ancak şimdiden yapılmakta olan çeşitli hamleleri (Hindistan parlamentosu üyelerinin en az üçte birinin kadınlardan oluşması, temel eğitim hakkının gereği olarak bir okul programının çocukların çok daha geniş bir kesimini kapsaması için yapılan yasa teklifleri gibi) ihmal edemeyiz.

Aslında demokrasinin Hindistan'a katkısı kıtlıklar gibi iktisadi felaketlerin önlenmesiyle sınırlı kalmamıştır. Uygulamadaki sınır-

10. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989), s. 193-7, 229-39.

lara rağmen demokrasi Hindistan'a, ülkenin bağımsızlığına kavuştuğu 1947'de pek çok insanın hakkında çok kötümser olduğu istikrarı ve güvenliği kazandırmıştır. O sırada Hindistan'da, yaygın toplumluk şiddeti ve toplumsal karışıklıkla birlikte, denenmemiş bir hükümet, henüz sindirilmemiş bir bölünme durumu ve belirsiz siyasal saflaşmalar vardı. Birleşik ve demokratik bir Hindistan'ın geleceğine inanmak zordu. Ancak yarım yüzyıl sonra kusursuz olmasa da oldukça iyi işleyen bir demokrasi görüyoruz. Siyasal farklılıklar anayasal düzenlemeler sayesinde önemli ölçüde çözümlenmiştir. Hükümetler seçimlerle ve parlamenter kurallara uygun biçimde göreve gelmekte ve ayrılmaktadır. Hantal, birbirine benzemez ve incelikten yoksun bir farklılıklar bileşiminden oluşan Hindistan demokratik sistemi, bir siyasal birim olarak dikkat çekici biçimde hayatını sürdürmekte, işlevlerini yerine getirmekte ve aslında işleyen bir demokrasi sayesinde bir arada tutulmaktadır.

Hindistan aynı zamanda çok çeşitli dillere ve bir dinler yelpazesine -olağanüstü bir din ve kültür ayrışıklığı- sahip olmanın getirdiği muazzam zorluğa rağmen ayakta kalmıştır. Din ve topluluk farklılıkları, kuşkusuz, mezhep siyasetçilerinin sömürüsüne duyarlıydı. Bu durum pek çok kez ülkede büyük bir dehşete yol açarak kullanılmıştır (son yıllarda da). Ancak şiddetin bir dehşet duygusuna yol açması ve ulusun pek çok önemli kesiminin bu türden işleri kınaması mezhepçiliğin dar hizipçi bir tutumla sömürülmesine karşı nihai olarak demokratik bir güvence sağlar. Bu, bir Hindu çoğunluğuna rağmen dünyanın en büyük üçüncü Müslüman ülkesi olan, milyonlarca Hıristiyanın, dünya Şiilerinin, Parsilerin ve Jainlerin çoğuyla birlikte yaşadığı Hindistan gibi büyük çeşitlilik gösteren bir ülkenin ayakta kalması ve refahı için esastır.

İ. SONUÇ NİTELİĞİNDE BİR YORUM

Demokratik bir sistemin gelişmesi ve güçlenmesi kalkınma sürecinin temel bir bileşenidir. Demokrasinin önemi bence üç ayrı fazilette yatar; değerlerin ve normların yaratılmasında, (1) *özgül öne-*

mi, (2) *araçsal katkıları*, ve (3) *kurucu rolü*. Demokratik bir yönetim formunun değerlendirilmesi bunların her biri dikkate alınmadan tamamlanamaz.

Siyasi ve medeni haklar, sınırlamalara rağmen çoğu kez yeterince etkin biçimde kullanılır. Henüz çok etkin olmadıkları alanlarda bile onları etkin kılmak için gerekli fırsat vardır. Siyasi ve medeni hakların özgürlükçü rolü (açık tartışma ve görüşmelere, katılımcı siyasetlere ve engellenmeyen muhalefete izin veren, aslında teşvik eden) bazı alanlarda diğerlerinden daha etkili olsa da çok geniş bir kapsamda gerçekleşir. İktisadi bunalımların önlenmesinde kanıtlanan yararı başlı başına büyük önem taşır. İşler iyi ve her şey yolunda gittiğinde demokrasinin bu rolü pek göze çarpmayabilir. Ancak işler şu ya da bu nedenle kötüye gittiğinde (örneğin, Doğu ve Güneydoğu Asya'da çeşitli ekonomileri altüst eden ve pek çok insanı yoksullaştıran son mali kriz) tekrar öne çıkar. Demokratik yönetimin sağladığı siyasal teşvikler böyle zamanlarda büyük pratik değer kazanır.

Ne var ki demokratik kurumların önemini tanımak gerekli olmakla birlikte, bunlar kalkınmanın mekanik aygıtları olarak görülemez. Bunların kullanılması değerlerimiz ve önceliklerimiz tarafından ve oluşturduğumuz mevcut eklemleme ve katılım fırsatlarının kullanılmasıyla koşullanır. Örgütlü muhalefet gruplarının rolü bu bağlamda özellikle önemlidir.

Siyasi ve medeni hakların izin verdiği kamusal müzakereler ve tartışmalar değerlerin oluşumunda da önemli bir rol oynayabilir. Aslında ihtiyaçların saptanması bile kamusal katılım ve diyaloğun doğasından başka bir şeyden etkilenemez. Kamusal tartışmanın gücü, sadece demokrasinin kapsamlı bir etki alanı olan bağlantılarından birini oluşturmakla kalmaz, onun geliştirilmesi demokrasinin daha iyi işlev görmesini de sağlayabilir. Örneğin, çevre sorunlarına ilişkin daha bildirişimli ve daha az marjinal kamusal tartışma sadece çevre için olumlu olmakla kalmayabilir; demokratik sistemin sağlığı ve işleyişi bakımından da önemli olabilir.[11]

11. Çevresel sorunlar yeterince kavrandığı zaman toplumsal seçim ve üzerinde düşünülmüş siyasetlerle ilgili bazı önemli sonuçlara yol açar; bkz. Amartya Sen,

Demokrasi ihtiyacını vurgulamak ne kadar önemliyse, demokratik sürecin kapsamını ve etki alanını sağlayan durumları ve koşulları güvence altına almak da o kadar hayatidir. Demokrasi büyük bir toplumsal fırsat kaynağı olarak da değerli olduğu için (güçlü bir savunmayı gerektirebilecek bir onay) onun işlevini en iyi şekilde yerine getirmesi ve potansiyellerini gerçekleştirmesi için gerekli olan yöntem ve araçları da incelemek gerekir. Toplumsal adaletin sağlanması sadece (demokratik kuralları ve düzenlemeleri kapsayan) kurumsal formlara değil, etkin uygulamaya da bağlıdır. Uygulama sorununun siyasi ve medeni haklardan beklenebilecek katkılar bakımından taşıdığı önemi yukarıda belirttim. Bu, gerek Birleşik Devletler gibi yerleşik demokrasilerin (özellikle çeşitli ırksal grupların farklılaşan katılımıyla), gerekse daha yeni demokrasilerin yüz yüze geldikleri çetin bir konudur. Apayrı sorunların yanı sıra ortak sorunlar da vardır.

"Environmental Evaluation and Social Choice: Contingent Valuation and the Market Analogy", *Japanese Economic Review 46* (1995).

VII
Kıtlıklar ve diğer krizler

Yaygın açlık ve yetersiz beslenmenin görüldüğü ve sık sık kıtlıkların olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Bu umutsuz durumlara çare bulmak için pek az şey yapabileceğimiz düşünülür (örtük biçimde). Gene, çoğu kez bu illetlerin uzun vadede, özellikle dünya nüfusunun artışıyla birlikte fiilen daha da kötüleşeceği düşünülür. Bugünün dünyasında yaşanan bu sefaletler karşısında gösterilen uluslararası tepkilere çoğu kez açıkça ifade edilmeyen bir kötümserlik hâkimdir. Açlığa çare bulma özgürlüğünden yoksunluk algısı bizatihi kaderciliğe ve tanık olduğumuz bu sefaletlere ciddi bir çare bulma girişimlerinin yokluğuna yol açabilir.

Bu türden kötümserliğin pek az olgusal temeli vardır, açlığı ve yoksunluğu değişmez farz etmenin ikna edici gerekçeleri de yoktur.

Aslında uygun siyasetler ve eylemler modern dünyanın korkunç açlık sorunlarını ortadan kaldırabilir. Yeni iktisadi, siyasal ve toplumsal çözümlemeler temelinde kıtlıkların ortadan kaldırılmasını ve kronik yetersiz beslenmede radikal bir azalmayı sağlayabilecek önlemleri saptamanın mümkün olduğuna inanıyorum. Şu sırada önemli olan, çözümsel incelemelerden ve ampirik araştırmalardan çıkarılan derslerle siyasetler ve programlar oluşturmaktır.[1]

Bu bölüm özellikle kıtlıklarla ve açlığı kapsayan ya da kapsamayan, ancak nüfusun önemli bir bölümünün ansızın ağır bir yoksunluğa uğramasına yol açan diğer (sözgelimi, yakınlarda Doğu ve Güneydoğu Asya iktisadi krizleri gibi) geçici "krizler"le ilgilidir. Kıtlıkların ve bu türden krizlerin, sürekli acılara yol açabilen ancak nüfusun bir bölümünü ansızın etkileyen aşırı bir yoksunluk patlamasını kapsamayan yerel açlık ve yoksulluk sorunlarından ayrılması gerekir. Yerel düzeyde yetersiz beslenme ve sürekli, uzun vadeli yoksunluk ileride (esas olarak 9. bölümde) çözümleneceği için, bu bölümde sadece kıtlık çalışmasından çıkabilecek bazı anlayışlar üzerinde duracağım.

Kıtlıkların sebep ve sonuçlarını sadece besin maddesi ve nüfus arasındaki mekanik denge açısından değil, yeterince geniş bir kapsamda anlamak modern dünyada açlığın ortadan kaldırılması için hayati önemdedir. Açlık çözümlemesinde en önemli nokta, bireyin ve ailenin yeterli miktarda besin maddesine sahip olmasını sağlayan temel özgürlüktür. Yeterli miktarda besin maddesine sahip olmak, ya besin maddelerini (köylülerin yaptığı gibi) üretmekle ya da (besin maddesi üretmeyenlerin yaptığı gibi) piyasadan satın alarak sağlanabilir. Bir kişi gelir kaybı nedeniyle (sözgelimi işsizlik ya da geçimini sağlamak için ürettiği ve sattığı malların piyasası çöktüğü için) piyasadan besin maddesi satın alma yeteneğini kaybederse, çevrede bol miktarda besin maddesi olsa da açlığa zorlanabilir. Öte

1. Bu bölümün ilk kısmı 15 Kasım 1996'da İtalya'nın Roma kentinde toplanan Dünya Besin Zirvesi münasebetiyle İtalyan Senatosu'nda düzenlenen Parlamentolararası Birlik toplantısında yaptığım açılış konuşmasından alınmıştır. Çözümlemenin türetildiği kaynak olarak bkz.: Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Clarendon Press, 1981) ve Jean Drèze'yle ortak çalışmamız, *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989).

yandan, besin maddesi arzının bir ülkede ya da bir bölgede ciddi biçimde düşmesi halinde, mevcut besin maddelerinin daha iyi paylaşılması (sözgelimi, potansiyel açlık kurbanları için ek iş ve gelir sağlanması) herkesi açlıktan kurtarabilir. Bu uygulama, dışarıdan besin maddesi alınarak tamamlanabilir ve daha etkin hale getirilebilir, ancak pek çok tehditkâr kıtlık bu olmaksızın azalan iç besin maddesi arzının daha adil paylaşımıyla önlenmiştir. Sadece söz konusu ülkedeki besin maddesi miktarı üzerinde değil, iktisadi güç ve bireylerle ailelerin yeterli besin maddesi satın alma temel özgürlüğü üzerinde de odaklanmak gerekir.

Burada iktisadi ve siyasal çözümlemeler, ayrıca kıtlıklardan başka kriz ve felaketlere ilişkin daha bütünlüklü bir anlayışa sahip olmak gerekir. İyi bir örnek, Doğu ve Güneydoğu Asya'daki bazı ülkelerin yakınlarda yaşadıkları türden zor durumlardır. Bu krizlerde, kıtlıklarda olduğu gibi, nüfusun bazı kesimleri iktisadi hak ve yetkilerini beklenmedik bir hızla kaybetmişlerdir. Bu kentlerde yaşanan yoksunluğun hızı ve şiddeti (ve gene tipik biçimde, felaketlerin beklenmedikliği) daha "düzenli" genel yoksulluk fenomeninden, kıtlıkların yerel açlıktan farklılaşmasıyla aynı tarzda farklılaşır.

A. YETKİ VE KARŞILIKLI BAĞIMLILIK

Açlık sadece besin maddesi üretimi ve tarımsal büyümeyle değil, aynı zamanda bütün ekonominin işleyişiyle ve –daha geniş çaptainsanların besin maddesi edinme, sağlık ve beslenme imkânına ulaşma yeteneğini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilen siyasal ve toplumsal düzenlemelerin işleyişiyle ilişkilidir. Ayrıca, makul hükümet siyaseti aracılığıyla pek çok şey yapılabilse de, hükümetin rolünü diğer iktisadi ve toplumsal kurumların etkin işleyişiyle bütünleştirmek önemlidir. Bu kurumlar, ticaret, alım satım ve piyasalardan, fiilen işlevsel olan siyasal partilere, hükümetdışı örgütlerin etkin kamusal tartışmayı sürdüren ve kolaylaştıran, kitle iletişim araçlarını da kapsayan kurumlarına kadar değişir.

Yetersiz beslenme, açlık ve sadece besin maddesi üretimi ve tarımsal faaliyetlerden değil kıtlık bütün ekonominin ve toplumun işleyişinden etkilenir. Çağdaş dünyada açlık vakalarına yol açan iktisadi ve toplumsal karşılıklı bağımlılıkları yeterince dikkate almak büyük önem taşır. Besin maddeleri ekonomi içinde hayır kurumları ya da bir otomatik paylaştırma sistemiyle bölüştürülemez. Besin maddesi edinme yeteneğinin *kazanılması* gerekir. Üzerinde yoğunlaşmamız gereken nokta ekonomi içinde toplam besin maddesi arzı değil, her bir kişinin kullandığı "kazanılmış hak"larıdır; kendi mülkiyetinin ve hâkimiyetinin temelini oluşturan mallar. İnsanlar yeterli miktarda besin maddesi üzerindeki yetkilerini oluşturamadıkları zaman açlık çekerler.[2]

Bir ailenin kazanılmış haklarını belirleyen nedir? Bu, çeşitli etkilere bağlıdır. Her şeyden önce bir *sermaye* vardır; piyasada fiyata komuta eden servetin yanı sıra üretim kaynakları üzerindeki mülkiyet. İnsanlığın büyük bir bölümü için anlamlı olan yegâne sermaye ise işgücüdür. Dünya halklarının çoğunluğu, çeşitli yetenek ve deneyimlerle birleşebilen işgücü dışında pek az kaynağa sahiptir. Ancak genelde, işgücü, toprak ve diğer kaynaklar bir varlıklar bütünü oluşturur.

İkincisi, önemli bir etki olan *üretim imkânları* ve bunların kullanımından ibarettir. Bu noktada teknoloji devreye girer; eldeki teknoloji, mevcut bilginin yanı sıra insanların bu bilgiyi düzenleme ve onu fiilen kullanma yeteneğinden etkilenen üretim imkânlarını belirler.

Hak kazanımında toprak ya da işgücü biçimindeki sermaye doğrudan besin maddesi üretimi için kullanılabilir - tarım örneğinde olduğu gibi. Ya da, alternatif olarak, bir aile ya da bir birey bir ücret geliri sağlayarak besin maddesi satın alma kapasitesi kazanabilir. Bu da istihdam fırsatlarına ve mevcut ücret oranlarına bağlı olacaktır. Bunlar da üretim imkânlarına -tarımda, sanayide ve diğer

2. "Yetki çözümlemesi"ne ilişkin bir sunuş için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981) ve ayrıca bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989); Drèze ve Sen, der. *The Political Economy of Hunger* (Oxford: Clarendon Press, 1990) ve kısaltılmış versiyonu, Drèze, Sen ve Athar Hussain, *The Political Economy of Hunger: Selected Essays* (Oxford: Clarendon Press, 1995).

faaliyetlerde- bağımlıdır. Dünyadaki insanların çoğu doğrudan besin maddesi üretmez, ancak diğer metaların üretiminde çalışarak besin maddesi satın alma kapasitesi kazanır. Bu metalar, tahıl ürünlerinden, zanaat ürünlerine, sanayi mallarına, çeşitli hizmetlere kadar değişir ve çeşitli meslekleri kapsar. Bu karşılıklı bağımlılıklar kıtlık çözümlemeleri için büyük önem taşıyabilir, çünkü çok sayıda insan besin maddesi üretiminden çok, başka malların üretiminde çıkan sorunlar yüzünden besin maddesi edinme yeteneğini kaybedebilir.

Üçüncüsü, pek çok şey *mübadele koşullarına* bağımlı olacaktır; malları satma ve satın alma yeteneği ve farklı ürünlerin (sözgelimi, temel besin maddeleri karşısında zanaat ürünleri) göreli fiyatlarının belirlenmesi. İnsanlığın büyük bölümünün sermayesi olarak işgücünün belirleyici -aslında benzersiz- önemi veri alındığında, emek piyasalarının işleyişini dikkate almak hayatidir. İş arayan bir kişi mevcut ücretlerle iş bulur mu? Gene zanaatkâr ya da hizmet sektöründeki bir kişi satmaya çalıştığı şeyi satmayı başarabilir mi? Ve bunu hangi göreli fiyattan yapabilir (piyasadaki besin maddesi fiyatlarına göre)?

Bu mübadele koşulları bir kıtlık tehdidine yol açan olağanüstü bir iktisadi durumda dramatik biçimde değişebilir. Bu değişiklikler çeşitli etkilerin bir sonucu olarak çok hızlı biçimde gerçekleşebilir. Kuraklık, taşkın, genel bir istihdam eksikliği ya da bazılarının gelirini artırırken diğerlerininkini artırmayan eşitsiz bir aşırı yükseliş hali, hatta besin maddesi fiyatlarını son derece olumsuz etkileyecek şekilde geçici olarak yükselten abartılı bir besin maddesi yetersizliği korkusu gibi tamamen farklı nedenlerden ötürü, göreli ürün fiyatlarında (ya da besin maddesi fiyatı karşısında ücret oranında) meydana gelen ciddi değişikliklerin yol açtığı kıtlıklar olmuştur.[3]

İktisadi bir krizde bazı hizmetler diğerlerinden daha çok zarar görebilirler. Örneğin, 1943 Bengal kıtlığı sırasında besin maddeleri ile belirli tipte ürünler arasındaki mübadele oranları radikal bi-

3. Besin maddesi çıktısında ya da besin maddelerinin elde edilebilirliğinde küçük bir azalmanın olduğu ya da hiç azalmanın olmadığı koşullarda farklı nedenlerden kaynaklanan kıtlık örnekleri için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981), bölüm 6-9.

çimde değişti. Ücret-besin maddesi-fiyat rasyosundan başka, tahıl karşısında göreli balık fiyatlarında büyük değişiklikler oldu ve Bengalli balıkçılar 1943 kıtlığından en çok etkilenen meslek grupları arasında yer aldılar. Kuşkusuz balık da bir besin maddesidir, ancak yüksek kaliteli bir besin maddesidir ve yoksul balıkçılar hayatlarını sürdürebilecekleri düşük kalorili temel besin maddelerini (Bengal'de bu genellikle pirinçtir) satın alabilmek için balık satmak zorundadırlar. Hayatta kalmak için sürdürülmesi gereken denge bu mübadeleyle sağlanır ve balık fiyatlarında pirinç fiyatlarına göre meydana gelen ani bir düşüş bu dengeyi bozabilir.[4]

Diğer pek çok meslek, göreli fiyatlarda ve satış kazançlarında meydana gelen değişikliklere son derece duyarlıdır. Berberlik mesleğini ele alalım. Berberler bir iktisadi kriz döneminde iki tip sorundan zarar görürler; (1) zor durumda kalan insanlar saçlarını kestirmeyi kolayca ertelerler - berberin verdiği hizmete olan talep ciddi biçimde düşebilir; ve (2) bu "nicelik" azalmasının en son noktasında, saç kestirme fiyatında da keskin bir göreli düşüş vardır: 1943 Bengal kıtlığı sırasında, saç kestirme ile temel besin maddeleri arasındaki mübadele oranı bazı bölgelerde *% 70 ya da 80* oranında düştü. Böylece yoksul olan berberler diğer pek çok meslek grubu gibi köşeye sıkıştılar. Bütün bunlar besin maddesi çıktısının ya da toplam arzın pek az düştüğü koşullarda oldu. Kent nüfusunun daha büyük satın alma gücünün (savaşın yol açtığı aşırı yükselişten yararlanmışlardı) ve piyasalardan korkunç biçimde spekülatif besin maddesi çekilişinin aynı anda gerçekleşmesi, dağılımda ciddi bir değişikliğe yol açarak açlığın ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Açlığın sebep ve sonuçlarını anlamak sadece besin maddesi çıktısının ve arzının değerlendirilmesini değil, bütün iktisadi mekanizmanın çözümlenmesini gerektirir.[5]

4. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981). Ayrıca bkz. Meghnad Desai, "A General Theory of Poverty", *Indian Economic Review 19* (1984) ve "The Economics of Famine", *Famines* içinde, der. G. A. Harrison (Oxford: Clarendon Press, 1988). Ayrıca bkz. Lucile F. Newman, der. *Hunger in History: Food Shortage, Poverty, and Deprivation* (Oxford: Blackwell, 1990) ve daha gerilere giden, Peter Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

5. Açlık yazınına ilişkin kapsamlı bir eleştirel inceleme için bkz. Martin Ravallion, "Famines and Economics", *Journal of Economic Literature 35* (1997).

Açlığa yol açan başarısızlıkların pek çok nedeni olabilir. Kıtlıklara çare bulmaya ve dahası onları önlemeye çalışırken, daha önceki kıtlıkların farklı sebeplerini göz önünde tutmak gerekir. Kıtlıklar ortak yaşanan felaketlerdir, ancak sebeplerinin aynı olması gerekmez.

Bizzat besin maddesi üretmeyenlerin (sözgelimi, sanayi işçileri ya da hizmet sektöründe çalışanlar) ya da kendi ürettikleri besin maddelerine sahip olmayanların (sözgelimi, ücretli tarım emekçileri) piyasadan besin maddesi sağlama yeteneği, kazançlarına mevcut besin maddesi fiyatlarına ve besin maddesi dışında yaptıkları zorunlu harcamalara bağlıdır. Bunların besin maddesi sağlama yeteneği, istihdam ve ücretli emekçilerin ücret oranları, öteki metaların üretimi ve bu metaların zanaatkârlar ve hizmet sektöründekiler için fiyatları gibi iktisadi duruma bağlıdır.

İmkânları gerçekleştirdikleri *bireysel* besin maddesi çıktısına bağlı olan besin maddesi üreticilerinin bile, pek çok kıtlık araştırmasının standart biçimde üzerinde yoğunlaştığı *ulusal* besin maddesi çıktısına benzer bir bağımlılıkları yoktur. Gene zaman zaman insanlar, yoksul kır insanlarının sık sık yaptığı gibi, hayvansal ürünler gibi pahalı besin maddelerini tahıllardan sağlanan daha ucuz kalorileri satın almak için satmak zorunda kalabilirler. Sahel ve Afrika'nın Boynuzu'nda yaşayan hayvan yetiştiricisi göçebeler bu konuda bir örnek oluştururlar. Düşük kalorili temel besin maddeleri satın almak için et dahil hayvansal ürünler satmak zorunda kalan Afrikalı kır insanının mübadele bağımlılığı, yukarıda tartıştığımız, daha düşük kalorili pirinç satın almak için balık satmak zorunda kalan Bengalli balıkçıların durumuna oldukça benzer. Bu kırılgan mübadele dengeleri mübadele oranlarında meydana gelen değişikliklerle bozulabilir. Hayvansal ürün fiyatlarının tarım ürünleri fiyatlarına göre düşmesi kır halkı için bir felakete yol açabilir. Güçlü bir kırsal bileşeni olan bazı Afrika kıtlıkları bu türden bir süreci kapsamıştır. Bir kuraklık hayvansal ürünlerin (et gibi) göreli fiyatlarında geleneksel olarak ucuz besin maddelerine kıyasla bir düşüşe yol açabilir, çünkü insanlar iktisadi bir daralma durumunda

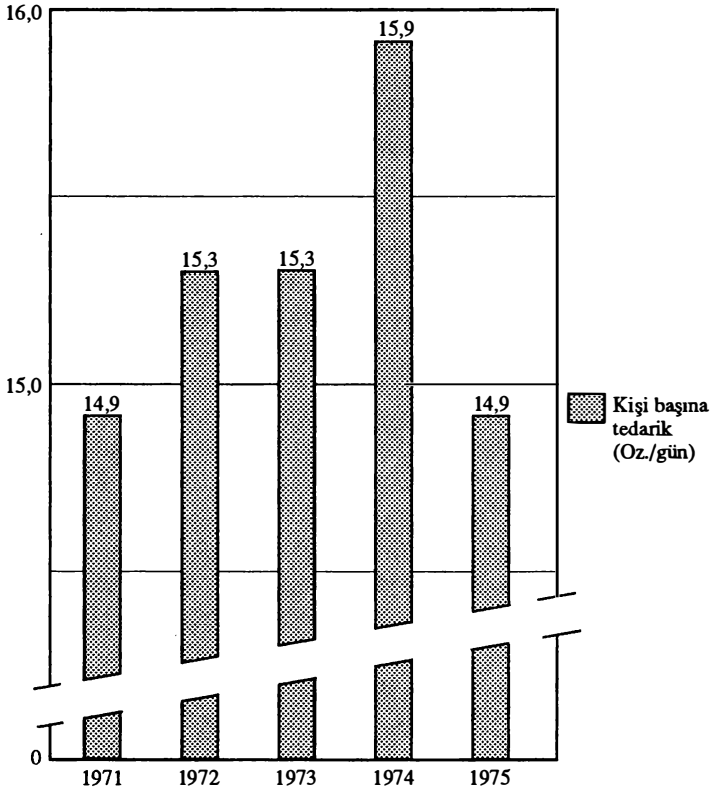
genellikle pahalı mallar (et gibi) ve zorunlu olmayan mallar (deri eşyalar gibi) *karşısında* kendi tüketim kalıplarını değiştirirler. Göreli fiyatlarda meydana gelen bu değişim kırsal kesimde yaşayanların hayatlarını sürdürmeleri için yeterli temel besin maddesi satın almalarını imkânsız hale getirebilir.[6]

Kıtlıklar besin maddesi üretiminde ya da tedarikinde bir azalma olmaksızın da gerçekleşebilir. Bir emekçi, güvenlik ağları olan bir sosyal güvenlik sisteminin (işsizlik sigortası gibi) yokluğuyla birleşen bir işsizlik durumunda aç kalabilir. Bu kolayca olabilir ve aslında bir bütün olarak ekonomide yüksek ve azalmamış bir genel besin maddesi tedarik düzeyine -hatta besin maddesi tedarikinde bir "zirve" durumuna- rağmen büyük bir kıtlık fiilen gerçekleşebilir.

Besin maddesi tedarikinin zirveye ulaşmasına rağmen yaşanan bir kıtlık örneği 1974 Bangladeş kıtlığıdır.[7] Bu olay, 1971 ile 1976 arasında kişi başına besin maddesi tedarikinin diğer yıllara kıyasla *çok çok iyi* olduğu bir yılda gerçekleşti (bkz. Şekil 7.1). Açlık, taşkınların neden olduğu bölgesel işsizlikle başladı. Taşkınlar besin maddesi çıktısını azalan ürünün kaldırılmasından aylar sonra (esas olarak Aralık ayı civarında) etkiledi, ancak kıtlık daha önce oldu ve ekilen ürün olgunlaşmadan önce sona erdi. Taşkınlar 1974 yazında kır emekçilerinin *hazır* gelir yoksunluğuna yol açtı; pirinç ekimi ve ilgili faaliyetlerden kazanacakları ve onlara besin maddesi edinmek için gerekli araçları sağlayacak olan ücretleri kaybettiler. Yerel açlık ve paniği, abartılı bir gelecek besin maddesi kıtlığı beklentisinin bir sonucu olarak oluşan endişeli bir besin maddesi piyasası ve besin maddesi fiyatlarında ciddi bir yükselişin pekiştirdiği daha yaygın bir açlık izledi. Yaklaşan kıtlığın, gerçekte olabileceğinden daha şiddetli olacağı şekilde değerlendirilip bir ölçüde de manipüle edildi ve fiyat artışını daha sonra fiyatların aşağıya doğru çekilmesi izledi.[8] Ancak o sırada kıtlığın bedeli zaten ağırlaşmıştı.

6. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981), bölüm 7 ve 8.
7. 1974 Bangladeş kıtlığına ilişkin bir çözümleme için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981), bölüm 9. Ayrıca bkz. Mohiuddin Alamgir, *Famine in South Asia* (Boston: Oelgeschlager, Gunn ve Hain, 1980) ve Martin Ravallion, *Markets and Famines* (1987).
8. Bu konuda bkz. Ravallion, *Markets and Famines* (1987).

ŞEKİL 8: *Bangladeş'te tahıl üretimi, 1971-1975*

Kaynak: Amartya Sen, *Poverty and Famines* (Oxford: Oxford University Press, 1981), tablo 9.5. Kıtlık 1974'te gerçekleşti.

Bir kıtlık besin maddesi üretiminde bir azalmayla (1958-1961 Çin kıtlığı örneğinde ya da 1840'larda İrlanda kıtlıklarında görüldüğü gibi)[9] birlikte gerçekleştiği zaman, nüfusun bazı kesimleri

9. Kıtlıklar sırasında İrlanda'nın İngiltere'ye besin maddesi ihraç etmesi zaman

mahvolurken, geri kalanının neden iyi durumda olduğunu açıklamak için çıktı istatistiklerinin ötesine geçmemiz gerekir. Kıtlıklar böl ve yönet uygulamasıyla sürer. Örneğin, bir grup köylü, ülkede genel bir kıtlık olmasa da, yerel bir kuraklıktan ötürü kendi bölgelerindeki besin maddesi çıktısı azaldığı zaman kayıplara uğrayabilir. Kurbanlar bir başka yerden besin maddesi satın almak için gerekli araçlardan yoksun olacaklardır, zira ürünlerini kaybettikleri için gelir sağlamak üzere satacakları fazla şeyleri olmayacaktır. Başka meslek gruplarında yer alan ya da başka bölgelerde daha güvenli kazançları olan diğerleri, besin maddesini başka yerlerden satın alacak kadar iyi durumda olabilirler. Bu durum, 1973'te Etyopya'da yaşanan Wollo kıtlığı sırasında olanlara çok benzer. Bu örnekte, Wollo bölgesinin yoksul sakinleri, Dessie'deki (Wollo'nun başkenti) besin maddesi fiyatlarının Addis Ababa ve Asmara'dakinden daha yüksek olmamasına rağmen besin maddesi satın alamıyorlardı. Aslında, bir miktar besin maddesinin Wollo'dan, Etyopya'nın insanların daha fazla besin maddesi satın alabilecek gelire sahip oldukları daha zengin bölgelerine aktarıldığına dair bulgular vardır.

Ya da farklı bir örnek olarak, besin maddesi fiyatları bazı meslek gruplarının artan satın alma güçleri nedeniyle yukarı fırlayabilir ve sonuç olarak besin maddesi satın almak zorunda olan diğerleri mahvolabilir, çünkü parasal gelirlerinin gerçek satın alma gücü ciddi biçimde daralabilir. Böyle bir kıtlık besin maddesi çıktısında bir azalma olmaksızın, toplam arzda bir düşüşten çok talepte meydana gelen yükseliş nedeniyle gerçekleşebilir. 1943'te Bengal'de

zaman İrlanda'da besin maddesi çıktısının azalmadığına dair bir bulgu olarak gösterilir. Ancak bu hatalı bir sonuçtur, çünkü hem İrlanda'da besin maddesi çıktısında bir azalma (patatesi vuran salgın hastalık yüzünden) olduğuna dair doğrudan bulgulara sahibiz, hem de besin maddesi hareketi sadece ihracatçı ülkenin besin maddesi çıktısının büyüklüğüyle değil, göreli fiyatlar tarafından da belirlenir. Aslında "ters besin maddesi hareketi" bir "kıtlık krizi" sırasında görülen çok yaygın bir fenomendir. Kıtlık sırasında genel bir iktisadi zayıflama vardır ve bu zayıflama besin maddesi talebini besin maddesi arzının altına çeker (bu ve ilgili konular için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* [1981]). Çin'de yaşanan kıtlıklarda da kırsal Çin'in azalan besin maddesi çıktısının çok daha büyük bir bölümü resmi siyasetin bir sonucu olarak kent bölgelerine götürülüyordu (bu konuda bkz. Carl Riskin, "Feeding China: The Experience since 1949", Drèze ve Sen, *The Political Economy of Hunger* [1989]).

yaşanan (yukarıda tartışılan) kıtlığı başlatan da budur. Bu örnekte, kent sakinleri "savaş patlaması"ndan kazançlı çıkıyorlardı -Japon ordusu yakınlardaydı, Kalküta dahil kentsel Bengal'de İngiliz ve Hindistan savunma harcamaları ağırlıklıydı. Pirinç fiyatları bir kez yükselmeye başladığında, manipülatif spekülasyonun yanı sıra kamusal panik, fiyatların kırsal Bengal nüfusunun önemli bir bölümünün ulaşamayacağı ölçüde yukarıya fırlamasında önemli bir rol oynadı.[10] Böylece Şeytan en arkada kalanı kaptı.[11]

Ya da, gene farklı bir örnek olarak, bazı işçiler ekonomi değiştikçe, kazançlı faaliyet tipleri ve lokasyonları farklılaştıkça kendi mesleklerini "kaybettiklerini" görebilirler. Bu, sözgelimi Aşağı Sahra Afrikası'nda çevre ve iklim koşullarının değişmesiyle gerçekleşmiştir. Sabık üretici işçiler bu durumda işsiz ve kazançsız kalabilirler ve sosyal güvenlik sistemlerinin yokluğunda başvurulacak herhangi bir çözüm kalmaz.

Başka bazı örneklerde, kazanç sağlayan işin kaybedilmesi bir kıtlığın başlamasında güçlü etkileri olan geçici bir fenomen olabilir. Örneğin, 1974 Bangladeş kıtlığında, daralmanın ilk belirtileri, pirinç ekimi için işçi istihdamını kesintiye uğratan yaz taşkınlarının ardından topraksız kır emekçileri arasında görüldü. Zaten kıt kanaat yaşayan bu işçiler ücretli iş kaybının bir sonucu olarak açlığa zorlandılar ve bu fenomen olumsuz biçimde etkilenen ürün kaldırılmadan çok *önce* gerçekleşti.[12]

---

10. 1943 Bengal kıtlığında görülen farklı ölüm oranlarının arkasında, hükümetin kır yoksullarını tamamen korunmasız bırakarak besin maddesi yardımı, fiyat denetimi ve uygun fiyatlarla satış yapan mağazalarla Kalküta'daki kent nüfusunu koruma kararını kapsayan başka etkenler de vardı. Bengal kıtlığının bu ve diğer yönleri için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981), bölüm 6.

11. Kır halkının iktisadi ve siyasal bakımdan daha güçlü olan kent nüfusuna kıyasla kıtlıklardan daha çok acı çekmesi genelde az rastlanan bir durum değildir. Michael Lipton klasik bir araştırmada "kent eğilimleri"nin doğasını çözümlemiştir: *Why Poor People Stay Poor: A Study of Urban Bias in World Development* (Londra: Temple Smith, 1977).

12. Bu konuda bkz. Alamgir, *Famine in South Asia* (1980) ve Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981), bölüm 9. Besin fiyatlarına (ve diğer nedensel etkilere) ilişkin çözümlemeler için bkz. Martin Ravallion, *Markets and Famines* (1987). Ravallion pirinç piyasasının Bangladeş'te besin maddesi arzının gelecekteki azalma ölçüsünü nasıl abarttığını da gösterir. Bu abartma beklenen fiyat artışını gerekenin daha üstüne çıkardı.

Kıtlıklar oldukça bölücü fenomenlerdir ve kıtlıkları kişi başına ortalama besin maddesi tedariki bakımından anlama girişimleri umutsuz biçimde hatalı olabilir. Nüfusun % 5 ya da 10'undan daha fazlasını etkileyen bir kıtlık nadiren görülür. Bir ülkede yaşayan hemen herkesin açlık çektiği kıtlıklar da vardır kuşkusuz. Ancak bu öykülerin çoğu irdelendiği takdirde çeşitli açıklar ortaya çıkar. Örneğin, yetkin bir kaynak olan *Encyclopaedia Britannica*, klasikleşmiş on birinci baskısında, 1344-1345 Hindistan kıtlığından "Moğol İmparatoru'nun bile) kendi ev halkının zorunlu ihtiyaçlarını karşılayamadığı" bir kıtlık olarak söz eder.[13] Ancak bu öykü bazı sorunlara yol açar. Hindistan'daki Moğol İmparatorluğu'nun 1526'ya kadar kurulmadığını üzüntüyle belirtmek gerekir. Belki de daha önemlisi, 1344-1345'te iktidarda olan Tuğlak İmparatoru –Muhammed Bin Tuğlak- kendi ev halkının zorunlu ihtiyaçlarını gidermekte büyük zorluklarla karşılaşmamakla kalmadı, tarihin kaydettiği örnek kıtlık önleme programlarından birini örgütlemek için gerekli araçları da sağladı.[14] Birleştirilen açlık öyküleri insanların talihini farklılaştıran gerçekliğe uymaz.

C. KITLIĞIN ÖNLENMESİ

Kıtlıklar belirli bölgelerdeki bir ya da daha fazla meslek grubunun imkân kaybıyla birlikte anıldığı için, sonuç olarak ortaya çıkan açlık olayları, iktisadi değişimlerin vurduğu kişilere aynı imkânların ve asgari bir geçim düzeyinin sistematik biçimde yeniden sağlanmasıyla önlenebilir. Çoğu kez mutlak büyüklükleri gösteren sayılar genellikle toplam nüfusun küçük bölümlerine ilişkindir ve açlığı savuşturmak için gerekli olan asgari satın alma gücü düzeyleri oldukça düşük olabilir. Böylece açlığı önlemek için gerçekleştirilen kamusal eylemlerin maliyetleri yoksul ülkeler için bile, uygun zamanda sistematik ve etkin düzenlemeler yapılması şartıyla, genellikle çok mütevazı düzeydedir.

13. *Encyclopaedia Britannica*, 11. bs. (Cambridge, 1910-1911), cilt 10, s. 167.
14. Bkz. A. Loveday, *The History and Economics of Indian Famines* (Londra: G. Bell, 1916) ve ayrıca bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981) bölüm 4.

Büyüklükler hakkında bir fikir vermek gerekirse, potansiyel açlık kurbanlarının toplam ülke nüfusunun sözgelimi %10'unu oluşturması halinde (genellikle bundan çok daha küçük bir oran etkilenir) tipik biçimde yoksul olan bu insanlara giden toplam gelir payı normal koşullarda GSMH'nin yaklaşık % 3'ünü aşmayacaktır. Bu insanların besin maddesi tüketimi içindeki normal payları tipik olarak ulusal besin maddesi tüketiminin % 4 ile 5'inden daha büyük olmayabilir. Böylece onların *bütün* gelirlerini yeniden oluşturmak ya da bütün normal besin maddesi tüketimlerini sıfırdan başlayarak yeniden arz etmek için gerekli olan kaynakların, önleyici önlemlerin etkin biçimde örgütlenmesi şartıyla, çok da büyük olmayacaktır. Kuşkusuz, kıtlık kurbanlarının elinde her zaman bazı kaynaklar kalır (dolayısıyla imkânlarının sıfırdan başlanarak yeniden yaratılması zorunlu değildir) ve bu durumda net kaynak ihtiyacı daha da küçük olacaktır.

Gene kıtlıklar yüzünden gerçekleşen ölümlerin önemli bir bölümü güç kaybının yol açtığı hastalıklardan, hijyen koşullarının bozulmasından, nüfus hareketlerinden ve bölgede meydana gelen salgın hastalıklardan kaynaklanır.[15] Salgın hastalıkların denetim altına alınması ve topluluk için sağlık düzenlemeleri yapılması sayesinde bu ölümler önemli ölçüde azaltılabilir. Bu alanda da iyi planlanmış küçük miktarlarda kamu harcamalarıyla sağlanan kazançlar aslında çok büyük olabilir.

Kıtlığın önlenmesi, hakların korunması için yapılacak siyasal düzenlemelere son derece bağımlıdır. Daha zengin ülkelerde bu türden koruma, yoksulluğu önleme programları ve işsizlik sigortasıyla sağlanır. Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda genel bir işsizlik sigortası sistemi yoktur, ancak bu ülkelerin bazıları doğal ya da doğal olmayan felaketlerin neden olduğu muazzam iş kaybı zamanlarında acil kamu istihdamı sağlarlar. İstihdam yaratmayı amaçlayan telafi edici hükümet harcaması açlık tehdidinin çok etkin biçimde önlenmesine yardımcı olabilir. Aslında bu, bağımsızlıktan bu yana

15. Bu konuda bkz. Alex de Waal, *Famines That Kill* (Oxford: Clarendon Press, 1989). Ayrıca, 1943 Bengal kıtlığında açlıktan ölüm örüntüsü için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines*, ek D.

Hindistan'da potansiyel kıtlıkları önlemek için uygulanan yöntemdir -esas olarak istihdam yaratarak karşı koymak. Örneğin, 1973'te Maharaştra'da şiddetli bir kuraklıkla birlikte görülen iş kaybını telafi etmek için 5 milyon geçici iş yaratıldı ki bu gerçekten (işçilerin aile üyeleri de hesaba katıldığında) çok büyük bir rakamdır. Geniş bir bölgede besin maddesi üretiminde dramatik (pek çok alanda % 70 ya da daha yüksek) bir azalma olmasına rağmen, ölümlerde önemli bir artış olmadığı gibi yetersiz beslenen insan sayısında bile büyük bir ağırlaşmanın olmadığı olağanüstü bir sonuç alındı.

D. KITLIK VE YABANCILAŞMA

Kıtlık sebepleri ve kıtlığı önlemenin ekonomi politiği, kurumları ve örgütleri gerektirir, ancak bu, güç ve yetki kullanımına eşlik eden algılara ve anlayışlara da bağlıdır. Yönetenlerin yönetilenlerden yabancılaşması özellikle bu noktada önemlidir. Bir kıtlığın dolaysız sebebi çok farklı olsa da, yönetenler ile yönetilenler arasındaki toplumsal ve siyasal uzaklık kıtlığın önlenememesinde hayati bir rol oynayabilir.

Bu bağlamda 150 yıl kadar önce İrlanda'yı tarihin kaydettiği diğer kıtlıklardan çok daha büyük bir nüfus *oranının* ölümüne sebep olarak tahrip eden 1840'ların kıtlıklarını ele almak yararlıdır.[16] Kıtlık İrlanda'nın doğasını da kesin biçimde değiştirdi. Kıtlık, dünyanın başka yerlerinde pek görülmeyen bir göç düzeyine -en dehşet verici seyahat koşulları altında- yol açtı.[17] İrlanda nüfusu bugün bile kıtlığın başladığı 1845'e kıyasla önemli ölçüde azdır.

Bu afetin sebebi neydi? George Bernard Shaw'un *Man and Superman*'indeki İrlanda kökenli zengin Amerikalı Bay Malone, 1840'ların İrlanda kıtlıklarını "kıtlık" olarak betimlemeyi reddeder.

16. Buradaki çözümlemede şu denemelerden yararlanılmıştır: Amartya Sen, "Famine as Alienation", *State, Market and Development: Essays in Honour of Rehman Sobhan* içinde, der. Abu Abdullah ve Azizur Rahman Khan (Dakka: University Press, 1996) ve "Nobody Need Starve", *Granta* 52 (1995).
17. Bu konuda bkz. Robert James Scally, *The End of Hidden Ireland* (New York: Oxford University Press, 1995).

İngiliz gelini Violet'ye, babasının "kara 47'de açlıktan öldüğü"nü anlatır. Violet sorar: "Kıtlıktan mı?" "Hayır," der Malone, "açlıktan. Bir ülke besin maddesiyle doluysa ve bunları ihraç ediyorsa, kıtlıktan söz edilemez."

Malone'un sivri sözlerinde birkaç hata vardır. Açlık çeken İrlanda'dan refah içindeki İngiltere'ye besin maddesi ihraç edildiği kesinlikle doğrudur, ancak İrlanda'nın besin maddesiyle dolu olduğu doğru değildir (aslında açlığın besin maddesi ihracatıyla aynı anda gerçekleşmesi pek çok kıtlık olayının ortak fenomenidir). Gene "aç kalmak" ve "açlık" ifadeleri, insanları yiyeceksiz *bırakmak*, özellikle açlıktan ölmelerine *neden olmak* anlamındaki -artık pek geçerli olmayan- eski kullanımlarıyla anlaşılabilse de, o sırada İrlanda'da bir kıtlık (bildiğimiz anlamda) olduğunu inkâr etmek zordur.

Malone, edebi bir yetkinlikle farklı -ve oldukça derin- bir noktaya işaret ediyordu. Odakta yer alan sorun, kıtlıkların ortaya çıkışında ve sürmesinde eyleyen olarak insanın rolüyle ilgilidir. İrlanda'daki kıtlıklar bütünüyle önlenebilir ve özellikle kamusal otoriteyle önlenebilecek olsaydı, İrlandalıları "aç bırakma" suçlaması yeterince açıklayıcı olurdu. Suçlayıcı parmak sadece kamu siyasetinin kıtlıkların önlenmesinde ya da önlenmemesinde oynadıkları rolü ve kamu siyasetini belirleyen siyasal, toplumsal ve kültürel etkileri işaretleyebilir. İncelenecek siyasal sorunlar *görevlendirme* eylemlerinin yanı sıra *yoksayma* eylemleriyle ilgilidir. Görülmemiş bir refahın yaşandığı modern dünyanın farklı ülkelerinde bile kıtlıklar görüldüğü için, kamu siyasetleri ve bu siyasetlerin etkinliğiyle ilgili sorunlar 150 yıl öncekî önemini günümüzde de korumaktadır.

İrlanda'da yaşanan kıtlıkların önce daha dolaysız sebeplerini ele alacak olursak, bu örnekte, İrlanda'nın besin maddesi çıktısında esas olarak patates ürününe musallat olan salgın hastalık nedeniyle bir azalma olduğu açıktı. Ne var ki, toplam besin maddesi arzının bu kıtlığın oluşumunda oynadığı rol besin maddesi istatistiklerinin kapsamına bağlı olarak farklı tarzlarda değerlendirilebilir. Pek çok şey besin maddesi çıktısının incelendiği alana bağlıdır. Cormac O'Grada'nın belirttiği gibi, Birleşik Krallık'ın tamamındaki besin

maddesi çıktısı ve arzı dikkate alındığında, besin maddesi çıktısı ya da arzıyla ilgili, İrlanda'da olanlarla kıyaslanabilecek herhangi bir kriz yoktu.[18] İrlanda'nın satın alabilecek gücü olsaydı besin maddesi kesinlikle Britanya'dan İrlanda'ya taşınabilirdi. Bunun olmaması ve aslında tam tersinin gerçekleşmesi İrlanda'nın yoksulluğuyla ve İrlandalı kurbanların ekonomik yoksunluğuyla ilişkilidir. Terry Eagleton'ın, *Heathcliff and the Great Hunger* başlıklı, İrlanda kıtlıklarını anlatan güçlü ve edebi denemesinde belirttiği gibi: "Bu anlamda, İrlandalıların sadece besin maddesi yetersizliğinden değil, bir bütün olarak Krallık'ta bol miktarda bulunan ancak yeterince ulaşamadıkları besin maddelerini satın alabilecekleri paradan yoksun oldukları için öldükleri makul biçimde öne sürülebilir."[19]

Kıtlıkların sebeplerini çözümlerken, söz konusu ülke ya da bölgedeki genel yoksulluğu incelemek önemlidir. İrlanda örneğinde, genelde İrlandalıların yoksulluğu ve varlıklarının mütevazı oluşu onları salgın yol açtığı iktisadi çöküşe özellikle duyarlı kıldı.[20] Bu bağlamda sadece söz konusu halkın yaygın yoksulluğunun değil, iktisadi değişimler karşısında imkânları özellikle kırılganlaşan insanların özgül hassasiyetinin de odağa alınması gerekir. [21] Şiddetli açlığın kurbanlarını üreten, yoksulun, iktisadi değişimlerin yol açtığı ek talihsizlikle birleşen genel savunmasızlığıdır. Salgın hastalık, besin maddesi fiyatlarının artışı ve başka nedenler, İrlandalı kü-

18. Bkz. Cormac O'Grada, *Ireland Before and After the Famine: Explorations in Economic History, 1800-1925* (Manchester: Manchester University Press, 1988), ve *The Great Irish Famine* (Basingstoke: Macmillan, 1989).

19. Terry Eagleton, *Heathcliff and the Great Hunger: Studies in Irish Culture* (Londra: Verso, 1995), s. 25-6.

20. İrlanda kıtlıklarına ilişkin incelemeler için bkz. Joel Mokyr, *Why Ireland Starved: A Quantitative and Analytical History of the Irish Economy, 1800-1850* (Londra: Allen & Unwin, 1983); Cormac O'Grada, *Ireland Before and After the Famine* (1988) ve *The Great Irish Famine* (1989); ve Pat McGregor, "A Model of Crisis in a Peasant Economy", *Oxford Economic Papers 42* (1990). Güney Asya'da ve bir ölçüde de Aşağı Sahra Afrikası'nda yaşanan kıtlıklar bağlamında topraksızlık çok ciddi bir sorundur; bkz. Keith Griffin ve Azizur Khan, der. *Poverty and Landlessness in Rural Asia* (Cenevre: ILO, 1977) ve Alamgir, *Famine in South Asia* (1980).

21. Bu konuda bkz. Alamgir, *Famine in South Asia* (1980) ve Ravallion, *Markets and Famines* (1987). Ayrıca bkz. Nurul Islam, *Development Planning in Bangladesh: A Study in Political Economy* (Londra: Hurst; New York; St. Martin's Press, 1977).

çük patates üreticilerine ağır bir darbe indirdi.

Sadece besin maddesi söz konusu olduğunda, kıtlığı kırabilecek şekilde İrlanda'ya sistemli bir besin maddesi ithalatı şöyle dursun, (yukarıda belirtildiği gibi) tam zıt yönde gerçekleşen bir hareket oldu; İrlanda'dan İngiltere'ye besin maddesi (özellikle yüksek kalitede sayılabilecek besin maddesi) ihracatı. Böyle bir "karşı besin maddesi hareketi"ne bu tür kıtlıklarda -kriz kıtlıkları denilen- oldukça sık rastlanır. Bu durumda ekonomide, tüketicilerin satın alma gücünü ciddi biçimde aşağı doğru çeken genel bir kriz vardır ve mevcut besin maddesi arzı (ki, azalmaktadır) her yerde daha iyi bir fiyatı beraberinde getirir. Bu türden karşı bir besin maddesi hareketi, daha önce sözü edilen, 1973'de Etyopya'daki Wollo kıtlığında da görülmüştür. Bu bölgenin sakinleri, besin maddesi fiyatları ülkenin diğer yerlerine kıyasla daha yüksek olmadığı halde -çoğunlukla oldukça düşüktü- yiyecek satın alamıyorlardı. Aslında, besin maddesinin Wollo'dan Etyopya'nın, insanların daha fazla gelire sahip oldukları ve böylece besin maddesi satın alma yeteneklerinin daha yüksek olduğu daha müreffeh bölgelerine gitmekte olduğu görülüyordu.[22]

Bu durum 1840'larda İrlanda'da çok daha büyük ölçüde gerçekleşti. Buğday, yulaf, sığır, domuz, yumurta ve tereyağıyla yüklü gemiler Shanon'dan art arda yelken açarak, açlığın kırıp geçirdiği İrlanda'dan gayet iyi beslenen İngiltere'ye gidiyordu. Kıtlığın en yüksek noktasında İrlanda'dan İngiltere'ye yapılan besin maddesi ihracatı İrlanda'ya büyük acı vermiştir ve bugün bile İngiltere ile İrlanda arasındaki karmaşık güvensizliği etkilemeye devam etmektedir.

İrlanda kıtlıkları sırasında bu ülkeden İngiltere'ye gerçekleşen besin maddesi hareketinin ardında büyük bir iktisadi sır yoktur. Piyasa güçleri, insanların daha yüksek bir fiyat ödeyebilecekleri yerlere besin maddesi hareketini daima teşvik eder. Zengin İngilizlerin yoksul İrlandalılara kıyasla yapabildikleri tam da buydu. Aynı şe-

22. Besin maddesi "karşı-hareketi" konusunda bkz. Sen, *Poverty and Famines* (1981); Graciela Chichilnisky, "North-South Trade with Export Enclaves: Food Consumption and Food Exports", çoğaltılmış metin, Columbia University, 1983; Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989).

kilde, 1973'te Addis Ababa sakinleri, Wollo'da açlıktan kırılan insanlarının güçlerinin yetmediği besin maddelerini satın alabiliyorlardı.

Buradan hareketle piyasa işlemlerini durdurmanın bir kıtlığı önlemenin en iyi yolu olacağı sonucuna sıçramamak gerekir. Bazı özel durumlarda, bu durdurma eylemi sınırlı bir hedefe hizmet edebilir (İngiltere'ye besin maddesi karşı hareketinin sınırlandırılabilmesi İrlandalı tüketicilere yardımcı olabilirdi), ancak kıtlık kurbanlarının yoksulluğu ve yoksunluğuyla ilgili temel sorun olduğu gibi kalır. Bu durumu değiştirmek için, belirli türden piyasa işlemlerini yasaklamak gibi tamamen olumsuz bir siyaset değil daha olumlu siyasetler gerekecektir. Aslında, yoksulların gelir kayıplarını karşılayan kamu istihdamı gibi olumlu siyasetlerin uygulanmasıyla, ülke içindeki alıcılar daha bol miktarda besin maddesine kavuşacakları için karşı besin maddesi hareketi otomatik olarak azaltılabilir ya da durdurulabilirdi.

Elbette, Birleşik Krallık hükümetinin kıtlık dönemi boyunca İrlandalıların yoksunluğunun ve açlığının azaltılmasına pek az yardımcı olduğunu biliyoruz. Benzer durumlar Krallık içinde de görülmüştür, ancak İrlanda İngiliz Adaları'nın bir parçası olarak ayrı tutuluyordu. Saf anlamda siyasal asimetrinin tersine *kültürel yabancılaşma*nın önem kazandığı nokta burasıdır (kültürel yabancılaşma geniş anlamda "siyasal" da olsa).

Bu bağlamda, İrlanda kıtlığının gerçekleştiği 1840'larda tek başına ele alındığında Britanya'da kapsamlı bir yoksulluğu önleme sisteminin kurulmuş olduğunu da unutmamak gerekir. İngiltere'de de yoksullar vardı ve bir İngiliz işçisinin hayatı refah içinde olmaktan çok uzaktı (aslında, İrlanda kıtlıklarının başlamasını izleyen 1845 yılı, Friedrich Engels'in İngiliz işçilerinin yoksulluğunu ve ekonomik felaketini anlattığı *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* başlıklı kitabının yayımlandığı yıldı). Ancak İngiltere'de gene de açık açlığı önlemek için yapılan bazı siyasal düzenlemeler vardı. ancak bu düzenlemeler Krallık'ın bütünü için geçerli olmadığı gibi İrlanda'yı da kapsamıyordu. Buna rağmen Yoksulluk Yasaları İngiliz yoksullarına, İrlandalı yoksulların bu ülkede uygulanan daha za-

yıf Yoksulluk Yasaları'ndan sağladıkları haklardan çok daha fazlasını veriyordu.

Aslında Joel Mokyr'ın belirttiği gibi, "İrlanda, Britanya tarafından yabancı, hatta düşman bir ulus olarak görüldü."[23] Bu soğukluk İrlandalı-İngiliz ilişkilerinin pek çok yönünü etkiledi. Bir kere, Mokyr'ın belirttiği gibi, bu durum İngiliz sermayesinin İrlanda'ya yatırım şevkini azalttı. Ancak mevcut bağlamda en önemlisi, kıtlıklara ve İrlanda'da çekilen acılara göreli bir kayıtsızlığın olması ve Londra'da İrlandalıların yoksunluğunu ve açlığını önleme kararlılığının yetersiz kalmasıydı. Richard Ned Lebow, Britanya'daki yoksulluk genellikle iktisadi değişim ve dalgalanmalara atfedilirken, İrlanda'daki yoksunluğun tembellik, ilgisizlik ve beceriksizliğin bir sonucu olarak görüldüğünü, bu nedenle "Britanya'nın misyonu"nun "İrlanda'nın acısını azaltmak" değil, "(İrlanda) halkı(nı) uygarlaştırmak, kendilerini insan gibi hissetmelerini ve öyle davranmalarını sağlamak" şeklinde değerlendirildiğini öne sürmüştür.[24] Bu biraz abartılmış bir görüş olabilir, ancak 1840'larda İrlanda'da görülen türden kıtlıkların Britanya'da gerçekleşmesine izin verileceğini düşünmek zordur.

Kamu siyasetini biçimlendiren ve bu örnekte kıtlıkların gerçekleşmesine izin veren toplumsal ve kültürel etkilerin gerisine bakıldığında, İrlandalılara yönelik İngiliz tutumunu nitelendiren, farklı görme ve üstünlük duygusunu değerlendirmek önemlidir. İrlanda'da yaşanan kıtlıkların kültürel kökleri Edmund Spenser'in *The Faerie Queene*'ine (1590'da yayımlandı) hatta daha da gerilere kadar gider. *The Faerie Quenee*'de de bol miktarda rastlanan kurbanları suçlama eğilimi 1840'ların kıtlıkları boyunca sürdü ve İrlandalıların patates düşkünlüğü, İngilizlere göre bizzat yerlilerin neden olduğu afetler listesine eklendi.

Kültürel üstünlük kanaati siyasal iktidarın asimetrisiyle birleşir.[25] Winston Churchill'in İngiliz Hindistanı'nda ve bütün Hindis-

23 Mokyr, *Why Ireland Starved* (1983), s. 291. Bu karmaşık ilişkinin farklı yönleri için bkz. R. Fitzroy Foster, *Modern Ireland 1600-1972* (Londra: Penguin, 1989).
24 Mokyr'ın, *Why Ireland Starved*'de ([1983], s. 291-2) bu saptamaya ilişkin tutarlı değerlendirmesine bkz.
25 Bu konuda bkz. Cecil Woodham-Smith, *The Great Hunger: Ireland 1845-1849*

tan'da gerçekleşen son kıtlık olan 1943 Bengal kıtlığının, yerlilerin "tavşanlar gibi" üreme eğiliminden kaynaklandığına dair ünlü yorumu sömürge tebaasını suçlama geleneğinin bir parçasıdır. Churchill'in, Hintlilerin "Almanlardan sonra dünyanın en berbat halkı" olduğu inancı da bu geleneğe güzel bir katkı sağlamaktadır.[26] Kendi hükümetini devirmek isteyen berbat Almanlardan ve iyi yönetim talep eden iğrenç Hintlilerden gelen bu çifte tehlike karşısında Churchill'in hissiyatına katılmamak elde değil.

İrlanda kıtlıkları sırasında Hazine'nin başında olan ve İngilizlerin kendisinin de sorumluları arasında olduğu İrlanda iktisadi siyasetini çok da yanlış bulmayan Charles Edward Trevelyan, kıtlıklara getirilen açıklamanın bir parçası olarak İrlandalıların âdetlerine işaret etti. Bu âdetlerin başında, İrlandalı yoksulların sadece partates yeme eğilimleri geliyordu. Bu eğilim onları tek bir ürüne bağımlı kılmıştı. Aslında, Trevelyan'ın İrlanda kıtlıklarının sebebine dair görüşü, yaşananları İrlanda mutfağına ilişkin yaptığı çözümlemeyle ilişkilendirmesini sağladı: "İrlanda'nın batısında köylü sınıfına mensup olup da mutfak sanatı patates kaynatmanın ötesine geçen bir kadın bulmak zordur."[27] Bu yorumun ilginç olmasının sebebi, çok nadir görülen bir durumdan, yani bir İngiliz erkeğinin yemek pişirme sanatıyla ilgili uluslararası bir eleştiri yapma fırsatı bulmuş olmasından ibaret değildir; daha çok, İrlandalı yoksulların yeme alışkanlıklarının yetersizliğini işaret eden o suçlayıcı parmağın, kurbanı suçlu bulma eğilimini gayet iyi yansıtıyor olmasıdır. Bu görüşe göre, kıtlık kurbanları, Londra'daki yönetimin bütün önleyici çabalarına rağmen, yaşadıkları felakete katkıda bulunmuşlardır.

İrlanda kıtlıkları sırasında İngilizlerin hareketsiz kalmalarını açıklarken, kültürel yabancılaşmaya siyasal teşviklerden yoksunluğu da (6. bölümde tartışılan) eklemek gerekir. Aslında kıtlıkları önlemek o kadar kolaydır ki, şaşırtıcı olan gerçekleşmelerine izin ve-

(Londra: Hamish Hamilton, 1962); ve gene O'Grada, *The Great Irish Famine* (1989), ve Eagleton, *Heathcliff and the Great Hunger* (1995). İrlanda'nın sonraki tarihi de bu kıtlıktan ve Londra'nın sergilediği tutumdan derin biçimde etkilenmiştir; bkz. Scally, *The End of Hidden Ireland* (1995).

26. Bkz. Andrew Roberts, *Eminent Churchillians* (Londra: Weidenfeld Nicolson, 1994), s. 213.

27. Alıntı, Woodham-Smith, *The Great Hunger* (1962), s. 76.

rilmesidir.[28] Yönetenler ile yönetilenler -"biz" ile "onlar"- arasındaki mesafe duygusu kıtlıkların önemli bir özelliğidir. Bu mesafe, yaşadığımız yüzyılda Etyopya, Somali ve Sudan'da görülen kıtlıklarda, geçen yüzyılda İrlanda ve Hindistan'da görülen kıtlıklar kadar vahimdir.

E. ÜRETİM, ÇEŞİTLENDİRME VE BÜYÜME

Şimdi kıtlıkları önleme iktisadına geliyorum. Kıtlıkların önlenmesinde, daha zengin ve büyüyen bir ekonomiye sahip olmak katkı sağlar. İktisadi büyüme, koruma ihtiyacını tipik biçimde azaltır ve koruma için gerekli olan kaynakları artırır. Bu Aşağı Sahra Afrikası için büyük önem taşıyan bir derstir. Burada, kapsamlı iktisadi büyümenin olmayışı yoksunluğun altında yatan en önemli nedendir. Nüfusun genelde yoksul olması ve kamusal fon sağlama zorluğu kıtlıklara yatkınlığı önemli ölçüde artırır.

Çıktı ve gelirlerde artış sağlamak için -başka şeylerin yanı sıra besin maddesi çıktısı artışında da- teşviklere duyulan ihtiyaç dikkate alınmalıdır. Bu, makul fiyat teşvikleri sağlamayı, ama aynı zamanda teknik değişimi, beceri kazanmayı ve üretkenliği -hem tarımda, hem de diğer alanlarda- cesaretlendirmek ve güçlendirmek için önlem almayı gerektirir.[29]

---

28. Açlık ve kıtlıkları önlemenin ahlâki gerekçesine ilişkin aydınlatıcı bir çözümleme olarak bkz. Onora O'Neil, *Faces of Hunger: An Essay on Poverty, Justice and Development* (Londra: Allen and Unwin, 1986). Ayrıca bkz. P. Sainath, *Everybody Loves a Good Drought* (Yeni Delhi: Penguin, 1996); der. Helen O'Neill ve John Toye, *A World Without Famine? New Approaches to Aid and Development* (Londra: Macmillan, 1998); Joachim von Braun, Tesfaye Teklu ve Patricia Webb, *Famine in Africa: Causes, Responses, Prevention* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999).

29. Konuya ilişkin, tartışmaları ve eleştirel değerlendirmeleri kapsayan geniş bir yazın vardır: Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989), bl. 9. Ayrıca bkz. C. K. Eicher, *Transforming African Agriculture* (San Francisco: The Hunger Project, 1986); M. S. Swaminathan, *Sustainable Nutritional Security for Africa* (San Francisco: The Hunger Project, 1986); der. M. Glantz, *Drought and Hunger in Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); der. J. Mellor, C. Delgado ve C. Blackie, *Accelerating Food Production in Sub-Saharan Africa* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1987). Ayrıca bkz. Judith Heyer, Francis Idacha-

Besin maddesi çıktısının artması önemliyse de, esas sorun genel iktisadi büyümeyle ilgilidir, çünkü besin maddeleri dünya piyasalarından satın alınabilir. Bir ülke gerekli araçlara (sözgelimi sanayi üretimi temelinde) sahipse dışarıdan besin maddesi satın alabilir. Örneğin, Asya ve Afrika'nın farklı ülkelerinde 1993-1995'te kişi başına besin maddesi üretimini 1979-1981'le kıyaslarsak, Güney Kore'de % 1,7, Japonya'da % 12,4, Bostvana'da % 33,5 ve Singapur'da % 58,0 oranında bir *azalma* buluruz. Ne var ki, bu ülkelerde açlığın arttığını gözlemlemeyiz, çünkü bunlar başka araçlarla (endüstri ya da madencilik gibi) kişi başına gerçek geliri hızla artırma konusunda deneyimlidirler ve bir biçimde zenginleşirler. Artan gelirin paylaşılması, bu ülkelerin yurttaşlarını, besin maddesi çıktısının düşmesine rağmen besin maddesi sağlama konusunda eskisinden daha muktedir kılar. Tam aksine, Sudan (% 7,7 *artış*) ya da Burkine Faso (% 29,4 *artış*) gibi ekonomilerde kişi başına besin maddesi üretiminin pek az düşmesine ya da hiç düşmemesine karşın, genel yoksullukları ve oldukça iyi durumdaki pek çok grubun ekonomik bakımdan kırılganlığı nedeniyle bu ekonomiler hatırı sayılır bir açlık deneyimi yaşadılar. Bir kişinin ya da bir ailenin besin maddelerine ulaşmasını sağlayan fiili süreçler üzerinde odaklanmak gerekir.

Kişi başına besin maddesi çıktısının son zamanlarda Aşağı Sahra Afrikası'nda düşmekte olduğu sık sık -doğru olarak- belirtilmiştir. Gayet açık ve kaygı verici olan bu durumun, kamu siyasetinin tarımsal araştırmalardan nüfus kontrolüne kadar değişen çeşitli yönleri bakımından içerimleri vardır. Ancak, daha önce belirtildiği gibi, kişi başına besin maddesi çıktısındaki düşme olgusu dünyanın başka bölgelerindeki pek çok ülke için de geçerlidir.[30] Bu ülkeler, (1) başka üretim alanlarında görece yüksek büyüme oranları sağladıkları için, ve (2) bir gelir kaynağı olarak besin maddesi çıktısına olan bağımlılık, bu ülkelerde tipik bir Aşağı Sahra Afrikası ülkesindekinden çok daha az olduğu için kıtlık deneyimi yaşamadılar.

---

ba, Jean-Philippe Platteau, Peter Svelberg ve Sam Wangwe'nin yazıları, *The Political Economy of Hunger* içinde, der. Drèze ve Sen (1990).

30 Bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989), tablo 2.4, s. 33.

Beslenme sorununu çözmenin tek yolu olarak daha fazla besin maddesi sağlama eğilimi güçlü ve caziptir ve çoğu kez sağlam bir mantığı yansıtır. Ancak ortada alternatif iktisadi fırsatlarla ve uluslararası ticaret imkânlarıyla ilişkili çok daha karmaşık bir tablo vardır. Yetersiz büyüme söz konusu olduğunda, Aşağı Sahra Afrikası'nda yaşanan sorunların başlıca özelliği, besin maddesi çıktısında belirli bir azalma değil, bir bütün olarak iktisadi büyümenin *genel* yetersizliğidir (ki bu besin maddesi çıktısı sorununun sadece bir bölümüdür). Bir yanda iklim belirsizlikleri, öte yanda başka üretim faaliyeti alanlarında büyüme imkânı veri alındığında, daha çeşitlendirilmiş bir üretim yapısı ihtiyacı Aşağı Sahra Afrikası'nda çok güçlüdür. Çok sık savunulan, özellikle tarımsal büyüme -ve özgül olarak besin maddesi ürünleri- üzerinde yoğunlaşma stratejisi, bütün yumurtaları aynı sepete koymaya benzer ve böyle bir siyasetin tehlikeleri gerçekten de büyük olabilir.

Aşağı Sahra Afrikası'nın bir gelir kaynağı olarak besin maddesi üretimine bağımlılığının kısa vadede çarpıcı biçimde azaltılabilmesi elbette beklenemez. Ancak bir ölçüde çeşitlendirmeye gidilebilir ve sadece birkaç ürüne aşırı bağımlılığın azaltılması bile gelirlerin korunmasını artırabilir. Uzun vadede Aşağı Sahra Afrikası'nın dünyanın büyük bölümünde gerçekleşmekte olan iktisadi büyüme sürecine katılması için, besin maddesi üretimi dışında, hatta tarım dışında kalan gelir ve büyüme kaynaklarının daha güçlü biçimde araştırılması ve kullanılması gerekecektir.

F. İSTİHDAM YOLU VE EYLEYEN SORUNU

Uluslararası ticaret fırsatlarının olmadığı koşullarda, toplam besin maddesi arzının ülke içindeki farklı gruplar arasında paylaşılması hayati önemde olabilir. Kıtlıklar, potansiyel kurbanların kaybettikleri gelirler yeniden yaratılarak (sözgelimi, özel olarak tasarlanan kamu projelerinde geçici ücretli istihdam sağlanarak) onlara besin maddeleri için piyasada yarışma yeteneği kazandırılarak, mevcut arz daha eşit biçimde paylaştırılarak önlenebilir. Eldeki toplam be-

sin maddesi miktarını artırarak ya da artırmaksızın istihdam yaratmak suretiyle kıtlığı önleme yöntemi, Hindistan, Bostvana ve Zimbabve dahil pek çok ülkede gayet iyi uygulanmıştır.[31]

İstihdam yolu, alım satım ve ticaret süreçlerini de teşvik ettiği gibi iktisadi, toplumsal ve aile yaşamına ilişkin bir aksamaya da yol açmaz. Yardım gören insanlar genellikle kendi evlerinde, kendi iktisadi etkinliklerine (çiftçilik gibi) yakın olabilirler, böylece bu iktisadi uygulamalar kesintiye uğramaz. İnsanlar acil durum kamplarına tıkıştırılmadıkları takdirde aile hayatı da normal biçimde devam ederek daha sürekli bir sosyal yaşam sağlanacak, üstelik aşırı kalabalık kamplarda yayılma eğilimi gösteren bulaşıcı hastalıklar konusunda da daha az tehlike olacaktır. Genelde, istihdam yoluyla kurtulma yaklaşımı, potansiyel kıtlık kurbanlarına, hükümetin dağıttıklarının pasif alıcılarından çok aktif eyleyenler olarak davranılmasını da sağlar.[32]

Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta (bu kitabın genel yaklaşımına uygun olarak) açlığı önleme sürecinde farklı toplumsal kurumların birlikte kullanılmasıdır. Burada uygulanan kamu siyaseti çok farklı kurumsal düzenlemelerin birleştirilmesini gerektirir.

1) Gelir ve istihdamın yaratılmasında *devlet desteği*;
2) Besin maddesi ve emek için *özel piyasaların* işletilmesi;
3) Normal *alım satım ve ticaret*e güvenilmesi.

Piyasa dışı örgütlerin yanı sıra piyasa örgütlerini de kapsayan farklı toplumsal kurumların birbirinden farklı rollerinin bütünleştirilmesi genelde iktisadi kalkınma için olduğu kadar, kıtlıkların önlenmesine yeterince geniş bir yaklaşım için de çok önemlidir.

31. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989), bölüm 8 ve Drèze ile Sen'in yazıları, *The Political Economy of Hunger* (1990) içinde.
32. Bu türden işlemlerin mekanizması için bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989) bölüm 8 ve Jean Drèze ile Amarya Sen'in yazıları, *The Political Economy of Hunger* (1990) içinde.

Bu kitabın başlarında kıtlıkların önlenmesinde demokrasinin rolüne değindim. Bu görüş, özellikle seçimlerin sağladığı siyasal teşvikler, çok parti siyasetleri ve araştırmacı gazetecilikle ilişkiliydi. İşleyen bir çok partili demokraside asla kıtlık olmadığı kesinlikle doğrudur.

Tarihsel olarak gözlemlenen bu ilişki nedensel midir, yoksa sadece rastlantısal bir oluşum mudur? Demokratik siyasal haklar ile kıtlıkların olmayışı arasındaki bağlantının bir "yapay bağlantı" olma ihtimali, demokratik ülkelerin daha zengin olmaları ve belki de başka nedenlerden ötürü kıtlıklara bağışık oldukları dikkate alındığında oldukça makul görülebilir. Ancak kıtlıkların yokluğu, Hindistan, Bostvana ya da Zimbabve gibi çok yoksul demokratik ülkeler için de geçerlidir.

Aslında, yoksul demokratik ülkeler, demokratik olmayan ülkelere kıyasla zaman zaman besin maddesi üretim ve arzında çok daha büyük krizler ve nüfusun iyi durumdaki kesimlerinin satın alma gücünde daha keskin düşüşler yaşamaktadırlar. Ancak diktatörlükle yönetilen ülkelerin daha büyük kıtlıklar yaşamalarına rağmen, demokratik ülkeler besin maddesi bakımından daha kötü durumda olsalar da kıtlıkları önlemeyi başarmışlardır. Örneğin, 1979-1981 ve 1983-1984 arasında besin maddesi üretimi Bostvana'da % 17 ve Zimbabve'de % 38 oranında azaldı; aynı dönemde Sudan ve Etyopya'da besin maddesi üretimindeki azalma görece ılımlı bir düzeyde % 11 ya da 12'de kaldı. Ancak besin maddesi çıktısındaki azalmanın karşılaştırmalı olarak daha küçük olduğu Sudan ve Etyopya'da büyük kıtlıklar olurken, Bostvana ve Zimbabve'de böyle bir şey olmadı. Bunun nedeni ikinci gruptaki ülkelerin zamanında ve kapsamlı biçimde uyguladıkları kıtlığı önleyici siyasetlerdir.[33]

Bostvana ve Zimbabve, zamanında eyleme geçmeyi başaramamış olsalardı, muhalefetin ağır eleştiri ve baskısıyla karşılaşacaklar ve basının kuşatması altında kalacaklardı. Tam tersine, Etyopya ve

33. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989), tablo 2.4, s. 33.

Sudan hükümetleri bu beklentileri hesaba katmak zorunda değildi ve demokratik kurumların sağladığı siyasal teşvikler bu ülkelerde bulunmuyordu. Sudan ve Etyopya'daki -ve diğer pek çok Aşağı Sahra Afrikası ülkesinde- kıtlıklar otoriter ülkelerdeki hükümet liderlerinin yararlandıkları siyasal bağışıklıkla beslendi. Bu durumun şimdiki Kuzey Kore için de geçerli olduğu görülür.

Aslında en çok etkilenen grupların kaybettikleri satın alma güçlerini yenileyerek kıtlıkları engellemek çok kolaydır ve bu, kısa vadeli kamu projeleri için acil istihdam yaratmak da dahil -yukarıda tartışıldığı gibi- çeşitli programlar aracılığıyla yapılabilir. Bağımsızlık sonrası Hindistan, besin maddesi üretim ve tedarikinde farklı nedenlerden ötürü çok büyük düşüşler yaşadı ve aynı zamanda geniş halk gruplarının ödeme gücünde muazzam bir yıkım oldu. Gene de istihdam amaçlı projeler ve başka araçlarla ücret geliri sağlanarak potansiyel kıtlık kurbanlarına beslenme "hakkı" tanınmış, böylece kıtlıklar önlenmiştir. Potansiyel kıtlık kurbanlarının besin maddesi satın alacak ekonomik güçlerinin olması halinde kıtlığın vurduğu bölgeye daha fazla besin maddesi göndermenin kıtlıkların azalmasına katkıda bulunduğu açıktır. Burada hiçbir geliri olmayan (ya da pek az olan) insanlar için gelir yaratmak hayati önemdedir. Ancak bölgeye besin maddesi sevkıyatı olmadığında bile muhtaçlar için gelir yaratmak mevcut besin maddelerinin daha iyi paylaşılmasını sağlayarak açlığın azaltılmasına katkıda bulunur.[34]

Hindistan'ın Maharaştra eyaletinde yaşanan 1973 kıtlığı sırasında besin maddesi üretimi öylesine keskin bir düşüş gösterdi ki kişi başına besin maddesi çıktısı Aşağı Sahra Afrikası'ndaki miktarın yarısına düştü. Gene Aşağı Sahra Afrikası'nda çok büyük kıtlıklar olurken, (hızla örgütlenen kamu projelerinde beş milyon kişinin istihdam edildiği) Maharaştra'da kıtlık yoktu.[35] Demokrasinin güçlü biçimde koruyucu rolünü açığa çıkaran kıtlık deneyimlerine ilişkin ülke kıyaslamalarından ayrı olarak, bir ülkenin demokrasiye *geçi-*

34. Bu ve ilgili konularda, bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981) ve Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989).
35. Karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989), Bölüm 8.

şiyle ilgili bazı ilginç karşılaştırmalı bulgular da vardır. Örneğin, 1947'de bağımsızlık ilan edildiği sırada Hindistan'da kıtlıklar devam ediyordu. Son kıtlık -en büyüklerinden biri-, 1943 bahar ve yaz aylarında yaşanan (o zamanlar dokuz yaşında bir çocuk olarak yarattığı bütün güçlüklere tanık olduğum) Bengal kıtlığıydı. Bu kıtlıkta iki ile üç milyon arasında insanın öldüğü hesaplandı. Bağımsızlığın ilanı ve çok partili demokratik bir sistemin kurulmasından sonra, sık sık ağır ürün krizleri ve muazzam satın alma gücü kayıplarının yaşanmasına rağmen (örneğin 1968, 1973, 1979 ve 1987'de) bu bölgede büyük bir kıtlık olmamıştır.

H. TEŞVİKLER, BİLDİRİŞİM VE KITLIKLARIN ÖNLENMESİ

Demokrasi ile kıtlıkların olmayışı arasındaki nedensel bağlantıyı kurmak zor değildir. Kıtlıklar dünyanın farklı ülkelerinde milyonlarca insanı öldürür, ancak yöneticileri öldürmez. Krallar ve devlet başkanları, bürokratlar ve patronlar, askeri liderler ve komutanlar asla kıtlık kurbanı olmazlar. Ve seçimler yapılmıyorsa, hiçbir muhalefet partisi yoksa, sansür edilmemiş kamusal eleştiriye yer yoksa, yetkililer kıtlıkları önlemekte başarısız olmaları halinde siyasal sonuçlara katlanmak zorunda da kalmazlar. Öte yanda, demokrasi, kıtlıkların cezasını yönetici gruplara ve siyasal liderlere de ödetir. Bu da onlara her tehditkâr kıtlığı önleme *çabası* için siyasal teşvik sağlar ve kıtlıkları önlemek kolay olduğu için (bu evrede iktisadi görüş siyasal görüşle kaynaşır), yaklaşan kıtlıklar kesinlikle önlenir.

İkinci konu *bildirişim*le ilgilidir. Özgür bir basın ve demokrasi uygulaması kıtlığı önleme siyasetleri üzerinde muazzam bir etki yaratabilen bildirişimin (sözgelimi kuraklığın ve taşkınların erken etkileriyle, işsizliğin doğası ve etkisiyle ilgili bildirişim) sağlanmasına büyük bir katkıda bulunur. Hükümeti rahatsız edecek olsa da gerçekleri (otoriter bir hükümetin sansürlemek isteyeceği olguları) öğrenmenin ödüllendirici olduğu -demokratik bir sistem sayesinde- bir durumda, uzak bölgeleri tehdit eden bir kıtlığa ilişkin en temel

bildirişim kaynağı girişken bir medyadır. Aslında, özgür bir basının ve faal bir siyasal muhalefetin, kıtlık tehdidi altındaki bir ülkenin sahip olabileceği en iyi erken uyarı sistemi olduğunu öne sürüyorum.

Siyasal haklar ve iktisadi gerekler arasındaki bağlantı 1958-1961'de Çin'de yaşanan muazzam kıtlıklar ele alınarak, özgül olarak kıtlığın önlenmesi bağlamında örneklenebilir. Yakın zamanlarda yapılan iktisadi reformlardan önce bile Çin iktisadi kalkınma konusunda pek çok bakımdan Hindistan'dan daha başarılı olmuştu. Örneğin, Çin'de ortalama yaşam süresi beklentisi Hindistan'dakinden çok daha yüksekti ve daha 1979 reformlarından (yaklaşık yetmiş yıl)önce şimdiki yüksek sayılara zaten yaklaşmıştı. Bununla birlikte, Çin'de kıtlıkları önleme yeteneği bakımından büyük bir başarısızlık vardı. 1958-1961 Çin kıtlıkları, bugün yapılan hesaplamalara göre, otuz milyona yakın -Britanya Hindistanı'nda 1943'te yaşanan devasa kıtlıktan on kat daha fazla- insanın ölümüne neden oldu.[36]

1950'lerin sonunda başlayan ve Büyük İleri Atılım denilen uygulama muazzam bir başarısızlık olmuştu, ancak Çin hükümeti bunu kabul etmedi ve felaketlere yol açan siyasetleri dogmatik bir tutumla üç yıl daha sürdürdü. Seçimlerin düzenli biçimde yapıldığı ve basının bağımsız olduğu bir ülkede böyle bir şeyin olabileceğini hayal etmek zordur. Bu dehşet verici afet sırasında hükümet denetim altında tutulan gazetelerden ve var olmayan muhalif partilerinden gelebilecek herhangi bir baskıyla karşılaşmadı.

Özgür bir haber dağıtım sisteminin yokluğu, kendi propagandasıyla ve Beijing'in gözüne girmek için birbiriyle yarışan yerel parti görevlilerinin iyimser raporlarıyla beslenen hükümeti de yanılttı. Aslında kıtlık zirveye doğru tırmanırken, Çinli yetkililerin gerçekte var olandan 100 milyon metrik ton daha fazla tahılın varlığına inandıklarını gösteren bulgular vardır.[37]

36. Bkz. Basil Ashton, Kenneth Hill, Alan Piazza ve Robin Zeitz, "Famine in China 1958-61", *Population and Development Review 10* (1984).
37. Bkz. T. P. Bernstein, "Stalinism, Famine, and Chinese Peasants", *Theory and Society 13* (1984), s. 13. Ayrıca bkz. Carl Riskin, *China's Political Economy* (Oxford: Clarendon Press, 1987).

Büyük İleri Atılım'ın başlaması ve resmi bir kararlılıkla sürdürülmesi karşısında radikal umutlara ve inançlara kapılan Başkan Mao'nun bile, başarısızlık açıkça ortaya çıktığı zaman, demokrasinin *bildirişimsel* rolünü bizzat saptamış olması oldukça ilginçtir. 1962'de, kıtlık milyonlarca insanı öldürdükten hemen sonra, Mao yedi bin partilinin katıldığı bir toplantıda şu gözlemini açıkladı:

> Demokrasi yoksa aşağıda neler olup bittiğini anlayamazsınız; durum belirsizleşir; bütün taraflardan yeterince fikir toplayamazsınız; yukarısıyla aşağısı arasında hiçbir iletişim olamaz; liderliğin üst düzey organları karar alırken tek yanlı ve yanlış malzemeye bağımlı kalırlar; bu durumda subjektivist tutumdan kaçınmanız zorlaşır; kavrayış birliğini ve eylem birliğini yaratmanız ve doğru merkeziyetçiliği sağlamanız imkânsız olur.[38]

Mao'nun buradaki demokrasi savunusu oldukça sınırlıdır. Demokrasinin teşvik edici rolünü ve aynı zamanda özgül ve kurucu önemini ihmal ederek, sorunun sadece bildirişimsel yanı üzerinde odaklanmaktadır.[39] Bununla birlikte, daha demokratik bir sistemin Çin'de yaşanan türdeki felaketlerden kaçınmak için sağlayabileceği bildirişimsel bağlantılardan yoksunluğun felaket niteliğinde resmi siyasetlere neden olduğunu bizzat Mao'nun anlamış olması son derecede ilginçtir.

I. DEMOKRASİNİN KORUYUCU ROLÜ

Bu sorunlar çağdaş dünyada, hatta bugünün iktisadi bakımdan başarılı Çin'inde bile önemini korumaktadır. 1979 iktisadi reformlarından bu yana Çin'in resmi açıklamaları *siyasal* teşviklerin rolünü kabul etmeden *iktisadi* teşviklerin önemini teslim eden ifadelerle doludur. İşler makul ölçülerde iyi gittiği zaman, demokrasinin bu

38. Alıntı, Mao Tse-tung, *Mao Tse-tung Unrehearsed, Talks and Letters: 1956-1971*, der. Stuart R. Schram (Harmondsworth: Penguin Books, 1976), s. 277-8. Ayrıca bu sözlere ilişkin bir tartışma için bkz. Ralph Miliband, *Marxism and Politics* (Londra: Oxford University Press, 1977), s. 149-50.
39. Bu konuda bkz. Ralph Miliband, *Marxism and Politics* (1977), s. 151.

hoşgörülü rolünün yokluğu pek fark edilmeyebilir, ancak büyük siyasal hatalar yapılırken ve yapıldığında, bu boşluk büyük bir felaket olabilir. Çağdaş Çin'de demokrasi hareketlerinin anlamı bu ışıkta değerlendirilmelidir.

Başka bir grup örnek 1970'lerin başından itibaren kıtlıkların sürekli vurduğu Aşağı Sahra Afrikası'ndan gelir. Bu bölgede kıtlığa yatkınlığı belirleyen pek çok etken vardır. Bunlar, iklim değişiminin -tarımsal ürünü daha istikrarsız hale getirerek- yol açtığı ekolojik sorunlardan sürekli savaş ve çatışmaların kesinlikle olumsuz etkilerine kadar değişen bir çeşitlilik gösterir. Ancak pek çok Aşağı Sahra Afrika yönetiminin tipik biçimde otoriter doğası kıtlıkların sık sık tekrarlanmasına neden olmaktadır.[40]

Ulusçu hareketler kararlı biçimde sömürgeciliğe karşıdırlar, ancak her zaman aynı kararlılıkla demokrasi yanlısı değildirler ve Aşağı Sahra Afrikası'nın pek çok ülkesinde demokrasinin değerini kabul etmek ancak son zamanlarda siyasal bir saygınlık kazanmıştır. Ve bu siyasal ortamda, dünyada yaşanan Soğuk Savaş hiç de yardımcı olmadı. Amerika Birleşik Devletleri ve Batı yeterince antikomünist olmaları halinde demokratik olmayan hükümetleri desteklemeye hazırdı. Sovyetler Birliği ve Çin ise kendi saflarında olma eğilimi gösteren hükümetleri desteklediler. Bu hükümetlerin kendi iç siyasetlerinde ne kadar eşitlikçi olabilecekleri hiç önemli değildi. Muhalefet partileri yasaklandığı ve gazeteler baskı altına alındığı zaman, pek az uluslararası protesto oluyordu.

Tek partili Afrika ülkelerinde felaketleri ve açlıkları önleme yönünde derin güdüleri olan hükümetlerin de olduğu inkâr edilmemelidir. Bu konuda küçük bir ülke olan Cape Verde'den siyasal bakımdan deneysel Tanzanya'ya kadar çeşitli örnekler vardır. Ancak muhalefetin yokluğu ve özgür gazetelerin baskı altında tutulması, çeşitli hükümetlere çoğu kez tamamen duyarsız ve nasırlaşmış siyasetlere dönüşen bir eleştiri ve siyasal baskı bağışıklığı kazandırdı. Kıtlıklar genellikle kabullenildi ve felaketlerin sorumluluğunu doğal sebeplere ve başka ülkelerin vefasızlığına yüklemek çok yaygın bir tutum oldu. Sudan, Somali, Etyopya, çeşitli Sahel ülkeleri ve di-

40. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989).

ğerleri, muhalefet partilerinin ve medyanın olmadığı koşullarda işlerin nasıl kötüye gidebileceğine dair aydınlatıcı örneklerdir.

Bütün bunlar, söz konusu ülkelerde yaşanan kıtlıkların çoğu kez tarımsal başarısızlıklarla birlikte gerçekleştiğini inkâr etmeyi gerektirmez. Tarımsal bir başarısızlık durumunda, sadece besin maddesi arzı etkilenmez, istihdam ve çok sayıda insanın geçim kaynağı da zarar görür. Ancak tarımsal bir başarısızlığın gerçekleşmesi kamu siyasetinden (hükümetin göreli fiyatları sabitlemesi ya da sulama ve tarımsal araştırmayla ilgili siyasetler gibi) bağımsız değildir. Ayrıca, tarımsal bir başarısızlık halinde de dikkatli bir yeniden paylaşım siyasetiyle (istihdam alanı açmak dahil) kıtlığı önlemek mümkün olabilir. Aslında, daha önce de tartışıldığı gibi, Bostvana, Hindistan ya da Zimbabve gibi demokratik ülkeler, besin maddesi çıktısında ve nüfusun büyük kesimlerinin beslenme haklarında ciddi düşüşlere rağmen kıtlıkların önlenmesinde tam bir başarı kazanmışlardır. Oysa demokratik olmayan ülkeler, besin maddesi bakımından çok daha elverişli bir durumda olmalarına rağmen sık sık önlenemeyen kıtlıklarla karşılaşmışlardır. Demokrasinin çağdaş dünyada yaşanan kıtlıkların önlenmesinde çok olumlu bir etki yaratabileceği sonucuna varmak mantıksız olmayacaktır.

İ. ŞEFFAFLIK, GÜVENLİK VE ASYA İKTİSADİ KRİZLERİ

Demokrasinin bu önleyici rolü farklı araçsal özgürlük tipleri listesinde yer alan "koruyucu güvenlik" talebine gayet iyi uyar. Çok partili seçimleri ve açık medyayı kapsayan demokratik yönetim, bazı temel koruyucu güvenlik düzenlemelerinin oluşturulması için son derece uygundur. Aslında, kıtlıkların oluşması demokrasinin koruyucu etki alanına ilişkin örneklerden sadece biridir. Siyasi ve medeni hakların olumlu rolü genelde iktisadi ve toplumsal felaketlerin önlenmesinde görülür.

İşler rutin olarak iyi ve sorunsuz gittiği zaman, demokrasinin araçsal rolünün önemi hissedilmeyebilir. Ancak işler şu ya da bu

nedenle kötüye gittiğinde bu rol gerçek değerini ortaya koyar. Ve bu durumda demokratik yönetimin sağladığı siyasal teşvikler büyük bir pratik anlam kazanır. Burada iktisadi olduğu kadar siyasal da olan bazı önemli dersler olabilir. Pek çok iktisat teknokratı (demokratik sistemlerin garanti edebileceği) siyasal teşvikleri ihmal ederek, (piyasa sisteminin sağladığı) iktisadi teşviklerin kullanılmasını tavsiye eder. Ancak iktisadi teşvikler önemli olsalar da siyasal teşviklerin yerini tutamazlar ve yeterli bir siyasal teşvikler sisteminin yokluğu iktisadi teşviklerin oluşturacağı etkiyle doldurulamayacak bir boşluk yaratır.

Bu önemli bir sorundur, çünkü iktisadi ya da diğer koşullarda meydana gelen değişimlerden ya da düzeltilemeyen siyaset hatalarından kaynaklanan güvensizlik tehlikesi çok sağlıklı gibi görünen bir ekonominin ardına gizlenebilir. Doğu ve Güneydoğu Asya'da yakınlarda yaşanan sorunlar başka pek çok şeyin yanı sıra demokratik olmayan yönetimin faturasıdır. Bu durum daha önce tartışılan iki araçsal özgürlüğün, yani son zamanlarda yaygın incelemelere konu olan "koruyucu güvenlik"in ve iktisadi ve siyasal eyleyenlere sağlanan teşvikler bakımından önemli olan "şeffaflık güvencesi"nin ihmalinden kaynaklanır.

Birincisi, bu ekonomilerin bazılarında mali krizlerin gelişmesi iş hayatında şeffaflığın olmayışıyla, özellikle mali ve ticari düzenlemelerin gözden geçirilmesine kamusal katılım eksikliğiyle yakından bağlantılı olmuştur. Etkili bir demokratik forumun yokluğu bu başarısızlığın sebebidir. Demokratik süreçlerin seçilmiş ailelerin ya da grupların etkinliğine meydan okuma fırsatı sağlaması büyük bir farklılık yaratabilirdi.

Uluslararası Para Fonu'nun, yükümlülüklerini yerine getiremeyen ekonomilere dayatmaya çalıştığı mali reform disiplini, önemli ölçüde, bu ekonomilerin bir özelliğini oluşturan kapalılıkla ve iş bağlantılarında ilkesizlikle ilişkiliydi. Bu özellikler şeffaf olmayan bir ticari düzenlemeler sistemiyle de güçlü biçimde bağlantılıdır. Bir tasarruf sahibi parasını bir bankaya yatırdığı zaman, bu paranın başka paralarla birlikte risk taşımayan ve açıklanabilir işlerde kullanılacağına dair bir beklentisi olmalıdır. Bu güven sık sık ihlal edi-

lir. Bu durumun kesinlikle değştirilmesi gerekir. Burada, IMF'nin kriz yönetiminin kesinlikle doğru olup olmadığına, ya da acil reform ısrarının, bu ekonomilerde mali güven yeniden sağlanana kadar makul biçimde ertelenip ertelenemeyeceğine dair yorum yapmıyorum.[41] Ancak bu ayarlamaların daha iyi olup olamayacağı bir yana, Asya krizlerinin gelişiminde şeffaflık özgürlüğünün -ya da bunun olmayışının- oynadığı rolden kuşkulanmak kolay değildir.

Risk örüntüsü ve uygun olmayan yatırımlar, sözgelimi Endonezya ya da Güney Kore'deki demokratik eleştirilere konu edilebilseydi, çok daha fazla inceleme altına alınabilirdi. Ancak kuşku yok ki bu ülkelerin her ikisi de bu türden taleplerin hükümet dışından gelmesine izin veren demokratik bir sisteme sahip değildi. Yönetimin meydan okunmayan gücü, hükümet ile finans patronları arasındaki güçlü aile bağlantılarıyla takviye edilen tartışmasız bir sorumsuzluğun ve şeffaf olmama halinin kabulüne dönüştürüldü. İktisadi krizlerin oluşumunda hükümetlerin demokratik olmayan doğası önemli bir rol oynadı.

İkincisi, mali kriz bir kez genel bir iktisadi gerilemeye yol açtığında, demokrasinin koruyucu gücü -demokratik ülkelerde kıtlıkları önleyen gücün ta kendisi- kötü biçimde ihmal edildi. Malını mülkünü henüz kaybetmiş olanlara bilmeleri gereken şeyler söylenmedi.[42] On yıllarca, her yıl % 5 ya da 10'u bulan bir iktisadi büyümenin ardından toplam gayri safi milli hasılada % 10'luk bir düşüş çok fazla görülmeyebilir. Ve bu düşüş bile, daralmanın yükü paylaşılmaz ve en zor durumda olanların -işsizler ya da yakın zamanda iktisadi bakımdan devre dışı kalanlar- üzerine yıkılmasına izin verilirse pek çok insanın hayatını mahvedip sefalete düşen milyonlar yaratabilir. Endonezya'da göstergeler yükselirken demokrasi ihmal edilmemiş olabilir, ancak eşitsiz paylaşılan kriz geliştikçe ortaya çı-

41. IMF'nin krizleri önlemek için izlediği genel stratejiye, Doğu ve Güneydoğu Asya'daki uzun vadeli reforma ilişkin "içsel" bir değerlendirme için bkz. Timothy Lane, Atish R. Ghosh, Javier Hamann, Steven Phillips, Marianne Schultz-Ghattas ve Tsidi Tsikata, *IMF-Supported Programs in Indonesia, Korea and Thailand: A Preliminary Assessment* (Washington D.C.: International Monetary Fund, 1999).
42. Bkz. James D. Wolfensohn, *The Other Crisis: Address to the Board of Governors of the World Bank* (Washington D.C.: World Bank, 1998).

kan boşluk zor durumda kalanların sesini boğdu ve etkisiz kıldı. Demokrasinin koruyucu rolü, en güçlü biçimde ona en çok ihtiyaç duyulduğu zaman ihmal edilir.

J. SONUÇ NİTELİĞİNDE YORUMLAR

Kalkınma hamlesi, hem sürekli ve yaygın yoksunluğun ortadan kaldırılmasını hem de ani ve ağır yoksulluğun önlenmesini kapsar. Ne var ki, bu ikisinin kurumlardan ve siyasetlerden talepleri ayrı ve birbirinden farklı olabilir. Bir alanda kazanılan başarı öteki alandaki başarıyı garanti etmeyebilir. Örnek olarak son yarım yüzyıl içinde Çin ve Hindistan'ın karşılaştırmalı performanslarını ele alalım. Yaşam süresi beklentisini yükseltmek ve ölüm oranlarını düşürmek bakımından Çin'in Hindistan'dan çok daha başarılı olduğu açıktır. Aslında Çin'in üstün performansı 1979 iktisadi reformunun öncesine kadar gider (Çin'in yaşam süresi beklentisinde sağladığı ilerleme reform sonrası dönemde reform öncesine kıyasla daha yavaş olmuştur). Hindistan çeşitliliğin Çin'den daha fazla olduğu bir ülkeyken ve Hindistan'ın yaşam süresi beklentisinin Çin'dekinden önemli ölçüde daha hızlı yükselen bölgeleri (Kerala gibi) varken, bu iki ülke için yapılacak yaşam süresi beklentisinde genel artış kıyaslaması tamamen Çin'in lehinedir. Ve gene Çin, tarihin kaydettiği en büyük kıtlıkları yaşamış (bu bölümün başlarında tartışıldığı gibi), 1958-1961'de Büyük İleri Atılım'ın başarısızlığa uğraması üzerine yaşanan kıtlıklar yüzünden otuz milyon insan hayatını kaybetmiştir. Tam aksine Hindistan bağımsızlıktan bu yana kıtlık yaşamamıştır. Kıtlıkların ve felaketlere yol açan diğer krizlerin önlenmesi, ortalama yaşam süresi beklentisinde ve diğer kazanımlarda kapsamlı artış sağlanmasından bir ölçüde farklı bir disiplindir.

Eşitsizlik kıtlıkların ve diğer ağır krizlerin gelişmesinde önemli bir rol oynar. Aslında, demokrasinin yokluğu, siyasal haklar ve özgürlükler bakımından bizatihi bir eşitsizliktir. Ancak daha da fazlası, kıtlıklar ve diğer krizler şiddetli ve bazen ansızın artan eşitsizliğin temelini oluşturur. Kıtlıkların toplam besin maddesi arzında bü-

yük -ya da herhangi bir- azalma olmaksızın, bazı grupların piyasa gücünü ansızın kaybedebildiği ani ve kitlesel işsizlik gibi durumlar nedeniyle gerçekleşmesi ve bu yeni eşitsizliğin açlıkla sonuçlanması bu durumu örnekler.[43]

Benzer sorunlar, iktisadi krizlerin, sözgelimi yakınlarda Doğu ve Güneydoğu Asya'da yaşanan krizlerin iktisadi doğasını anlamak bakımından da ortaya çıkar. Örnek olarak, Endonezya, Tayland ve daha erken bir tarihte Güney Kore'de meydana gelen krizleri alalım. Bir ülkenin *on yıllardır yılda* % 5 ile 10 oranında büyürken, bir yıl içinde gayri safi milli hasılasında % 5 ya da 10 oranında bir düşüş üzerine böyle bir felakete uğraması şaşırtıcı olabilir. Aslında, *toplam* düzeyde bu durum tam bir felaket değildir. Ve gene, % 5 ya da 10 azalma nüfus tarafından eşit biçimde paylaşılmazsa ve nüfusun en yoksul kesimlerine yüklenirse, geçmişteki toplam büyüme performansı ne olursa olsun bu kesimlere çok az gelir kalabilir. Kıtlık gibi genel iktisadi krizler de altta kalan ezilir misali en alt tabakalarda daha büyük etkilere yol açar. Sosyal güvenlik ağları biçiminde "koruyucu güvenlik" düzenlemelerinin böylesine önemli bir araçsal özgürlük olmasının (2. bölümde tartışıldığı gibi) ve medeni hakları ile özgürlüklerin yanı sıra katılımcı fırsatlar biçimindeki siyasal özgürlüklerin iktisadi haklar ve hayatta kalma bakımından nihai olarak büyük önem taşımasının (6. bölümde ve bu bölümün başlarında tartışıldığı gibi) sebebi kısmen budur.

Eşitsizlik sorunu kuşkusuz belirli bir bölgeye özgü yoksulluğun devamı bakımından da önemlidir. Ancak burada da eşitsizliğin doğası -ve ona yol açan nedensel etkiler- sürekli yoksulluk sorunu ile ani yoksunluk sorunu arasında bir ölçüde farklılaşabilir. Örneğin, Güney Kore'nin iktisadi büyümeyi görece eşitlikçi gelir paylaşımıyla gerçekleştirdiği yaygın biçimde -ve doğru olarak- kabul edil-

43. Yoksulluk sadece doğal afetlerden ya da iktisadi krizlerden değil, aynı zamanda savaşlar ve askeri çatışmalardan kaynaklanabilir. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Economic Regress: Concepts and Features", *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1993* içinde (Washington D.C.: World Bank, 1994). Modern bir felaket olarak militarizmin genel rolü için bkz. John Kenneth Galbraith, "The Unfinished Business of the Century", çoğaltılmış metin (London School of Economics'te verilen konferans, 28 Haziran 1999).

miştir.[44] Ne var ki bu, demokratik siyasetlerin varolmadığı koşullarda patlak veren bir kriz durumunda herkese eşit derecede ilgi gösterilmesi konusunda bir güvence sağlamıyordu. Özellikle, düzenli bir sosyal güvenlik ağı ya da telafi edici koruma imkânı sağlayan hızlı bir tepki sistemi yoktu. Yeni bir eşitsizliğin ve önlenemeyen bir yoksulluğun ortaya çıkışı daha önce yaşanan bir "adil büyüme" (genellikle denildiği gibi) deneyimiyle birlikte varolabilir.

Bu bölüm esas olarak kıtlıklardan kaçınma ve afet niteliğindeki krizleri önleme sorunuyla ilgilenmiştir. Bu, özgürlük olarak kalkınma sürecinin önemli bir parçasıdır, çünkü yurttaşların yararlandığı güvenlik ve korumanın güçlendirilmesini gerektirir. Bağlantı hem kurucu, hem de araçsaldır. Birincisi, açlığa, salgın hastalıklara, ağır ve ani yoksunluğa karşı koruma, güvenli biçimde ve iyi koşullarda yaşama fırsatında bir artış sağlar. Tahrip edici krizlerin önlenmesi, bu anlamda, insanların değer vermek durumunda oldukları özgürlüğün ayrılmaz bir parçasıdır. İkincisi, açık tartışma fırsatı, kamusal inceleme, seçim siyasetleri ve sansürsüz medya gibi araçsal özgürlüklerin kullanılmasıyla kıtlıkları ve diğer krizleri önleme sürecine önemli ölçüde katkı sağlar. Örneğin, demokratik bir ülkenin açık ve muhalif siyasetleri iş başındaki hükümeti kıtlıkları önlemek için zamanında ve etkin adımlar atmaya zorlama eğilimindedir. Bu durum demokratik olmayan düzenlemeler altında (ister -geçmişte

44 Bkz. Torsten Persson ve Guido Tabellini, "Is Inequality Harmful to Growth? Theory and Evidence", *American Economic Review* 84 (1994); Alberto Alesina ve Dani Rodrik, "Distributive Politics and Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics 108* (1994); Albert Fishlow, C. Gwin, S. Haggard, D. Rodrik ve S. Wade, *Miracle or Design? Lessons from the East Asian Experience* (Washington D.C.: Overseas Development Council, 1994). Ayrıca bkz. Hindistan'la (ve genelde Güney Asya'yla) karşılaştırma, Kean Drèze ve Amartya Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (Delhi: Oxford University Press, 1995). Ne var ki, bu türden düşük eşitsizlik düzeyi demokratik siyasetlerin kriz ve şiddetli yoksunluk zamanlarında sağlayabileceği türden adaleti garanti etmez. Aslında, Jong-Il You'nun kaydettiği gibi, bu ülkelerde (Güney Kore dahil) "düşük eşitsizlik ve yüksek kâr payları esas olarak alışılmamış servet paylaşımından ötürü bir arada var oluyordu" ("Income Distribution and Growth in East Asia", *Journal of Development Studies* 34 (1998). Kore'nin toprak reformlarını, eğitim yoluyla insani sermayenin yaygın biçimde geliştirilmesini kapsayan tarihinin bu bakımdan çok olumlu bir rol oynadığı görülür.

olduğu gibi- Çin, Kamboçya, Etyopya ya da Somali'de, ister -günümüzde olduğu gibi- Kuzey Kore ya da Sudan'da) gerçekleşen kıtlıklarda görülmez. Kalkınmanın pek çok yönü vardır ve bunlar yeterince farklılaştırılmış çözümlemeleri ve incelemeyi gerektirir.

VIII

Kadınların eylemliliği ve toplumsal değişim

Mary Wollstonecraft'ın 1792'de yayımlanan klasik kitabı *A Vindication of the Rights of Woman*, yazarın tasarladığı genel "kanıtlama" programı içinde çok çeşitli iddiaları içeriyordu. Wollstonecraft'ın sözünü ettiği haklar sadece kadınların özellikle refahıyla ilgili hakları (ve refah artışına doğrudan katkıda bulunan kazanılmış hakları) değil, onların esas olarak özgür eylemliliğini amaçlayan hakları da kapsıyordu.

Bu özelliklerin ikisi de günümüzde kadın hareketlerinin gündeminde yer almaktadır, ancak geçmişte özellikle üzerinde durulan refahla ilgili yönlerle kıyaslandığında, adil davranacak olursak eylemlilikle ilgili yönlerin nihayet biraz ilgi görmeye başladığının söylenebileceğini sanıyorum. Bu hareketlerin başlamasıyla esas

olarak kadınlara daha iyi davranılmasını sağlama -eşitlikçi bir davranış- amacını kapsadı. Esas olarak kadınların *refahı* üzerinde yoğunlaşıldı ve bu alanda düzeltilmesi gereken pek çok şey vardı. Ne var ki hedefler dereceli olarak bu "refahçı" odaktan kadın *eylemliliğ*inin fiili rolünü anonimleştirmeye -ve vurgulamaya- doğru evrim geçirmiş ve genişletilmiştir. Artık refahı artırıcı yardımın pasif alıcıları olmayan kadınlar, giderek kendi hemcinslerinin yanı sıra erkekler tarafından da değişimin aktif eyleyenleri, *hem* kadınların *hem de* erkeklerin hayatlarını değiştirebilen toplumsal dönüşümlerin dinamik savunucuları olarak görülmektedirler.[1]

A. EYLEMLİLİK VE REFAH

Bu yoğunlaşma ve vurgu değişikliğinin doğası, iki yaklaşım arasındaki *örtüşme* nedeniyle zaman zaman gözden kaçırılır. Kadınların aktif eylemliliği, kadınların refahını kurutan ve onları eşitsiz muameleye tabi kılan pek çok eşitsizliği tasfiye etmenin aciliyetini ciddi biçimde göz ardı eder. Bu nedenle eylemlilik rolü kadınların refahıyla da ilgili hale getirilmelidir. Aynı şekilde, öteki uçtan gelen, kadınların refahını artırmak için gerçekleştirilen her türlü pratik girişim, bir değişiklik yaratırken ancak kadınların eylemliliğini temel alabilir. O halde kadın hareketlerinin *refah yönü* ve *eylemlilik yönü* kaçınılmaz biçimde önemli bir kavşak noktasıdır. Ve gene bunları temel bir düzeyde ayırmaktan başka çare yoktur, çünkü bir kişinin "eyleyen" olarak sahip olduğu rol, aynı kişinin "sabreden"

1. Bu konuyu daha önce bazı çalışmalarda tartıştım. Bkz. "Economics and the Family", *Asian Development Review 1* (1983); "Women, Technology and Sexual Divisions", *Trade and Development 6* (1985); "Missing Women", *British Medical Journal 304* (Mart 1992); "Gender and Cooperative Conflict", *Persistent Inequalities: Women and World Development*, der. Irene Tinker (New York: Oxford University Press, 1990); "Gender Inequality and Theories of Justice", *Women, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, der. Martha Nussbaum ve Jonathan Glover (Oxford: Clarendon Press, 1995); (Jean Drèze'yle birlikte) *India: Economic Development and Social Opportunity* (Delhi: Oxford University Press, 1995); "Agency and Well-being: The Development Agenda", *A Commitment to the Women* içinde, der. Noeleen Heyzer (New York: UNIFEM, 1996).

biri olarak sahip olduğu rolden (bağımsız olmasa da) temelde ayrılır.[2] Eyleyenin kendisini sabreden biri olarak görmek durumunda kalabilmesi de, kaçınılmaz biçimde kişinin eylemliliğiyle ilişkilenen ek kiplikleri ve sorumlulukları değiştirmez.

Bireyleri refahı yaşantılayan ve ona sahip olan varlıklar olarak görmek önemli bir kabuldür, ancak bu kabulden öteye geçmemek, kadınların kişiliğine ilişkin çok sınırlı bir anlayışa varır. O halde fail rolünü anlamak, insanları sorumlu kişiler olarak tanımak bakımından önemlidir: Sadece sağlıklı ya da hasta değilizdir, aynı zamanda eyleriz ya da eylemeyi reddederiz ve şu tarzda değil bu tarzda eylemeyi seçebiliriz. Ve böylece bizler -kadınlar *ve* erkekler- bazı şeyleri yapma ya da yapmama sorumluluğunu üstlenmek durumunda kalırız. Bu bir fark yaratır, bu farkı dikkate almamız gerekir. Bu temel kabul, ilkesel olarak yeterince basit olmakla birlikte, içerimleri bakımından, hem toplumsal çözümleme hem de pratik mantık ve eylem açısından elzem olabilir.

Kadın hareketlerinin odağının değişmesi, önceki kaygıların reddi değil, bunlara önemli bir *ek*'tir. Kadınların refahı ya da daha tam olarak kadınların "zor durumu" üzerindeki eski yoğunlaşma kuşkusuz anlamsız değildi. Kadınların refahındaki göreli yoksunluklar, içinde yaşadığımız dünyada kesinlikle vardı -ve hâlâ vardır- ve bu, kadınlar için adaleti de kapsayan toplumsal adalet açısından belirgin biçimde önemlidir. Örneğin, Asya ve Kuzey Afrika'daki kadınların biyolojik olarak "ters" (toplumsal olarak oluşmuş) "aşırı ölümlülük oranı"nı, "kayıp kadınlar"a ilişkin devasa sayılarla birlikte saptayan bol miktarda bulgu vardır. Buradaki "kayıp" sözcüğü, sağlık hizmeti ve diğer zorunlulukların paylaşımında toplumsal cinsiyet önyargısının bir sonucu olarak meydana gelen ölümleri ifade eder (bu konuda bkz. "Missing Women" başlıklı denemem, *British Medical Journal* içinde, Mart 1992).[3] Bu sorun kadınların refa-

2. Amartya Sen, "Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", *Journal of Philosophy 82* (Nisan 1985), burada kişinin "eylemlilik yönü" ile "refah yönü" arasındaki felsefi ayırımı araştırılıp bu ayırımın pek çok farklı alana uygulanan uzun erimli pratik içerimleri saptamaya çalışılmıştır.

3. Pek çok Asya ve Kuzey Afrika ülkesinde kadınların "yüksek ölümlülük oranı" boyutuna ilişkin alternatif istatistiksel değerlendirmeler üzerine bir tartışma için

hı için ve kadınların "daha az eşit" muameleyle karşılaşmalarını anlamak bakımından tartışmasız biçimde önemlidir. Bütün dünyada kadınların kültürel ihtiyaçlarının da ihmal edildiğini gösteren yaygın göstergeler vardır. Bu yoksunlukları aydınlatmak ve bu haksızlıkları gündemden tamamen çıkarmak için mükemmel sebepler vardır.

Ama aynı zamanda kadınların aktif eylemliliğinin sınırlı rolü *bütün* insanların -kadınların yanı sıra erkeklerin, yetişkinlerin yanı sıra çocukların- hayatlarını ciddi biçimde etkilemektedir. Kadınların refahına ve içinde bulundukları zor duruma ilgiyi azaltmamak ve kadınların acılarına ve yoksunluklarına ilgi göstermeye devam etmek için her türlü neden varken, kadınların gündemine eyleyen yönelimli bir yaklaşımı özellikle şu sırada benimsemek acil ve temel bir zorunluluk oluşturmaktadır.

Kadınların *eylemliliği* üzerinde odaklanmanın belki de en acil gerekçesi böyle bir eylemliliğin kadınların *refah*ını azaltan haksızlıkların ortadan kaldırılmasında tam olarak oynayabileceği rol olabilir. Son yıllarda yapılan ampirik çalışmalar, kadınların refahına göreli saygı ve ilginin, kadınların bağımsız bir gelir kazanma, ev dışında iş bulma, mülkiyet haklarına sahip ve okuryazar olma, aile içinde ve dışında alınan kararların bilinçli katılımcısı olma yeteneği gibi değişkenlerden nasıl etkilendiğini çok açık biçimde ortaya koymuştur. Aslında, gelişmekte olan ülkelerde daha uzun yaşama konusunda kadınların erkeklere kıyasla görülen dezavantajlarının, eylemlilik yönlerinde ilerleme sağlandıkça ciddi biçimde azalmakta olduğu -ve tamamen ortadan kaldırılabileceği- görülür.[4]

Bu yönler (kadınların kazanma gücü, aile dışındaki iktisadi rolü, okuryazarlığı ve eğitimi, mülkiyet hakları vb.) ilk bakışta oldukça çeşitli ve farklı görülebilir. Ancak hepsinin ortak yanı kadınların

bkz. Amartya Sen, *Resources, Values and Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984); (Jean Drèze'yle birlikte) *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989). Ayrıca bkz. Stephan Klasen, "'Missing Women' Reconsidered", *World Development 22* (1994).

4. Bu konuda geniş bir yazın vardır; mevcut verilerin çözümlenmesi ve kullanılması için bkz. Amartya Sen, "Gender and Cooperative Conflict" (1990) ve "More Than a Hundred Million Women Are Missing", *New York Review of Books* (Noel sayısı, 20 Aralık 1990).

sesine ve eylemliliğine güç kazandırarak -özgürlük ve hak kazanmayla- sağladıkları olumlu katkıdır. Örneğin, ev dışında çalışma ve bağımsız gelir kazanma bir kadının ev halkı ve toplum içindeki konumunun güçlenmesi bakımından bariz bir etki yaratma eğilimi gösterir. Kadının ailenin refahına katkısı bu durumda daha görünür hale gelir ve başkalarına daha az bağımlı olan kadın kendisini daha çok ifade eder. Ayrıca, ev dışında çalışmanın çoğu kez yararlı "eğitsel" etkileri vardır; ev dışındaki dünyaya açılmak kadının eylemliliğini daha etkin kılar. Aynı şekilde kadının eğitim görmesi onun eylemliliğini güçlendirir ve bu eylemliliğin daha bildirişimli ve becerili olmasını sağlama yönünde etki eder. Mülkiyet sahipliği de kadınları aile içi kararlarda daha güçlü hale getirebilir.

Konuya ilişkin yazında saptanan çeşitli değişkenler aynı hak kazandırma rolüne sahiptir. Bu rolün, kadınların gücünün -toplumsal özgürleşmenin yanı sıra ekonomik bağımsızlık- aile *içindeki* paylaşımları belirleyen güçler ve örgütleyici ilkeler üzerinde uzun erimli etkiler yaratabileceğini ve bir bütün olarak toplumda, özellikle üstü kapalı biçimde kadınların "kazanılmış hakları" olarak kabul edilen şeyi etkileyebileceğini kabul etmek gerekir.[5]

5. Bu konulara ilişkin bir tartışma için bkz. Amartya Sen, *Resources, Values and Development* (1984), "Gender and Cooperative Conflict" (1990) ve "More Than a Hundred Million Women Are Missing" (1990). Bu alanda öncü niteliğinde bir çalışma Ester Boserup'ın klasik çalışmasıdır: *Women's Role in Economic Development* (Londra: Allen & Unwin, 1971). Gelişmekte olan ülkelerdeki toplumsal cinsiyet üzerine yeni yazın, farklı ve belirleyici değişken tiplerine ilişkin pek çok ilginç ve önemli araştırmaları kapsar. Örn. bkz., Hanna Papanek, "Family Status and Production: The 'Work' and 'Non-work' of Women", *Signs 4* (1979). der. Martha Loutfi, *Rural Work: Unequal Partners in Development* (Cenevre: ILO, 1980); Mark R. Rosenzweig ve T. Paul Schultz, "Market Opportunities, Genetic Endowment and Intrafamily Resource Distribution", *American Economic Review 72* (1982); der. Myra Buvinic, M. Lycette ve W. P. McGreevy, *Women and Poverty in the Third World* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1983); Pranab Barthan, *Land, Labor and Rural Poverty* (New York: Columbia University Press, 1984); der. Devaki Jain ve Nirmala Banerjee, *Tyranny of the Household: Investigative Essays in Women's Work New* (Yeni Delhi: Vikas, 1985); Gita Sen ve C. Sen, "Women's Domestic Work and Economic Activity", *Economic and Political Weekly 20* (1985); Martha Alter Chen, *A Quiet Revolution: Women in Transition in Rural Bangladesh* (Dakka: BRAC, 1986); Jere Behrman ve B. L. Wolfe, "How Does Mother's Schooling Affect Family Health, Nutrition, Medical Care Usage and Household Sanitation?", *Journal of Econometrics 36* (1987); Monica Das Gupta, "Selective Discrimination Against Female Children in India", *Population*

Süreci anlamak için, kadınların ve erkeklerin aile hayatını etkileyen, hem *benzeşen* hem de *çatışan* çıkarları olduğunu kaydederek başlayabiliriz. Böylece aile içi karar oluşturma, çatışan yönler üzerinde -genellikle *üstü kapalı biçimde*- anlaşma yoluyla çözüme varılarak sürdürülen bir ortaklık formu kazanma eğilimi gösterir. Bu "ortaklık çatışması" pek çok grup ilişkisinin genel bir özelliğidir ve bir ortaklık çatışması çözümlemesi kadınların aile içi bölünmelerdeki "payı"nı belirleyen etkileri anlamak için yararlı bir yöntem sağlayabilir. Üstü kapalı biçimde onaylanan davranış örüntülerine uyulması her iki tarafa da yarar sağlar. Ancak pek çok olası alternatif anlaşma da vardır - daha çok bir tarafın lehine olan. Bir alternatif imkânlar grubundan böyle bir ortaklık anlaşmasının seçilmesi özel bir ortak yararlar dağılımına yol açar.[6]

---

and Development Review 13 (1987); Gita Sen ve Caren Grown, *Development, Crisis and Alternative Visions: Third World Women's Perspectives* (Londra: Earthscan, 1987); Alaka Basu, *Culture the Status of Women and Demographic Behaviour* (Oxford: Clarendon Press, 1992); der. Nancy Folbre, Barbara Bergmann, Bina Agarwal ve Maria Flore, *Women's Work in the World Economy* (Londra, Macmillan, 1992); Birleşmiş Milletler ESCAP, *Integration of Women's Concerns into Development Planning in Asia and the Pasific* (New York: United Nations, 1992); Bina Agarwal, *A Field of One's Own* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Edith Kuiper, Jolande Sap, Susan Feiner, Notburga Ott ve Zafiris Tzannatos, *Out of the Margin: Feminist Perspectives on Economics* (New York: Routledge, 1995) ve diğer katkılar.

6. Aile içinde toplumsal cinsiyet ayırımları zaman zaman "pazarlık sorunları" olarak incelenir. Başka katkıların yanı sıra konuya ilişkin yazın örnekleri için bkz. Marilyn Manser ve Murray Brown, "Marriage and Household Decision Making: A Bargaining Analysis", *International Economic Review 21* (1980); M. B. McElroy ve M. J. Horney, "Nash Bargained Household Decisions: Toward a Generalization of Theory of Demand", *International Economic Review 22* (1981); Shelley Lundberg ve Robert Pollak, "Noncooperative Bargaining Models of Marriage", *American Economic Review 84* (1994). "Pazarlık modelleri"ninkinden farklı yaklaşımlar için bkz. Sen, "Women, Technology and Sexual Divisions" (1985); Nancy Folbre, "Hearts and Spades: Paradigms of Household Economics", *World Development 14* (1986); der. J. Brannen ve G. Wilson, *Give and Take in Families* (Londra: Allen & Unwin, 1987); Susan Moller Okin, *Justice, Gender, and the Family* (New York: Basic Books, 1989); Sen, "Gender and Cooperative Conflict" (1990); der. Marianne A. Ferber ve Julie A. Nelson, *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics* (Chicago: Chicago University Press, 1993); ve diğer katkılar. Konuya ilişkin yararlı yazı koleksiyonları için bkz. der. Jane Humph-

Aile hayatı içinde görülen kısmi olarak farklılaşmış çıkarlar arasında yaşanan çatışmalar, tipik olarak (özellikle eşitlikçi olan ya da olmayabilen) üstü kapalı biçimde onaylanmış davranış örüntüleri aracılığıyla çözümlenir. Aile hayatının doğası -bir evin paylaşılması ve ortak hayat- çatışma unsurlarının (bunların üzerinde durmak "başarısız" bir birliğin belirtisi olarak görüleceğinden) açık biçimde vurgulanmamasını gerektirir ve yoksun kadın bazen göreli yoksunluğunun boyutunu dahi açıkça değerlendiremez. Aynı şekilde, kimin daha çok "üretken" iş yaptığına ya da kimin aile refahına daha çok "katkıda bulunduğu"na dair algı da çok etkili olabilir. Bununla birlikte, "katkılar"ın ve "üretkenlik"in nasıl değerlendirilmekte olduğuna dair temelde yatan "teori" açıkça pek tartışılmaz.

C. KAZANILMIŞ HAK ALGILARI

Kadınların ve erkeklerin bireysel katkılarının ve kendilerine tanınan hakların algılanması ailenin ortak yararlarının kadınlar ve erkekler arasında paylaşılmasında önemli bir rol oynar.[7] Sonuç olarak, bu katkılara ve kazanılmış haklara ilişkin algıları etkileyen koşullar (kadınların bağımsız bir gelir kazanma yeteneği, ev dışında çalışma, eğitim görme, mülk edinme gibi) bu paylaşımlar üzerinde önemli bir etki yaratabilir. Kazanılmış hakların genişliği ve kadınların bağımsız eylemliliğinin etkisi, böylece kadınların erkekler karşısında yaşamlarını ve refahlarını kurutan haksızlıkların düzeltilmesini kapsar. Kadınların daha güçlü eylemlilikle güvence altına aldıkları yaşamlar kesinlikle kendi yaşamlarını kapsayacaktır.[8]

---

ries, *Gender and Economics* (Cheltenham, B. K.: Edgar Elgar, 1995) ve der. Nancy Folbre, *The Economics of the Family* (Cheltenham, B. K.: Edward Elgar, 1996).

7. Bu konuda bkz. Okin, *Justice, Gender, and Family* (1989); Drèze ve Sen, *Hunger and Public Action* (1989); Sen, "Gender and Cooperative Conflict" (1990); Nussbaum ve Glover, *Woman, Culture and Development* (1995). Ayrıca bkz. Julie Nelson, Shelley Lundberg, Robert Pollak, Diana Strassman, Myra Strober ve Viviana Zelizer'in 1994 tarihli yazıları, *American Economic Review 84* içinde (1994).

8. Bu konu Hindistan'da büyük bir ilgi uyandırmıştır. Bkz. Asoke Mitra, *Implications of Declining Sex Ratios in India's Population* (Bombay: Allied Publishers,

Ne var ki bütün öykü bundan ibaret değildir. Burada, başka yaşamlar, erkeklerin ve çocukların yaşamları da söz konusudur. Aile içinde çocukların yaşamları da etkilenebilir, çünkü kadınların aile içindeki kazanılmış haklarının çocuk ölümlerini önemli ölçüde azaltabildiğini gösteren çok sayıda bulgu vardır. Bunun ötesinde, kadınların eğitim ve istihdamdan etkilenen eylemlilikleri ve kendilerini ifade etmeleri (sadece belirli bir aile içindeki kadınların değil), kabul edilebilir doğurganlık oranlarını ve çevresel öncelikleri de kapsayan çeşitli toplumsal konularda kamusal tartışmanın doğasını da etkileyebilir.

Besin maddeleri, sağlık hizmetleri ve diğer imkânların *aile içinde* paylaşılması gibi önemli bir konu da vardır. Pek çok şey, hane halkı içindeki farklı bireylerin, kadınların ve erkeklerin, kız ve erkek çocukların, çocukların ve yetişkinlerin, yaşlıların ve gençlerin çıkarlarını gözetmek için kendi iktisadi araçlarını nasıl kullandığına bağlıdır.[9]

Aile içi paylaşma düzenlemeleri, büyük ölçüde, yerleşik âdetlerle belirlenir, ancak kadınların iktisadi rolü ve kazanılmış hakları, genelde topluluğun değer sistemleri gibi etkenlerden de etkile-

1980); Jocelyn Kynch ve Amartya Sen, "Indian Women: Well-being and Survival", *Cambridge Journal of Economics 7* (1983); Bardhan, *Land, Labor and Rural Poverty* (1984); der. Jain ve Banerjee, *Tyranny of the Household* (1985). "Hayatta kalma sorunu" daha kapsamlı olan ihmal sorunuyla ilişkilidir. Bu konuda bkz. der. Swapna Mukhopadhyay, *Women's Health, Public Policy and Community Action* (Delhi: Manohar, 1998) ve Swapna Mukhopadhyay ve R. Savithri, *Poverty and Reproductive Choice* (Delhi: Manohar, 1998).

9. Bu konuda bkz. Tinker, *Persistent Inequalities* (1990). Bu derlemedeki yazım ("Gender and Cooperative Conflict") aile içi bölünmeleri etkileyen iktisadi ve toplumsal etkenleri ele alır ve bu bölünmelerin bölgeler arasında neden bu kadar farklı olduğunu (sözgelimi, Güney Asya, Batı Asya, Kuzey Afrika ve Çin'deki kadın karşıtı eğilimlerin, Aşağı Sahra Afrikası ya da Güneydoğu Asya'dakinden neden daha güçlü olma eğilimi taşıdığını) ve bu durumun aynı ülkenin farklı bölgeleri arasında da (sözgelimi Pencap ve Uttar Pradeş gibi Hindistan eyaletlerinde toplumsal cinsiyet eğilimlerinin bu düzeyde çok güçlü olmasına karşılık, Kerala'da olmaması gibi) değişiklik göstermesinin nedenlerini tartışır. Kadınların göreli konumları üzerindeki farklı etkiler arasında da yakın bağlantılar vardır; sözgelimi yasal haklar ile temel eğitim birbiriyle bağlantılıdır (çünkü yasal düzenlemelerden *yararlanma,* okuma ve yazma yeteneğiyle ilişkilidir); bkz. Salma Sobhan, *Legal Status of Women in Bangladesh* (Dakka: Bangladesh Institute of Legal and International Affairs, 1978).

10. Açlığın paylaşılmasında toplumsal cinsiyet bölünmelerinin rolünü aydınlatan

nir.[10] Değer sistemlerinin ve aile içi paylaşımlara dair âdetlerin değerlendirilmesinde, kadın eğitimi, kadın istihdamı ve kadın mülkiyet hakları önemli bir rol oynayabilir ve bu "sosyal" özellikler ailenin farklı üyelerinin (refah ve özgürlüklerinin yanı sıra) iktisadi kaderleri bakımından da çok önemli olabilir.[11]

Bu kitabın genel teması bağlamında bu ilişki üzerinde biraz daha durmak gerekir. Yukarıda tartışıldığı gibi, kıtlıklar en iyi şekilde kazanılmış hakların kaybı -besin maddesi satın alma özgürlüğünde keskin bir azalma- bakımından anlaşılır. Bu durum, bir bütün olarak ailenin satın alabildiği ve tüketebildiği besin maddesi miktarında bir çöküşe yol açar. Aile içinde paylaşım sorunları kıtlık durumlarında ciddi olabilirken, pek çok toplulukta "normal" karşılanan sürekli yoksulluk halinde bu sorunlar genel yetersiz beslenmenin ve farklı aile üyelerindeki açlığın belirlenmesi bakımından büyük önem taşır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kadın karşıtı eğilimlerin güçlü olduğu yoksul toplumlarda kendisini en kaba ve sürekli biçimde açığa vurduğu alan besin maddesi paylaşımında -ve (belki de daha fazla) sağlık hizmetleri paylaşımında- görülen sürekli eşitsizliktir.

Kadın karşıtı eğilimlerin kadınların toplumsal konumundan ve iktisadi gücünden genelde etkilendiği görülür. Erkeğin göreli hâkimiyeti birçok etkenle bağlantılıdır. İktisadi gücüyle aile içinde bile saygı uyandıran "eve ekmek getiren" kişi olma konumu bu etkenler arasında yer alır.[12] Madalyonun öteki yüzünde, kadınlar hane

incelemeler olarak bkz. Meggan Vaughan, *The Story of an African Famine: Hunger, Gender and Politics in Malavi* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Barbara Harriss, "The Intrafamily Distribution of Hunger in South Asia", *The Political Economy of Hunger* içinde, der. Jean Drèze ve Amartya Sen (Oxford: Clarendon Press 1990) ve diğerleri.

11. Bu konuların bazıları özgül Hindistan bağlamında, ülke *içi* ve *dışı*yla kıyaslamalar yapılarak tartışılmıştır. Bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995); ayrıca bkz. Alaka Basu, *Culture, the Status of Women and Demographic Behaviour* (1992); ve Agarwal, *A Field of One's Own* (1995). Farklı dezavantaj kaynakları küçük iktisadi ya da toplumsal araçları olan grupların, sözgelimi özellikle yoksul ailelerden gelen dulların özel yoksunluğunun çözümlenmesi için yapılan araştırmalarda özellikle önemlidir. Bu konuda bkz. der. Martha Alter Chen, *Widows in India* (Yeni Delhi: Sage, 1998) ve aynı yazarın *Perpetual Mourning: Widowhood in Rural India* (Delhi: Oxford University Press, 1999; Philadelphia, Pa.: University of Pennsylvania Press, 1999).

12. Bu konularda bkz. Amartya Sen, "Gender and Cooperative Conflict", Tinker, *Persistent Inequalities* (1990) ve burada adı geçen yazın.

halkının dışında para kazanabildikleri ve kazandıkları zaman, bunun hane halkı içindeki paylaşımlarda da kadınların göreli konumunu güçlendirme yönünde etki yaptığını gösteren pek çok bulgu vardır.

Kadınlar her gün ev içinde saatlerce çalışırlar, ancak karşılığı olmadığı için bu çalışma kadınların ve erkeklerin ailenin ortak refahına ayrı ayrı yaptıkları katkılar hesaplanırken genellikle ihmal edilir.[13] Ne var ki iş ev dışında yapıldığı ve çalışan kadın bir ücret kazandığı zaman, ailenin refahına yaptığı katkı daha görünür hale gelir. Bu durumda kadın diğerlerine daha az bağımlı olduğu için kendisini daha çok ifade eder. Kadınların daha yüksek bir statü elde etmelerinin kız çocukların "payı"yla ilgili fikirleri de etkilediği görülür. O halde dışarıda iş arama ve çalışma özgürlüğü kadınların göreli -ve mutlak- yoksunluğunun azaltılmasına katkıda bulunabilir. Bir alandaki özgürlüğün (ev dışında çalışabilme özgürlüğü) başka özgürlüklerin (açlıktan, hastalıktan ve göreli yoksunluktan özgürlüğü artırarak) güçlenmesine de yardımcı olduğu görülür.

Kadınların kazanılmış haklarının genişlemesi halinde doğurganlık oranlarının aşağıya doğru çekildiğini gösteren pek çok bulgu vardır. Bu şaşırtıcı değildir, çünkü çocuk doğurarak ve yetiştirerek en çok hırpalanan yaşamlar genç kadınların yaşamlarıdır ve genç kadınların karar alma gücünü pekiştiren ve çıkarlarına daha fazla ilgi gösterilmesini sağlayan her şey genelde çok sık doğum yapmanın engellenmesi yönündedir. Örneğin, Hindistan'da üç yüzü bulan bölge üzerinde yapılan karşılaştırmalı bir araştırmada, kadın eğitimi ve istihdamının doğurganlık oranlarının azaltılmasında en önemli iki etken olduğu ortaya çıkmıştır.[14] Kadınların özgürleş-

13. Bkz. der. L. Beneria, *Women and Development: The Sexual Division of Labor in Rural Societies* (New York: Praeger, 1982). Ayrıca bkz. Jain ve Banerjee, *Tyranny of the Household* (1985); Gita Sen ve Grown, *Development, Crises and Alternative Visions* (1987); der. Halef Afshat, *Women and Empowerment: Illustrations from the Third World* (Londra: Macmillan, 1998).

14. Bkz. Mamta Murthi, Anne-Catherine Guio ve Jean Drèze, "Mortality, Fertility and Gender Bias in India: A District Level Analysis", *Population and Development Review 21* (Aralık 1995). Ayrıca bkz. Jder. ean Drèze ve Amartya Sen, *Indian Development: Selected Regional Perspectives* (Delhi: Oxford University Press, 1996). Saptanan ilişkilerin nedenselliğine ilişkin sorular ortaya atılabilir. Sözgelimi, kadınların okuryazarlığının kadının aile içindeki statüsünü ve konumunu etki-

mesine katkıda bulunan etkiler (kadın okuryazarlığı ve istihdamı dahil) doğurganlık oranlarında önemli bir farklılık yaratır. "Dünya nüfus sorunu"nun doğasını ve ağırlığını değerlendirme bağlamında bu konuya tekrar döneceğim. Hem kadınların hem de erkeklerin sıkıntısını çektikleri çevresel aşırı kalabalığın yarattığı genel sorunlar, gelişmekte olan dünyanın pek çok toplumunda genç kadınların hayatını olumsuz biçimde etkileyen sürekli çocuk doğurmak ve yetiştirmekten kadınların özgürleşmeleriyle yakından bağlantılıdır.

D. ÇOCUKLARIN HAYATTA KALMASI VE KADIN EYLEMLİLİĞİ

Kadın eğitimi ve okuryazarlığının çocukların ölüm oranlarını azaltma eğiliminde olduğunu ortaya koyan pek çok bulgu vardır. Bu etki pek çok kanaldan işler; ancak belkide en dolaysız biçimde işlediği kanal, annelerin çocuklarının refahına verdikleri önem ve eylemlilikleri saygı gördüğü ve desteklendiği takdirde annelerin aile kararlarını bu yönde etkileme fırsatına sahip olmalarıdır. Aynı şekilde kadınların haklarının tanınması, toplumsal cinsiyeti aşırı biçimde gözetim altında tutma eğiliminin (özellikle genç kızlara karşı uygulanan) azaltılması bakımından da güçlü bir etki yarattığı görülür.

---

leyip etkilemediği ya da kadınların yüksek konumunun ailenin genç kızları okula gönderme eğilimini etkileyip etkilemediği sorulabilir. İstatistiksel olarak her ikisiyle de ilişkili olan üçüncü bir etken de olabilir. Ve yakınlarda yapılan ampirik araştırmalar, pek çok ailede -Hindistan'ın toplumsal olarak geri bölgelerindekilerin bile- kızlar dahil çocukların eğitim görmeleri doğrultusunda güçlü bir eğilimin varlığını gösterir. Kapsamlı bir araştırma, kadın okuryazarlığının *en az* olduğu eyaletlerde bile kız çocuklarını okula göndermenin "önemli" olduğunu düşünen ana babaların dikkati çekecek kadar yüksek bir oranda olduğunu ortaya koyar: Rajasthan'da % 85, Bihar'da % 88, Uttar Pradeş'te % 92 ve Madya Pradeş'te % 93. Kızların eğitim görmelerinin önündeki başlıca engelin yakınlarda uygun bir okulun bulunmaması olduğu görülür – okuryazarlığın yüksek ve düşük olduğu eyaletler arasındaki önemli bir fark için bkz. Probe Team, *Public Report on Basic Education in India* (Delhi: Oxford University Press, 1999). Bu nedenle kamu siyasetine önemli bir rol düşmektedir. Son zamanlarda okuryazarlığı olumlu yönde etkilemek için özellikle Himaçal Pradeş, Pencap, Rajasthan ve Uttar Pradeş'te ve diğer birkaç eyalette kamu siyaseti girişimleri olmuştur.

Temel toplumsal cinsiyet eşitsizliği olan ülkelerde -Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Çin, İran, Batı Asya ve Kuzey Afrika ülkeleri vb.- kız bebek ve çocuk ölümleri genellikle daha yüksektir. Öte yanda, kız çocukların hayatta kalma bakımından daha yüksek bir avantaja sahip oldukları Avrupa ya da Amerika ya da Aşağı Sahra Afrikası'nda tam tersi bir durum vardır. Hindistan'da 0-4 yaş grubunda erkek ve kız ölüm oranları şimdiki halde bir bütün olarak ülke ortalaması bakımından birbirine çok benzemektedir, ancak toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin özellikle belirgin olduğu kuzey Hindistan'ın pek çok eyaletini kapsayan bölgelerde kadınların ağır biçimde dezavantajlı durumu sürmektedir.[15]

Bu sorunlara ilişkin en ilginç araştırmalardan biri -Mamta Murthi, Anne Catherine Guio ve Jean Drèze'nin önemli istatistiksel katkılarıyla- 1981 nüfus sayımında Hindistan'ın 296 bölgesinden sağlanan verilerle yapılmıştır.[16] Ardından Mamta Murthi ve Jean Drèze özellikle 1991 nüfus sayımından sağlanan sonraki bulgularla yeni bir araştırma yaptılar. Bu araştırma, 1981 nüfus sayımını temel alan bulguları geniş çapta doğruladı.[17]

Bu araştırmalarda farklı -ancak bağlantılı- bir nedensel ilişkiler grubu incelenmiştir. Açıklanan değişkenler, doğurganlık oranlarını, çocuk ölüm oranlarını ve aynı zamanda kız çocukların hayatta kalma bakımından taşıdıkları dezavantajı (0-4 yaş grubunda kız-erkek ölüm rasyosunu yansıtarak) kapsar. Bunlar, kadın okuryazarlık oranları, kadınların işgücüne katılımı, yoksulluk vakaları (ve gelir düzeyleri), kentleşme boyutu, tıbbi imkânlara ulaşabilme ve toplumsal olarak ayrıcalıksız grupların (belirlenmiş kastlar ve kabileler) nüfusa oranı gibi açıklayıcı potansiyeli olan bölge düzeyinde

15. 1991 tarihli Hindistan nüfus sayımı 0-4 yaş grubunda bütün Hindistan düzeyinde ölüm oranlarının erkekler için binde 25,6, kızlar için ise 27,5 olduğu görülür. Andra Pradeş, Assam, Himaçal Pradeş, Kerala ve Tamil Nadu'da, bu yaş grubundaki kızların ölümlülük oranı erkek ölüm oranlarından daha düşük, ancak Hindistan'ın belli başlı diğer eyaletlerinde daha yüksekti. Kızların dezavantajlı durumunun en belirgin olduğu eyaletler, Bihar, Haryana, Madhya Pradeş, Pencap, Rajastan ve Uttar Pradeş idi.

16. Murthi, Guio ve Drèze, "Mortality, Fertility ve Gender Bias in India" (1995).

17. Bkz. Jean Drèze ve Mamta Murthi, "Female Literacy and Fertility: Recent Census Evidence from India", çoğaltılmış metin (Centre for History and Economics, King's College, Cambridge, B. K., 1999).

diğer pek çok değişkenle ilişkilidir.[18]

Değişkenlerin çocukların hayatta kalmaları ve ölümleri üzerindeki etkisi ile kadınların eylemliliğinin -bu örnekte kadınların işgücüne katılımı, kadın okuryazarlığı ve eğitimi- çok yakından bağlantılı olmasını nasıl karşılamalıyız? Kadınların okuryazarlığı ve eğitimi söz konusu olduğu ölçüde bu bağlantının bütünüyle olumlu olacağını düşünmek doğaldır. Bu nokta burada, her zamankinden daha çok güçlü bir biçimde doğrulanır.

Ne var ki, kadınların işgücüne katılımı örneğinde, toplumsal ve iktisadi çözümlemeler farklı yönlerde işleyen etkenleri saptama eğilimindedir. Birincisi, kazanç sağlayan bir işe girmenin kadınların eylemlilik rolleri üzerinde pek çok olumlu etkisi vardır. Bu roller genellikle çocuk bakımına daha fazla ağırlık verilmesini, çocuk bakımına ilişkin aile kararlarına daha iyi katılmalarını kapsar. İkincisi, erkekler zor ev işlerini paylaşma konusunda fazla duraksadıkları için, çocuk bakımına daha fazla öncelik verilmesi isteğinin karşılanması, ev işleri ve ev dışı işlerin "çifte yükü"nü üstlenen kadınlar için kolay olmayabilir. Böylece her iki yönde de bir etki olabilir. Murthi ve diğerlerinin araştırmasında bölge düzeyinde toplanan Hindistan verilerine ilişkin çözümleme, kadınların ev dışında çalışmaları ile çocukların hayatta kalmaları arasındaki bağlantıya ilişkin istatistiksel olarak anlamlı ve kesin bir örüntü vermez.[19]

Kadın okuryazarlığının ise, tam aksine, beş yaşın altındaki çocuk ölümleri üzerindeki olumlu etkisinin, erkek okuryazarlığı dikkate alındıktan sonra bile, belirgin ve istatistiksel bakımdan anlamlı olduğu bulunmuştur. Bu durum, dünyanın pek çok ülkesinde ve özellikle ülkeler arası karşılaştırmalarda kadın okuryazarlığı ile ço-

18. Bütün Hindistan'da görece daha birörnek olan farklı mülkiyet hakları formlarının etkisini incelemek için bölgeler arası değişkenleri ortaya koyan yeterince verinin olmadığı görülmektedir. Yalıtılmış bir temelde, kuşkusuz, Kerala'da yaşayan Nair'lerin çok tartışılan örneği vardır. Bu ailede uzun süredir anasoylu miras (kadın mülkiyet haklarının genelde çocukların hayatta kalmaları ve özelde kız çocukların hayatta kalmaları üzerinde yarattığı olumlu etkiyle çelişmekten çok, işlediği sürece bu etkiyi doğrulayan bir ilişki) hüküm sürmektedir.

19. Kadınların işgücüne katılımları ile beş yaşın altına düşen ölüm oranları arasında olumlu bir ilişkinin var olduğu görülür, ancak bu ilişki istatistiksel olarak anlamlı değildir.

cukların hayatta kalınası arasında gözlemlenen yakın ilişkiye dair artan bulgularla tutarlıdır.[20] Bu örnekte çocuk bakımı ve ev işlerine erkek katılımının esneksizliğinden kaynaklanan sorunlar, kadınların daha fazla kazanılmış hak sahibi olmalarının ve eyleyen olarak oynadıkları rolün etkisini azaltmaz.

Çocukların hayatta kalmalarında *toplumsal cinsiyet eğilimleri*yle ilgili (*toplam* değerlendirmeye ters düşen) bir konu daha vardır. Bu değişken, hem kadın işgücü katılım oranının hem de kadın okuryazarlığının kız çocukların hayatta kalmaları bakımından taşıdıkları dezavantaj üzerinde çok güçlü olumlu etkiler yarattığını ortaya koyar ve daha yüksek düzeylerdeki kadın okuryazarlığı ile işgücüne katılım oranlarının kız çocukların hayatta kalma oranları bakımından taşıdıkları dezavantajın görece daha düşük düzeyleriyle güçlü biçimde birleştiğini gösterir. Tam aksine, *genel* kalkınma ve modernleşme düzeyiyle ilişkili değişkenlerin istatistiksel olarak hiçbir anlamlı etki yaratmadığı görülür ve modernleşmenin (kadınların hak kazanmalarıyla birleşmediği zaman) çocukların hayatta kalması bakımından toplumsal cinsiyet eğilimlerini zayıflatmaktan çok *güçlendirebileceği* ortaya çıkar. Bu, başka şeylerin yanı sıra, kentleşme, erkek okuryazarlığı, tıbbi imkânların ulaşılabilirliği ve yoksulluk düzeyi için de (yoksullar arasında *daha yüksek* erkek-kadın nispetleriyle ilişkilenen daha yüksek yoksulluk düzeyleriyle birlikte) geçerlidir. Hindistan'da kalkınma düzeyi ile azalan toplumsal cinsiyet eğilimleri arasında hayatta kalma bakımından olumlu bir bağlantı olmadığına göre, bunun esas olarak kadın okuryazarlığı ve kadın işgücü katılımı gibi, kadınların eylemliliğiyle doğrudan ilişkili değişkenler *aracılığıyla* işlediği görülür.

Kadınların eğitimini artırarak eylemliliklerini güçlendirmenin yarattığı etkiyi biraz daha yorumlamak yerinde olur. Murthi, Guio ve Drèze'nin istatistiksel çözümlemeleri, niceliksel olarak, kadın okuryazarlığının çocuk ölümleri üzerinde yarattığı etkinin olağanüstü büyük olduğunu gösterir. Bunun çocuk ölümlerinin azaltıl-

20. Öteki katkıların yanı sıra, bkz. J. C. Caldwell, "Routes to Low Mortality in Poor Countries", *Population and Development Review 12* (1986); ve Behrman ve Wolfe, "How does Mother's Schooling Affect Family Health, Nutrition, Medical Care Usage and Household Sanitation?" (1987).

masındaki etkisi aynı yönde işleyen diğer değişkenlerden daha güçlüdür. Örneğin, diğer değişkenler sabit tutulduğunda, kadın okuryazarlık oranında kabaca % 22'den (Hindistan için 1981 rakamlarıyla) % 75'e çıkan bir artış, beş yaşın altındaki erkek ve kız çocukların ölümlerine ilişkin tahmini değeri kişi başına binde 156'dan (gene 1981 rakamlarıyla) 110'a indirir.

Çocuk ölümlerinin azatılmasında bir araç olarak kadın okuryazarlığının yarattığı güçlü etki, sözgelimi erkek okuryazarlığının ya da genel yoksulluğun azaltılmasının görece etkisiz rolüne ters düşer. Erkek okuryazarlığının aynı oranda (% 22'den 75'e) artırılması beş yaş altında ölümlülük oranını sadece kişi başına binde 169'dan 141'e indirir. Ve yoksulluk oranında % 50'lik bir azalma (1981 rakamlarına göre) beş yaş altı ölümlerin tahmini değerini sadece kişi başına binde 156'dan 153'e indirir.

Buradan, kadınların eylemliliğiyle ilgili bazı değişkenlerin (bu örnekte kadın okuryazarlığının) toplumsal refahın artırılmasında (özellikle çocukların hayatta kalması), toplumun genel refah düzeyi ile ilgili değişkenlerden çok daha önemli bir rol oynadığı sonucu çıkmaktadır. Bu bulguların önemli pratik içerimleri vardır.[21] Her iki değişken tipi kamu eylemliliği aracılığıyla etkilenebilir, ancak her biri kamu müdahalesinin oldukça farklı biçimlerini gerektirir.

E. EYLEMLİLİK, ÖZGÜRLEŞME VE DOĞURGANLIĞIN AZALTILMASI

Kadın eylemliliğinin rolü, doğurganlık oranlarının aşağı çekilmesi bakımından da özellikle önemlidir. Yüksek doğum oranlarının ters etkileri, pek çok Asyalı ve Afrikalı kadının temel özgürlüklerinin rutin biçimde inkârına -sürekli çocuk doğurma ve çocuk bakımıyla- yol açar. Sonuç olarak, kadınların *refahı* ile kadınların *eylemliliği* arasında, doğurganlık örüntüsünün değiştirilmesi bakımından sıkı bir bağlantı vardır. Bu durumda, doğum oranlarında meydana gelen azalmaların ardından genellikle kadınların statü ve gücünde

21. Bunlar Jean Drèze'yle ortak kitabımızda kapsamlı biçimde tartışılmıştır: *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995).

bir artışın meydana gelmesi şaşırtıcı değildir.

Bu bağlantılar Hindistan'ın toplam doğurganlık oranında görülen bölgelerarası değişimlere yansır. Aslında, Murthi, Guio ve Drèze'nin çözümlemesinde yer alan bütün değişkenler içinde, doğurganlık konusunda istatistiksel bakımdan anlamlı olan *yegâne* değişkenler kadın okuryazarlığı ve kadınların işgücüne katılımlarıdır. Gene, bu çözümlemeden hareketle, özellikle genel iktisadi ilerlemeyle ilgili değişkenlerin daha zayıf etkileriyle kıyaslandığında kadınların eylemliliğinin ne kadar önemli olduğu güçlü biçimde ortaya çıkar.

Kadın okuryazarlığı ile doğurganlık arasındaki olumsuz bağlantının genellikle ampirik olarak kurulduğu görülür.[22] Bu türden bağlantılar başka ülkelerde de geniş çapta gözlemlenmiştir ve Hindistan'da da görülmesi şaşırtıcı değildir. Eğitim görmüş kadınların sürekli çocuk bakımına mahkûm olmak istememeleri bu değişimin gerçekleşmesinde belirgin biçimde rol oynar. Eğitim daha geniş bir vizyon sağlar ve aile planlaması bilgisinin daha alt düzeylere yayılmasına yardımcı olur. Ve kuşkusuz eğitimli kadınlar, doğurganlık ve doğurma meselelerini de kapsayan aile kararlarında kendi eylemliliklerini gerçekleştirmek için daha büyük bir özgürlüğe sahip olma eğilimi gösterirler.

Hindistan'da toplumsal olarak en ileri eyaletin, yani Kerala'nın özel durumuna da burada değinmek gerekir. Kerala, kadın eylemliliği temelinde doğurganlığın azaltılmasında özellikle başarılı olmuştur. Bir bütün olarak Hindistan için toplam doğurganlık oranı-

22. Konuya ilişkin bulguların yer aldığı çeşitli kaynaklar eleştirel incelemeye tabi tutulmuştur ve doğal olarak farklı ampirik araştırmalar bu eleştirel incelemelerin apayrı gücüyle birleşerek ortaya çıkar. "Eleştirel perspektifler" için özellikle bkz. der. Caroline H. Bledsoe, John B. Casterline, Jennifer A. Johnson-Kuhn ve John G. Haaga, *Critical Perspectives on Schooling and Fertility in the Developing World* (Washington D.C.: National Academy Press, 1999). Ayrıca bkz. Susan Greenhalgh, *Situating Fertility: Anthropology and Demographic Inquiry* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Robert J. Barro ve Jong-Wha Lee, "International Comparisions of Educational Attainment", How do National Policies Affect Long-run Growth? Başlıklı konferansa sunulan tebliğ, Dünya Bankası, Washington D.C., 1993; Robert Cassen, katkılarla birlikte, *Population and Development: Old Debates, New Conclusions* (Washington D.C.: Transaction Books for Overseas Development Council, 1994).

nın 3,0'ın üzerinde olmasına karşılık, Kerala'daki oran "yenileme düzeyi"nin (2,0 civarında, kabaca ifade etmek gerekirse her çifte iki çocuk) oldukça altına, 1,7'ye düşmüştür. Bu oran Çin'in 1,9 olan doğurganlık oranının da önemli ölçüde altındadır. Kerala'nın yüksek kadın eğitim düzeyi doğum oranında hızlı bir düşüş sağlanması bakımından özellikle etkili olmuştur. Kadın eylemliliği ve okuryazarlığı ölüm oranlarının azalması bakımından da önemli olduğu için, kadınların eylemliliği (kadın okuryazarlığı dahil) doğum oranlarının azalmasına da -daha dolaylı biçimde- yardımcı olur, çünkü ölüm oranlarında, özellikle çocuk ölüm oranlarında bir azalmanın doğurganlık oranlarının azalmasına katkıda bulunma eğilimi gösterdiğini ortaya koyan bazı bulgular vardır. Kerala, kadınların kazanılmış hakları ve eylemlilikleri bakımından da başka olumlu özelliklere sahiptir. Bu özelliklerden biri, topluluğun temel ve etkin bir parçası olarak kadınların mülkiyet haklarının daha fazla kabul edilmesidir.[23] Sonraki bölümde diğer olası nedensel bağlantılarla birlikte bu ilişkileri biraz daha irdeleme fırsatı olacak.

F. KADINLARIN SİYASAL, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ ROLLERİ

Genellikle erkeklerin kullandığı fırsatlara sahip olmaları halinde kadınların yüzyıllardır erkeklerin kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri imkânları kullanmakta hiç de başarısız olmadıklarını gösteren pek çok bulgu vardır. Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda kadınlara en yüksek siyasal düzeylerde ancak özel koşullarda fırsat verilir. Bu koşullar genellikle söz konusu kadınların yüksek mevkilerdeki kocalarının ya da babalarının ölümüyle ilişkilidir. Ortaya çıkan şans hemen her zaman büyük bir kararlılıkla değerlendirilmiştir. Sri Lanka, Hindistan, Bangladeş, Pakistan, Filipinler, Burma ya da Endonezya'da en üst önderlik konumlarında yer alan kadınların

23. Bu ve ilgili konularda bkz. Amartya Sen, "Population: Delusion and Reality", *New York Review of Books*, 22 Eylül 1994; *Population Policy: Authoritarianism Versus Cooperation* (Chicago: MacArthur Foundation, 1995); ve "Fertility and Coercion", *University of Chicago Law Review 63* (1996).

yakın tarihi gayet iyi bilinir. Ancak kadınların farklı siyasal faaliyet ve toplumsal inisiyatif düzeylerinde oynayabilecekleri role -fırsat verildiğinde- daha fazla ilgi göstermek gerekir.[24]

Kadınların eylemlilikleri sosyal yaşam üzerinde de aynı şekilde kapsamlı bir etki yapabilir. Bunlar bazı durumlarda gayet iyi bilinen ve beklenen ya da uygun görülen rollerdir (doğurganlık oranlarının azaltılmasında -yukarıda tartışılan- kadın eğitiminin yarattığı etki bu konuda iyi bir örnektir). Ne var ki, daha fazla araştırma ve çözümleme gerektiren başla bağlantılar da vardır. Daha ilginç hipotezlerden biri, erkeklerin etkinliği ile şiddet içeren suçların yaygınlığı arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Dünya çapında şiddet içeren suçların çoğunun erkekler tarafından işlendiği kabul edilir, ancak bu durumun henüz yeterince ele alınmamış olası nedensel etkileri vardır.

Hindistan'da ilginç bir istatistiksel bulgu, nüfus içindeki erkek-kadın oranı ile şiddet içeren suçların azlığı arasında güçlü -ve istatistiksel olarak çok anlamlı- bir ilişki olduğunu gösteren, bölgeler arası kapsamlı karşılaştırmalarla ilgilidir. Aslında, cinayet oranları ile nüfus içindeki kadın-erkek oranı arasındaki ters bağlantı pek çok araştırmacı tarafından gözlemlenmiş ve nedensel süreçlere ilişkin alternatif açıklamalar yapılmıştır.[25] Bazıları şiddet içeren suçla-

24. Bkz. Birleşmiş Milletler, ESCAP, Integration of Women's Concerns into Development Planning in Asia and the Pasific (New York: Birleşmiş Milletler, 1992), özellikle Rehman Sobhan'ın tezi ve burada verilen kaynaklar. Pratik sorunlar kadınların toplum içindeki rollerine dair toplumsal anlayışla yakından ilişkilidir ve bu nedenle feminist araştırmaların merkezi temalarına değinir. Pek çok klasiği kapsayan bir makaleler derlemesi için bkz. der. Susan Moller Okin ve Jane Mansbridge, *Feminism* (Cheltenham, B. K.: Edward Elgar, 1994). Ayrıca bkz. Catherine A. Mackinnon, *Feminism Unmodified* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987) ve Barbara Johnson, *The Feminist Difference: Literature, Psychology, Race and Gender* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).

25. Bkz. Philip Oldenberg, "Sex Ratio, Son Preference and Violence in India: A Research Note", *Economic and Political Weekly*, 5-12 Aralık 1998; Jean Drèze ve Reetika Khera, "Crime, Society and Gender in India: Some Clues for Homicidal Data", çoğaltılmış metin (Centre for Development Economics, Delhi School of Economics, 1999). İlginç bulgulara ilişkin açıklamalar iktisadi ve toplumsal etkenlerin yanı sıra kültürel etkenleri de kapsar. Buradaki kısa tartışma iktisadi ve toplumsal etkenler üzerinde yoğunlaşsa da, psikoloji ve değerlerle ilgili bariz bağlantılar da vardır. Ahlâk ve tutumlar bakımından temel toplumsal cinsiyet kıyaslamaları için bkz. Carol Gilligan, *In a Different Voice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982). Hindistan'da en dikkate değer cezaevi reformunun bir

rın meydana gelmesini erkek çocukların daha çok tercih edilmesiyle (şiddet içeren bir toplumla daha kolay başa çıkabilmek için) ilişkilendiren nedensel açıklamalar bulmaya çalışmışlar, bazıları da (şiddete daha az eğilimli olan) kadınların sayıca daha çok olmalarıyla suç oranlarının düşüklüğü arasında bir bağlantı görmüşlerdir.[26] Gerek şiddet içeren suçla ve gerekse cinsiyet oranında erkeklerin ağır basmasıyla ilişkili olan üçüncü bir etken de olabilir. Burada pek çok sorun ayırt edilir, ancak toplumsal cinsiyetin önemini ve kadın eylemliliğinin erkek eylemliliği karşısındaki etkisini herhangi bir alternatif açıklamada göz ardı etmek zordur.

İktisadi etkinliklere dönecek olursak, kadınların katılımı da büyük bir farklılık yaratabilir. Pek çok ülkede kadınların günlük iktisadi işlere görece düşük katılımının bir sebebi iktisadi kaynaklara görece yetersiz ulaşımdır. Gelişmekte olan ülkelerde toprak ve sermaye mülkiyeti genellikle ailenin erkek üyelerine ayrılmıştır. Kaynak eksikliği nedeniyle bir kadının çok mütevazı ölçüde de olsa bir iş kurması genellikle çok zordur.

Toplumsal düzenlemelerin standart erkek mülkiyeti uygulamasından saptığı durumlarda kadınların iş hayatında ve iktisadi konularda büyük bir başarıyla inisiyatif alabildiklerini gösteren pek çok bulgu vardır. Kadın katılımının sadece kadınlara gelir sağlamakla kalmadığı, kadınların güçlenmiş statü ve bağımsızlığından (yukarda tartışılan, ölüm ve doğurganlık oranlarının azalması dahil) kaynaklanan toplumsal yararlar da sağladığı açıktır. Böylece, kadınla-

---

kadın cezaevi müdürü Kiran Bedi'den gelmiş olması, önemli bir olgu olarak görülebilir. Kiran Bedi'nin bu radikal değişime ilişkin değerlendirmeleri ve karşılaştığı muhalefet için bkz. Kiran Bedi, *It's Always Possible: Transforming One of the Largest Prisons in the World* (Yeni Delhi: Sterling, 1998). Toplumsal değişimde bu türden kadın önderliğinin doğasına ilişkin alternatif açıklamalar arasında ayırım yapmak gibi önemli bir sorunu burada ele almayı düşünmüyorum, çünkü bu kitapta sunulan çözümleme bu karmaşık konuyu çözümlemeye çalışmamı gerektirmiyor.

26. Oldenberg birinci hipotezi savunur; ancak bkz. Arup Mitra, "Sex Ratio and Violence: Spurious Results", *Economic and Political Weekly*, 2-9 Ocak 1993. Drèze ve Khera ters yönde bir nedensellik içeren bir açıklama getirirler. Aynı zamanda burada verilen, daha eski araştırmaları da kapsayan yazına bkz. Örn. Raj Nayar, *Violence and Crime in India: A Quantitative Study* (Delhi: Macmillan, 1975); S. M. Edwards, *Crime in India* (Jaipur: Printwell Publishers, 1988); der. S. Venugopal Rao, *Perspectives in Criminology* (Delhi: Vikas, 1988).

rın iktisadi katılımı hem bir ödül sağlamakta (aile kararlarında kadınlara uygulanan toplumsal cinsiyet önyargılarının azalmasına yol açar), hem de genelde toplumsal değişim üzerinde büyük bir etki yaratmaktadır.

Bangladeş'te Grameen Bank'ın dikkat çekici başarısı bu konuda iyi bir örnektir. Muhammed Yunus'un başlattığı bu küçük ve geniş ufuklu kredi hareketi, kadınların tarımsal kredi piyasasında maruz kaldıkları ayırımcılık nedeniyle oluşan dezavantajlı durumlarını, onlara kredi sağlamak için özel bir çaba harcayarak sürekli biçimde azaltmayı amaçlamıştır. Sonuçta Grameen Bank'ın müşterileri arasında kadınlar çok yüksek bir orana ulaşmıştır. Bankanın çok yüksek geri ödeme oranı (% 98'e yakın olduğu bildirilir) konusunda edindiği dikkat çekici sicil, kadınların kendilerine sağlanan fırsatlara gösterdikleri tepkiyle ve bu tür düzenlemelerin devamını sağlama beklentileriyle ilişkisiz değildir.[27] Bangladeş'te gene geniş ufuklu bir kişi olan Fazle Hasan Abed'in önderlik ettiği BRAC'ye kadınların katılımına önem verilmiştir.[28] Bangladeş'teki bu ve diğer iktisadi ve toplumsal hareketler sadece kadınlara düşen "pay"ı artırmakla kalmadı, toplum içinde kadın eylemliliğinin artmasıyla başka büyük değişikliklere de yol açtı. Örneğin, son yıllarda Bangladeş'te doğurganlık oranında görülen keskin düşüşün, kadınların toplumsal ve iktisadi işlere giderek daha çok katılmalarına ek olarak, kırsal Bangladeş'te bile aile planlaması imkânlarının daha fazla sağlanmasıyla bağlantılı olduğu görülür.[29]

27. Bir diğer etken yüksek geri ödeme oranı arayışında grup sorumluluğunun kullanılmasıdır. Bu konuda bkz. Muhammad Yunus ve Alan Jolis, *Banker to the Poor: Micro-lending and the Battle Against World Poverty* (Londra: Aurum Press, 1998). Ayrıca bkz. Lutfun N. Khan Osmani, "Credit and Women's Relative Well-being: A Case Study of the Grameen Bank, Bangladesh" (Doktora tezi, Queen's University of Belfast, 1998). Ayrıca bkz. Kaushik Basu, *Analytical Development Economics* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997), bölüm 13 ve 14; Debraj Ray, *Development Economics (Princeton: Princeton University Press*, 1998), bölüm 14.

28. Bkz. Catherine H. Lovell, *Breaking the Cycle of Poverty: The BRAC Strategy* (Hartford, Conn.: Kumarian Press, 1992).

29. Bkz. John C. Caldwell, Barkat-e Khuda, Bruce Caldwell, Indrani Pieries ve Pat Caldwell, "The Bangladesh Fertility Decline: An Interpretation", *Population and Development Review 25* (1999). Ayrıca bkz. John Cleland, James F. Phillips, sajeda Amin ve G. M. Kamal, *The Determinants of Reproductive Change in Bang-ladesh: Success in a Challenging Environment* (Washington D.C.: World

Kadınların iktisadi işlere katılımının çeşitlilik gösterdiği bir diğer alan toprak mülkiyetiyle ilişkili olan tarımsal faaliyetler alanıdır. Bu alanda da kadınların ekonominin işleyişi üzerinde kesin bir etki yaratabildikleri ve toplumsal düzenlemelerle ilişkili iktisadi fırsatlar vardır. Aslında, "kendine ait bir tarla" (Bina Agarwal'ın dediği gibi) kadınların inisiyatifi ve girişimi üzerinde büyük bir etki yaratabilir ve bu etkinin kadınlarla erkekler arasındaki iktisadi ve toplumsal güç dengesi üzerinde uzun erimli sonuçları olabilir.[30] Benzer konular, kadınların çevresel gelişmelerde, özellikle doğal (bitki örtüsü gibi) kaynakların korunmasında oynadıkları rolün, onların hayatları ve yaptıkları işle belirli bir bağlantı içinde kavranmasıyla ortaya çıkar.[31]

Aslında kadınların haklarının tanınması bugünün dünyasında pek çok ülkenin kalkınma sürecinde etkisi olan önemli konulardan biridir. Buradaki etkenler, kadın eğitimini, onların mülkiyet örüntüsünü, iş bulma fırsatlarını ve işgücü piyasasının işleyişini kapsar.[32] Ancak bu "klasik" değişkenlerin ötesine geçersek, bu etkenler istihdam düzenlemelerinin doğasını, ailenin ve toplumun kadınların iktisadi etkinliklerine yönelik genel tutumlarını, bu tutumları teşvik eden ya da bunlara direnen toplumsal ortamları da kapsar.[33] Naila

Bank,1996) ve John Bongaarts, "The Role of Family Planning Programmes in Contemporary Fertility Transition", *The Continuing Demographic Transition* içinde, der. G. W. Jones vd. (New York: Oxford University Press, 1997).

30. Bkz. Agarwal, *A Field of One's Own* (1995).

31. Bkz. Henrietta Moore ve Mgan Vaughan, *Cutting Down Trees: Gender, Nutrition and Agricultural Change in the Northern Province of Zambia, 1890-1990* (Portsmouth, N. H.: Heinemann, 1994).

32. İleri piyasa ekonomilerinde bile kadınların işgücü piyasasında ve toplum içindeki iktisadi ilişkilerde üstesinden gelmek zorunda oldukları pek çok zorluk vardır. Bkz. Barbara Bergmann, *The Economic Emergence of Women* (New York: Basic Books, 1986); Francine D. Blau ve Marianne A. Ferber, *The Economics of Women, Men and Work* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1986); Victor R. Fuchs, *Women's Quest for Economic Equality* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988); Claudia Goldin, *Understanding the Gender Gap: An Economic History of American Women* (New York: Oxford University Press, 1990). Ayrıca bkz. der. Marianne A. Ferber, *Women in the Labor Market* (Cheltenham, B. K.: Edward Elgar, 1998).

33. Kadınların "eylemlilik"lerini ve "özerklikleri"ni kadın okuryazarlığı ya da istihdamı gibi değişkenlerle bağlantılı basit istatiksel yaklaşımlar üzerinde odaklanarak formüle etmenin yol açtığı bir aşırı basitleştirme tehlikesi vardır. Bu konuda içgörülü bir antropolojik çözümleme için bkz. Alaka M. Basu, *Culture, Status of Women,*

Kabeer'in Dakka ve Londra'daki Bangladeşli kadınların iktisadi konumlarına ilişkin aydınlatıcı çalışmasının gösterdiği gibi, geçmişten gelen süreklilikler ya da kopuşlar yerel ortamda geçerli olan iktisadi ve toplumsal ilişkilerden güçlü biçimde etkilenir.[34] Kadınların değişen eylemliliği iktisadi ve toplumsal değişimin başlıca aracılarından biridir ve bu eylemliliğin hem saptanması hem de ortaya koyduğu sonuçlar kalkınma sürecinin pek çok temel özelliğiyle yakından ilişkilidir.[35]

G. SONUÇ NİTELİĞİNDE BİR YORUM

Kadınların eyleyen rolünü odağa yerleştirmek onların refahı üzerinde doğrudan bir etki yaratır, ancak asıl etki alanı daha da öteye gider. Bu bölümde, eylemlilik ile refah arasındaki ayırımı -ve bağlantıyı- incelemeye ve kadın eylemliliğinin etki alanını ve gücünü iki özgül alanda aydınlatmaya çalıştım: (1) Çocukların hayatta kalmaları ve (2) doğurganlık oranlarının azaltılması. Bu meselelerin her ikisi de özgül olarak kadınların refahının gözetilmesini aşan genel kalkınmayla ilgilidir. Bununla birlikte kadınların refahı -gördüğümüz gibi- konuyla doğrudan ilişkili ve bu genel kazanımların pekiştirilmesinde aracı olarak önemli bir role sahiptir.

Aynı rol, bir yandan tarımsal kredi ve iktisadi etkinliklerden, öte yandan, siyasal ajitasyon ve toplumsal tartışmalara kadar değişen diğer pek çok iktisadi, siyasal ve toplumsal eylem için de geçerlidir.[36] Kadın eylemliliğinin geniş etki alanı kalkınma araştırılmaları-

and Demographic Behavior (Oxford: Clarendon Press, 1992). Ayrıca bkz. Roger Jeffrey ve Alaka M. Basu'nun (der.) sundukları araştırmalar: *Girl's Schooling, Women's Autonomy and Fertility Change in South Asia* (Londra: Sage, 1996).

34. Bkz. Naila Kabeer, "The Power to Choose: Bangladeshi Women and Labour Market Decisions in London and Dhaka", çoğaltılmış metin (*Institute of Development Studies*, University of Sussex, 1998).

35. Bağımsızlıktan bu yana Hindistan'daki kadınların değişen rolüne (ve uzun erimli sonuçlarına) ilişkin bir tartışma için bkz. der. Bharati Ray ve Aparna Basu, *From Independence Towards Freedom* (Delhi: Oxford University Press, 1999).

36. *UNDP's Human Development Report 1995* (New York: Oxford University Press, 1995) toplumsal, siyasal ve işletme önderliğinde ülkelere göre toplumsal cinsiyet farklılıklarını inceler; toplumsal cinsiyet eşitsizliğini daha göreneksel göstergelerle ele alır. Bkz. burada verilen yazın.

nın oldukça ihmal edilmiş alanlarından biridir ve bu durumun mutlaka düzeltilmesi gerekir. Bugün siyasal kalkınma ekonomisinde hiçbir şeyin kadınların siyasal, iktisadi ve toplumsal katılım ve liderliğinin yeterince kabulü kadar önemli olmadığı söylenebilir. Aslında bu, "özgürlük olarak kalkınma"nın hayati bir yönüdür.

IX
Nüfus, besin maddeleri ve özgürlük

Yaşadığımız çağda dehşet verici ve çirkin olaylar az değil, ancak görülmemiş bir refah dünyasında yaygın açlığın sürüp gitmesi kuşkusuz bu olayların en kötülerinden biri. John Milton'un sözleriyle "on öfke tanrıçası kadar gazap dolu, cehennem kadar korkunç" olan kıtlıklar insanın elini ayağına dolaştıran dehşetiyle pek çok ülkeyi ziyaret ediyor. Ayrıca, dünyanın pek çok kesiminde yerel düzeyde yaşanan şiddetli açlık, istatistiksel olarak düzenli biçimde yüz milyonlarca insanın takatini keserek ve onların oldukça büyük bir bölümünü öldürerek muazzam bir sefalete neden oluyor. Yaygın açlığı daha da trajik hale getiren, bu olayı modern dünyanın ayrılmaz bir parçası olarak, önlenmesi mümkün olmayan bir trajediymiş gibi (antik Yunan trajedileri gibi) kabul etmemiz ve anlayışla karşılamamızdır.

Açlık, yetersiz beslenme ve kıtlığın doğasının ve şiddetinin sadece besin maddesi çıktısı üzerinde yoğunlaşılarak değerlendirmeye karşı çıktım. Bununla birlikte besin maddesi çıktısı, başka şeylerin yanı sıra açlığın hüküm sürmesini etkileyebilen değişkenlerden *biri*dir. Besin maddelerinin tüketiciler tarafından satın alınabildiği fiyat bile besin maddesi çıktısının büyüklüğünden etkilenebilir. Ayrıca, besin maddesi sorunlarını (ulusal ya da yerel düzeyden çok) küresel düzeyde ele aldığımızda "dış" ekonomiden besin maddesi sağlama fırsatı olmaz. Bu nedenlerle, kişi başına besin maddesi üretiminin dünya çapında düşmesinden duyulan ve sık sık dile getirilen korku bir yana bırakılamaz.

A. DÜNYADA BİR BESİN MADDESİ KRİZİ VAR MI?

Peki bu korku haklı mı? Dünya besin maddesi çıktısı, ikisi arasında bir "yarış" varmış gibi, dünya nüfusunun gerisine mi düşüyor? Tam da bunun gerçekleşmekte olduğu ya da kısa sürede gerçekleşeceği korkusu, bu yönde görece pek az bulgu olmasına rağmen, dikkate değer bir dayanağa sahiptir. Örneğin, Malthus iki yüzyıl kadar önce, besin maddesi üretiminin yarışı kaybetmekte olduğunu ve "nüfus ile besin maddelerinin doğal artışı arasındaki orantı"nın sonuç olarak dengesizleşmesinin büyük felaketlere yol açacağını düşünüyordu. Malthus, içinde yaşadığı on sekizinci yüzyıl sonu dünyasında, "insan sayısının geçim araçlarını geride bıraktığı bir dönemin çoktan geldiği"ne tamamen ikna olmuştu.[1] Ne var ki, Malthus'un ünlü kitabı *Essay on Population*'ın ilk kez yayımlandığı 1798'den bu yana dünya nüfusu neredeyse altı kat artmış, ancak kişi başına besin maddesi üretimi ve tüketimi Malthus'un yaşadığı

1. Thomas Robert Malthus, *Essay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculation of Mr. Dodwin, M. Condorcet, and Other Writers* (Londra: J. Johnson, 1798), bölüm 8; Penguin Klasikleri dizisinde, *An Essay on the Principle of Population; and, A Summary View of the Principle of Population*, der. Anthony Flew (Harmondsworth: Penguin Books, 1982), s. 123. Ayrıca bkz. *The Works of Thomas Robert Malthus*, der. E. A. Wrigley ve David Souden (Londra: William Pickering, 1986), aydınlatıcı bir giriş yazısıyla.

döneme kıyasla çok önemli ölçüde daha yüksek bir düzeye ulaşmış ve bu genel yaşam standartlarında görülmemiş bir artışla birlikte gerçekleşmiştir.

Ne var ki Malthus'un kendi çağında yaptığı aşırı nüfus (o sırada bir milyardan azdı) tanısında ve nüfus artışının korkunç sonuçlarına ilişkin tahmininde fena halde yanılmış olması, bütün zamanlarda nüfus artışına ilişkin korkuların tümünün aynı ölçüde hatalı olduğunu göstermez. Peki şimdiki durum nedir? Besin maddesi üretimi nüfus artışıyla giriştiği yarışı gerçekten kaybediyor mu? Tablo 2 bir bütün olarak dünya için, yanı sıra üç yıllık ortalamalara göre (yıllık dalgalanmaların yol açtığı hatalardan kaçınmak için) 1979-1981 ortalaması baz (100) alınarak belli başlı bazı bölgeler için kişi başına düşen besin maddesi miktarı endekslerini vermekte; endeks değerleri 1996-1997'ye kadar gitmektedir (1998 rakamlarının eklenmesi temel görünümü değiştirmez). Bu tabloya göre, sadece kişi başına düşen dünya besin maddesi miktarında gerçek bir azalma olmamakta (tam aksine), kişi başına en büyük artışlar da üçüncü dünyanın daha yoğun nüfusa sahip bölgelerinde (özellikle, Çin, Hindistan ve Asya'nın arta kalan kısmı) gerçekleşmektedir.

Ne var ki, Afrika'nın besin maddesi çıktısı azalmıştır (bu durumu yukarıda yorumladım) ve Afrika'da hüküm süren yoksulluk çok kırılgan bir durum yaratmaktadır. Ancak daha önce (7. bölümde) tartışıldığı gibi, Aşağı Sahra Afrikası'nın sorunları esas olarak genel bir iktisadi krizin yansımasıdır; aslında özgül olarak bir "besin maddesi üretimi krizi" değil, iktisadi bileşenlerinin yanı sıra güçlü toplumsal ve siyasal bileşenleri de olan bir kriz. Besin maddesi üretimi öyküsü daha kapsamlı terimlerle ele alınması gereken daha zor bir duruma denk düşer.

Esaken şu sırada dünya besin maddesi üretiminde önemli bir kriz yoktur. Kuşkusuz, besin maddesi üretiminin artış oranı zamana göre değişiklik gösterir (ve iklimle ilgili zorlukların yaşandığı bazı yıllarda, yaygaracılara bir ya da iki yıl gösteri yapma şansı veren bir azalma olur) ancak *trend* gayet açık biçimde yukarı doğrudur.

TABLO 2: *Bölgelere göre kişi başına besin maddesi üretim endeksleri*

Bölgeler	1974-1976	1979-1981	1984-1986	1994-1996	1996-1997
Dünya	97,4	100,0	104,4	108,4	111,0
Afrika	104,9	100,0	95,4	98,4	96,0
Asya	94,7	100,0	111,6	138,7	144,3
Hindistan	96,5	100,0	110,7	128,7	130,5
Çin	90,1	100,0	120,7	177,7	192,3
Avrupa	94,7	100,0	107,2	102,3	105,0
Kuzey ve Orta Amerika	90,1	100,0	99,1	99,4	100,0
ABD	89,8	100,0	99,3	102,5	103,9
Güney Amerika	94,0	100,0	102,8	114,0	117,2

Not: 1979-1981'e ilişkin üç yıllık ortalama baz alınırken, 1984-1986, 1994-1996 ve 1996-1997 yıllarına ilişkin üçer yıllık ortalamalar Birleşmiş Milletler (1995, 1998) tablo 4'ten sağlanmıştır. Daha erken yıllara (1974-1976) ilişkin üç yıllık ortalamalar Birleşmiş Milletler (1984), tablo 1'i temel alır. İki karşılaştırma grubu arasında küçük göreli ağırlık farklılıkları olabilir. Bu nedenle grupların 1979-1981'in iki yanı arasında tam bir kıyaslanabilirlik sağlayacağı düşünülmemelidir, ancak bu durumun yol açtığı niceliksel farklılığın çok küçük olması muhtemeldir. Kaynaklar: Birleşmiş Milletler, *FAO Quarterly Bulletin of Statistics*, 1995 ve 1998 ve *FAO Monthly Bulletin of Statistics*, Ağustos 1984.

B. İKTİSADİ TEŞVİKLER VE BESİN MADDESİ ÜRETİMİ

Dünya besin maddesi üretiminde görülen bu yükselişin, tablo 2'de görüldüğü gibi, dünya besin maddesi fiyatlarında keskin bir düşüş trendine rağmen gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Kapsanan dö-

TABLO 3: *1990 değerine göre ABD Doları üzerinden besin maddesi fiyatları: 1950-1952'den 1995-1997'ye*

Besin maddeleri	1950-1952	1995-1997	Değişim %
Buğday	427,6	159,3	-62,7
Pirinç	789,7	282,3	-64,2
Sorgum	328,7	110,9	-66,2
Mısır	372,0	119,1	-68,0

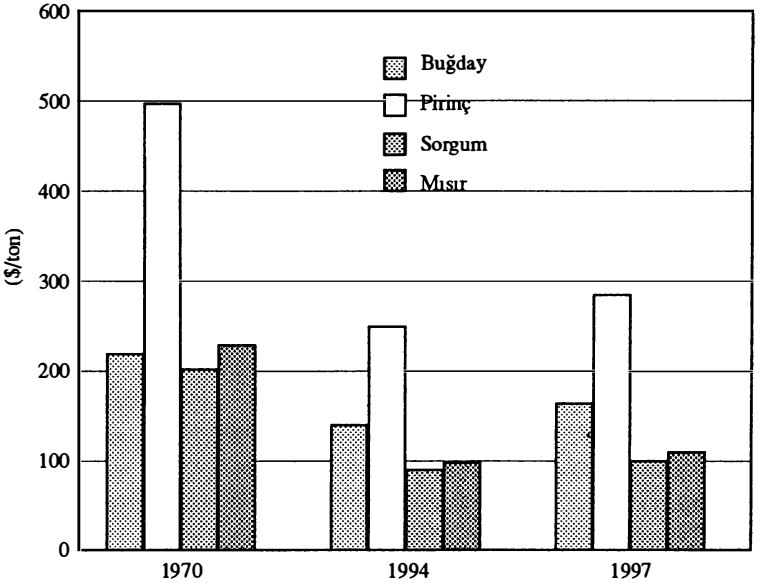
Not: Birimler G-5 İmalat Birim Değeri (MUV) endeksine göre uyarlanmış metrik ton başına sabit (1990) ABD Doları'dır.
Kaynaklar: Dünya Bankası, *Commodity Markets and the Developing Countries*, Kasım 1998, tablo A1 (Washington D.C.); Dünya Bankası, *Price Prospects for Major Primary Commodities*, c. 2, tablo A5, A10, A15 (Washington D.C., 1993).

nem -kırk beş yıldan fazla- 1950-1952'den 1995-1997'ye kadar uzanır. Bu, Kuzey Amerika dahil dünyadaki pek çok ticari besin maddesi üretim alanında daha fazla besin maddesi üretmek için geçerli olan iktisadi teşviklerde bir azalmayı gerektirir.

Besin maddesi fiyatları, kuşkusuz, kısa vadede dalgalanır ve 1990'ların ortalarında meydana gelen artışa tepki olarak sık sık panik dolu ifadeler görülmüştür. Ancak bu 1970'ten beri görülen büyük düşüşe kıyasla küçük bir yükselişti (bkz. Şekil 9). Aslında, uzun vadeli trendde güçlü bir azalma vardır ve göreli besin maddesi fiyatlarının uzun vadede aşağı doğru inme trendinin tersine döndüğünü gösteren hiçbir belirti yoktur. Son yıl içinde, yani 1998'de buğday vb. iri taneli tahılların dünya fiyatları gene sırasıyla % 20 ve % 14 oranında düştü.[2]

2. Bkz. *Commodity Market Review 1998-1999* (Roma: Food and Agriculture Organization, 1999), s. xii. Ayrıca bkz. bu raporda sunulan ayrıntılı çözümleme ve ayrıca bkz. *Global Commodity Markets: A Comprehensive Review and Price Forecast* (Washington D.C.: World Bank, 1999). Uluslararası Gıda Siyaseti Araştırma Enstitüsü'nün (IFPRI) etkileyici teknik araştırmasında 1990 ile 2020 arasında besin maddesi dünya gerçek fiyatlarında çok önemli bir değişikliğin olabileceği öne sürülür. Bu araştırma buğday için yaklaşık % 15, pirinç için % 22, mısır için % 23, iri taneli diğer tahıllar için % 25 oranında fiyat *düşüşleri* öngörmektedir. Bkz. Mark W. Rosengrant, Mercedita Agcaoili-Sombilla ve Nicostrato D. Perez, "Global Food Projections to 2020: Implications for Investment", Uluslararası Gıda Siyaseti Araştırma Enstitüsü, Washington D.C., 1995.

ŞEKİL 9: *1990 değerine göre ABD Doları üzerinden besin maddesi fiyatları*

Not: Birimler G-5 İmalat Birim Değeri (MUV) endeksine göre hesaplanan sabit (1990) ABD Doları'dır.
Kaynak: Dünya Bankası, *Commodity Markets and Developing Countries* (Washington D.C.: Dünya Bankası, 1998), tablo A_1.

Şimdiki duruma ilişkin bir iktisadi çözümleme bağlamında, dünya besin maddesi fiyatlarındaki düşüşün besin maddesi üretimi üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi göz ardı edemeyiz. Nitekim, dünya besin maddesi çıktısının her şeye rağmen nüfus artışının önüne geçecek şekilde artmaya devam etmesi özellikle etkileyicidir. Aslında, daha fazla besin maddesinin üretilmesi halinde dünyadaki aç insanların acısını çektikleri gelir yetersizliğini düzeltmeden, besin maddesi satışı, ürün fiyatlarındaki düşüşten daha büyük bir sorun olacaktır. En büyük artışların, iç besin maddesi piyasalarının dünya

piyasalarından ve dünya besin maddesi fiyatlarının düşme trendinden görece tecrit edildiği bölgelerde (Çin ve Hindistan gibi) gerçekleşmesi, şaşırtıcı değildir.

Besin maddesi üretimini insan eylemliliğinin bir sonucu olarak görmek ve insanların kararları ve eylemleri üzerinde etkili olan teşvikleri anlamak önemlidir. Diğer iktisadi faaliyetler gibi, ticari besin maddesi üretimi de piyasalardan ve fiyatlardan etkilenir. Şu sıralarda, dünya besin maddesi üretimi talep yetersizliği ve besin maddesi fiyatlarının düşmesi nedeniyle durgunlaşmaktadır; bu da en muhtaç insanların yoksulluğunu yansıtır. Daha fazla besin maddesi üretme fırsatı üzerinde yapılan teknik araştırmalar (talebin artması halinde ve arttığı zaman) kişi başına besin maddesi üretimini daha hızlı artırmak için çok önemli fırsatlar sağlar. Aslında hektar başına düşen ürün dünyanın her bölgesinde yükselmeye devam etmiş ve bir bütün olarak dünya için 1981-1993 döneminde her yıl hektar başına yaklaşık 42,6 kilogramlık bir ortalamaya yükselmiştir.[3] Dünya besin maddesi üretiminde 1970 ile 1990 arasında tahıl üretiminde meydana gelen artışın % 94'ü her toprak biriminden elde edilen üründe bir artışı gösteriyordu ve bu artışın sadece % 6'sı ekim alanı artışından ötürüydü.[4] Besin maddesi talebinin artışıyla birlikte, özellikle dünyanın farklı bölgeleri arasında hektar başına düşen ürün farklılıkları hâlâ muazzam büyüklükte olduğu için tarımsal üretimdeki yoğunlaşmanın devam etmesi beklenebilir.

C. KİŞİ BAŞINA BESİN MADDESİ ÜRETİMİ TRENDİNİN ÖTESİ

Ne var ki bütün bunlar nüfus artışını yavaşlatma gereğini ortadan kaldırmaz. Aslında, çevresel meydan okuma sadece besin maddesi üretimiyle ilgili değildir; nüfus artışı ve aşırı kalabalıkla ilgili pek çok başka sorun vardır. Ancak besin maddesi üretiminin kısa süre içinde nüfus artışının gerisine düşeceği gibi derin bir kötümserliğe

3. Bkz. Tim Dyson, *Population and Food: Global Trends and Future Prospects* (Londra ve New York: Routledge, 1996), tablo 4.6.
4. Dyson, *Population and Food* (1996), tablo 4.5.

kapılmak için fazla neden yoktur. Aslında besin maddelerine ulaşma hakkı *ihmal* edilerek sadece besin maddesi üretiminde yoğunlaşma eğilimi tamamen ters sonuçlar verebilir. Siyaset oluşturanlar, gerçek açlık durumlarından -ve hatta kıtlık tehdidinden- besin maddesi üretiminde elverişli bir durum yaratarak kurtulabileceklerini düşünürlerse yanılabilirler.

Örneğin, 1943 Bengal kıtlığında yöneticiler besin maddesi üretiminde önemli bir düşüş olmamasından (bu konuda haklıydılar) öylesine etkilendiler ki Bengal'i bir kasırga gibi vuran kıtlığı önceden göremediler ve aylarca gerçeği kabul edemediler.[5] Dünyadaki besin maddesi durumunu önceden kestirebilmek bakımından "Malthus'çu kötümserlik"in yanlış çıkabilmesi gibi, "Malthus'çu iyimserlik" diyebileceğimiz şey de yöneticilerin, hatalı bir kişi başına besin maddesi üretimi perspektifinin tuzağına düşerek felaketin ve kıtlığın erken belirtilerini göz ardı etmeleri halinde milyonlarca insanı öldürebilir. Yanlış anlaşılan bir teori öldürücü olabilir ve Malthus'çu besin maddesi nüfus nispeti perspektifi eli kanlı bir yaklaşımdır.

D. NÜFUS ARTIŞI VE BASKININ SAVUNULMASI

Malthus'un besin maddesi üretimine ilişkin uzun vadeli korkuları temelsiz ya da zamansız olmakla birlikte, genelde dünya nüfusunun artış oranından endişelenmek için yeterli sebep vardır. Dünya nüfusu artış oranının son yüzyıl içinde dikkat çekici biçimde hızlandığı kuşku götürmez. Dünya nüfusunun bir milyara ulaşması milyonlarca yıl, iki milyara ulaşması 123 yıl, üç milyara ulaşması 33 yıl, dört milyara ulaşması 14 yıl, beş milyara ulaşması 13 yıl sürdü; önümüzdeki 11 yıl içinde bu sayının altı milyara ulaşması beklenmektedir (Birleşmiş Milletler projeksiyonlarına göre).[6] Yeryüzündeki

5. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1981), bölüm 6.
6. Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Hazırlık Komitesi üçüncü oturumuna notu, A/Conf.171/PC/5, 18 Şubat 1994, s. 30. Ayrıca bkz. Massimo Livi Bacci, *A Concise History of World Popula-*

insanların sayısı yaklaşık 923 milyon kadar arttı (sadece 1980-1990'da) ve bu artış Malthus'un yaşadığı dönemde *bütün* dünyanın *toplam* nüfusuna oldukça yakındı. 1990'larda bu büyümede önemli ölçüde bir azalma olmayacaktır.

Bu durumun devam etmesi halinde dünya, yirmi birinci yüzyılın sonu gelmeden muazzam bir insan kalabalığıyla dolacaktır. Ne var ki, dünya nüfusunun artış oranının yavaşlamaya başladığını gösteren pek çok kesin belirti vardır ve sorulması gereken soru şudur; bu yavaşlamanın ardındaki sebeplerin güçlenmesi beklenebilir mi ve gerçekleşmesi halinde bu hangi oranda olabilir? Aynı ölçüde önemli bir diğer soru, yavaşlama sürecine katkıda bulunmak için kamu siyaseti aracılığıyla yapılacak bir şey olup olmadığıdır.

Bu oldukça bölücü bir konudur, ancak bu soruna üstü kapalı biçimde olsa da baskı yoluyla çözüm bulmaktan yana güçlü bir düşünce birliği vardır. Yakınlarda bu yönde çeşitli hamleler de görülmüştür. Bunların en ünlüsü 1979'da bir dizi siyasetin yürürlüğe konulduğu Çin'de gerçekleşmiştir. Baskı konusu üç farklı soruya yol açar:

1) Bu alanda baskı kabul edilebilir mi?

2) Baskının olmaması halinde nüfus artışı kabul edilemeyecek ölçüde hızlanır mı?

3) Baskının zararlı yan etkileri olmaksızın etkin olması ve işlemesi muhtemel midir?

E. BASKI VE ÜREME HAKKI

Ailenin karar verebileceği meselelerde baskının kabul edilebilirliği çok derin sorunlara yol açar. Böyle bir kabule, hem ne kadar çocuk sahibi olacağına karar verme konusunda aileye öncelik verenlerden (bu yaklaşıma göre, bu bütünüyle ailenin alacağı bir karardır), hem de bunun özellikle potansiyel annenin karar vermesi gereken bir mesele olduğunu (özellikle kürtaj ve doğrudan kadın bedeniyle il-

tion, çev. Carl Ipsen (Cambridge: Cambridge University Press, 1992; 2. bs., 1997).

gili diğer meseleler söz konusu olduğunda) öne sürenlerden itirazlar gelebilir. Kuşkusuz, ikinci tutum genellikle kürtaj (ve genelde doğum kontrolü uygulaması) hakkını savunma bağlamında ele alınır, ancak kürtaj *olmama* kararını (devletin isteğini dikkate almadan) kadına bırakma yönünde bir görüş de vardır. Böylece konu üreme haklarının statüsü anlamına gelmektedir.[7]

Haklar söylemi çağdaş siyasal tartışmalarda önemli bir yere sahiptir. Ne var ki bu tartışmalarda hangi "haklar"a başvurulacağı, özellikle yasal düzenlemeye sahip kurumsal olarak onaylanmış haklara mı yoksa yasal yetkiyi önceleyebilen normatif hakların yasa hükmü kazanmış gücüne mi gönderme yapılacağı konusunda genellikle bir belirsizlik vardır. Bu iki görüş arasındaki ayırım bütünüyle net değildir. Makul biçimde öne sürülebilecek bir diğer sorun, hakların sadece hukuksal bağlamda araçsal bir önem değil, özünde normatif bir önem taşıyıp taşıyamayacaklarına ilişkindir.

Hakların kendine özgü (ve belki de hukuk öncesi) değere sahip olabilecekleri görüşü pek çok siyaset felsefecisi, özellikle faydacılar tarafından reddedilmiştir. Özellikle Jeremy Bentham'ın doğal haklar fikrini "saçma," "doğal ve daimi haklar" kavramını ise "habbeyi kubbe yapmak" olarak betimlediği kaydedilmiştir. İkinci betimlemeyi yapay biçimde önemli kılınan, abartılmış bir saçmalık olarak anlıyorum. Bentham, hakları, bütünüyle araçsal bakımdan değerlendirir ve onların (toplam faydanın artırılması da dahil) kurumsal rollerini izlenen hedefler bakımından ele alır.

Haklar konusunda bu iki yaklaşım arasındaki keskin zıtlık burada görülebilir. Üreme hakkı dahil genelde hakların Bentham'cı anlayışla değerlendirilmesi halinde, bu alanda baskının kabul edilip edilmemesi, bizatihi varsayılan hakların yerine getirilmesine ya da ihlaline özel bir önem atfetmeksizin bütünüyle -özellikle faydacı sonuçlar bakımından- ortaya çıkaracağı sonuçlara bağlı olacaktır. Tam aksine, hakların sadece önemli değil, aynı zamanda sonuçlardan daha öncelikli görülmesi halinde, bu hakların kayıtsız şartsız

7. İzleyen görüşler nüfus sorunları üzerine daha önceki yazılarımdan, özellikle "Fertility and Coercion" başlıklı makalemden alınmıştır; *University of Chicago Law Review 63* (1996).

kabul edilmesi gerekecektir. Aslında, liberter teoride, vereceği sonuçlar dikkate alınmaksızın uygun görülen haklar tam da bu şekilde ele alınır. Böylece bu haklar yaratacağı sonuçlara *bakılmaksızın* toplumsal düzenlemelerin uygun parçaları olur.

Bir başka yerde bu ikilikteki (dikotomi) bir ya da diğer yaklaşımı seçme zorunluluğuna karşı çıktım ve diğer hedefler arasında hakların uygulanmasını da kapsayan sonuççu bir sistemden yana tezler sundum.[8] Bu görüş faydacılıkla sonuççu bir yaklaşımı paylaşır (ancak sadece fayda olarak değerlendirilen sonuçlarla sınırlı kalmamasıyla ondan ayrılır) ve liberter bir sistemle de haklara atfedilen özel önemi paylaşır (ancak haklara diğer sonuçlarına bakılmaksızın tam bir öncelik vermeyerek ondan ayrılır). Bu türden bir "hedef-haklar sistemi" bir başka yerde[9] tartışmaya çalıştığım bir çok yönlülük ve etki alanının yanı sıra pek çok cazip özelliğe sahiptir.

Bu türden bir hedef-haklar yaklaşımından yana olan tezleri burada tekrarlamayacağım, ama sonraki bölümde bu yaklaşım üzerinde biraz daha fazla durma fırsatım olacak. Ancak faydacılıkla kıyaslandığında, çeşitli türden haklara (mahremiyet, özerklik ve özgürlük dahil) verdiğimiz desteği sadece -ve özellikle- sağladıkları faydaya göre açıklamanın yeterli olabileceğine inanmak zordur. Azınlık haklarını, genellikle çoğunluğun zorla müdahalesine ve onun fayda anlamında sağladığı kazançlara karşı korumak zorunludur. Bizzat büyük bir faydacı olan John Stuart Mill'in kaydettiği gibi, farklı etkinliklerden sağlanan faydalar, sözgelimi (Mill'in sözleriyle) "bir kişinin kendi fikrine ilişkin duygusu ile o fikri savunduğu için zarar gören bir başka kişinin duygusu"[10] arasında bazen "hiçbir denklik" yoktur. Bu denksizlik, mevcut bağlamda, hüküme-

8. Bkz. Amartya Sen, "Rights and Agency", *Philosophy and Public Affairs 11* (1982), yeni bs. *Consequentialism and Its Critics*, der. S. Scheffler (Oxford: Oxford University Press, 1988) ve "Rights as Goals", *Equality and Discrimination: Essays in Freedom and Justice*, der. S. Guest ve A. Milne (Stuttgart: Franz Steiner, 1985).

9. Bkz. Amartya Sen, "Rights and Agency" (1982); "Rights as Goals" (1985); *On Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1987).

10. John Stuart Mill, *On Liberty*; J. S. Mill, *Utilitarianism, On Liberty; Considerations on Representative Government; Remarks on Bentham's Philosophy* (Londra: Dent; Rutland, Vermont.: Everyman Library, 1993), s. 140.

ti yöneten yetkililer *dahil* çeşitli kişilerin konuya verebilecekleri önemle kıyaslandığında, ana babanın kaç çocuğa sahip olacakları kararına atfettikleri önem için de geçerlidir. Genelde özerklik ve özgürlüğün kendine özgü bir önem taşıdığı gerçeğinden kaçmak kolay değildir ve bu, faydacı sonuçların abese varmayan bir biçimde azamileştirilmesiyle (faydaların oluşum sürecini dikkate almayarak) kolayca çelişebilir.[11]

O halde, sonuççu çözümlemeyi sadece faydalarla sınırlamak ve özellikle özgürlük ve özerklikle ilişkili hakların yerine getirilmesini ve ihlalini dışlamak inandırıcı değildir. Ancak bu hakları, liberter formüllendirmelerde görüldüğü gibi, ortaya koydukları sonuçlara -bu sonuçların ne kadar korkunç olabileceğine bakılmaksızın- tamamen bağışık kılmak da özellikle güvenilir bir tutum değildir. Üreme hakkı bağlamında, bu hakkın önemli olduğu gerçeği, felaketler, muazzam sefalet ve açlık yaratacak olsalar bile korunmalarını zorunlu kılacak ölçüde önemli görülmelerini gerektirmez. Genelde bir hakka sahip olmanın ve onu kullanmanın sonuçları, nihai olarak o hakkın kabul edilebilirliği üzerinde elbette etkili olacaktır.

Nüfus artışının besin maddesi sorunu ve açlık bakımından yarattığı sonuçları tartıştık ve şu sırada bu konuda büyük bir endişe duymanın hiçbir gerçek temeli olmadığını gördük. Ancak nüfus patlaması sürecinin devam etmesi halinde, dünya besin maddesi bakımından da çok daha zor bir durumda olacaktır. Ayrıca, hızlı nüfus artışıyla bağlantılı olan başka sorunlar da vardır. Kentlerin aşırı kalabalıklığı, yerel ve küresel düzeyde yaşanan çevresel sorunlar

11. Bu çelişmenin çok kapsayıcı olduğunu bir başka yerde öne sürdüm. Öyle ki, özgürlük önceliğinin asgari düzeyde kabulü bile faydayı temel alan en asgari toplumsal ilkeyle, yani Pareto optimaliyle çelişebilir. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "The Impossibility of a Paretian Liberal", *Journal of Political Economy 78* (Ocak/Şubat 1971), yeni bs. *Choice, Welfare and Measurement* içinde (Oxford: Blackwell; Cambridge, Mas.: MIT Press, 1982; yeni bs. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997) ve ayrıca, diğer derlemelerin yanı sıra, *Philosophy and Economic Theory*, der. Frank Hahn ve Martin Hollis (Oxford: Oxford University Press, 1979). Ayrıca bkz. Amartya Sen, *Collective Choice and Social Welfare* (San Francisco: Holden-Day, 1970; yeni bs. Amsterdam: North-Holland, 1979), "Liberty and Social Choice", *Journal of Philosophy 80* (Ocak 1983) ve "Minimal Liberty", *Economica 57* (1992). Bkz. bu konuda yapılan bir sempozyum: *Analyse & Kritik 18* (1996). Konuya ilişkin kapsamlı bir yazın vardır.

da elbette bunlara dahildir.[12] Nüfus artışında yavaşlama beklentilerinin şimdiki halde nasıl değerlendirilebileceğini incelemek çok önemlidir. Bu bizi üç sorudan ikincisine götürür.

F. MALTHUS'ÇU ÇÖZÜMLEME

Nüfusun aşırı artma eğiliminde olabileceğine dair öncü niteliğindeki çözümlemeyi gerçekleştirme onuru Malthus'a ait olsa da, sürekli nüfus artışının "sürekli bir mutluluk azalması"na yol açabileceği düşüncesi Malthus'tan önce Fransız matematikçi ve büyük Aydınlanma düşünürü Condorcet tarafından dile getirildi. Condorcet, "Malthus'çu" nüfus sorunu çözümlemesinin temelini oluşturan senaryonun özünü ilk kez ortaya koyan kişiydi. Bu senaryoya göre, "insan sayısında geçim araçlarını aşan bir artış ya mutlulukta ve nüfusta sürekli bir azalmayla beliren gerçek bir yozlaşma hareketiyle ya da en azından istikrarsız bir şekilde bir iyiye bir kötüye gidip gelmelerle" sonuçlanır.[13]

Condorcet'nin bu çözümlemesini seven Malthus, ondan esinlendi ve nüfus üzerine ünlü denemesinde büyük bir onay vererek ondan alıntı yaptı. İki adamın anlaşamadığı yer doğurganlık davranışına ilişkin görüşleriydi. Condorcet, doğurganlık oranlarında gönüllü bir azalma bekliyor, "aklın ilerlemesi"ni temel alan daha küçük yeni aile normlarının oluşacağını düşünüyordu. İnsanların,

12. Bkz. der. Massimo Livi Bacci ve Gustavo De Santis, *Population and Poverty in the Developing World* (Oxford: Clarendon Press, 1999). Ayrıca bkz. Partha Dasgupta, *An Inquiry into Well-being and Destitution* (Oxford: Clarendon Press, 1993); Robert Cassen vd., *Population and Development: Old Debates, New Conclusions* (Washington D.C.: Transaction Books in Overseas Development Council, 1994); der. Kerstin Lindahl-Kiessling ve Hans Landberg, *Population, Economic Development, and the Environment* (Oxford: Oxford University Press, 1994), ve diğer katkılar.

13. Çevirisi bizzat Malthus tarafından yapılan *Essays*, bölüm 8, Penguin Classics, s. 123. Malthus burada, Marie-Jean-Antoine-Nicolas de Caritat'nın, Condorcet Markisi'nin, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*'inin özgün 1795 versiyonunu kullanır. Bu cildin daha sonraki baskıları için, bkz. *Oeuvres de Condorcet*, c. 6 (Paris: Firmin Didot Frères, 1847; son baskısı, Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag, 1968). Buradaki pasaj 1968 baskısının 256-7. sayfalarında yer almaktadır.

"henüz doğmamış olanlara karşı bir görevleri varsa, bu görevin onları dünyaya getirmek değil mutlu etmek" olduğunu anlayacakları bir zamanın geleceğini umuyordu. Eğitimin, özellikle kadın eğitiminin (Condorcet bunu en erken ve en yüksek sesle savunanlardan biriydi) yaygınlaşmasıyla desteklenen bu akıl yürütme tarzı Condorcet'ye göre insanları daha düşük doğurganlık oranlarına ve daha küçük ailelere yöneltecekti. İnsanlar, "dünyayı yararsız ve ezilmiş varlıklarla aptalca doldurmaktansa" düşük doğurganlık oranlarını ve küçük aileleri gönüllü olarak seçeceklerdi.[14] Condorcet sorunu saptarken onun muhtemel çözümünü de belirtiyordu.

Malthus, genelde toplumsal sorunların makul kararlarla çözülme şansını çok düşük bulduğu için bunun muhtemel olmadığını düşünüyordu. Nüfus artışının etkilerine gelince, Malthus nüfusun besin maddesi arzını kaçınılmaz biçimde aşacağı kanaatindeydi ve bu bağlamda besin maddesi üretimi esnekliğinin görece sabit olduğunu düşündü. Bu bölümün konusuyla ilgili olarak ise Malthus özellikle gönüllü aile planlaması konusunda kuşkucuydu. Nüfus baskısının azaltılması için alternatif (yani sefalete ve yüksek ölümlülük oranına alternatif) bir yöntem olarak "ahlâki kısıtlama"dan söz ederken, bu kısıtlamanın gönüllü olabileceğini pek ummuyordu.

Yıllar içinde Malthus'un kaçınılmaz olabilecek şeye ilişkin görüşleri bir ölçüde değişti ve daha erken teşhislerinden artık eskisi kadar emin değildi. Malthus'un olgunluk dönemindeki yaklaşımında konumundaki bu "değişim"in unsurlarını vurgulama yönünde bir eğilim vardır ve gerçekten de Malthus'un gençlik dönemiyle olgunluk dönemi arasında ayrım yapmanın bir temeli vardır. Ancak insanların küçük aileleri seçeceklerine ve bunu iktisadi zorlamayla değil aklın gücüyle yapacaklarına duyduğu temel güvensizlik genel hatlarıyla değişmeden kaldı. Aslında, 1830'da yayımlanan son eserlerinin birinde (1834'te öldü) şu sonucu ısrarla savundu:

> ... Hayatın gereklerini herkese yetecek bir bolluk içinde istihsal etmenin zorluğu dışında herhangi bir şeyin, çok sayıda insanın erken evli-

14. Condorcet, Esquisse; çeviren June Barraclough, *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1955), s. 88-9.

lik hevesini kıracağını ya da onları en geniş aileleri sağlıklı biçimde geçindiremez hale getireceğini farz etmek için hiçbir neden yoktur.[15]

Gönüllülüğe duyulan bu inançsızlıktan ötürü Malthus, nüfus artış oranlarının *zorla* azaltılması gerektiğini söyledi. Bunun doğanın zorlamasından kaynaklandığını düşünüyordu. Nüfus artışının yaşam standartlarında yarattığı düşüş sadece ölüm oranlarını dramatik biçimde artırmakla kalmayacak (Malthus buna "pozitif denetim" diyordu) aynı zamanda insanları aşırı yoksulluk aracılığıyla daha küçük aileler kurmaya zorlayacaktı. Bu görüşteki temel bağlantı Malthus'un bir kanaatine -ve bu önemli bir noktadır- dayanıyordu. Buna göre, nüfus artış oranı, "hayatın gereklerini herkese yetecek bir bolluk içinde istihsal etmenin zorluğu dışında herhangi bir şey"le etkin biçimde aşağıya doğru çekilemez.[16] Malthus'un Yoksulluk Yasaları'na ve yoksullara verilen desteğe muhalefeti, yoksulluk ile düşük nüfus artışı arasındaki bu nedensel bağlantıya olan inancıyla ilişkiliydi.

Dünya tarihi Malthus-Condorcet tartışmasından bu yana Malthus'un bakış açısına pek uygun gelişmemiştir. Doğurganlık oranları toplumsal ve iktisadi kalkınmayla birlikte keskin biçimde düşmüştür. Bu, Avrupa ve Kuzey Amerika'da olmuştur ve şimdiki halde Asya'nın büyük bir bölümünde ve Latin Amerika'da da önemli ölçüde olmaktadır. Doğurganlık oranları en ayrıcalıksız ülkelerde -özellikle Aşağı Sahra Afrikası'nda- en yüksek ve görece sabit düzeyde kalmaktadır. Bu ülkeler henüz fazla bir iktisadi ve toplumsal

15. Malthus, *A Summary View of the Principle of Population* (Londra: John Murray, 1830); Penguin Classics basımı (1982), s. 243. Malthus doğurganlık oranlarının azaltılmasında (iktisadi zorlamanın tersine) aklın rolü konusunda oldukça karamsar olsa da farklı sınıfların ve meslek gruplarının besin maddesi tüketiminin belirlenmesinde besin maddesi piyasalarının rolüne ilişkin dikkate değer aydınlatıcı bir çözümleme sağladı. Bkz. Malthus, *An Investigation of the Cause of the Present High Price of Provisions* (Londra: 1800). Malthus'un çözümlemesinden çıkarılabiecek dersler için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines* (1981), B ve E. A. Wrigley, "Corn and Crisis: Malthus on the High Price of Provisions", *Population and Development Review 25* (1999).

16. Malthus, *A Summary View of the Principle of Population* (1982 baskısı), s. 243; vurgular eklendi. Ailenin makul kararlar alma yeteneğine ilişkin kuşkuculuk Malthus'u İngiliz Yoksulluk Yasaları dahil kamusal yoksulluğu önleme uygulamasına karşı çıkmaya yöneltti.

kalkınma yaşamamaktadırlar ve temel eğitim, sağlık hizmetleri, ve yaşam süresi beklentisi bakımından geri oldukları kadar yoksul olmaya da devam etmektedirler.[17]

Doğurganlık oranlarındaki genel düşüş oldukça farklı yollardan da açıklanabilir. Kalkınma ile doğurganlığın azalması arasındaki olumlu bağlantı genellikle şu kaba sloganla özetlenir: "Kalkınma en iyi doğum kontrol yöntemidir." Fark gözetmeyen bu düşüncede bir doğruluk payı olabilir, ancak kalkınmanın, Batı'nın hep birlikte yaşadığı, kişi başına gelir artışını, eğitimin yaygınlaşmasını, kadınların daha fazla iktisadi bağımsızlığını, ölüm oranlarının azalmasını ve aile planlaması fırsatlarının yaygınlaşmasını (toplumsal kalkınma denilen şeyin parçalarını) kapsayan çeşitli bileşenleri vardır. Bu konuda ayırımcı bir çözümlemeye ihtiyacımız var.

G. İKTİSADİ YA DA TOPLUMSAL KALKINMA

Bu doğurganlık azalmasına neyin neden olduğuna dair çeşitli teoriler vardır. Önemli bir örnek, Gary Becker'in doğurganlığı belirleme modelidir. Teorisini Malthus'un çözümlemesinin bir "uzantısı" olarak sunmuş ve yaptığı çözümleme Malthus'un çözümlemesinin pek çok özelliğini (aileyi içinde hiçbir bölünme olmayan *bir* karar oluşturma birimi olarak görme eğilimi dahil) paylaşmış olsa da Becker aslında, Malthus'un refah nüfus artışını azaltacak yerde yükseltir sonucunu inkâr etmiştir. Becker'in çözümlemesinde, iktisadi kalkınmanın çocukların "kalite"sini artıracak yatırımlar (eğitime yapılan yatırım gibi) üzerinde yarattığı etkiler önemli bir rol oynar.[18]

17. Bu konuda bkz. J. C. Caldwell, *Theory of Fertility Decline* (New York: Academic Press, 1982); der. R. A. Easterlin, *Population and Economic Change in Developing Countries* (Chicago: Chicago University Press, 1980); T. P. Schultz, *Economics of Population* (New York: Addison-Wesley, 1981); Cassen vd., *Population and Development* (1994). Ayrıca bkz. Anrudh K. Jain ve Mini Nag, "The Importance of Female Primary Education in India", *Economic and Political Weekly 21* (1986).

18. Gary S. Becker, *The Economic Approach to Human Behaviour* (Chicago: University of Chicago Press, 1976) ve *A Treatise on the Familiy* (Cambridge, Mass.:Harvard University Press, 1981). Ayrıca bkz. Robert Willis, "Economic

Becker'in yaklaşımının aksine, doğurganlığın azalmasına ilişkin *toplumsal* teoriler, toplumsal kalkınmanın, sözgelimi genelde eğitimin ve özelde kadın eğitiminin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak tercihlerde görülen değişimlere işaret eder.[19] Bu kuşkusuz Condorcet'nin vurguladığı bağlantılardan biridir. Ne var ki, (1) değişmeyen tercihlere rağmen bir ailenin arzuladığı çocuk sayısında, değişen maliyetler ve yararların etkisi nedeniyle meydana gelen değişmeler ile (2) makul toplumsal normların değişmesi, ailenin toplam hedeflerinde kadınların çıkarlarının ağırlık kazanması gibi toplumsal bir değişimin sonucu olarak ortaya çıkan tercih değişimleri arasında ayırım yapmamız gerekir. Condorcet ikincisi üzerinde odaklanırken, Becker birincisi üzerinde odaklandı.

Doğum kontrol imkânlarının sağlanması ve bu alandaki bilgi ve teknolojinin yayılması gibi basit bir sorun da vardır. Bu konuda erken bir kuşkuculuğa rağmen, bilgi ve pratikte uygulanabilirliğin, yüksek doğum oranlarının ve kıt doğum kontrol imkânlarının olduğu ülkelerde ailenin doğurganlık davranışında bir farklılık yarattığı artık anlaşılmıştır.[20] Örneğin, Bangladeş'te keskin doğurganlık düşüşü aile planlaması hareketiyle, özellikle bilgi ve imkânlara geniş çapta ulaşılmasıyla bağlantılı olmuştur. Bangladeş'in on beş yıl içinde (1980 ile 1996 arasında) doğurganlık oranını 6,1'den 3,4'e düşürebilmesi kesinlikle önemlidir.[21] Bu başarı az gelişmiş ülkeler-

Analysis of Fertility: Micro Foundations and Aggregate Implications", Lindahl-Kiessling ve Landberg, *Population, Economic Development, and the Environment* (1994).

19. Bu konuda bkz. Nancy Birdsall, "Government, Population, and Poverty: A 'Win-Win' Tale", Lindahl-Kiessling ve Landberg, *Population, Economic Development, and the Environment* (1994). Ayrıca bkz. aynı yazarın "Economic Approaches to Population Growth" başlıklı yazısı, *The Handbook of Development Economics* içinde, c.1, der. H. B. Chenery ve T. N. Srinivasan (Amsterdam: North-Holland, 1988).

20. Bu konuda bkz. John Bongaarts, "The Role of Family Planning Programmes in Contemporary Fertility Transitions", *The Continuining Demographic Transition*, der. Gavin W. Jones et al. (New York: Oxford University Press, 1997); "Trends in Unwanted Childbearing in the Developing World", *Studies in Family Planning 28* (Aralık 1997); ve burada yer alan yazın. Ayrıca bkz. der. Geoffrey McNicoll ve Mead Cain, *Rural Development and Population: Institutions and Policy* (New York: Oxford University Press, 1990).

21. Bkz. Dünya Bankası, *World Development Report 1998-1999* (Washington D.C.: World Bank, 1998), tablo 7, s. 202. Ayrıca bkz. Dünya Bankası ve Nüfus Re-

de insanların gönüllü olarak aile planlamasını benimsemeyecekleri inancını geçersiz kılar. Ne var ki Bangladeş'in önünde hâlâ uzun bir yol vardır ve ortalama nüfus artışı düzeyine (2,0 ya da 2,1 civarında toplam doğurganlık oranına denk düşer) ulaşmak için bu yolda devam ederken, doğum kontrolü imkânlarına ulaşmanın ötesinde bir şeyler gerekli olacaktır.

H. GENÇ KADINLARIN HAKLARININ TANINMASI

Son yıllarda çok güçlü biçimde ortaya çıkan bir çözümleme hattı (önceki bölümlerde ifade edilen), aile kararlarında ve topluluk normlarının doğuşunda kadınların haklarının tanınmasına çok önemli bir rol verir. Ne var ki tarihsel veriler dikkate alındığında, farklı değişkenler birlikte hareket etme eğilimi gösterdikleri için, iktisadi büyümenin yarattığı etkileri toplumsal değişimlerin yarattığı (istatistikçilerin "çoklu doğrudaşlık" dedikleri) etkilerden ayırmak kolay değildir. Kesit karşılaştırmalarını -zamansal karşılaştırmalar yerine- kullanarak bu ayırımı biraz daha ileri götüreceğim. Açıkça anlaşılmış olması gereken şey, "yaşamın gereklerini herkese yetecek bir bolluk içinde edinmenin zorluğu dışında" kalan bazı şeylerin insanların radikal biçimde daha küçük aileleri seçmelerini sağladığıdır. Doğurganlığın yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerin ortak bir iktisadi ve toplumsal kalkınma süreci aracılığıyla (bu kalkınmanın hangi bileşeninin tam olarak hangi rolü oynadığına bakılmaksızın) doğurganlık oranlarını azaltmış bulunan başka ülkeleri izleyememeleri için hiçbir sebep yoktur.

Ne var ki, doğurganlık davranışının değişmesinde hangi kritik parametrelerin rol oynayacağı konusunda daha açık olmak zorundayız. Şimdiki halde, farklı ülkeler ve farklı bölgeler arasında, kadınların eğitimini (okuryazarlık dahil) dünyanın farklı ülkelerinde doğurganlığın azaltılmasına bağlayan (kesit araştırmalar denilen) karşılaştırmaları temel alan kapsamlı istatistiksel bulgular vardır.[22]

ferans Bürosu, *Success in a Challenging Environment: Fertility Decline in Bangladesh* (Washington D.C.: Dünya Bankası, 1993).

22. Örn. bkz. der. R. A. Easterlin, *Population and Economic Change in Develo-*

Diğer ilgili etkenler, kadınların hane dışı gelir getiren eylemliliklere katılmalarını, bağımsız bir gelir kazanma fırsatlarını, mülkiyet haklarını ve toplumsal kültür içinde genel statü ve durumlarını kapsar. Buraya kadar bunların her birine yer verdim, ancak bu tartışmaları birbirine bağlama gereği vardır.

Bu bağlantılar ülkeler arası karşılaştırmalarda gözlendiği gibi büyük bir ülke içinde -sözgelimi Hindistan'ın farklı bölgeleri arasında- yapılan karşılaştırmalarda da gözlemlenmiştir. Bu bağlantıya ilişkin en yeni ve en kapsamlı araştırma Mamta Murthi, Anne-Catherine Guio ve Jean Drèze'nin 8. bölümde tartışılan önemli istatistiksel katkılarıdır.[23] Belirtildiği gibi, bu çözümlemede yer alan bütün değişkenler arasında, doğurganlık üzerinde istatistiksel olarak önemli bir etki yarattığı görülen *yegâne* değişkenler (1) kadın okuryazarlığı ve (2) kadınların işgücüne katılımıdır. Bu çözümlemelerde, özellikle iktisadi kalkınmayla ilişkili değişkenlerin daha zayıf etkileriyle yapılan kıyaslamadan kadın eylemliliğinin önemi son derece güçlü bir biçimde ortaya çıkar.

Bu çözümleme izlendiğinde iktisadi kalkınma "en iyi doğum kontrol aracı" olmaktan uzaklaşabilir, ancak toplumsal kalkınma -özellikle kadınların eğitimi ve istihdamı- aslında çok etkin olabilir. En zengin Hindistan bölgelerinin pek çoğunda, sözgelimi Pen-

---

ping Countries (Chicago: University of Chicago Press, 1980); T. P. Schultz, *Economics of Population* (New York: Addison-Wesley, 1981); J. C. Caldwell, *Theory of Fertility Decline* (1982); Nancy Birsall, "Economic Approaches to Population Growth", *The Handbook of Development Economics* içinde, cilt 1, der. H. B. Chenery ve T. N. Srinivasan (Amsterdam: North-Holland, 1988); Robert J. Barro ve Jong-Wha Lee, "International Comparisions of Educational Attainment", "How do National Policies Affect Long-run Growth?" başlıklı konferansa sunulan tez (Dünya Bankası, Washington D.C.: 1993); Partha Dasgupta, *An Inquiry into Well-being and Destitution* (1993); Robert Cassen vd., *Population and Development* (1994); der. Gita Sen, Adrienne Germain ve Lincoln Chen, *Population Policies Reconsidered: Health, Empowerment, and Rights* (Harvard Center for Population and Development/International Women's Health Coalition, 1994). Ayrıca bkz. Nancy Birdsall ve Robert Willis'in yazıları, der. Lindahl-Kiessling ve Landberg, *Population, Economic Development, and the Environment* içinde (1994).

23. Mamta Murthi, Anne-Catherine Guio ve Jean Drèze, "Mortality, Fertility, and Gender Bias in India: A District Level Analysis", *Population and Development Review 21* (Aralık 1995) ve Jean Drèze ve Mamta Murthi, "Female Literacy and Fertility: Recent Census Evidence from India", çoğaltılmış metin (Centre for History and Economics, King's College, Cambridge, 1999).

cap ve Haryana'da, güneydeki kişi başına gelirin çok düşük olduğu ancak kadın okuryazarlığının ve kadınlara sağlanan iş bulma fırsatlarının çok daha yüksek olduğu bölgelerden, çok *daha yüksek* doğurganlık oranları vardır. Aslında, yaklaşık üç yüz Hindistan bölgesini kapsayan karşılaştırmalarda kişi başına gerçek gelir düzeyi, kadınların eğitimi ve ekonomik bağımsızlığının sağladığı keskin ve etkin farklılıkla kıyaslandığında neredeyse hiçbir etki yaratmaz. Özgün Murthi-Guio-Drèze tezi 1981 nüfus sayımını temel alırken, burada ulaşılan başlıca sonuçlar Drèze ve Murthi tarafından yapılan (daha önce söz edilen) 1991 nüfus sayımı çözümlemesiyle doğrulanmıştır.

I. DIŞSALLIK, DEĞERLER VE İLETİŞİM

İstatistiksel ilişkilerle sağlanan bu güçlü bulguların, hem eğitimin hem de dışarıdan sağlanan kazancın kadınların karar alma özgürlüğünü artırdığına ilişkin (daha önce de değinilen) değerlendirmeyi de kapsayan etkilere ilişkin toplumsal ve kültürel değerlendirmeden ayrılması gerekir. Aslında okul eğitimi, genç bir kadının aile içinde karar alma gücü, toplumsal konumu, bağımsız olma yeteneği, eklemleme gücü, dış dünyaya ilişkin bilgisi, grup kararlarını etkileme becerisi vb. üzerinde etki yaratmak gibi pek çok yoldan artırabilir.

Konuya ilişkin yazında kadınların özerkliğinin okul eğitimiyle artırıldığı ve bunun doğurganlık oranlarının azalmasına katkıda bulunduğu inancına ters düşen bazı tezlerin üretilmiş olduğunu da belirtmem gerekir. Karşıt bulguların tamamı bazı aile içi (bölgeler arası değil) araştırmalardan gelmektedir.[24] Bu araştırmaların bildirişimsel kapsamı görece dar olmakla birlikte (Murthi, Guio ve Drèze'nin bütün Hindistan'ı kapsayan araştırmalarından çok daha dar) karşıt olguları göz ardı etmek yanlış olacaktır.

24 Özellikle bkz. Roger Jeffrey ve Alaka Malwade Basu'nun önemli derlemesi: *Girls' Schooling, Women's Autonomy and Fertility Change in South Asia* (Yeni Delhi: Sage, 1997).

Ne var ki bu, neyi uygun çözümleme birimi olarak alacağımız konusunda bir farklılık yaratır. Bir bölgede genel okuryazarlık düzeyiyle birlikte (bildirişimli toplumsal tartışma ve değer oluşumuyla) kadınların etkisinin arttığı farz edilirse, bu durumda *aileler arası* zıtlıkların incelenmesi bu etkiyi ortadan kaldırmaz. Murthi, Guio ve Drèze'nin araştırdıkları *bölgeler arası* karşılaştırmalar, bir bölgede farklı aileler arasındaki iletişim gibi, aileye "dışsal" ancak bir bölgeye "içsel" olan ilişkileri kapsar.[25] Kamusal tartışmanın ve fikir alışverişinin önemi bu kitabın başlıca genel temalarından biridir.

İ. ZORLAMA NE KADAR ETKİLİDİR?

Bu etkiler Çin'de denenen türden baskıcı siyasetlerin sağladığı kazanımlarla nasıl kıyaslanır? "Tek çocuklu aile" gibi siyasetler 1979 reformlarından bu yana Çin'in büyük bölümünde denenmiştir. Gene, hükümet, çok çocuklu ailelere konut ve çeşitli imkânlar sağlamayı sıklıkla reddetmekte, böylece kurallara uymayan yetişkinlerin yanı sıra çocukları da cezalandırmaktadır. Çin'in toplam doğurganlık oranı (kadın başına doğan ortalama çocuk sayısı ölçüsü) şimdiki halde 1,9 kadardır ve bu oran Hindistan'da 3,1 olan oranın önemli ölçüde altında, Çin ve Hindistan dışındaki diğer düşük gelirli ülkelerin ağırlıklı ortalamasının ise -yaklaşık 5,0- çok daha altındadır.[26]

Çin örneği, "nüfus bombası" düşüncesiyle paniğe kapılan ve hızlı bir çözüm isteyen pek çok kişiyi cezbeder. Bu yolun kabul edilebilirliğini dikkate alırken, her şeyden önce bu sürecin bazı önemli hakların ihlalini de kapsayan bir maliyet getirdiğini kaydetmek gerekir. Aile büyüklüğünün zorla sınırlandırılması bazı durumlarda

25. Okuryazar bir topluluk, başka (okuryazar olmayan) ailelerle kuşatılmış okuryazar bir ailenin gerçekleştiremeyeceği değer değişimlerine uğrayabilir. İstatistiksel çözümleme için "birim" seçme sorunu son derecede önemlidir ve bu örnekte daha büyük gruplar (bölgeler ya da semtler gibi) daha küçük birimlere (aileler gibi) kıyasla daha uygun olabilir.

26. Bkz. Dünya Bankası, *World Development Report 1997* ve *World Development Report 1998-1999*.

çok ağır biçimde cezalandırıcı olmuştur. *The New York Times*'ta yakınlarda çıkan bir makalede şu bilgiler yer alır:

> Aile planlaması görevlisi Bayan Liao evlerini havaya uçurmakla tehdit ettiği gün Tongmuchong köylülerini ikna etmek için daha fazla uğraşmaya gerek kalmadı. Zira geçen yıl komşu Kiaoki köyünde Huang Fuku adında bir adama karısı ve üç çocuğuyla birlikte dışarı çıkması emredilmiş ve insanların dehşet dolu bakışları arasında ev havaya uçurularak bir moloz yığını haline getirilmişti. Hükümet dinamitçilerinin yakınlardaki bir duvara yazdıkları uyarı ise şöyleydi: "Aile planlaması görevlilerine itaat etmeyenler servetlerini kaybedeceklerdir."[27]

İnsan hakları savunucuları ve daha çok kadın hakları örgütleri özellikle bu sürecin yol açtığı özgürlük kaybıyla ilgilenmektedirler.[28]

İkincisi, üreme ve diğer temel özgürlükler sorunu bir yana, zorla doğum kontrolünü değerlendirirken dikkate alınması gereken başka sonuçlar vardır. Bu türden zorlamanın, isteksiz nüfusun baskıya tepki gösterme yöntemlerini de kapsayan toplumsal sonuçları çoğu kez dehşet verici olabilir. Örneğin, "tek çocuklu aile" için öne sürülen talepler bebeklerin ihmal edilmesine -ya da daha kötüsüne- ve bebek ölümlülük oranının artmasına yol açabilir. Gene, erkek çocuklardan yana güçlü bir tercihi olan bir ülkede -Çin'in Hindistan'la, Asya ve Kuzey Afrika'daki pek çok ülkeyle paylaştığı bir özellik- aile başına sadece tek çocuğa izin veren bir siyaset kız çocuklarına, sözgelimi kız çocuklarının ölümcül biçimde ihmal edilmesi biçiminde zararlı olabilir. Göründüğü kadarıyla Çin'de çok büyük ölçekte yaşanan tam da budur.

Üçüncüsü, üreme davranışında zorla sağlanan her değişikliğin özellikle güvenilir olması gerekmez. Çin'de Devlet Aile Planlaması Komisyonu'nun bir sözcüsü bu yılın başlarında bazı gazetecilere şöyle diyordu:

---

27. Patrick E. Tyler, "Birth Control in China: Coercion and Evasion", *New York Times*, 25 Haziran 1995.
28. Üreme özgürlüğü ve bu özgürlüğün nüfus sorunuyla ilişkisi için bkz. Gita Sen, Adrienne Germain ve Lincoln Chen, *Population Policies Reconsidered* (1994); ayrıca bkz. Gita Sen ve Carmen Barroso, "After Cairo: Challenges to Women's Organizations", *A Commitment to the World's Women: Perspectives for Development for Beijing and Beyond*, der. Noeleen Heyzer (New York: UNIFEM, 1995).

> Şimdiki düşük doğum oranları istikrarlı değildir. Bunun nedeni, geniş kitlelerin çocuk sahibi olma anlayışlarının temelde değişmemiş olmasıdır.[29]

Dördüncüsü, bu baskıcı yöntemlerle Çin'de doğurganlık oranında ne kadar ek azalma sağlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Çin'in uyguladığı uzun vadeli toplumsal ve iktisadi programların pek çoğunun doğurganlığın azaltılması bakımından değerli olduğunu kabul etmek gerekir. Bu programlar, eğitimin (erkekler için olduğu kadar kadınlar için de) yaygınlaştırılmasını, sağlık hizmetlerine ulaşımın kolaylaştırılmasını, kadınlara daha fazla iş fırsatı sağlanmasını ve -yakınlarda- hızlı iktisadi büyümenin gerçekleştirilmesine yöneliktir. Bu etkenler bizatihi doğum oranlarının azaltılmasına katkıda bulunma eğilimindedir ve baskı yoluyla Çin'de doğurganlık oranlarında ne kadar *ekstra* düşüş sağlandığı tam olarak bilinmemektedir. Aslında, baskı yapılmaması halinde bile, Çin'in eğitim, sağlık hizmetleri, kadınlara iş fırsatları ve toplumsal kalkınmanın diğer alanlarında sağladığı oldukça büyük kazanımlar dikkate alındığında, bu ülkedeki doğurganlık oranlarının Hindistan ortalamasından çok daha az olmasını bekleyebiliriz.

Zorlamaya ters düşen bu toplumsal değişkenlerin etkisini "değerlendirmek" için, Hindistan'ın Çin'den çok daha ayrışık oluşunu dikkate alabilir ve bu toplumsal alanlarda karşılaştırmalı olarak ileri olan Hindistan eyaletlerini özgül olarak ele alabiliriz. Özellikle Kerala eyaleti Çin'le ilginç bir kıyaslama imkânı sağlar, çünkü bu eyalet, temel eğitim, sağlık hizmetleri vb. alanlarda Çin ortalamasının oldukça önünde olan yüksek düzeylere ulaşmıştır.[30] Kerala, kadınların kazanılmış hakları ve eylemliliği bakımından da bazı elverişli özelliklere sahiptir. Bunların arasında, kadınların topluluğun önemli ve etkin bir parçası olmalarını sağlayan mülkiyet haklarının hukuksal bir gelenekle daha fazla kabul edilmesi de yer alır.[31]

29. *International Herald Tribune*, 15 Şubat 1995, s. 4.
30. Kerala elbette bir ülke değil, bir ülkenin içinde yer alan bir eyalettir. Ne var ki, daha önce belirttiğim gibi, bir ülke olsaydı 29 milyonu bulan nüfusuyla dünyanın en büyük ülkelerinden biri -Kanada'dan daha büyük- olabilirdi. Bu nedenle buradaki deneyim göz ardı edilemez.
31. Bu ve ilgili konularda bkz. Amartya Sen, "Population: Delusion and Reality",

Kerala'nın binde 18 olan doğum oranı Çin'in binde 19 olan oranından fiilen daha düşüktür ve bu oran devletin baskısı olmaksızın sağlanmıştır. Kerala'nın doğurganlık oranı, 1990'ların ortasında 1,7, Çin'inki ise 1,9'dur. Bu sonuç, doğum oranlarında gönüllü indirime yardımcı olan etkenlerde sağlanacak ilerlemeden kaynaklanan beklentilerimizle uyumludur.[32]

J. DOĞURGANLIĞIN AZALTILMASININ YAN ETKİLERİ VE HIZI

Düşük doğurganlık gönüllü olarak sağlandığı için Kerala'da, Çin örneğinde görülen yüksek kız bebek ölümlülük oranı ve kız fetüslerinin yaygın biçimde aldırılması gibi ters etki belirtilerinin olmadığını da kaydetmek gerekir. Kerala'nın bin doğumda görülen bebek ölümlülük oranı (kızlar için 16, erkekler için 17) Çin'dekinden (kızlar için 33, erkekler için 28) çok daha düşüktür. Oysa, Çin'de tek çocuk siyasetinin başlatıldığı 1979'da her iki bölgedeki bebek ölüm oranları birbirine yakındı.[33] Kerala'da, Çin'deki gibi, fetüsün cinsiyetine göre kürtaj yönünde bir eğilim de yoktur.

Doğurganlık oranlarının baskıcı araçlarla azaltılma hızının gönüllü azaltmadan çok daha yüksek olduğuna dair zorlayıcı doğum kontrol yöntemlerini destekleyen iddiayı da incelemek gerekir. Ancak bu genelleştirme tutumu da Kerala deneyimi tarafından destek-

New York Review of Books, 22 Eylül 1994. Ayrıca bkz. Robin Jeffrey, *Politics, Women, and Well-being: How Kerala Became a "Model"* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), ve V. K. Ramachandran, "Kerala's Development Achievements", *Indian Development: Selected Regional Perspectives* içinde, der. Jean Drèze ve Amartya Sen (Delhi: Oxford University Press, 1996).

32. Kerala'da kadın okuryazarlığı oranı (% 86) Çin'dekinden (% 68) daha yüksektir. Gene, Çin'de altmış sekiz ve yetmiş bir yıl olan erkek ve kadın yaşam süresi beklentileriyle kıyaslandığında, Kerala'da 1991 sayılarına göre yaşam süresi beklentisi, sırayla altmış dokuz ve yetmiş dört yıldır. Kerala'nın doğurganlık oranının azlığını belirleyen nedensel etkilere ilişkin bir çözümleme için bkz. T. N. Krishhan, "Demographic Transition in Kerala: Facts and Factors", *Economic and Political Weekly 11* (1976) ve P. N. Mari Bhat ve S. L. Rajan, "Demographic Transition in Kerala Revisited", *Economic and Political Weekly 25* (1990).

33. Bu verilerin ve diğer bazı çözümlemelerin kaynakları için, bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995).

lenmez. Buradaki doğum oranı 1950'lerde binde 44'ten 1991'de binde 18'e düşmüştür, ki bu azalma hızı Çin'dekinden daha az değildir.

Ancak şu da öne sürülebilir ki, bu çok uzun dönemi incelemek ancak 1979'da yürürlüğe konulan "tek çocuklu aile" ve diğer zorlayıcı siyasetlerin etkinliğini haklı çıkarmaz ve 1979 ile şimdiki zaman arasında olanları karşılaştırmamız gerekir. Bunu yapalım. 1979'da, Çin'de tek çocuk siyaseti yürürlüğe konulduğunda, Kerala'da Çin'e kıyasla çok *daha yüksek* bir doğurganlık oranı vardı: 2,8'e karşılık 3,0. 1991'de Kerala'nın 1,8 olan doğurganlık oranı Çin'in 2,0 olan doğurganlık oranının, 1979'da yukarıda olduğu kadar *altında*ydı. Tek çocuk siyasetinin ve diğer zorlayıcı önlemlerin sağladığı ek "avantaj"a rağmen doğurganlık oranının bu dönemde bile Çin'de Kerala'dakinden çok daha yavaş düştüğü görülür.

Bir diğer Hindistan eyaleti, Tamil Nadu'da, doğurganlık oranındaki düşüş daha yavaş olmamış, oran 1979'da 3,5'ten 1991'de 2,2'ye inmiştir. Tamil Nadu, aktif, ancak işbirliğine ağırlık veren bir aile planlaması programı uyguluyordu ve bu amaçla Hindistan içindeki toplumsal kazanımlar bakımından karşılaştırmalı olarak iyi bir konumdan yararlanabiliyordu; başlıca Hindistan eyaletleri arasında en yüksek okuryazarlık oranlarından biri, kazanç sağlayan istihdama yüksek kadın katılımı ve görece düşük bebek ölüm oranları. Çin'de uygulanan tipteki baskıya ne Tamil Nadu'da ne de Kerala'da başvurulmuş, ancak her iki eyalet de doğurganlık oranlarının azaltılması bakımından, tek çocuk siyaseti ve bununla ilgili önlemleri yürürlüğe koyduğundan beri Çin'in sağladığından daha büyük bir başarı sağlamıştır.

Hindistan'ın içinde farklı eyaletlerin sicilleri arasındaki karşıtlık konunun daha iyi anlaşılmasını sağlar. Kerala ve Tamil Nadu doğurganlık oranlarını radikal biçimde azaltmışken, kuzey merkezalan denilen bölgedeki diğer eyaletlerde (Uttar Pradeş, Bihar, Madhya Pradesh, Rajasthan gibi) özellikle kadınlar için çok daha düşük bir genel eğitim ve sağlık hizmeti düzeyi vardır. Bütün bu eyaletlerde doğurganlık oranları da yüksektir - 4,4 ile 5,1 arasında.[34]

34. Doğurganlıkta görülen azalma, kuzey eyaletlerinde, güney eyaletlerine kıyas-

Bu, söz konusu eyaletlerde bazı baskı yöntemleri dahil (Kerala ve Tamil Nadu'da kullanılan daha gönüllü ve işbirlikçi yaklaşımın aksine) hantal aile planlaması yöntemleri kullanma yönünde görülen sürekli bir eğilime rağmen böyledir.[35] Hindistan içindeki bölgesel karşıtlıklar zorlamaya karşı güçlü biçimde gönüllülükten yanadır (diğer şeylerin yanı sıra, kadınların aktif ve eğitimli katılımı temelinde).

K. ZORLAMA TECRÜBELERİ

Hindistan zorlayıcı doğum kontrol seçeneği konusunda Çin'den çok daha ihtiyatlıyken, zorlayıcı siyasetlerin sağladığı imkânın Hindistan'daki birçok uygulamaya cazip göründüğünü gösteren pek çok bulgu vardır. 1970'lerin ortasında Indira Gandhi'nin önderliğinde Hindistan Hükümeti, "olağanüstü hal" ilanının sağladığı yasal fırsatlardan ve temel yurttaşlık ve kişilik haklarının geçici olarak askıya alınmasından yararlanarak bu alanda zorlayıcı uygulamalarda bulunmaya çalıştı. Yukarıda sözü edilen kuzey eyaletleri, özellikle kadınların geri dönülmeyecek biçimde kısırlaştırılması biçiminde aile planlaması önlemlerini zorunlu kılan çeşitli düzenlemeler ve resmi kurumlar oluşturdular.[36]

---

la daha yavaş da olsa bir ölçüde gözlemlenebilir. "Intensified Gender Bias in India: A Consequence of Fertility Decline" (*Working Paper 95.02*, Harvard Center for Population and Development, 1995) başlıklı yazılarında, Monica Das Gupta ve P. N. Mari Bhat doğurganlığı düşürme sorununun bir başka yanına, yani cinsiyete göre kürtaj eğilimini artırmasına, ihmal nedeniyle çocuk ölümlerine neden olmasına dikkat çekerler (her iki fenomen Çin'de de gözlemlenmektedir). Hindistan'da bu durum kuzey eyaletlerinde güneye kıyasla daha fazla görülür. Baskıcı araçlarla doğurganlığı azaltmanın bunu daha muhtemel hale getirdiği öne sürülebilir (Çin ile Kerala'daki durum kıyaslanırken tartışıldığı gibi).

35. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995) ve burada yer alan yazın.

36. Zorlayıcı yöntemlerin kesinlikle reddedilmesi gereği bir yana, aile planlamasında kullanılan zorlayıcı olmayan araçların *kalitesini* ve çeşitliliğini artırmak da önemlidir. Hal böyleyken, güney eyaletlerinde bile kadınların kısırlaştırılması Hindistan'daki aile planlamasına yaygın biçimde hâkimdir. Örneğin, güney Hindistan'da on üç ile kırk dokuz yaş arası evli kadınların yaklaşık % 40'ı kısırlaştırılmıştır ve bu kadınların sadece % 14'ü aşırı olmayan, modern doğum kontrol yöntemlerini kullanmaktadırlar. Kısırlaştırma dışında modern aile planlaması yöntem-

Zorlamanın resmi siyasetin bir parçası olmadığı durumlarda da, hükümetin "aile planlaması hedeflerine ulaşılması" için benimsediği ısrarlı tutum yöneticileri ve farklı düzeylerdeki sağlık hizmeti personelini çoğu kez zorlamaya çok yakın her türlü baskı taktiğine başvurmaya yöneltir.[37] Belirli bölgelerde zaman zaman uygulanan bu türden taktiklere örnek olarak, üstü kapalı da olsa sözlü tehditleri, kısırlaştırmanın yoksullukla mücadele programlarının zorunlu bir koşulu olarak gösterilmesini, ikiden fazla çocuğu olan annelere annelik yardımlarının verilmemesini, sadece kısırlaştırılan kişilere belirli sağlık hizmetlerinin sağlanmasını, ikiden fazla çocuğu olan kişilerin yerel hükümet (pançayatlar) seçimlerine katılmalarının yasaklanması sayılabilir.[38]

Kuzey eyaletleri Rajasthan ve Haryana'da birkaç yıl önce yürülüğe konulan sonuncu önlem, seçimlere katılma fırsatının tanınmaması, temel bir demokratik hakkın aşırı biçimde ihlali olsa da, bazı çevrelerde büyük bir övgüyle karşılanmıştır. Hindistan parlamentosuna, ikiden fazla çocuğu olan kişilerin resmi ulusal ya da eyalet görevlerine atanmasını yasaklamayı öngören bir önerge de verilmiştir (reddedilmiş olsa da).

Yoksul bir ülkenin -ancak zengin ülkelerin "üstesinden gelebileceği" bir lüks olan- zorlamanın kabul edilemezliği konusunda fazla endişelenmesinin yanlış olacağı ve yoksul insanların baskıdan rahatsız olmadıkları zaman zaman öne sürülmüştür. Ancak bu görüşün hangi temelde öne sürüldüğü belli değildir. Bu zorlayıcı önlemlerin acısını en çok çeken insanlar -istemedikleri bir şeyi yapmaya kabaca zorlananlar- genellikle toplumun en yoksul ve en ayrıcalıksız kesimlerine mensupturlar. Bu insanlara uygulanan kural-

lerine ilişkin *bilgiler* de Hindistan'da olağanüstü sınırlıdır. Sözgelimi, kırsal kesimde yaşları on üç ile kırk dokuz arasında değişen evli kadınların sadece yarısının prezervatifin ya da rahim içi araçların ne olduğunu bildiği görülmektedir. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity* (1995).

37. Bu konuda Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity*'de (1995) yapılan göndermelere bkz. Ayrıca bkz. Gita Sen ve Carmen Barroso, "After Cairo: Challenges to Women's Organizations".

38. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *India Economic Development and Social Opportunity* (1995), s. 168-71.

lar ve yöntem özellikle kadınların üreme özgürlüğünü kullanmaları bakımından cezalandırıcıdır. Örneğin, yoksul kadınları çeşitli baskılarla kısırlaştırma kamplarında toplamak gibi barbarca uygulamalar, kuzey Hindistan'daki çeşitli bölgelerde "kısırlaştırma hedefleri" için belirlenen son tarih yaklaşırken uygulanmıştır.

Aslında yoksul bir nüfusa baskı uygulamanın kabul edilebilirliği, otoriter hükümetlerin kendi yurttaşlarından özellikle esirgedikleri demokratik hesaplaşma fırsatı dışında sınanamaz. Çin'de böyle bir sınav olmamıştır, ancak Hindistan'da 1970'lerde yaşanan "olağanüstü hal dönemi"nde Bayan Gandhi Hükümeti tarafından çeşitli yasal hakların ve insan haklarının askıya alınmasıyla birlikte zorunlu doğum kontrolünün de denendiği bir sırada bu yönde girişimler oldu. Daha önce belirttiğim gibi, genelde, üreme hakkını da kapsayacak şekilde baskı yapma siyaseti, ilk genel seçimlerde ezici bir yenilgiye uğradı. Hindistan'da yoksul düşmüş seçmenler, siyasi ve medeni haklarının ve üreme özgürlüklerinin baskıcı yöntemlerle ihlal edilmesine, iktisadi ve toplumsal eşitsizliğin protesto edilmesinden daha az ilgi göstermediler. Özgürlüğe ve temel haklara duyulan ilgiye de Asya ve Afrika'nın diğer pek çok ülkesindeki çağdaş siyasal hareketlerden örnek verilebilir.

Aslında halkın baskıya gösterdiği tepkinin bir başka özelliği vardır; seçimlerini eylemleriyle ortaya koymaları. Hintli aile planlama uzmanlarının kaydettikleri gibi, bu ülkede uygulanan gönüllü doğum kontrol programları, kısa süreli zorunlu kısırlaştırma programının ağır engeliyle karşılaştı, çünkü halk aile planlaması hareketinin tamamını derin bir kuşkuyla karşılamıştı. Olağanüstü dönemin Hindistan'ın bazı bölgelerinde yürürlüğe konulan baskıcı önlemleri, doğurganlık oranları üzerinde sağlanan çok küçük etki bir yana, doğum oranında ancak 1985 yılında sona eren uzun bir *durgunluk* dönemine yol açtı.[39]

39. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity*'de (1995) belirtilen demografik ve sosyolojik yazın.

Nüfus sorununun büyüklüğü genellikle biraz abartılır, ancak gelişmekte olan ülkelerin çoğunda doğurganlık oranlarını azaltacak yöntem ve araç arayışının geçerli sebepleri vardır. Özel bir ilgiyi hak ettiği görülen yaklaşım, toplumsal cinsiyet eşitliğini ve kadınların özgürlüğünü (özellikle eğitim, sağlık hizmeti ve kadınlara iş fırsatı) artıran kamu siyasetleri ile bireysel aile sorumluluğu (potansiyel ana babaların, özellikle annelerin karar alma gücü) arasında yakın bir bağlantı gerektirir.[40] Bu yolun etkinliği, genç kadınların refahı ile eylemliliği arasındaki yakın bağlantıda yatar.

Bu genel görünüm yoksulluklarına rağmen gelişmekte olan ülkeler için de geçerlidir. Bunun olmaması için hiçbir neden yoktur. Çok yoksul insanların genelde özgürlüğe ve özelde üreme özgürlüğüne değer vermediklerini göstermek için çeşitli görüşler öne sürülürken, eldeki bulgular kesinlikle tam aksini göstermektedir. İnsanlar kuşkusuz refah ve güvenlik gibi başka şeylere *de* değer verirler -vermeleri için nedenler vardır-, ancak bu kendi siyasi ve medeni hakları ile üreme özgürlüğüne kayıtsız kalmalarına yol açmaz.

Zorlamanın, gönüllü toplumsal değişim ve kalkınmaya kıyasla daha hızlı sonuç verebileceğini gösteren pek az bulgu vardır. Zorlayıcı aile planlaması üreme özgürlüğünün ihlali dışında ciddi biçimde elverişsiz sonuçlar, özellikle bebek ölümleri üzerinde ters bir etki (özellikle kadın karşıtı eğilimlerin güçlü olduğu) yaratabilir. Burada başka olumlu sonuçlara ulaşma uğruna üreme özgürlüğünün temel önemini ihlal etmenin hiçbir kesin gerekçesi yoktur.

Siyasal çözümleme bakımından, ülkeler arası kıyaslamaların yanı sıra büyük bir ülke içindeki bölgeler arası zıtlıkları da temel alan, kadınların haklarının tanınmasının (kadın eğitimi, kadın istihdamı fırsatları ve kadın mülkiyet hakları dahil) ve diğer toplumsal değişimlerin (ölüm oranlarının azaltılması gibi) doğurganlık oranı-

40 Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Population and Reasoned Agency: Food, Fertility and Economic Development", Lindahl-Kiessling ve Landberg, *Population, Economic Development, and the Environment* (1994); "Population, Delusion, and Reality", New York Review of Books, 22 Eylül 1994; ve "Fertility and Coercion" (1996).

nının azaltılmasında çok güçlü bir etki yarattığına dair pek çok bulgu vardır. Aslında, bu gelişmelerden çıkarılabilecek siyasal dersleri göz ardı etmek zordur. Bu gelişmelerin (toplumsal cinsiyet adaletsizliğinin azaltılmasını da içeren) başka nedenlerden ötürü de arzulanması olgusu bunları kalkınma çözümlemelerinde belirleyici kaygılar haline getirir. Gene, -"standart davranış" olarak görülen- toplumsal töreler sorunun doğasına ilişkin anlayış ve değerlendirmeden bağımsız değildir. Kamusal tartışma büyük bir farklılık yaratabilir.

Doğurganlığın azaltılması, sadece iktisadi refah bakımından yarattığı sonuçlar nedeniyle değil, yüksek doğurganlığın insanların -özellikle genç kadınların- değer vermek durumunda oldukları tarzda yaşama özgürlüklerinin azalması bakımından yarattığı etki nedeniyle de önemlidir. Aslında sık çocuk doğurma ve çocuk bakımı yüzünden en çok yıpranan yaşamlar, çağdaş dünyanın pek çok ülkesinde soyun devamını sağlama makinelerine indirgenen genç kadınların yaşamıdır. Bu "denge", kısmen aile içindeki genç kadınların karar alma güçlerinin zayıflığı nedeniyle ve aynı zamanda, sık çocuk bakımını eleştirilmeden kabul edilen -haksız bulunmayan- bir uygulama haline getiren ve değiştirilmeyen gelenekler yüzünden sürmektedir. Kadın okuryazarlığının, kadınların iş fırsatlarının, açık ve bildirişimli kamusal tartışmanın geliştirilmesi adalet ve adaletsizlik anlayışında radikal değişimler sağlayabilir.

"Özgürlük olarak kalkınma" anlayışı bu ampirik bağlantılarla güç kazanır, çünkü nüfus artışı sorununun çözümü (diğer pek çok toplumsal ve iktisadi sorunun çözümü gibi) çıkarları aşırı sık doğum ve çocuk bakımından en doğrudan biçimde etkilenen insanların, yani genç kadınların özgürlüğü genişletilerek sağlanabilir. Nüfus sorununun çözümü daha az değil *daha çok* özgürlük gerektirir.

X
Kültür ve insan hakları

İnsan hakları düşüncesi son yıllarda büyük ölçüde ilerleme kaydetmiş ve uluslararası söylemde bir tür resmi statü kazanmıştır. Dünyanın farklı ülkelerinde insan hakları uygulamaları ve ihlallerine ilişkin görüşmeler yapmak için son derece ciddi komisyonlar düzenli biçimde toplanmaktadırlar. İnsan hakları söylemi geçmişe kıyasla günümüzde çok daha geniş çapta benimseniyor ve bu söyleme artık daha sık başvuruluyor. En azından ulusal ve uluslararası iletişim dilinin, birkaç on yıl öncesinde hüküm süren diyalektik üslupla kıyaslandığında öncelikler ve vurgu bakımından bir değişikliği yansıttığı görülür. İnsan hakları, kalkınma yazınının da önemli bir parçası haline gelmiştir.

Ve gene de insan hakları düşüncesinin ve kullanımının bu açık

zaferi eleştirel çevrelerde yaklaşımın derinliği ve tutarlılığı konusunda gerçek bir kuşkuculukla birlikte var olmaktadır. Bu kuşku, insan haklarıyla ilgili söylemin temelini oluşturan bütün kavramsal yapıda aşırı derecede basit bir şeylerin var olduğuna dairdir.

A. ÜÇ ELEŞTİRİ

O halde sorun olarak görülen nedir? Eleştirmenlerin insan haklarının entelektüel yapısına ilişkin taşıma eğilimi gösterdikleri oldukça farklı üç kaygı olduğunu düşünüyorum. Birincisi, insan haklarının, insanlara iyi tanımlanmış belirli haklar veren hukuk sistemleri ile kişiye yargı yoluyla hak arama olanağının bulunmadığı hukuköncesi ilkeleri birbirine karıştırdığı yolunda bir endişe vardır. Bu, insan hakları taleplerinin meşruluğuyla ilgili bir konudur: İnsan hakları, nihai yasal otorite olan devletçe tanınmış olmaksızın gerçek bir statüye nasıl sahip olabilir? Bu görüşe göre, doğa içinde insanlar giysileriyle dünyaya gelmedikleri gibi insan haklarıyla da dünyaya gelmezler; nasıl giysilerin dikilmesi gerekiyorsa, hakların da yasalar aracılığıyla kazanılması gerekir. Dikilmeden önce giysi yoktur; yasalardan önce de haklar yoktur. Bu eleştiri biçimine *meşruluk eleştirisi* diyeceğim.

İkinci eleştiri biçimi, insan hakları etik ve siyasetlerinin aldığı *form*la ilgilidir. Bu görüşe göre, haklar birbiriyle bağlantılı görevleri gerektiren yetkilerdir. Bir A kişisi bir x hakkına sahipse, bu durumda A'ya x'i sağlamakla görevli olan bir eyleyenin, sözgelimi bir B'nin olması gerekir. Eğer böyle bir görev kabul edilmezse, bu sözde haklar bu görüşe göre ancak zorunsuz olabilir. Bunun insan haklarını hak olarak görme konusunda muazzam bir sorun oluşturduğu görülür. Her insanın beslenme ve tedavi görme hakkına sahip olması çok iyi olabilir, diye devam eder bu görüş, ancak bir eyleyene özgü görevler nitelendirilmediği sürece bu haklar gerçekte fazla "anlam" taşıyamazlar. Bu anlayışa göre insan hakları insanın içini ısıtan duygulardır, ama aynı zamanda, kesin konuşmak gerekirse, tutarsızdırlar. Dolayısıyla bu iddialar en iyi durumda hak olarak de-

ğil, ancak insanın boğazında bir düğüm olarak görülürler. Buna *tutarlılık eleştirisi* diyeceğim.

Üçüncü eleştiri hattı tam bir hukuksal ve kurumsal form taşımaz, ancak insan haklarını toplumsal etik alanında görür. Bu görüşe göre, insan haklarının ahlâki otoritesi kabul edilebilir etiğin doğasına koşulludur. Ancak bu etik türü gerçekten evrensel midir? Bazı kültürler, olumlu biçimde etkilendikleri erdemler ve niteliklere kıyasla bu hakları özellikle değerli görmüyorlarsa ne olacak? İnsan haklarının etki alanının tartışmalı olduğu görüşü genellikle bu türden kültürel eleştirilerden gelmiştir; bu eleştirilerin belki de en önemlisi Asya'ya özgü değerlerin insan haklarına yönelik sözde kuşkuculuğu düşüncesini temel alır. İnsan hakları, bu ismi hak etmek için, evrensellik talep eder, ancak eleştirmenler bu türden hiçbir evrensel değerin olmadığını iddia ederler. Buna *kültürel eleştiri* diyeceğim.

B. MEŞRULUK ELEŞTİRİSİ

Meşruluk eleştirisinin uzun bir tarihi vardır. Etik konulara ilişkin hakları temel alan akıl yürütmeyle ilgili pek çok eleştiri, farklı biçimlerde dile getirilmiştir. Bu eleştirinin çeşitli varyantları arasında farklılıklar kadar benzerlikler de vardır. Bir yanda, Karl Marx'ın saldırgan bir güç taşıyan "Yahudi Sorunu Üzerine" başlıklı broşüründe ifade ettiği ve ısrarla savunduğu, haklar gerçekte devlet kurumunu *önceleyemez* (onu izler) görüşü vardır. Öte yanda, Jeremy Bentham'ın, (daha önce belirtildiği gibi) "doğal haklar" kavramını "saçma", "doğal ve daimi haklar" düşüncesini ise "habbeyi kubbe yapmak" olarak betimlemesine yol açan sebepler vardır. Ancak bu eleştiri biçimlerinde -ve diğer pek çoğunda- ortak olan, hakların bir öncelikli etik tanımadan çok kurumsallaşma sonrası araçlar olarak görülmesi gerektiğine dair bir ısrardır. Bu yaklaşım evrensel insan hakları düşüncesine oldukça temel bir tarzda karşı çıkar.

Çok arzulanan hukuksal varlıklar olarak ele alındığında, hukuköncesi ahlâki taleplerin, mahkemelerde ya da yaptırımı olan diğer

kurumlarda ileri sürülebilmesi hakkı olarak görülmesi kesinlikle mümkün olamaz. Ancak insan haklarını bu zeminde reddetmek uygulama noktasını göz ardı etmektir. Hukuksallık talebi, belirli hakların bütün insanlar için geçerli olduğunu kabul etmenin etik önemiyle haklı çıkarılan bir doğrudan -bir talepten- başka bir şey değildir. Bu anlamda insan hakları, bu yetkilere kendine özgü bir önem kazandıran etik yargıların desteklediği taleplerin, yetkilerin ve bağışıklıkların (ve haklar kavramıyla birlikte anılan diğer yetki biçimlerinin) simgesi olabilir.

Aslında insan hakları *fiiliyattaki* hukuksal hakların aksine *potansiyel* hukuksal haklar alanını kapsayacak şekilde de genişletilebilir. Bir insan hakkı *hukuksal* yaptırımın en yetersiz göründüğü bir bağlamda bile etkin biçimde istenebilir. Evli bir kadının önemli aile kararlarına tam olarak, eşit bir taraf olarak katılma ahlâki hakkı -ne kadar şovenist bir kocası olursa olsun- bu gerekliliğin yasallaştırılmasını ve polis gücüyle uygulanmasını istemeyecek pek çok kişi tarafından tanınabilir. "Saygı görme hakkı" yasallaştırmanın ve yaptırım uygulamanın şaşırtıcı da olsa sorunsal oluşturacağı bir başka örnektir.

Doğruyu söylemek gerekirse insan haklarını yasalara bağlanmış hukuksal haklarla özdeşlenmemesi gereken bir etik talepler grubu olarak görmek en iyisidir. Ancak bu normatif yorumun, insan hakları düşüncesinin bu hakların genel olarak talep edildiği bir bağlam içindeki yararını ortadan kaldırması gerekmez. Belirli haklarla birlikte anılan özgürlükler tartışmanın uygun odak noktası olabilir. İnsan haklarının akla uygunluğunu, bir etik akıl yürütme sistemi ve siyasal taleplerin temeli olarak değerlendirmek zorundayız.

C. TUTARLILIK ELEŞTİRİSİ

Şimdi, hakların yerine getirilmesini garanti etmenin kimin görevi olduğunu belirlemeksizin haklardan tutarlı biçimde söz edip edemeyeceğimiz eleştirisine geliyorum. Aslında, hakların makul biçimde ancak birbiriyle ilişkili görevlerle birlikte formüllendirilebi-

leceği görüşünü benimseyen bir ana akım vardır. Buna göre, bir kişinin bir şey yapma hakkı bir başka eyleyenin o şeyi birinci kişiye sağlama göreviyle birleştirilmelidir. Bu ikili bağlantıda ısrar edenler "insan hakları" içindeki "haklar" söylemine sorumlu eyleyenleri ve onların bu hakların yerine getirilmesini sağlama görevlerini tam olarak belirlemeksizin başvurulmasına genelde çok eleştirel yaklaşma eğilimindedirler. Bu durumda insan hakları için öne sürülen talepler boş konuşmalar olarak görülür.

Bu eleştiriyi güdüleyen sorulardan biri şudur: Hakları uygun görevlerle eşleştirmeden bu hakların gerçekleştirilebilir olduğundan nasıl emin olabiliriz? Aslında, bazıları Immanuel Kant'ın "zorunlu yükümlülük" -belirli bir eyleyenin o hakkın gerçekleştirilmesi için yüklendiği özgül bir görev- dediği şeyle dengelenmedikçe bir hakta herhangi bir anlam görmezler.[1]

Ne var ki, birbiriyle bağlantılı zorunlu yükümlülükler dışında, hakların herhangi bir biçimde kullanımının inandırıcılıktan yoksun olması gerektiği iddiasına direnmek mümkündür. Bu iddia pek çok hukuksal bağlamda yararlı olabilir, ancak normatif tartışmalarda haklar çoğu kez sahip olunması halinde insanlar için iyi olacak yetkiler ya da güçler ya da bağışıklıklar olarak savunulur. İnsan hakları herkesin -yurttaşlığa bakılmaksızın- paylaştığı haklar olarak görülür. Bu hakların sağladığı yararlara herkes sahip *olmalı*dır. Kişinin kendi haklarını yerine getirdiğini kesinleştirmek belirli bir bireyin özgül görevi değilken, talepler genellikle yardım edecek konumda olan herkese hitap edebilir. Aslında bizzat Immanuel Kant bu türden genel talepleri "zorunsuz yükümlülükler" olarak nitelendirmiş ve bunların toplumsal hayatla ilgisini tartışmaya devam etmiştir. Bu talepler genellikle yardım edebilecek konumda olan herkese hitap eder. Bununla birlikte belirli bir kişi ya da eyleyen söz konusu hakların yerine getirilmesini sağlamakla görevli olmayabilir.

Bu şekilde formüllendirilen haklar zaman zaman yerine getirilmeyebilir kuşkusuz. Ancak bir kişinin sahip olduğu ancak yerine

1. Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason* (1788), çev. L. W. Beck (New York: Bobbs-Merrill, 1956).

getirilmeyen bir hak ile kişinin sahip olmadığı bir hak arasında ayırım yapmamız kuşkusuz mümkündür. Nihai olarak, bir hakkın etik olarak öne sürülmesi, ancak bazı talepler yardım etmek durumunda olan bazı kişilere yöneltildiği ölçüde, o hakka denk düşen özgürlüğün taşıdığı değerin ötesine geçer. Hakların dilinden çok özgürlüğün diliyle de yeterince başarılı olabiliriz (aslında *Özgürlük Olarak Kalkınma*'da esas olarak özgürlüğün dilini kullanıyorum), ancak bazen söz konusu özgürlüğü kazanması için kişiye başkalarının yardımcı olmasını önermeyi -ya da talep etmeyi- gerektiren uygun bir durum olabilir. Hakların dili özgürlüğün dilini tamamlayabilir.

D. KÜLTÜREL ELEŞTİRİ VE ASYA'YA ÖZGÜ DEĞERLER

Üçüncü eleştiri hattı belki daha çekicidir ve kesinlikle daha fazla ilgi uyandırır. İnsan hakları düşüncesi gerçekten evrensel midir? Konfüçyüsçü kültürler dünyasındaki gibi, haklardan çok disiplin, yetkiden çok sadakat üzerinde odaklanma eğilimi gösteren bir etik yok mudur? İnsan hakları, siyasi ve medeni haklarla ilgili talepleri içerdiği ölçüde, var olduğu iddia edilen gerilimler özellikle bazı Asyalı teorisyenler tarafından şiddetlendirilmiştir.

Asya'ya özgü değerlerin doğası son yıllarda bu kıtadaki otoriter siyasal düzenlemelere haklılık kazandırmak için sık sık dile getirilmiştir. Otoriterliği bu şekilde haklı çıkarma girişimleri genellikle bağımsız tarihçilerden değil bizzat (hükümet görevlileri ya da onların sözcüleri gibi) otoritelerden ya da iktidarda olanlara yakın kişilerden gelmiş, ancak bu kişilerin görüşleri sonuç olarak devletlerin yönetim biçiminden ve farklı ülkeler arasındaki ilişkiden de etkilenmiştir.

Asya'ya özgü değerler, temel siyasal haklara karşı -ya da kayıtsız- mıdır? Bu türden genellemeler sık sık yapılır, ancak bunların sağlam bir zemini var mıdır? Aslında, Asya'yla ilgili genelleme yapmak, boyutlar dikkate alındığında kolay değildir. Asya, toplam dünya nüfusunun yaklaşık % 60'ının yaşadığı bir yerdir. Bu kadar

geniş, böylesine çeşitlilik barındıran bir bölgenin değerleri olarak neyi ele alabiliriz? Bu çok geniş ve ayrışık nüfusa mükemmel şekilde uygun düşen değerler yoktur. Hiç kimse onları dünyanın geri kalan kısmındaki halklardan bir grup olarak ayırmaz.

"Asya'ya özgü değerleri" savunanlar zaman zaman Doğu Asya'yı özel uygulama bölgesi olarak görme eğilimi göstermişlerdir. Batı ile Asya arasındaki karşıtlığa ilişkin genelleme çoğu kez Tayland'ın doğusundaki bölge üzerinde yoğunlaşır. Bununla birlikte Asya'nın geri kalan kısmının oldukça "benzer" olduğuna dair daha büyük bir iddia vardır. Örneğin, Lee Kuan Yew "Batılı toplum ve hükümet anlayışları ile Doğu Asyalı anlayışları arasında temel bir farklılık" olduğunu öne sürer ve bu görüşünü şöyle açıklar: "Doğu Asyalılardan söz ettiğim zaman, bizatihi Hint kültürünün benzer değerleri vurgulamasına rağmen, Çinli ile Hintli arasında bir karışım olan Güneydoğu Asya'dan ayrı olarak, Kore, Japonya, Çin ve Vietnam'ı kastederim."[2]

Aslında Doğu Asya bile kendi içinde pek çok çeşitliliğe sahiptir ve Japonya, Çin, Kore ve Doğu Asya'nın diğer bölgeleri arasında pek çok farklılık görülür. Bölgenin içinden ve dışından gelen çeşitli kültürel etkiler bu oldukça geniş bölgenin tarihi boyunca insan yaşamlarını etkilemiştir. Bu etkiler şimdi de çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmektedir. Örneğin, Houghton Mifflin'in uluslararası *Almanac*'ının bendeki nüshası 124 milyon Japon'un dinini şöyle betimler: 112 milyon Şintoist ve 93 milyon Budist.[3] Farklı kültürel etkiler çağdaş Japon kimliğine renkli bir özellik kazandırmaya devam eder ve aynı kişi hem Şintoist, hem de Budist olabilir.

Kültürler ve gelenekler Doğu Asya gibi bölgelerde, hatta Japonya, Çin ya da Kore gibi ülkelerin içinde bile örtüşür ve "Asya'ya özgü değerler"le ilgili genelleme yapma girişimleri (bu bölgedeki farklı inanç, kanaat ve bağlılıkları olan halk kitleleri için güçlü -ve

2. "Culture is Destiny: A Conversation with Lee Kuan Yew", Fareed Zakaria, *Foreign Affairs 73* (Mart/Nisan 1994), s. 113. Ayrıca bkz. demokrasi yanlısı Asyalı lider, şimdiki Kore Cumhuriyeti Devlet Başkanı Kim Dae Jung'un bu tutuma karşı çıkan görüşleri: "Is Culture Destiny? The Myth of Asia's Anti-democratic Values - A Response to Lee Kuan Yew", *Foreign Affairs 73* (1994).
3. *Information Please Almanac 1993* (Boston: Houghton Mifflin, 1993), s. 213.

çoğu kez vahşi- içerimleriyle birlikte) ancak aşırı derecede kaba olabilir. Singapur'un 2,8 milyonu bulan nüfusu bile geniş bir kültürel ve tarihsel gelenek çeşitliliğine sahiptir. Aslında Singapur, topluluklar arası güçlü dostluk ve kardeşçe bir arada varolma konusunda hayranlık verici bir sicile sahiptir.

E. ÇAĞDAŞ BATI VE BENZERSİZLİK İDDİALARI

Asya'daki -ve daha genel olarak Batılı olmayan toplumlardaki- otoriter düşünce biçimleri bizatihi Batı'daki düşünce tarzlarından çoğu kez dolaylı destek görür. Amerika ve Avrupa'da, siyasal özgürlük ve demokrasinin üstünlüğünü Batı kültürünün çok eski ve temel -Asya'da pek görülmeyen- bir özelliği varsayma yönünde belirgin bir eğilim vardır. Aslına bakılırsa bu, sözgelimi Konfüçyüsçülükte bireysel özgürlüğe saygı konusunda üstü kapalı biçimde varolduğu iddia edilen otoriterlik ile Batılı liberal kültürde derin köklere sahip olduğu iddia edilen özerklik arasındaki zıtlıktır. Batılı olmayan dünyadaki kişisel ve siyasal özgürlüğün Batılı savunucuları, genellikle bunu, Batılı değerlerin Asya ve Afrika'ya taşınması olarak görürler. Dünya, "Batı demokrasisi" kulübüne katılmaya ve geleneksel "Batılı değerler"e hayranlık duymaya ve bunları onaylamaya davet edilir.

Bütün bunlarda şimdiki zamandan *geçmişe doğru* bakma şeklinde güçlü bir eğilim vardır. Avrupa Aydınlanması'nın ve diğer görece yeni gelişmelerin ortak hale getirdiği ve yaygınlaştırdığı değerler gerçekte -Batı'da bin yıllardır yaşanan- uzun erimli Batılı mirasın parçası olarak görülemezler.[4] Farklı klasik Batılı yazarların

4. Bu konuda bkz. Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty* (Oxford: Oxford University Press, 1969), s. XI. Bu saptama Orlando Patterson tarafından tartışılmıştır: *Freedom*, cilt 1: *Freedom in the Making of Western Culture* (New York: Basic Books, 1991). Patterson'ın görüşleri aslında klasik Batı düşüncesinde siyasal özgürlüğe işaret eder (özellikle antik Yunan ve Roma'da), ancak benzer bileşenler Patterson'ın özellikle dikkate aldığı Asya klasiklerinde de bulunabilir. Bu konuda bkz. Morgenthau Memorial Lectures, "Human Rights and Asian Values" (New York: Carneige Council on Ethics and International Affairs, 1997), *The New Republic*'te (14 - 21 Temmuz 1997) kısaltılmış olarak yayımlandı.

(örn. Aristoteles) eserlerinde gördüğümüz şey, çağdaş siyasal özgürlük fikrini oluşturan kapsayıcı nosyonun seçilmiş *bileşenler*inin desteklenmesidir. Ancak bu türden bileşenlerin desteklenmesi Asya geleneklerindeki pek çok yazınsal eserde de bulunabilir.

Bu noktayı zihninizde canlandırırken iyi bir toplum için herkesin kişisel özgürlüğünün önemli olduğu fikrini düşününüz. Bu iddianın iki ayrı bileşenden oluştuğu görülebilir. Bu bileşenler şunlardır: (1) *Kişisel özgürlüğün değeri*: kişisel özgürlük önemlidir ve iyi bir toplumda "önem taşıyan" kişiler için güvence altına alınmalıdır ve (2) *özgürlüğün eşitliği*: herkes önemlidir ve biri için güvence altına alınan özgürlük herkes için güvence altına alınmalıdır. İkisinin bir araya getirilmesi kişisel özgürlüğün herkes için ortak bir temelde güvence altına alınmasını gerektirir. Aristoteles birinci konumu desteklemek için çok şey yazdı, ancak kadınların ve kölelerin dışlanması ikincisinin savunulmasını zayıflattı. Aslında, eşitliğin bu formda savunulması çok yakın kökenlidir. Sınıf ve kasta göre tabakalaşmış bir toplumda bile özgürlük ayrıcalıklı olan az sayıda kişi için (Mandarinler ya da Brahmanlar gibi) büyük bir değer olarak görülebiliyordu. Buna göre özgürlük, iyi bir topluma ilişkin Grek kavramlarıyla köle olmayan insanlar için de aynı tarzda değerlidir.

Bir diğer yararlı ayırım şu iki yaklaşım arasındadır: (1) *Hoşgörünün değeri*, ki farklı insanların çeşitli inanç, bağlılık ve eylemlerine hoşgörüyü gerektirir; ile (2) *hoşgörünün eşitliği*: bazılarına gösterilen hoşgörünün herkese makul biçimde gösterilmesi gerekir (bazılarının hoşgörüsünün diğerleri için hoşgörüsüzlüğüne yol açması dışında). Gene, daha erken Batılı yazında hoşgörü eşitliğiyle tamamlanan bir hoşgörü anlayışı olmaksızın öne sürülen bol miktarda hoşgörü fikrine rastlanabilir. Modern demokratik ve liberal fikirlerin kökleri bir bütün olarak değil, daha çok *kurucu* unsurlar bakımından araştırılabilir.

Karşılaştırmalı bir inceleme yaparken, bu kurucu bileşenlerin Asyalı yazılarda Batı düşüncesinde bulunabilen tarzda görülüp görülemeyeceğini sormak gerekir. Bu bileşenlerin varlığı, karşıtının, yani özgürlüğü ve hoşgörüyü açıkça vurgulamayan fikir ve doktrinlerin yokluğuyla karıştırılmamalıdır. Batılı klasiklerde de düzen ve

disiplin savunusu bulunabilir. Aslında, Konfüçyüs'ün bu bakımdan Platon ya da Aziz Augustinus'tan daha otoriter olduğu bence asla kesin değildir. Asıl sorun, bu özgürlüksüzlük perspektiflerinin Asyalı geleneklerde *var* olup olmadığı değil, özgürlük yönelimli perspektiflerin burada *yok* olup olmadığıdır.

Asya'ya özgü değer sistemlerinin sergilediği -bölgesel çeşitliliği aşmaktan çok anonimleştiren- çeşitliliğin önem kazandığı nokta burasıdır. Bir düşünce formu olarak Budizm'in rolü bariz bir örnektir. Budist gelenekte özgürlüğe büyük önem verilir ve Budist düşüncelere ilişkin daha erken Hint kuramlarının bir bölümü irade ve serbest seçime daha çok yer vermiştir. Davranış soyluluğu özgürlük içinde sağlanmalıdır ve özgürlük fikirleri bile *moksha** gibi bu özelliğe sahiptir. Budist düşüncede bu unsurların varlığı Konfüçyüsçülüğün vurguladığı düzenli disiplinin Asya için taşıdığı önemi ortadan kaldırmaz, ancak Konfüçyüsçülüğü Asya'daki -hatta Çin'dekitek gelenek olarak görmek yanlış olacaktır. Asya'ya özgü değerlerin çağdaş otoriter yorumunun büyük bölümü Konfüçyüsçülük üzerinde yoğunlaştığı için, bu çeşitliliği özellikle vurgulamak gerekir.

F. KONFÜÇYÜS YORUMLARI

Aslında, Asya'ya özgü değerlerin otoriter savunucuları için artık standartlaşan Konfüçyüs metinleri Konfüçyüs'ün kendi öğretilerindeki çeşitliliği yeterince dikkate almaz.[5] Konfüçyüs devlete kör bir sadakati tavsiye etmez.[6] Zilu, ona "bir hükümdara nasıl hizmet edilir" diye sorduğunda Konfüçyüs şu yanıtı verir: "Ona incitici olsa da gerçeği söyle."[7] Singapur ve Beijing'teki sansür görevlileri çok farklı bir görüşü savunabilirler. Konfüçyüs pratikte ihtiyatlı ve in-

5. Bkz. *Analects of Confucius*, çeviren Simon Leys (New York: Norton, 1997) ve E. Bruce Brooks ve A. Taeko Brooks, *The Original Analects: Sayings of Confucius and His Successors* (New York: Columbia University Press, 1998).

* Yeniden doğuş döngüsü. (y.h.n.)

6. Bkz. Brooks ve Brooks'un yorumları, *The Original Analects* (1998). Ayrıca bkz. Wm. Theodore de Bary, *Asian Values and Human Rights: a Confucian Communitarian Perspectives* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).

7. Leys, *The Analects of Confucius* 14.22, s. 70.

celikli olmaya karşı değildir, ancak kötü bir hükümet karşısında muhalefet tavsiyesinden vazgeçmez. "Devlette [dirlik] hüküm sürdüğü zaman, cesaretle konuş ve cesaretle davran. Devlet yolunu kaybettiği zaman, cesaretle davran, alçak sesle konuş."[8]

Aslında Konfüçyüs Asya'ya özgü değerleri tahayyül edilen büyük yapısının iki dayanağının, yani aileye sadakat ve devlete itaatin birbiriyle şiddetli bir çatışma halinde olabileceği olgusuna işaret eder. "Asya'ya özgü değerler"in gücünü savunan pek çok kişi devletin rolünü ailenin oynadığı rolün bir uzantısı olarak görür, ancak Konfüçyüs'ün belirttiği gibi, bu ikisi arasında gerilim olabilir. She Valisi Konfüçyüs'e şöyle der: "Halkımın içinde, şaşmaz dürüstlüğe sahip bir adam var; babası bir koyun çaldığında onu ihbar etti." Konfüçyüs şu yanıtı verir: "Benim halkımın içindeki dürüst insanlar farklı davranırlar; bir baba oğlunun suçunu gizler, bir oğul babasının suçunu gizler ve yaptıklarında dürüstlük vardır."[9]

G. AŞOKA VE KAUTİLYA

Konfüçyüs'ün görüşleri, onun adına sık sık savunulan özdeyişlerden daha karmaşık ve inceliklidir. Çin kültüründe öteki yazarları ihmal etme ve başka Asya kültürlerini göz ardı etme yönünde bir eğilim de vardır. Hint geleneklerine dönersek, özgürlük, hoşgörü ve eşitlik üzerine bir görüşler çeşitliliği bulabiliriz. Eşitlikçi bir temelde hoşgörü ihtiyacının pek çok bakımdan en ilginç ifadesini, MÖ üçüncü yüzyılda bir başka Hint kralından (İngilizlerin izin verdikleri yerel devletleri saymazsak Moğollar ve hatta Raj'dan) daha büyük bir Hint imparatorluğunu yöneten İmparator Aşoka'nın yazılarında bulabiliriz. Kalinga (şimdiki Orissa) Krallığı'nı yendiği savaşta tanık olduğu kıyım karşısında dehşete düşen Aşoka dikkatini kamusal etik ve aydınlanmış siyasetlere yöneltti. Budizm'i benimsedi ve sadece Budizm'in mesajını doğuya ve batıya yaymak için elçiler göndererek onun bir dünya dini haline gelmesine yardımcı

8. Leys, *a.g.e.*, 14.3, s. 66.
9. Leys, *a.g.e.*, 13.18, s. 63.

olmakla kalmadı, aynı zamanda ülkeyi erdemli yaşamın biçimlerini ve iyi yönetimin doğasını betimleyen taş kitabelerle donattı.

Bu kitabelerde çeşitliliğin hoşgörüyle karşılanmasına özel bir önem verilir. Örneğin, Erragudi'deki kitabe (şimdiki sayısı XII) sorunu şöyle koyar:

> ... bir adam kendi mezhebine saygı gösterip başkasının mezhebini sebepsiz yere hor görmemelidir. Hor görme sadece özgül bir sebeple olmalıdır, çünkü başka insanların mezhepleri şu ya da bu nedenle daima saygıyı hak eder.
>
> Bir adam, bu şekilde davranmakla hem kendi mezhebini yüceltir hem de başka insanların mezheplerine hizmet eder. Kendi mezhebinin ihtişamını artırma maksadıyla başkalarının mezheplerini hor görürken kendi mezhebine saygı gösteren kişinin davranışı ise aslında, o kişinin kendi mezhebine en ağır zararı verir.[10]

Bu fermanlarda hoşgörünün önemi MÖ üçüncü yüzyıldan itibaren, hem hükümetin kamu siyaseti için, hem de yurttaşların birbirine yönelik davranışına ilişkin tavsiyeler olarak vurgulanır.

Aşoka hoşgörü konusunda ve bu kapsamda bir evrenselcidir ve bunu, "orman halkı" dediği insanlar, tarım öncesi iktisadi oluşumlarda yaşayan kabile nüfusu dahil herkes için talep eder. Aşoka'nın eşitlikçi ve evrensel hoşgörüyü savunması bazı yorumculara Asyalı olmayan bir yaklaşım olarak görülebilir, ancak onun görüşleri, sağlam biçimde, önceki yüzyıllarda Hindistan'ın entelektüel çevrelerinde yaygın olan çözümleme biçimlerinde köklenir.

Ne var ki, yönetim ve siyasal iktisat konusuna yaklaşımı derin biçimde etkili ve önemli olan bir başka Hint yazarını bu bağlamda ele almak ilginç olur. İktisattan çok pratik siyasetle ilgilenmesine rağmen "iktisat bilimi" olarak çevrilebilen *Arthashastra*'nın yazarı Kautilya'dan söz ediyorum. Aristoteles'in çağdaşı olan Kautilya MÖ dördüncü yüzyılda yaşadı ve İmparator Aşoka'nın büyük babası, altkıtada büyük Maurya İmparatorluğu'nu kuran İmparator Şandragupta Maurya'nın kıdemli bakanı olarak çalıştı.

Kautilya'nın yazıları genellikle klasik Hindistan geleneğinde

10. Çeviri, Vincent A. Smith, *Asoka* (Delhi: S. Chand, 1964), s. 170-1.

özgürlük ve hoşgörünün değer taşımadığını gösteren bir kanıt olarak kullanılır. *Arthashastra*'nın iktisat ve siyaset konusunda etkileyici biçimde ayrıntılı olan değerlendirmesinde bu teşhisi doğrulayan iki yön vardır. Birincisi, Kautilya oldukça dar anlamda bir sonuççudur. Tebaanın mutluluğunu artırma ve krallıkta düzeni sağlama hedefleri ayrıntılı siyasal tavsiyelerle güçlü biçimde desteklenirken, kral iyiyi gerçekleştirmeyi amaçladığı söylenen iktidarını en iyi şekilde örgütlenme yoluyla azamileştiren yardımsever bir otokrat olarak görünür. Böylece *Arthashastra*, bir yandan günümüzde bile önemini koruyan kıtlıkların önlenmesi ve idari etkinlik gibi pratik konularda etkin fikirler ve öneriler sunar (yaklaşık iki bin yıl kadar önce)[11] ve öte yandan, kitabın yazarı, kralın gerektiğinde muhaliflerinin ve hasımlarının özgürlüğünü ihlal ederek bütün bunları nasıl yapacağına dair tavsiyelerde bulunur.

İkincisi, Kautilya'nın siyasal ya da iktisadi eşitliğe çok az önem verdiği görülür ve onun iyi toplum anlayışı sınıf ve kastlarla güçlü biçimde tabakalaşmıştır. Değerler hiyerarşisinde yüksek bir yeri olan mutluluğu artırma hedefi herkes için geçerli olmakla birlikte, diğer hedefler biçim ve içerik bakımından belirgin biçimde eşitliğe ters düşer. Toplumun talihsiz üyelerine sefaletten kurtulmaları ve hayattan zevk almaları için muhtaç oldukları desteği sağlama yükümlülüğü vardır ve Kautilya, "yetimleri, yaşlıları, güçsüzleri, sakatları ve çaresizleri korumayı", yanı sıra, "çocuk bekleyen ve [yeni doğmuş] çocuk sahibi çaresiz kadınların geçimini sağlamayı" özgül biçimde kralın görevi olarak saptar.[12] Ancak bu destekleme yükümlülüğü bu insanların nasıl yaşayacaklarına bizzat karar verme özgürlüğününün tanınmasından -heterodoksi hoşgörüsü- çok uzaktır.

Bu durumda nasıl bir sonuca varabiliriz? Kautilya kesinlikle ne demokrat, ne eşitlikçi, ne de herkesin özgürlüğünün savunucusudur. Ve gene, en elverişli durumdaki insanların -üst sınıflar- almaları gereken şeyin belirlenmesi söz konusu olduğunda, özgürlük

11. Bu konuda bkz. Jean Drèze ve Amartya Sen, *Hunger and Public Action* (Oxford: Clarendon Press, 1989), s. 3-4, 123.
12. *Kautilya's Arthashastrai*, çev. R. Shama Sastry, 8. bs. (Mysore: Mysore Printing and Publishing House, 1967), s. 47.

çok önemli bir rol oynar. Üst sınıfların (Arya denilen) kişisel özgürlüklerini inkâr etmek kabul edilemez. Aslında mevcut köleler tam anlamıyla köle olarak kabul edilseler de, üst sınıflara mensup yetişkinler ya da çocuklar için bazıları çok ağır olan kurallara bağlanmış cezalar öngörülür.[13] Kuşkusuz, Aristoteles'in yeteneğin serbestçe kullanılmasına açıkça önem veren tutumuna benzer bir yaklaşımı Kautilya'da bulamayız. Ancak özgürlüğün odağa yerleştirilmesi, üst sınıflar söz konusu olduğunda Kautilya'da da yeterince açıktır. Bu durum yönetimin alt sınıflarda yer alan kişiler karşısındaki görevlerine ters düşer. Bu görevler kamuya karşı pederşahi bir tutumu ortaya koyar, ağır yoksunluk ve sefaletten kaçınmak için devlet yardımını öngörür. Ne var ki bütün bunlarda iyi bir yaşam anlayışı yer aldığı ölçüde, bu yaklaşım özgürlüğe değer veren bir etik sistemle tamamen tutarlıdır. Bu kaygı kuşkusuz sadece toplumun üst sınıflarıyla sınırlıdır, ancak Greklerin köleleri ya da kadınları kapsamayan özgür insan anlayışından önemli ölçüde farklı değildir. İnsanların kapsanması bakımından Kautilya, evrenselci Aşoka'dan ayrılır, ancak evrenselci Aristoteles'ten bütünüyle ayrılmaz.

H. İSLAMİ HOŞGÖRÜ

Hindistan'da, sırasıyla MÖ dördüncü ve üçüncü yüzyıllarda ortaya çıkan iki güçlü ancak çok farklı açımlamanın temsil ettiği siyasal fikirleri ve pratik aklı, bu fikirler sonraki Hindistan yazınını etkilediği için, oldukça ayrıntılı biçimde tartıştım. Ancak pek çok başka yazarı da ele alabiliriz. Hindistan'da çeşitliliği hoşgörüyle karşılama yaklaşımını güçlü biçimde sergileyenler ve uygulayanlar arasında, 1556 ile 1605 arasında hüküm süren büyük Moğol İmparatoru Ekber'i de saymak gerekir. Gene, bir demokrat değil, toplumsal ve dinsel davranışın çeşitli formlarının kabul edilebilirliğini vurgulayan ve kendi zamanında Avrupa'da pek hoşgörüyle karşılanmayan tapınma ve dinsel uygulama özgürlüğü dahil çeşitli tür-

13. Bkz. R. P. Kangle, *The Kautilya Arthashastra* (Bombay: University of Bombay, 1972), kısım 2, bölüm 13, kesim 65, s. 235-9.

den insan haklarını benimseyen güçlü bir kraldır Ekber.

Örneğin, 1591-1592'de Müslüman Hei jira takvimine göre 1000 yılına gelindiğinde, (Hıristiyan takvimine göre 2000 yılına girildiğinde yaşananlardan pek farklı olmayan) Delhi ve Agra'da bir heyecan vardı. Ekber, tarihin bu dönüm noktasında çeşitli yasalar çıkardı. Bu yasalar, başka şeylerin yanı sıra dinsel hoşgörü üzerinde odaklanıyordu. Şöyle deniyordu:

> Dinsel meselelerden ötürü hiç kimseye müdahale edilmemeli ve herkesin istediği bir dine geçmesine izin verilmeli(dir).
>
> Bir Hindu, çocukluğunda ya da daha sonra kendi iradesine rağmen Müslüman yapılmışsa, istediği takdirde kendi babasının dinine geri dönmesine izin verilecektir.[14]

Gene, dinsel tarafsızlığın korunduğu hoşgörü alanı, toplumsal cinsiyet eşitliği ya da genç ve yaşlı insanlar arasındaki eşitliği kapsayan diğer bakımlardan evrensel değildi. Yasa, devamla, genç bir Hindu kadının Müslüman bir âşığın peşine takılarak terk ettiği baba evine ailesine zorla iade edilmesini öngörüyordu. Genç âşıklar ile genç kadının Hindu babasını desteklemek arasında bir seçim yapmak söz konusu olduğunda, yaşlı Ekber'in sempati duyguları bütünüyle babaya yönelikti. Bir düzeydeki hoşgörü ve eşitlik bir başka düzeydeki hoşgörüsüzlük ve eşitsizlikle birleşir, ancak inanç ve uygulamayla ilgili meselelerde görülen genel hoşgörü boyutu oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda, özellikle "Batı liberalizmi"nin zorla kabul ettirilmesi dikkate alındığında, Ekber bu ifadeleri kullanırken, Avrupa'da Engizisyon'un en olgun dönemini yaşanmakta olduğunu belirtmek yerinde olur.

Özellikle Ortadoğu'da yaşanan çağdaş siyasal savaşlar yüzünden İslam uygarlığı çoğu kez bireysel özgürlüğe kökten hoşgörüsüz ve düşman olarak resmedilir. Ancak bir geleneğin *içinde* çeşitliliğin ve farklılığın varlığı İslam için de bütünüyle geçerlidir. Hindistan'da Ekber ve diğer Moğolların çoğu, siyasal ve dinsel hoşgörünün hem teorisinde hem de pratiğinde iyi örnekler verirler. Benzer

14. Çeviri, Vincent A. Smith, *Akbar: The Great Mogul* (Oxford: Clarendon Press, 1917), s. 257

deneyimler İslam kültürünün başka bölümlerinde de bulunabilir. Türk imparatorları Avrupalı çağdaşlarından genellikle daha hoşgörülüydü. Bunun pek çok örneği Kahire ve Bağdat'ta bulunabilir. Aslında, on ikinci yüzyılda büyük Yahudi âlimi Maimonides bile hoşgörüsüz Avrupa'dan (orada doğmuştu) ve Yahudilere uygulanan zulümden kaçarak hoşgörülü ve görgülü Kahire'nin güvenliğine ve Sultan Selahaddin'in himayesine sığınmıştı.

Aynı şekilde, on birinci yüzyılın başlarında Hindistan'da ilk kapsamlı matematik kitabını yazan (Hint matematik tezlerini Arapça'ya da çevirmiş olan) El Biruni, dünyanın ilk antropoloji kuramcıları arasında yer alıyordu. El Biruni, "yabancıların lanetlenmesi bütün ulusların birbirine yaklaşımında görülen ortak bir özelliktir" diyor ve bu durumu protesto ederek hayatının büyük bir bölümünü on birinci yüzyıl dünyasında karşılıklı anlayış ve hoşgörünün geliştirilmesine adıyordu.

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Anlaşılması gereken nokta, otoriter "Asya'ya özgü değerler" görüşünün modern savunucularının, görüşlerini, çok keyfi yorumlara ve aşırı derecede dar bir yazar ve gelenek seçimine dayandırmalarıdır. Özgürlüğe paha biçmek sadece tek bir kültürle sınırlı değildir ve bizi toplumsal anlayışa özgürlük temelinde bir yaklaşımla donatan tek gelenek Batılı gelenekler değildir.

I. KÜRESELLEŞME: İKTİSAT, KÜLTÜR VE HAKLAR

Demokrasi sorunu son zamanlarda haklı bir ilgi gören bir başka kültürel meseleyle de yakından ilişkilidir. Bu mesele Batılı kültür ve yaşam tarzının geleneksel yaşam tarzı ve toplumsal törelerin zayıflaması bakımından taşıdığı ezici güçle ilgilidir. Geleneğin ve yerel kültürel üslupların değeriyle ilgilenenler için bu gerçekten ciddi bir tehdittir.

Çağdaş dünya Batı'nın hâkimiyeti altındadır ve dünyanın eski hükümdarlarının emperyal otoritesi çökmüş olsa da, Batı'nın hâki-

miyeti her zamanki kadar güçlü, hatta bazı bakımlardan, özellikle kültürel meselelerde eskisinden de daha güçlüdür. Coca-Cola ya da MTV imparatorluğunun üzerinde güneş batmaz.

Bugünün küreselleşen dünyasında yerel kültürlere yönelik tehdit kaçınılmaz ve ciddi boyuttadır. Çözümlerden biri, ticaretin ve ekonomilerin küreselleşmesini durdurmaktır. Ancak bu gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir çözümdür, çünkü modern teknolojiye iktisadi rekabet üstünlüğü kazandıran muazzam teknolojik evrimin ateşlediği rekabetçi bir dünyada iktisadi mübadele güçlerine ve iş bölümüne direnmek zordur.

Bu bir sorundur, ancak sadece bir sorun değildir, çünkü küresel ticaret ve mübadele her ulus için beraberinde daha büyük bir iktisadi refah getirebilir - Adam Smith'in öngördüğü gibi. Ancak, toplam sayılar aşağıya inecek yerde yukarıya çıksa da, kazananların yanında kaybedenler de olabilir. İktisadi eşitsizlikler bağlamında uygun tepki, küreselleşme formunu istihdam ve geleneksel geçim tarzı için daha az yıkıcı hale getirmek ve evreler halinde bir geçiş sağlamak için uyumlu çabaları devreye sokmak olmalıdır. Geçiş sürecinin yumuşatılması için, yeni becerilerin kazandırılması ve edinilmesi için (aksi halde insanlar işlerini kaybederler) fırsatlar yaratılmalı, ek olarak küresel değişimler nedeniyle çıkarları zarar gören -en azından kısa vadede- kişiler için (sosyal güvenlik ve diğer destekleyici düzenlemeler biçiminde) sosyal güvenlik ağları oluşturulmalıdır.

Bu tarz bir çözüm, sorunun kültürel boyutu için de bir ölçüde geçerli olacaktır. Bilgisayar kullanma, İnternet'in nimetleri ve benzer, imkânlar sadece iktisadi imkânları değil, bu tip teknik değişimden etkilenen insanların yaşamlarını da dönüştürür. Bu da üzücü bir gelişme olarak görülemez. Ne var ki geriye, birisi iktisat dünyasıyla paylaşılan ve diğeri oldukça farklı olan iki sorun kalmaktadır.[15]

Birincisi, modern iletişim ve mübadele dünyası temel eğitimi ve öğretimi gerektirir. Dünyadaki bazı yoksul ülkeler bu alanda mü-

15. Burada yer alan çözümlemede UNESCO için hazırladığım bir yazıdan yararlanıyorum: "Culture and Development: Global Perspectives and Constructive Scepticism", çoğaltılmış metin, 1997.

kemmel bir ilerleme kaydederlerken (Doğu ve Güneydoğu Asya'daki ülkeler buna iyi birer örnektir), diğerleri (örneğin Güney Asya ve Afrika'daki ülkeler) geride kalma eğilimi göstermişlerdir. İktisadi fırsatların yanı sıra kültürel fırsatlarda adalet, küreselleşen bir dünyada ciddi şekilde önemli olabilir. Bu, iktisadi ve kültürel dünya için ortak bir sorgulamadır.

İkinci sorun tamamen farklıdır ve kültürel sorunu iktisadi durumdan uzaklaştırır. İktisadi bir ayarlama gerçekleştiği zaman, terk edilen üretim yöntemleri ve aşılan teknoloji için birkaç damla gözyaşı dökülür. Uzmanlık gerektiren zarif nesnelere (antika bir buhar makinesi ya da eski moda bir saate) yönelik bir nostalji duyulabilir, ancak eski ve ıskartaya çıkarılmış makineler pek istenmez. Ne var ki, kültür söz konusu olduğunda, kaybolan geleneklerin yokluğu fazlasıyla hissedilebilir. Eski yaşam tarzlarının yok olması acıya, derin bir kayıp duygusuna yol açabilir. Bu biraz da eski bazı hayvan türlerinin yok olmasına benzer. Eski türlerin, başa çıkmak ve çoğalmak için "daha iyi" olan, "daha uyumlu" türler lehine ortadan kalkması pişmanlık duygusuna yol açabilir ve Darvinci karşılaştırma sisteminde yeni türlerin "daha iyi" olması gerçeği yeterince teselli edici olmayabilir.[16]

Bu bir ciddiyet meselesidir, ancak önemli bir ekonomik maliyeti olsa da eski yaşam tarzlarını muhafaza etmek için ne yapmak istediğini belirlemek, eğer böyle bir istek varsa, toplumu düşer. Toplumun bu yönde karar vermesi halinde eski yaşam tarzları korunabilir ve bu durumda sorun, bu korumanın yol açacağı maliyetlerin o toplumun korunan nesnelere ve yaşam tarzlarına atfettiği değerle dengelenmesidir. Kuşkusuz bu maliyet-fayda çözümlemesi için hazır bir formül yoktur, ancak bu türden seçeneklerin akılcı biçimde değerlendirilmesi bakımından hayati olan, insanların konuya ilişkin kamusal tartışmalara katılma kapasitesidir. Tekrar kapasiteler perspektifine dönüyoruz; toplumun farklı kesimleri (sadece toplumsal olarak ayrıcalıklı olanlar değil) neyin korunacağı ve neyin terk edi-

16. Darvinci ilerleme anlayışı için bkz. Amartya Sen, "On the Darwinian View of Progress", *London Review of Books 14* (5 Kasım 1992); yeni bs. *Population and Development Review* içinde (1993).

leceği konusunda alınan kararlarda etkin olabilmelidir. Her yaşam tarzını ağır bir maliyetle korumaya kimse zorlanamaz, ancak insanların tercih etmeleri halinde bu toplumsal kararlara katılabilmeleri toplumsal adalet bakımından gerçek bir ihtiyaçtır.[17] Bu, okuma ve yazma (temel eğitimle), yeterince bilgilendirilme ve haberdar edilme (özgür medya aracılığıyla) ve serbest katılım konusunda gerçekçi şanslara sahip olma (seçim, referandum ve medeni hakların genel kullanımı aracılığıyla) gibi temel kapasitelerin taşıdığı önemin bir diğer nedenidir. En geniş anlamda insan hakları bu uygulamada da gereklidir.

İ. KÜLTÜREL ALIŞVERİŞ VE KAPSAYICI BİR KARŞILIKLI BAĞIMLILIK

Bu temel kabullerin üzerine, kültürlerarası iletişim ve değerlendirmenin bir utanç ve itibarsızlık sorunu olmadığını da belirtmek gerekir. Başka yerlerde köklenen şeylerden hoşlanma kapasitesine sahibiz ve hayata kültürel ulusçuluk ya da şovenizmle yaklaşmanın ciddi biçimde zayıflatıcı etkileri olabilir. Büyük Bengalli şair Rabindranath Tagore bu konuda şu belagatli yorumda bulunmuştur:

> Anladığımız ve hoşlandığımız insan ürünü her şey, kökeni nerede olursa olsun bizimdir. Başka ülkelerin şairlerini ve sanatçılarını kendim kadar bildiğimde insanlığımdan gurur duyarım. Bırakın insanlığın bütün ihtişamını kendime ait görmenin o saf mutluluğunu hissedeyim.[18]

Kültürlerin eşsizliğini göz ardı etme tehlikesi olsa da, her şeyin her zaman kendine özgü olduğu varsayımının yanıltıcı olması mümkündür.

Dünyada, kültürel yıkım beklentisiyle endişeye kapılanların

17. İnsanlara seçenekleri düşünme şansı verilse de, MTV'nin ya da Centucky Fried Chicken'ın popülerliği muhafazakârları incitiyorsa, öfkeye kapılanları rahatlatmak için yapabileceğimiz fazla bir şey yoktur, ancak inceleme ve seçme fırsatı her yurttaşın sahip olması gereken gayet önemli bir haktır.
18. Rabindranath Tagore, *Letters to a Friend* (Londra: Allen & Unwin, 1928).

sandığından daha fazla karşılıklı ilişki ve kültürler arası etkileşim olduğunu söylemek aslında mümkündür.[19] Kültürel korkaklık her kültürün çok hassas bir noktasıdır ve başka yerlerde yaşanan deneyimlerden o deneyimlerce istila edilmeksizin öğrenme yeteneğimizi küçümseyici bir değerlendirmeye yol açar. Aslında, "ulusal gelenek" söylemi dış etkilerin farklı gelenekler üzerinde yarattığı etkilerin tarihini gizlemeye hizmet edebilir. Örneğin, kırmızı biber bildiğimiz kadarıyla Hint mutfağının önemli bir parçası olabilir (bazıları onu Hint mutfağının "sinyal müziği" gibi bir şey olarak görürler) ama aynı zamanda kırmızı biberin birkaç yüzyıl önce Portekizliler tarafından ülkeye getirilene kadar Hindistan'da bilinmediği bir gerçektir. (Eski Hint yemek pişirme sanatında kırmızı biber değil kara biber kullanılıyordu.) Günümüzün Hint körileri bu nedenle fazla "Hintli" değildir.

İngiliz Turist Kurulu'nun köriyi otantik "İngiliz yiyeceği" olarak betimlemesinde de -çağdaş Britanya'da Hint yemeklerinin ezici şöhreti dikkate alındığında- şüpheli bir yan yoktur. İki yaz önce bir kişinin onulmaz "İngilizliği"ne ilişkin şahane bir tanımla karşılaştım; bu kişi bize, "nergis ya da *chicken tikka masala*"* kadar İngiliz olduğunu söylüyordu.

Kültürel meselelerde bölgesel özyeterlilik imgesi derin biçimde yanıltıcıdır ve geleneklerin ilk halleriyle ve bozulmadan sürdürülmesi zordur. Dışarıdan gelen entelektüel etkiler zaman zaman daha dolambaçlı ve çok yönlü olabilir. Örneğin, Hindistan'da bazı şovenistler okul ders programlarında, sözgelimi modern matematikte, "Batılı" terminolojinin kullanılmasından şikâyet etmişlerdir. Ancak matematik dünyasındaki iç ilişkiler neyin "Batılı" olup neyin olmadığını bilmeyi zorlaştırır. Örneklemek için, Hindistan'a İngilizlerin getirdiği, ancak ortaya çıkışında dikkat çekici bir Hint bileşeninin olduğu, trigonemetride kullanılan "sinüs" terimini düşünelim. Beşinci yüzyılın büyük Hintli matematikçisi Aryabhata kendi eserinde, Sanskritçe'de *jya-ardha* ("yarım-kiriş") terimiyle karşılanan

19. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Our Culture, Their Culture", *New Republic*, 1 Nisan 1996.

* Özel şarap soslu bir çeşit tavuk yemeği. (y.h.n.)

"sinüs" kavramını tartışmıştı. Terim buradan, Howard Eves'in betimlediği gibi, ilginç bir yolculuğa çıktı:

> Aryabhata buna *ardha-jya* ("yarım-kiriş" ve *jya-ardha* (kiriş-yarısı) dedi ve daha sonra terim *jya* ("kiriş") olarak kısaltıldı. Araplar *jya*'dan fonetik olarak *jiba*'yı türettiler ve *jiba*, seslileri atlayan Arapça pratiğine uygun biçimde *jb* olarak yazıldı. *Jiba*, teknik önemi bir yana, Arapça'da anlamsız bir sözcüktür. Anlamsız *jiba* sözcüğünün kısaltılmış hali olan *jb* sözcüğüyle karşılaşan sonraki yazarlar, bunun yerine, aynı harfleri içeren, "koy" ya da "körfez" anlamına gelen iyi bir Arapça sözcüğü, *jaib*'i geçirdiler. Daha sonra, Cremona'lı Gherardo (tahminen 1150'de) Arapça'dan çeviri yaparken Arapça *jaib* sözcüğünü, günümüze kadar gelen Latince eşanlamlısı olan *sinüs* sözcüğüyle [gene "koy" ya da "küçük körfez" anlamına gelir] değiştirdi.[20]

Burada asla her kültürün benzersiz önemine karşı çıkmak gibi bir amacım yok, daha çok başka kültürlerin ya da başka ülkelerin ürünlerinden yararlanmak bakımından sahip olduğumuz temel yeteneğin yanı sıra, kültürlerarası etkileri anlamanın ne kadar çok bilgiyi gerektirdiğini göstermek istedim. Birbirimizi anlama ve farklı ülkelerin kültürel ürünlerinden yararlanma yeteneğimizi tutkulu bir muhafazakârlık ve safiyet savunusu içinde kaybetmemeliyiz.

J. EVRENSELCİ VARSAYIMLAR

Bu bölümü kapatmadan önce, bu kitabın genel yaklaşımı bakımından kültürel ayrılıkçılık sorununa biraz daha değinmem gerekiyor. Bu kitabın farklı kültürlerden gelen farklı insanların pek çok ortak değeri paylaşma ve bazı ortak bağlılıkları onaylama yeteneğine duyulan bir inançla donatıldığı okurun gözünden kaçmamış olsa gerek. Aslında özgürlük değerinin bu çalışmanın örgütleyici ilkesi olarak taşıdığı ağırlık, güçlü bir evrenselci varsayımın bu özelliğine sahiptir.

"Asya'ya özgü değerler", özgürlüğe özellikle kayıtsız ya da öz-

20. Howard Eves, *An Introduction to the History of Mathematics*, 6. bs. (New York: Saunders College Publishing House, 1990), s. 237.

gürlüğe atfedilen önemin tamamen "Batılı" bir değer olduğu iddiası bu bölümün başlarında tartışıldı. Ne var ki zaman zaman, dinsel konularda heterodoksi hoşgörüsünün tarihsel olarak çok özel bir "Batılı" fenomen olduğu öne sürülür. Bir Amerikan dergisinde "Asya'ya özgü değerler" otoriter yorumunu tartışan bir makale yayımladığım zaman ("Human Rights and Asian Values", *The New Republic*, 14 ve 21 Temmuz 1997) aldığım yanıtlar, "Asya'ya özgü değerler"in sözde özelliğine (genelde otoriter oluşuna) ilişkin itirazıma verilen desteği yansıtıyordu; ancak bu yanıtlar, öte yandan, Batı'nın hoşgörü bakımından gerçekte çok özel olduğunu öne sürerek devam ediyordu.

Dinsel kuşkuculuğa ve heterodoksiye hoşgörünün özgül olarak "Batılı" bir erdem olduğu iddia ediliyordu. Bir yorumcu, "Ateizme bile inançların ilkesel bir reddiyesi olarak izin verecek düzeyde dinsel hoşgörüyü kabulü"nde "Batılı geleneğin" kesinlikle benzersiz olduğunu öne sürüyordu. Yorumcu, kuşkuculuk ve ateizmi de kapsayan dinsel hoşgörünün toplumsal özgürlüğün temel yönü olduğunu (John Stuart Mill'in ikna edici biçimde açıkladığı gibi) belirtmekte kesinlikle haklıdır.[21] Tartışmacı şu sözlerle devam ediyordu: "Amartya Sen'e bu dikkat çekici kuşkuculuk, ateizm ve özgür düşünceye denk düşen herhangi bir şeyi Asya tarihinin neresinde bulabileceğini sormak gerekir."[22]

Bu gerçekten iyi bir sorudur, ancak yanıtlamak zor değildir. Aslında Asya tarihinin içerdiği zenginliğin hangi bölümü üzerinde yoğunlaşılacağına karar verme konusunda bir sıkıntı vardır, çünkü yanıt bu tarihin pek çok farklı bileşeninden gelebilir. Örneğin, özellikle Hindistan bağlamında, Hıristiyanlığın öncesinde ortaya çıkan ve kalıcı, etkin ve kapsamlı bir ateist yazın üreten ateist Carkava ve Lokayata okullarının önemine işaret edilebilir.[23] Ateist inançları savunan entelektüel dokümanlardan ayrı olarak, heteredoks görüşler,

21. John Stuart Mill, *On Liberty* (1985; yeni bs. Harmondsworth: Penguin Books, 1974).

22. Bkz. Edward Jayne'in mektubu, *The New Republic*, 8 ve 15 Eylül 1997; benim yanıtım, 13 Ekim 1997.

23. Bu yazına giriş olarak bkz. *A Sourcebook in Indian Philosophy*, der. S. Radhakrishnan ve C. A. Moore (Princeton: Princeton University Press, 1973), "The Heterodox Systems" bölümü, s. 227-346.

pek çok ortodoks dokümanda bulunabilir. Aslında, Hindu siyasal eylemcilerinin Aziz Rama'nın hayatını anlatan kutsal kitap olarak sık sık alıntı yaptıkları antik epik *Ramayana* bile keskin biçimde muhalif görüşler içerir. Örneğin, *Ramayana*, dinsel inançların saçmalığı üzerine Javali denilen dünyevi bir uzmanın Rama'ya verdiği söylevi aktarır: "Ey Rama, akıllı ol, kesin olan şudur ki bundan başka dünya yoktur! Yaşadığın andan zevk al ve hoşa gitmeyeni geride bırak."[24]

Kesinlikle agnostik olan yegâne dünya dininin, yani Budizm'in Asya kökenli olması gerçeği üzerinde de düşünmek gerekir. Aslında bu din MÖ altıncı yüzyılda Hindistan'da doğdu. Aşağı yukarı aynı zamanda Carkava ve Lokayata okullarının ateist yazıları özellikle etkiliydi. Upanishad'lar bile (biraz daha erken bir tarihte ortaya çıkan Hindu yazıtlarının önemli bir bileşeni - Maitreyee'nin sorusunu buradan aldım) düşünce ve zekânın vücudun maddi koşullarının sonuçları olduğu ve "bunlar ortadan kalktığında," yani "ölümden sonra" zekânın da "yok olduğu" görüşünü saygı dolu ifadelerle tartışıyordu.[25] Kuşkucu düşünce okulları Hint entelektüel kültüründe bin yıllarca varlığını sürdürdü ve on dördüncü yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, Madhava Acarya (bizzat iyi bir Vanishnavite Hindusu) *Sarvadarś anasamgraha* ("Bütün Felsefelerin Derlemesi") adlı klasik kitabının birinci bölümünü Hint ateist okullarının görüşlerine ilişkin ciddi bir sunuma ayırdı. Dinsel kuşkuculuk ve ona gösterilen hoşgörü bir fenomen olarak Batı'ya özgü değildir.

Asya kültürlerinde (Arap, Çin ve Hint) genelde görülen hoşgörüye daha önce değinildi. Dinsel hoşgörü de verilen örneklerin gösterdiği gibi bunun bir parçasıdır. Her kültürde hoşgörü ihlallerine -çoğu kez *aşırı* ihlaller- ilişkin örnekler bulmak zor değildir (Batı'da ortaçağ engizisyonundan modern toplama kamplarına kadar ve Doğu'da dinsel katliamlardan Taliban zulmüne kadar), ancak farklı ve uzak kültürlerde daima özgürlük lehinde sesler -farklı biçimlerde- yükselmiştir. Bu kitabın özellikle özgürlüğün önemini

24. İngilizceden çeviren, H. P. Shastri, *The Ramayana of Valmiki* (Londra: Shanti Sadan, 1952), s. 389.
25. *Brihadaranyaka Upanishad* 2.4, 12.

değerlendirirken sergilediği evrenselci varsayımlar reddedilecekse, bu reddiyenin gerekçeleri başka yerde aranmalıdır.

L. SONUÇ NİTELİĞİNDE BİR YORUM

Temel özgürlüklerin ve haklarla ilgili formüllendirmeler;

1) bunların taşıdığı *özgül* öneme,

2) iktisadi güvenlik için siyasal teşvikler sağlanmasında oynadıkları *sonuçsal* role,

3) değerlerin ve önceliklerin doğuşundaki *kurucu* rollerine dayanır.

Asya'da durum başka yerlerden farklı değildir ve bu görüşün Asya'ya özgü değerlerin özel doğası gerekçe gösterilerek reddedilmesi eleştirel inceleme karşısında duramaz.[26]

Aslına bakılırsa, Asya'ya özgü değerlerin tamamen otoriter olduğu görüşü Asya'da neredeyse sadece iktidarda bulunanların sözcülerinden gelmektedir (zaman zaman, insanların özgül olarak "Batılı liberal değerler" olarak görülen şeyi benimsemelerini talep eden Batılı ifadelerle desteklenerek ve güçlendirilerek). Ancak yabancı ülkelerin bakanları ya da hükümet görevlileri ya da dini önderleri, yerel kültür ve değerleri yorumlama tekeline sahip değildirler. Muhalif seslere kulak vermek her toplum için önemlidir.[27] Aung San Suu Kyi, Burmalıların ne istediklerini yorumlarken, Myanmar'ın askeri yöneticilerinden daha az meşruluğa sahip değildir. Kyi, askeri cunta tarafından hapse konulmadan önce yapılan serbest bir seçimde askeri yöneticilerin adaylarını yenilgiye uğratmıştı.

26. Ayrıca bkz. Chris Patten, *East and West* (Londra: Macmillan, 1998).

27. Bkz. der. Stephen Shute ve Susan Hurley, *On Human Rights: The Oxford Amnesty Lectures 1993* (New York: Basic Books, 1993); Henry Steiner ve Philip Altson, *International Human Rights in Context: Law, Politics and Morals* (Oxford: Clarendon Press, 1996); der. Peter Van Ness, *Debating Human Rights* (Londra: Routledge, 1999).

Farklı kültürler içinde çeşitliliğin kabulü çağdaş dünyada son derecede önemlidir.[28] Çeşitliliğin varlığına ilişkin anlayışımız, "Batı uygarlığı," "Asya'ya özgü değerler", "Afrika kültürü" vb. üzerine aşırı basit genellemelerle sürekli bombardıman edilerek bir ölçüde zayıflatılmaktadır. Tarih ve uygarlıklara ilişkin metinlerin çoğu, sadece entelektüel bakımdan boş olmakla kalmamakta, içinde yaşadığımız dünyanın bölücülüğüne de katkıda bulunmaktadır. Gerçek şudur ki, her kültürde insanlar birbiriyle tartışmaktan hoşlanırlar ve şans verildiğinde bunu sık sık yaparlar. Muhalefetin varlığı, yerel değerlerin "gerçek doğası"na ilişkin belirsiz olmayan bir görüş oluşturarak konuyu sorunsal haline getirir. Muhalifler her toplumda -çoğu kez bol miktarda- vardır ve genellikle kendi güvenliklerine ilişkin çok büyük riskler almaya isteklidirler. Aslında, muhalifler böylesine azimli biçimde var olmasalardı, otoriter yönetimler hoşgörüsüz inançlarını destekleyen böylesine baskıcı önlemleri uygulamaya koymak zorunda kalmazlardı. Muhaliflerin varlığı otoriter yönetici grupları baskıcı bir yerel kültür anlayışı benimseme yönünde *ayartır* ve bizatihi bu varlık, yerel inançların türdeş düşünce olarak böylesine teksesli yorumunun entelektüel temelini de *zayıflatır*.[29]

Batılı olmayan toplumlara ilişkin Batılı tartışma, genellikle otoriteye -vali, bakan, askeri cunta, dinsel lider- çok saygılıdır. Bu "otoriter eğilim" bizatihi Batılı ülkelerin uluslararası ilişkilerde hükümet görevlileri ve sözcüleri tarafından temsil edilmeleri ve başka ülkelerden gelen kendi benzerlerinin görüşlerini almaya çalışmaları olgusundan destek görür. Yeterli bir kalkınma yaklaşımının, merkeze, sadece bu şekilde iktidarda bulunanları yerleştirmemesi gerekir. Aynı şekilde etki alanının daha geniş olmasına ve halk katılımının yapay bir saçmalık olarak görülmemesine ihtiyaç duyar. Aslında kalkınma fikri bundan ayrılamaz.

28. Bkz. der. Irene Bloom, J. Paul Martin ve Wayne L. Proudfoot, *Religious Diversity and Human Rights* (New York: Columbia University Press, 1996).
29. Bkz. Martha Nussbaum ve Amartya Sen, "Internal Criticism and Indian 'Rationalist Tradition,'" *Relativism: Interpretation and Confrontation* içinde (South Bend, Ind.: University of Notre Dame Press, 1989) ve Martha Nussbaum, *Cultivating Humanity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

"Asya'ya özgü değerler"le ilgili otoriter iddialar söz konusu olduğunda, Asya ülkelerinin -Doğu Asya'nın yanı sıra Asya'nın başka yerlerinde de- geçmişinde savunulmuş olan değerlerin muazzam bir çeşitlilik gösterdiğini kabul etmek gerekir.[30] Aslında bunlar pek çok bakımdan Batı düşünce tarihinde de sık rastlanan önemli çeşitliliklere benzer. Asya tarihini dar bir otoriter değerler kategorisi içinde görmek entelektüel Asya geleneklerinin taşıdığı zengin düşünce çeşitliliğine haksızlık olur. Kuşkulu tarih, kuşkulu siyasetleri haklı çıkarmayı sağlamaz.

30. Der. Joanne R. Bauer ve Daniel A. Bell, *The East Asian Challenge for Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

XI
Toplumsal seçim ve bireysel davranış

Daha iyi ve daha makul toplumları akılcı biçimde saptama ve geliştirme fikri geçmişte insanları güçlü biçimde harekete geçirmiştir ve bu yaklaşım günümüzde de devam etmektedir. Aristoteles, geçmişi Tanrı'nın bile değiştiremeyeceği konusunda Agathon'la aynı görüşteydi. Ama geleceği inşa edebildiğimizi de düşünüyordu ve bu ancak seçimlerimizi akılcı bir temelde yapmamız halinde mümkün olabilirdi.[1] Bunun için bize gereken uygun bir değerlendirme çerçevesidir; aynı zamanda hedeflerimizi ve değerlendirmeyle ilgili taahhütlerimizi destekleyen kurumlara ve dahası başarmaya çalıştığımız şeyi başarmamızı sağlayan davranış normlarına ve akıl

1. Aristoteles'in hem *Nikhomakhos'a Etik*'i hem de *Politika*'sı makul biçimde kullanılabilen akıl yürütme tarzlarını inceleme görevini benimser.

yürütme tarzına da ihtiyaç duyarız.

Bu çizgide ilerlemeden önce, mantıklı ilerleme imkânına yönelik kuşkuculuğun konuya ilişkin yazında görülen bazı gerekçelerini tartışmamız gerekir. Zorlayıcı olması halinde bu gerekçeler bu kitapta izlenen yaklaşım için gerçekten de tahrip edici olabilir. İddialı bir yapıyı bataklık üzerine inşa etmeye kalkışmak saçma olacaktır.

Özel olarak ele alınması gereken üç ayrı eleştiri biçimi saptamak isterim. İlkinde, farklı insanların verili bir toplumda sahip oldukları tercihlerin ve değerlerin ayrışıklığı baz alındığı takdirde makul bir toplumsal değerlendirme için tutarlı bir çerçeveye sahip olmanın mümkün olmadığı zaman zaman öne sürülür. Bu görüşe göre, akılcı ve tutarlı toplumsal değerlendirme diye bir şey olamaz. Sorunu daha iyi anlamak için bu bağlamda zaman zaman Kenneth Arrow'un ünlü "imkânsızlık teoremi"ne başvurulur.[2] Bu dikkate değer teorem, bireysel tercihlerden akılcı biçimde toplumsal seçim türetmenin imkânsızlığının kanıtlanması olarak yorumlanır ve derin biçimde kötümser bir sonuç olarak kabul edilir. Teoremin, özüne ilişkin yorumlarının yanı sıra çözümsel içeriğinin de incelenmesi gerekecektir. Üçüncü bölümde incelenen "bildirişimsel temel" fikri bu bağlamda büyük bir önem kazanacaktır.

İkinci eleştiri biçimi özellikle yöntemsel bir form kazanır ve "amaçlanmamış sonuçlar"ın aktüel tarihe hâkim olduğunu öne sürerek, sahip olma *niyeti* taşıdığımız şeye sahip olma yeteneğimizi sorgulayan bir görüş oluşturur. Amaçlanmamış sonuçların önemi, başkalarının yanı sıra, Adam Smith, Carl Menger ve Friedrich Hayek tarafından farklı biçimlerde vurgulanmıştır.[3] Gerçekleşen önemli şeylerin çoğu amaçlanmıyorsa (ve kararlı eylemle gerçekleştirilmiyorsa), istediğimiz şeye ulaşmak için gerçekleştirdiğimiz makul girişimlerin gayet anlamsız olduğu görülebilir. Smith'in öncülük ettiği bu alandaki çalışmadan çıkan içgörülerin tam olarak

2. Kenneth Arrow, *Individual Values and Social Choice* (New York: Willey, 1951; 2. bs., 1963).

3. Bkz. özellikle Friedrich Hayek, *Studies in Philosophy, Politics, and Economics* (Chicago: University of Chicago Press, 1967), s. 96-105 ve burada geçen diğer kaynaklar.

hangi içerimleri ortaya koyduğunu incelememiz gerekir.

Üçüncü bir eleştiri biçimi, insani değerlerin ve davranışsal normların olası *dizilişi*ne dair, pek çok insanın kafa yorduğu bir eleştiriyle ilgilidir. Davranış tarzlarımız dar biçimde tanımlanmış özçıkarın ötesine geçebilir mi? Geçemezse, piyasa mekanizması işlemeye devam edebilse de (çünkü sadece insan bencilliğiyle harekete geçtiği farz edilir), daha "toplumsal" ya da "ahlâki" bir şeyi ya da "bağlılığı" gerektiren toplumsal düzenlemelere sahip olamayız. Bu görüşe göre makul toplumsal değişim imkânı piyasa mekanizmasının işleyişinin ötesine geçemez (etkisizliğe ya da eşitsizliğe, yoksulluğa yol açsa bile). Bu perspektifte, daha fazlasını istemek umutsuz biçimde ütopyacı olacaktır.

Bu bölümün başlıca ilgi alanı özgürlüklerin artmasında ve kalkınmanın gerçekleşmesinde değerlerin ve akıl yürütmenin uygunluğunu incelemektir. Bu üç görüşü sırayla ele alacağım.

A. İMKÂNSIZLIK VE BİLDİRİŞİMSEL TEMELLER

Arrow Teoremi, popüler yorumun sık sık bu teoremin gösterdiğini öne sürdüğü şeyi göstermez. Aslında teorem, akılcı toplumsal seçimin imkânsızlığını değil, toplumsal seçimi sınırlı bildirişimler üzerine temellendirmeye çalıştığımız zaman ortaya çıkan imkânsızlığı saptar. Aşırı basitleştirme riskini göze alarak Arrow Teoremi'ni görme tarzlarından birini kısaca ele alacağım.

Eski bir örneği, Condorcet ve Jean-Charles de Borda gibi on sekizinci yüzyıl Fransız matematikçilerinin üzerinde kafa yordukları "oy verme paradoksu"nu ele alalım. 1. kişi x seçeneğini y seçeneğine ve y seçeneğini z seçeneğine tercih ederken, 2. kişi y seçeneğini z seçeneğine ve z seçeneğini x seçeneğine ve 3. kişi z seçeneğini x seçeneğine ve x seçeneğini y seçeneğine tercih ederse, çoğunluk kuralının tutarsızlıklara yol açacağını görürüz. Özellikle, x seçeneği y seçeneği karşısında bir çoğunluğa, y seçeneği z seçeneği karşısında bir çoğunluğa sahip olur ve z seçeneği de x seçeneği karşısında bir çoğunluk sağlar. Arrow'un Teoremi, önerdiği başka

içgörülerin yanı sıra, sadece çoğunluk kuralının değil aynı bildirişimsel temele (yani uygun alternatiflerin sadece bireysel olarak sıralanmasına) dayandırılan *bütün* karar mekanizmalarının, bir kişinin tercihini zorla belirleyen diktatörce bir çözüme gitmediğimiz sürece, bir tutarsızlığa ve hoş olmayan bir duruma yol açacağını gösterir.

Bu, olağanüstü biçimde etkileyici ve zarif teorem, toplumsal bilim alanında en güzel çözümsel sonuçlardan biridir. Ancak, oy verme kurallarından çok -ya da farklı olarak- bildirişimsel temelleri kullanan karar mekanizmalarını hiçbir şekilde geçersiz kılmaz. İktisadi konularda bir toplumsal karar alınırken, farklı bildirişim tiplerini hesaba katmak bizim için doğal olacaktır.

Aslında, bir çoğunluk kuralının -tutarlı olsun ya da olmasın- iktisadi anlaşmazlıkların çözümünde bir mekanizma olarak kullanılması katıksız bir hayal olacaktır. Bir pastayı üç kişi arasında paylaştırma örneğini ele alalım. Bu üç kişiye (fazla hayal gücü gerektirmeyecek şekilde) 1., 2. ve 3. kişiler diyelim ve her bir kişinin sadece kendi payını azamileştirmek için oy verdiğini varsayalım. (Bu varsayım örneği basitleştirir, ancak ona temelde bağımlı değildir ve yerine başka tercih tipleri geçirilebilir.) Pastayı üç kişi arasında bölüştürelim. Kişilerden birine düşen payı (1. kişinin payı diyelim) alarak ve daha sonra bunu diğer ikisine (yani 2. ve 3. kişilere) bölüştürerek daima bir "çoğunluk sağlama"yı başarabiliriz. Toplumsal sonucun bu şekilde "sağlanması," kurban edilen kişi (yani 1. kişi) üçünün en yoksulu olması halinde bile işleyecektir - çoğunluk kuralına göre toplumsal adalet veri alındığında. Aslında, en yoksul olanın payının gittikçe daha çoğunu alarak ganimeti daha zengin olan diğer ikisi arasında bölüştürmeye devam edebiliriz - her defasında çoğunluk sağlanmış olur. Bu "çoğunluk sağlama" süreci, pastadan en yoksul olana hiçbir şey kalmayıncaya kadar sürebilir. *Çoğunluk perspektifi içinde*, ne harika bir toplumsal gelişme zinciri!

Bu tip kurallar kişilerin tercih dizilişinden ibaret bir bildirişimsel temel üzerine, kimin kimden daha yoksul olduğu ya da gelir değişikliklerinden kimin ne kadar kazandığı (ya da kaybettiği) ya da herhangi bir başka bildirişim (saygın kişilerin kendilerine düşen be-

lirli payları nasıl kazandıkları gibi) dikkate alınmaksızın inşa edilir. Bu kurallar sınıfı için gerekli olan bildirişimsel temel, ki çoğunluk kararı prosedürü bunun önemli bir örneğidir, bu durumda olağanüstü biçimde sınırlıdır ve bunun refah ekonomisi sorunlarında bildirişimsel kanaatler oluşturmak bakımından gayet yetersiz olduğu açıktır. Bu, esas olarak (Arrow Teoremi'nde genelleştirildiği gibi) tutarsızlığa yol açtığı için değil, bu kadar az bildirişimle aslında toplumsal yargılar oluşturamayacağımız için böyledir.

B. TOPLUMSAL ADALET VE DAHA ZENGİN BİLDİRİŞİM

Makul toplumsal kurallar pastanın paylaşılmasına ilişkin kanaatlerde, konuyla ilgili başka türden olguları dikkate alma eğilimi gösterecektir. Bunlar, kimin kimden daha yoksul olduğu, refah ya da hayatta kalmak için gerekli temel maddeler bakımından kimin ne kadar kazandığı, pastanın ne kadar "kazanıldığı" ya da "yağmalandığı" vb. olgulardır. Başka hiçbir bildirişime ihtiyaç olmadığında (ve elde edilmesi halinde başka bildirişimin alınacak kararları etkilemeyeceğinde) diretmek, bu kuralları iktisadi kararların oluşumu bakımından çok ilginç kılmaz. Bu kabul veri alındığında, bir tutarsızlık sorununun da -bir pastanın oy verilerek bölüştürülmesinde- var olduğu olgusu, bir sorun olarak değil, daha çok kaba ve bildirişimsel olarak yetersiz prosedürlerin şaşmaz tutarlılığından hoş bir kurtuluş olarak da görülebilir pekâlâ.

3. bölümün başında verdiğimiz örnek açısından, ne Dinu'nun ne Bishanno'nun ne de Rogini'nin işe alınması için kullanılan görüşlerin hiçbiri Arrow bildirişimsel temelinde kullanılabilir olmayacaktır. Dinu'nun durumu en yoksul oluşundan, Bishanno'nun durumu en mutsuz oluşundan ve Rogini'nin durumu en hasta oluşundan kaynaklanıyordu; (Arrow'un koşulları veri alındığında) bunların hepsi, üç kişinin tercih sıralamalarının bildirişimsel temelinin dışında kalan dışsal olgulardır. Aslında, ekonomik değerlendirme yapılırken genelde Arrow çerçevesiyle uyumlu mekanizmalar sınıfı

içinde izin verilenden daha geniş bildirişim tiplerini kullanma eğilimi gösteririz.

Aslında, "imkânsızlık" ruhunun Arrow'un "imkânsızlık teoremi"ni değerlendirmek için doğru bir yol olmadığına inanıyorum.[4] Arrow, bireysel koşulları temel alan toplumsal kararlar üzerinde düşünmek için genel bir yaklaşım sağlar ve ortaya attığı teorem -ve yaptığı öncü çalışmanın ardından oluşturulan bir başka sonuçlar sınıfı- toplumsal kararların oluşturulmasında bildirişimi etkin biçimde dikkate alırken neyin mümkün olduğunu ve neyin çok önemli olmayabileceğini gösterir. Aslında, bildirişimsel kapsamın *genişletilmesi* sayesinde, toplumsal ve iktisadi değerlendirme için mantıklı ve tutarlı ölçütlere sahip olmak mümkündür. Arrow'un öncü hamlesinden kaynaklanan "toplumsal seçme" yazını (bu çözümsel araştırma alanında denildiği gibi) bir imkân dünyası olduğu kadar bir koşullu imkânsızlıklar dünyası da oluşturur.[5]

C. TOPLUMSAL ETKİLEŞİM VE KISMİ UYUM

Bu konuda belirtilmesi gereken bir başka nokta, toplumsal mutabakat siyasetlerinin sadece *verili* bireysel tercihler temelinde hareket etmeyi değil, aynı zamanda bireysel tercihler ve normları *geliştirmek* için alınacak toplumsal kararların duyarlılığını gerektirmesidir. Bu bağlamda ortak değerlerin ve bağlılıkların oluşumunda kamusal tartışmanın ve etkileşimlerin rolüne özel önem verilmesi gerekir.[6] Neyin doğru olup neyin olmadığına dair fikirlerimiz kamusal

4. Bu akıl yürütme biçimine ilişkin daha kapsamlı bir inceleme için bkz. Amartya Sen, *Collective Choice and Social Welfare* (San Francisco: Holden-Day, 1970; yeni bs. Amsterdam: North-Holland, 1979) ve *Choice, Welfare and Measurement* (Oxford: Blackwell, 1982; Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982; yeni bs. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997). Burada yorumsal sorunların yanı sıra var olan kurucu imkânlar da incelenir. Ayrıca bkz. eleştirel yazın araştırması: Amartya Sen, "Social Choice Theory", K. J. Arrow ve M. Intriligator, *Handbook of Mathematical Economics* (Amsterdam: North-Hollanda, 1986) ve burada yer alan kaynaklar.

5. Yaptığım Nobel konuşmasında bu görüşü daha ileri boyutta ele aldım: bkz. "The Possibility of Social Choice", *American Economic Review 89* (1999).

6. Bu bağlantılar American Economic Association'da yaptığım başkanlık konuş-

tartışmalarda sunulan görüşlere yanıt olabilir ve birbirimizin görüşlerine bazen bir uzlaşma ya da anlaşmayla bazen de katı bir tutum ve inatla tepki gösteririz. Toplumsal etkileşim yoluyla tercih oluşturmak bu incelemede önemli bir ilgi konusudur ve gerek bu bölümde gerekse bir sonrakinde daha kapsamlı biçimde ele alınacaktır.

Onaylanmış toplumsal düzenlemelerin ve yeterli kamu siyasetlerinin bütün alternatif toplumsal imkânları tam olarak sıralayan benzersiz bir "toplumsal düzenleme" olması gerekmez. Kısmi anlaşmalar gene de kabul edilebilir seçeneklerimizi ayırır (ve kabul edilemez olanları eler) ve işleyen bir çözüm tam bir toplumsal ittifak gerektirmeksizin belirli işlemlerin koşullu kabulünü temel alabilir.[7]

"Toplumsal adalet" değerlendirmelerinin kusursuz bir ince ayar hassasiyetini gerektirmediği de öne sürülebilir; % 39,0 oranında bir verginin adil olduğu, ancak % 39,5 oranının adil olamayacağı (ya da birincisinin ikincisinden "daha adil" olduğu) gibi. Gerekli olan, daha çok, bariz bir adaletsizliği ya da haksızlığı yansıtan bazı temel meselelerde işleyen bir anlaşmadır.

Aslında, adil değerlendirmelerin her mümkün seçenek karşısında tamlığı üzerinde ısrar etmek sadece pratik toplumsal eylemin bir düşmanı olmakla kalmaz, aynı zamanda bizatihi adaletin doğasına ilişkin bir yanlış anlamayı da yansıtabilir. Aşırı bir örneğin, önlenebilir bir kıtlığın gerçekleşmesinin toplumsal bakımdan adaletsiz olduğunu onaylarız, ama aynı zamanda, bütün yurttaşlar arasında hangi *doğru* besin maddesi tahsisatının "en adil" tahsisatı oluşturacağını belirleme yeteneğine sahip çıkmayız. Yaygın açlık, gereksiz

masında incelenmiştir: "Rationality and Social Choice", *American Economic Review 85* (1995). Bu alana ilk kez dikkati çeken James Buchanan'dır: "Social Choice, Democracy and Free Markets", *Journal of Political Economy 62* (1954) ve "Individual Choice in Voting and the Market", *Journal of Political Economy 62* (1954). Ayrıca bkz. Cass Sunstein, *Legal Reasoning and Political Conflict* (Oxford: Clarendon Press, 1996).

7. Aslında, teknik olarak konuşmak gerekirse, "azamileştirme" bile *tam* bir düzenlemeyi gerektirmez, çünkü kısmi bir düzenleme mevcut seçeneklerin herhangi birinden daha kötü olmayan bir "maksimal" alternatifler setini ayırt etmemize izin verir. Azamileştirme analitikleri için. Bkz. Amartya Sen, "Maximization and the Act of Choice", *Econometrica* 65 (Temmuz 1997).

ölümlülük oranı, erken ölümler, ezici yoksulluk, kız çocukların ihmali, kadınların baskı altında tutulması gibi önlenebilir yoksunluğun ve bu türden fenomenlerdeki aşikâr adaletsizliğin kabulü, daha ince farklılıklar ve önemsiz ihmallerle ilgili seçenekler üzerinde tam bir düzenlemenin türetilmesini beklemeyi gerektirmez. Aslında, adalet kavramının aşırı kullanımı, içinde yaşadığımız dünyayı niteleyen dehşet verici yoksunluklara ve adaletsizliklere uygulandığı zaman fikrin gücünü azaltır. Eski bir Bengal atasözünde denildiği gibi, adalet bir topa benzer ve bir sivrisineği öldürmek için ateşlenmesi gerekmez.

D. AMAÇLANMIŞ DEĞİŞİKLİKLER VE AMAÇLANMAMIŞ SONUÇLAR

Şimdi mantıklı ilerleme fikrine ilişkin öne sürülen eleştirilerden ikincisine, yani "amaçlanmamış" sonuçların gerçekleştiği iddiasına, üzerinde düşünülmüş ve amaçlanmış ilerleme imkânıyla ilgili kuşkulara geliyorum. İnsan eyleminin amaçlanmamış sonuçlarının dünyadaki pek çok büyük değişiklikten sorumlu olduğu fikrini değerlendirmek zor değildir. İşler genellikle planladığımız şekilde gitmez. Bazı durumlarda bundan hoşnut olmamız için mükemmel sebepler vardır. Bir yemek artığından penisilinin keşfedilmesi bu sonuç için tasarlanmamıştır ya da Hitler'in askeri konularda aşırı güveni Nazi Partisi'nin çöküşüne -amaçlanmadığı halde- yol açmıştır. Genel bir kural olarak sonuçların beklentileri karşıladığını sanan kişi çok sınırlı bir tarih anlayışına sahip olacaktır.

Ne var ki bütün bunlar bu kitabın temelini oluşturan akılcı yaklaşım bakımından sıkıntıya yol açmaz. Böyle bir yaklaşım için gerekli olan, amaçlanmamış hiçbir sonucun olmaması gerektiğine dair genel bir talep değil, sadece toplumsal değişimi sağlayacak makul girişimlerin uygun koşullarda daha iyi sonuçlar almamıza yardımcı olması gerektiğidir. Güdülenmiş programların rehberliğinde gerçekleştirilen toplumsal ve iktisadi reformlara ilişkin pek çok başarılı örnek vardır. Okuryazarlığı yaygınlaştırma girişimleri, ciddi

biçimde yapıldığı zaman, Avrupa ve Kuzey Amerika'da, Japonya'da ve Doğu Asya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi başarıya ulaşır. Çiçek ve daha pek çok salgın hastalığın önü alınmış ya da önemli ölçüde geriletilmiştir. Avrupa ülkelerinde ulusal sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi daha önce görülmedik biçimde yurttaşların çoğuna ulaştırılmıştır. Yapılan işler ortadadır ve aşağı yukarı onlara ulaşmak için zorlu bir uğraş veren insanların istediği gibidir. Bu başarı öykülerini başarısızlıkları ve sapmaları değerlendirerek takviye edebileceğimiz gibi, bir dahaki sefere daha iyisini yapmak için kötü giden işlerden dersler de çıkarabiliriz. Yaparak öğrenmek akılcı bir reformcunun büyük bir müttefikidir.

Peki iddiaya göre Adam Smith'in göklere çıkardığı, Carl Menger ve Friedrich Hayek'in kesinlikle savundukları, pek çok -belki de en çok- iyi işin tipik biçimde insan eyleminin amaçlanmamış sonuçları olarak gerçekleştiği tezini nasıl ele alacağız? Amaçlanmamış sonuçların övülmesine yol açan "genel felsefe" ciddi bir incelemeyi hak eder. Hem bu teorinin kurucusu olduğu iddia edilen, hem de bu kitap güçlü biçimde "Smith'çi" bir karakter taşıdığı için, Adam Smith'le başlayacağım.

Smith'in, zenginin ahlâk kurallarından derin biçimde kuşku duyduğunu kaydederek başlamamız gerekir. Ekonomik bakımdan hali vakti yerinde olanların yoksulun çıkarlarına ters düşen güdülerine böylesine güçlü bir eleştiri yönelten bir başka yazar (Karl Marx dahil) yoktur. Adam Smith, 1759'da (*Wealth of Nations*'tan on yedi yıl önce) yayımlanan *The Theory of Moral Sentiments*'ta, pek çok zengin mülk sahibinin "doğal bir bencillik ve açgözlülükle" sadece "kendi kibirli ve doymak bilmez arzuları"nı kolladığını öne sürdü.[8] Ve diğerleri de, pek çok koşulda, onların eylemlerinden yararlanabilirler, çünkü farklı insanların eylemleri üretken biçimde tamamlayıcı olabilir. Smith başkalarına bilinçli biçimde iyilik yapması halinde zengini övmüyordu. Amaçlanmamış sonuçlar tezi Smith'in zengine yönelik kuşkuculuğunun bir uzantısıydı. Smith'e

8. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; düzeltilmiş bs., 1790), yeni bs. der. D. D. Raphael ve A. L. Macfie (Oxford: Clarendon Press, 1976), s. 184.

göre, bencil ve açgözlü kişi "görünmez bir el tarafından," "toplumun çıkarını kollama"ya yönlendiriliyor ve bu, söz konusu kişiler "bunu amaçlamaksızın, bunu bilmeksizin" gerçekleşiyordu. "Amaçlanmamış sonuçlar teorisi" bu sözlerle -ve biraz da Menger ile Hayek'ten yardım görerek- doğdu.

Smith, *Wealth of Nations*'in iktisadi mübadelenin erdemlerine ilişkin 5. bölümünde sık sık alıntı yapılan görüşünü de bu bağlamda oluşturdu.

> Akşam yemeğimizi, kasabın, bira imalatçısının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, onların kendi çıkarlarına bakışından bekleriz. Onların insanlığına değil kendi özseverliklerine hitap ederiz...[9]

Kasap tüketicinin refahını artırmak için değil, para kazanmak istediği için ona yiyecek satar. Aynı şekilde fırıncı ve bira imalatçısı da kendi çıkarlarını kollarlar, ancak sonuçta başkalarına yardım etmiş olurlar. Tüketici ise et, ekmek ya da bira satın alarak kasabın, fırıncının ya da bira imalatçısının çıkarlarını değil, kendi çıkarını kollamaya çalışır. Ne var ki kasap, fırıncı ve bira imalatçısı tüketicinin kendi tatmin arayışından yararlanır. Smith'e göre, birey, "kendi amacının bir parçası olmayan bir sonuca doğru görünmez bir el tarafından" yönlendirilir.[10]

"Amaçlanmamış sonuçlar"ın savunulması bu oldukça mütevazı başlangıç yorumlarından kaynaklandı. Özellikle Carl Menger, bu teorinin iktisadın merkezinde yer alan bir önerme olduğunu öne sürdü (Smith'in tamamen haklı olmadığını düşündüyse de) ve Friedrich Hayek "bütün toplumsal teorinin hedefine derin bir içgörü" olarak betimlediği teoriyi biraz daha geliştirdi.[11]

Bu ne kadar önemli bir teoridir? Hayek önemli sonuçların ge-

---

9. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), yeniden bs., der. R. H. Campbell ve A. S. Skinner (Oxford: Clarendon Press, 1976), s. 26-7.
10. Smith, *Wealth of Nations* (1976 baskısı), s. 453-71. Smith'in mantığında "görünmez el"in yorumu ve rolü için bkz. Emma Rothschild, "Adam Smith and the Invisible Hand", *American Economic Review 84*, Papers and Proceedings (Mayıs 1994).
11. Bkz. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics, and Economics* (1967), s. 96-105.

nellikle amaçlanmamasını temel bir olgu olarak benimsedi. Tek başına ele alındığında bu olgu fazla şaşırtıcı olmayabilir. Her eylemin pek çok sonucu olur ve bunlardan sadece biri aktörler tarafından amaçlanmış olabilir. Sabahleyin bir mektubu postaya vermek için evden çıkarım. Beni görürsünüz. Beni caddede görmenize sebep olmak amacımın bir parçası değildi (ben sadece mektubu postaya vermeye çalışıyordum), ancak bu, evimin önündeki posta kutusuna gidişimin bir sonucu oldu. Bu, eylemimin amaçlanmamış bir sonucudur. Bir başka örnek verelim: Bir salonda çok sayıda insanın bulunması oranın ısınmasına yol açar ve bu durum, içinde parti verilecek aşırı ısınmış bir salonda çok önemli olabilir. Hiç kimse odayı ısıtmayı amaçlamadı, ama insanlar bir araya gelince böyle bir sonuç ortaya çıkabildi.

Bütün bunları kabul etmekte büyük bir feraset var mıdır? Pek öyle olmadığını düşünüyorum. Gerçekten de pek çok sonucun bütünüyle amaçlanmamış olduğu genel sonucunda büyük bir derinlik olabileceğini düşünmek zordur.[12] Friedrich Hayek'e ve fikirlerine duyduğum hayranlığa rağmen (kendisi anayasallık, hakların ve toplumsal süreçlerin önemi ve diğer pek çok önemli toplumsal ve iktisadi kavrama ilişkin anlayışımıza belki de herkesten çok katkıda bulunmuştur) bu mütevazı kabulün çok önemli bir düşünce olarak görülemeyeceğini söylemek zorundayım. Hayek'in dediği gibi, bu eğer bir "derin içgörü" ise, derinlik konusunda bir hata var demektir.

Ancak aynı sorunu başka bir görme tarzı vardır ve belki de Hayek'in vurgulamak istediği şey budur. Bazı sonuçlar amaçlanmamış olsa da, nedensel çözümleme, amaçlanmamış etkilerin makul biçimde *kestirilebilmesini* sağlayabilir. Gerçekten de, kasap eti parayla değiştirmenin sadece kendisi için değil tüketici (eti satın alan

12. Bir başka yerde Albert Hirscman'ın gerçekleşmeyen *amaçlanmış* sonuçların önemine ilişkin görüşlerinin daha içgörülü olabileceğini öne sürdüm. Hirschman'ın *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*'ın yirminci yıldönümü baskısına yazdığım önsöze bkz. (Princeton: Princeton University Press, 1977; yirminci yıldönümü baskısı, 1997). Ayrıca bkz. Judith Tendler, *Good Government in the Tropics* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1997).

kişi) için de yararlı olduğunu, böylece kurulan ilişkinin her iki tarafı da etkilemesinin beklenebileceğini, dolayısıyla sürdürülebilir olduğunu kestirebilir. Ve bira imalatçısı, fırıncı ve tüketici aynı şekilde bu iktisadi ilişkinin sürdürülebilir olmasını bekleyebilirler. *Amaçlanmamış* bir sonucun *kestirilemez* olması gerekmez ve pek çok şey bu olguya bağlanır. Aslında bu türden piyasa ilişkilerinin sürmesi bakımından taraflardan her birinin güveni, özgül olarak bu türden kestirimlerin yapılmasına ya da üstü kapalı biçimde tahmin edilmesine dayanır.

Amaçlanmamış sonuçlar fikri bu şekilde (önemli ancak amaçlanmamış sonuçları *tahmin edip ona göre davranma* olarak) anlaşılırsa akılcı reform imkânına düşmanca yaklaşmaya gerek kalmaz. Aslında tam tersi geçerlidir. İktisadi ve toplumsal akıl yürütme, amaçlanmayabilen, ama gene de kurumsal düzenlemelerden kaynaklanan sonuçları dikkate alabilir ve belirli kurumsal düzenlemelerin sonucu amaçlanmamış çeşitli sonuçların ihtimal dahilinde olduğu belirtilerek daha iyi değerlendirilebilir.

E. ÇİN'DEN BAZI ÖRNEKLEMELER

Bazen sadece amaçlanmamış değil beklenmedik sonuçlar da ortaya çıkar. Bu türden örnekler sadece insan beklentilerinin yanlış çıkabileceğini göstermesi bakımından değil, gelecekteki siyasetlerde kullanılacak katkılar sağlaması bakımından da önemlidir. Yakın Çin tarihinden alınacak bir iki örnek bu sorunları canlandırmaya yardımcı olacaktır.

1979 iktisadi reformlarından bu yana, iktisadi reformun, kırsal bölgelerdeki sağlık hizmetlerinin işleyiş tarzını da kapsayan pek çok önemli toplumsal hedef üzerinde yarattığı görünüşte olumsuz etkiyle ilgili pek çok tartışma olmuştur. Reformcular bu olumsuz toplumsal etkileri amaçlamamışlardı, ancak bu etkilerin gerçekleştiği görülüyordu. Örneğin, 1970'lerin sonunda Çin tarımında, daha eski yardımlaşma sistemlerini ortadan kaldıran (ve görülmemiş bir tarımsal büyüme dönemi başlatan) "sorumluluk sistemi"nin uygu-

lanması kırsal bölgelerde çok daha zor olan kamu sağlık hizmetinin finanse edilmesini de sağladı. Sağlık hizmeti sistemi büyük ölçüde gönüllü olmayan bir temelde yardımlaşma sistemi aracılığıyla finanse ediliyordu. Bu düzenlemenin kırsal nüfusun benimseyeceği gönüllü bir sağlık sigortası sistemiyle yer değiştirmesinin çok zor olduğu görüldü. Bu imkân reformların hemen ardından gelen dönemde kamu sağlık hizmetindeki iyileşmenin sürdürülmesini daha da zorlaştırdı. Ortaya çıkan sonuçlar görünüşe bakılırsa reformcular için sürpriz oldu, ama gene de Çin'de ve başka yerlerde sağlık hizmeti finansmanının daha kapsamlı biçimde araştırılması sayesinde sonuçların daha iyi kestirilebileceğini öne sürmek mümkündür.

Farklı tipte bir örneğin, Çin'de 1979'da doğum oranlarını azaltmak için yürürlüğe konulan zorlayıcı aile planlaması önlemlerinin ("tek çocuklu aile" siyasetini kapsayan) bebek, özellikle de (9. bölümde tartışıldığı gibi) kız bebek ölümlerinin azaltılmasına ters yönde etkide bulunduğu görüldü. Aslında, aileler erkek çocuk tercihlerinden vazgeçmeksizin hükümetin getirdiği toplam çocuk sayısı normlarına uymaya çalıştıkça, kız bebeklerin ihmalinde ve ölümlülük oranında (bebek katlinde değilse de) bir yükselme ve doğacak çocuğun cinsiyetine göre kürtaj vakalarında kesin bir artış olmuştur. Toplumsal reform ve zorunlu aile planlaması mimarları genelde bebek ölümleri ve özelde kız bebek ölümleri üzerinde ters etkiler yaratmayı amaçlamamışlardı. Reformcular doğacak çocuğun cinsiyetine göre kürtajı teşvik etmek de istememişlerdi. Ancak bu ters sonuçlar fiilen ortaya çıktı ve bunları ele almak ve çare bulmak gerekti.

O halde esas sorun, bu ters etkilerin kestirilebilir olup olmadığı ve amaçlanmasa da bunları *beklemenin* gerekli olup olmadığıdır. Çin'deki iktisadi ve toplumsal reformların doğası, amaçlanmayan etkiler dahil, sebeplerin ve sonuçların daha kestirilebilir biçimde çözümlenmesinden yararlanabilirdi. Ters etkilerin *amaçlanmamış* olması olgusu bunların hiçbir şekilde kestirilemeyeceğini göstermez. Bu sonuçlara ilişkin daha belirgin bir anlayış, önerilen değişikliklerde neyin kapsandığına dair daha iyi bir anlayışa yol açabi-

lirdi ve muhtemelen önleyici ya da düzeltici siyasetlere götürülebilirdi.

Yakın zamanda Çin'de yaşanan bu deneyimden çıkan örnekler toplumsal bir bakış açısından elverişli olmayan amaçlanmamış sonuçlarla ilgilidir. Bu amaçlanmamış etkilerin yönü, Adam Smith, Carl Menger ve Friedrich Hayek'in düşündüğü, sonuçların tipik biçimde *elverişli* olduğu amaçlanmamış sonuçlar sınıfıyla benzer değildi. Ne var ki, amaçlanmamış sonuçların doğası bir örnekte istenir diğerinde istenmez olsa da, iki örnek tipinin işleyişi arasında temel bir kıyaslanabilirlik vardır.

Aslında, yakın Çin tarihinin başka bölümlerini de almak zorunda olmamıza rağmen, *elverişli* amaçlanmamış sonuçların oluşmasıyla (Smith-Menger-Hayek örneği) bu ülkedeki iktisadi planlama alanı arasında bazı paralellikler vardır. Doğu ve Güneydoğu Asya ekonomilerinin hızlı iktisadi ilerlemesi daha bütünlüklü biçimde çözümlendikçe, böylesine hızlı bir geçişe yol açan şeyin sadece bu ekonomilerin açıklığı -ve iç ve uluslararası ticarete daha fazla bel bağlanması- olmadığı gittikçe ortaya çıkmaktadır. Önhazırlık toprak reformları, eğitimin, okuryazarlığın ve daha iyi sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması gibi olumlu toplumsal değişimlerle sağlandı. Burada gördüğümüz şey, iktisadi reformların toplumsal sonuçları değil, daha çok toplumsal reformların iktisadi sonuçlarıdır. Piyasa ekonomisi bu türden toplumsal gelişmenin temelleri üzerinde yükselir. Hindistan'ın geç bir tarihte anladığı gibi, toplumsal kalkınmanın eksikliği iktisadi kalkınmanın etki alanını ağır biçimde engelleyebilir.[13]

Çin'de bu toplumsal değişimler ne zaman ve nasıl gerçekleşti? Bu toplumsal değişimlerin ana atılımı, reform öncesi dönemde, 1979'dan önce -hatta pek çok Maocu siyasetin etkin olduğu günlerde- gerçekleşti. Mao, bir piyasa ekonomisinin ve kapitalist büyümenin toplumsal temellerini atmayı (kesinlikle başardığı şeyi) amaçlıyor muydu? Bu hipotezi değerlendirmek kolay değildir. Ancak toprak reformu, okuryazarlığın yaygınlaştırılması, kamu sağlık

13. Bu konuda bkz. Jean Drèze'yle ortak kitabımız, *India: Economic Development and Social Opportunity* (Delhi: Oxford University Press, 1995).

hizmetlerinin genişletilmesi gibi Maocu siyasetler reform sonrası Çin'de yaşanan iktisadi büyüme üzerinde çok elverişli bir etki yarattı. *Reform sonrası* Çin'in, önemli ölçüde *reform öncesi* Çin'de kazanılan sonuçlara dayandığını kabul etmek gerekir.[14] Amaçlanmayan önemli sonuçlar burada önem kazanmaktadır.

Çin'de gelişen bir piyasa ekonomisinin oluşma ihtimalini ciddi biçimde düşünmediği için, Mao'nun kendi liderliği altında gerçekleşmekte olan toplumsal değişikliklerin bu özel sonucunu dikkate almaması şaşırtıcı değildir. Gene burada bu çalışmada görülen kapasite odaklamasına çok yakın bir genel bağlantı vardır. Söz konusu toplumsal değişimler (okuryazarlığın yaygınlaşması, temel sağlık hizmeti ve toprak reformu) yararlı ve daha az kırılgan yaşamlara yol açan insan kapasitesini güçlendirir. Ancak bu kapasiteler insanların üretkenliğinde ve ("insani sermaye" denilen şeyi genişleterek) istihdam edilebilirliğinde artışla da birlikte gider. Genelde insan kapasitesi ile özelde insani birikim arasındaki karşılıklı bağımlılığın makul biçimde kestirilebilir olduğu görülebilir. Çin'de piyasa temelinde iktisadi büyümenin kolaylaştırılması Mao'nun amaçları arasında yer almadıysa da, bir toplumsal çözümlemeci böyle bir bağlantıyı -o sırada bile- gayet iyi kurabilirdi. Bu türden toplumsal ilişkilerin ve nedensel bağlantıların beklenmesi, toplumsal örgütlenme ile toplumsal değişim ve ilerlemenin olası yönleriyle ilgili mantıklı bir yaklaşım sağlamamıza yardımcı olur.

Böylece, amaçlanmamış sonuçların beklenmesi, örgütsel reform ve toplumsal değişime akılcı bir yaklaşımın -bu yaklaşıma ters düşmekten çok- parçasıdır. Smith, Menger ve Hayek'in geliştirdikleri içgörüler dikkatimizi amaçlanmamış etkileri incelemenin önemine yöneltir (bu arada söz konusu içgörüler de gelişir) ve amaçlanmamış etkilerin taşıdığı önemin bütün etkileri -amaçlanmış ve amaçlanmamış- akılcı biçimde değerlendirme ihtiyacını zayıflattığını düşünmek tam bir hata olacaktır. Burada alternatif siyasetlerin *bütün* muhtemel sonuçlarını kestirmeye çalışmanın önemini azaltan bir şey olmadığı gibi, alternatif senaryoların akılcı biçimde

14. Bu konuda bkz. Drèze ve Sen, *India: Economic Development and Social Opportunity*, bölüm 4.

değerlendirilmesi için alınacak temel siyasal kararların gerekliliğini ortadan kaldıran herhangi bir şey de yoktur.

F. TOPLUMSAL DEĞERLER VE KAMUSAL ÇIKAR

Şimdi üçüncü görüşe geliyorum. İnsanların katı biçimde kendi özçıkarlarını kolladıkları iddiasını nasıl ele almalıyız? Daha kapsamlı toplumsal değerlerin mümkün olduğuna dair derin kuşkuya nasıl karşılık veriyoruz? İnsanların yararlandıkları her özgürlük, makul toplumsal ilerleme ve kamusal eylem beklentisinin tam bir hayal olmasına yol açan, değişmez biçimde benmerkezci bir tarzda mı gerçekleşir?

Bu kuşkunun tamamen yersiz olduğunu öne sürüyorum. Özçıkar hiç kuşkusuz olağanüstü önemli bir güdüdür ve iktisadi ve toplumsal örgütlenme üzerine yapılan pek çok çalışma bu temel güdülenmeyi yeterince dikkate almadığı için sorunludur. Ve gene bizi saf anlamda bencil davranışın dar sınırlarının ötesine taşıyan, belirgin toplumsal bileşenleri olan değerleri yansıtan eylemleri de -her gün- görürüz. Toplumsal normların oluşması hem iletişimsel akıl yürütmeyle, hem de davranış modellerinin evrimci biçimde elenmesiyle kolaylaştırılabilir. Şimdiki halde bu konuya ilişkin geniş bir yazın olduğu için konuyu uzun uzadıya ele almayacağım.[15]

Toplumsal olarak sorumlu akıl yürütmenin ve adalet fikirlerinin kullanılması bireysel özgürlüğün merkeziliğiyle yakından ilişkilidir. Bu, insanların kendi özgürlüklerini nasıl kullanacaklarına karar verirken değişmez biçimde kendi adalet fikirlerini devreye sokacaklarını ya da toplumsal olarak duyarlı akıl yürütme güçlerinden yararlanacaklarını iddia etmek değildir. Ancak insanları harekete *geçirebilen* ve çoğu kez de *geçiren* kaygılar arasında adalet duygusu da yer alır. Piyasa mekanizması, demokratik siyasetler, temel siyasi ve medeni haklar, temel kamu mallarının sağlanması, kamusal eylem ve muhalefet kurumları dahil çeşitli toplumsal örgütlenme

15. Bu konuyu oldukça kapsamlı biçimde ele aldığım bir kaynak: *Choice, Welfare and Measurement* (1982; 1997); *On Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1987); ve "Maximization and the Act of Choice" (1977).

formlarının başarısında toplumsal değerler önemli bir rol oynayabilir ve oynamıştır da.

Farklı kişiler toplumsal adalet fikrini de kapsayan etik fikirleri farklı tarzlarda yorumlayabilirler ve bu konuda kendi düşüncelerini nasıl örgütleyeceklerine dair kararsız olabilirler. Ancak temel adalet fikri, kendi çıkarları için kaygılanan, ancak aile üyelerini, komşuları, yurttaşları ve dünyadaki diğer insanları da dikkate alabilen toplumsal varlıklara yabancı değildir. Adam Smith'in, "tarafsız gözlemci" olsaydı ne yapardı,. sorusuyla başlayarak çok güzel bir şekilde çözümlediği "tarafsız gözlemci" fikri, çoğumuz için geçerli olan informel -ve kapsayıcı- bir fikrin formelleştirilmesidir. Adalet ve dürüstlük fikri için insan zihninde, ahlâki bombardıman ve etik söylevleriyle yapay olarak yaratılmış bir alan yoktur. Bu alan zaten vardır ve sorun, insanların sahip oldukları genel kaygıların sistematik, ikna edici ve etkin kullanımını sağlamaktır.

G. KAPİTALİZMDE DEĞERLERİN ROLÜ

Kapitalizm genellikle herkesin açgözlülüğü temelinde işleyen bir düzenleme olarak görülmekle birlikte, aslında kapitalist ekonominin etkin işleyişi güçlü değer ve norm sistemlerine bağımlıdır. Aslında kapitalizmin açgözlü davranış biçimlerini temel alan bir sistemden başka bir şey olmadığını düşünmek, onun yaman kazanımlarına zengin katkılarda bulunan kapitalizm etiğini fazlasıyla küçümseyici bir değerlendirmedir.

Piyasa mekanizmasının işleyişini anlamak için iktisat teorisinde standart bir uygulama olarak formel iktisadi modellerin kullanılması bir bakıma iki tarafı da keskin bir kılıçtır. Bu modeller gerçek dünyanın işleyiş tarzına içgörü sağlayabilir.[16] Öte yandan modelin

16. Kenneth Arrow, Gerard Debreu ve Lionel McKenzie'nin rekabet piyasasına ilişkin klasik nitelendirmeleri yapısal varsayımlarının hasis doğasına rağmen çok fazla içgörü sağlamıştır. Bkz. Kenneth J. Arrow, "An Extension of the Basic Theorems of Classical Welfare Economics", *Proceedings of the Second Berkeley Symposium of Mathematical Statistics* içinde, der. J. Neyman (Berkeley: University of California Press, 1951); Gerard Debreu, *Theory of Value* (New York: Wil-

yapısı modellerin üzerinde inşa edildiği düzenli ilişkileri üreten bazı üstü kapalı varsayımları gizleyebilir. Başarılı piyasalar, "izin verilen" mübadeleler temelinde adil olmayan tarzda, ama aynı zamanda (sözleşmelerden doğan hakları destekleyen etkin hukuksal yapılar gibi) kurumların ve (uyumu sağlamak için sürekli dava açma ihtiyacı olmaksızın müzakere edilen sözleşmeleri geçerli kılan) davranış etiğinin sağlam temeli üzerinde işler. Kişilerin birbirlerine verdikleri sözlerde ve bulundukları vaatlerde güven duygusunun geliştirilmesi ve kullanılması piyasa başarısının çok önemli bir bileşeni olabilir.

Kapitalist sistemin oluşumunda ve gelişiminde dizginsiz açgözlülükten başka bir şeyin de yer aldığı kapitalizmin erken savunucuları için elbette açıktı. Manchester liberalleri sadece kazanma hırsı ve kendi çıkarlarına düşkünlüklerinden savaşmadılar. Onların insanlık anlayışı daha geniş bir değerler alanını kapsar. İnsanların yapabileceği -ve yapacağı- (kendilerine bırakıldığı zaman) şey konusunda oldukça iyimser olabildilerse de, insanların birbirlerine ilişkin duygularında biraz kendiliğindenlik görmekte ve karşılıklı olarak yararlı davranış (devletin sürekli teşviki olmaksızın) ihtiyacına ilişkin aydınlanmış bir anlayışın mümkün olduğunu düşünmekte haklıydılar.

Aynısı, iktisadi, toplumsal ve siyasal ilişkilerde bir değerler çeşitliliğinin var olduğunu düşünen Adam Smith için de geçerlidir. Kapitalizmi "duygular"ın yerine "çıkar"ın geçirilmesi olarak gören (Montesquieu ve James Stuart gibi) ilk yorumcular bile çıkarları zekice ve akıllıca kollamanın, coşku, tutku ve tiranca eğilimlerle yönlendirilme karşısında büyük bir moral ilerleme olabileceğine dikkati çekmekteydiler. James Stuart'a göre "çıkar" "despotizm çılgınlığı"na karşı "en etkili fren" idi. Albert Hirschman'ın çok güzel biçimde çözümlediği gibi, kapitalizmin ilk ve hararetli savunucuları kapitalist etiğin oluşumunda büyük bir güdüsel gelişme gördüler: "o, bazı habis eğilimler pahasına bazı selim insani eğilimleri harekete geçirir."[17]

ley, 1959); Lionel McKenzie, "On the Existence of General Equilibrium for a Competitive Market", *Econometrica 27* (1959).

17. Bkz. Hirscman, *The Pasions and the Interests* (1977; yirminci yıldönümü bas-

Etkinliğine rağmen kapitalist etik, aslında bazı bakımlardan, özellikle iktisadi eşitsizlik, çevrenin korunması ve piyasa dışında işleyen farklı türlerin işbirliği ihtiyacı konusunda oldukça sınırlıdır. Ancak kendi alanı içinde kapitalizm piyasa mekanizmasının ve ilgili kurumların başarılı kullanımı için gerekli olan vizyonu ve güveni sağlayan bir etik sistem aracılığıyla etkin biçimde işler.

H. İŞ ETİĞİ, GÜVEN VE SÖZLEŞMELER

Bir mübadele ekonomisinin başarılı işleyişi, karşılıklı güvene, kapalı ve açık normların kullanımına bağlıdır.[18] Bu davranış kalıpları fazla çeşitlilik gösterdiği zaman, rollerini gözden kaçırmak kolaydır. Ancak bunları geliştirmek gerektiği zaman, bu çeşitlilik iktisadi başarıya büyük bir engel olabilir. Kapitalizm öncesi ekonomilerde kapitalist erdemlerin yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan sorunlara ilişkin bol miktarda örnek vardır. Kapitalizmin saf kâr maksimizasyonundan daha karmaşık güdüsel yapılara olan ihtiyacı, uzun bir zaman içinde, Marx, Weber ve Tawney gibi önde gelen pek çok toplumbilimci ve diğerleri tarafından çeşitli formlarda kabul edilmiştir.[19] Kâr dışı güdülerin kapitalizmin başarısında bir rol oynaması, bu yöndeki tarihsel bulguların ve kavramsal görüşlerin zenginliği çağdaş profesyonel iktisatta çoğu kez ihmal edilse de yeni bir nokta değildir.[20]

Temel bir uygun iş davranışı yasası bir parça oksijen gibidir;

kısı, 1997). Ayrıca bkz. Samuel Brittan, *Capitalism with a Human Face* (Aldershot: Elgar, 1995).

18. Bu bağlantılara ilişkin bir açımlama için bkz. Amartya Sen, "Economic Wealth and Moral Sentiments" (Zürih: Bank Hoffman, 1994). Ayrıca bkz. der. Samuel Brittan ve Alan Hamlin, *Market Capitalism and Moral Values* (Cheltenham, UK: Edward Elgar, 1995) ve *International Business Ethics*, der. Georges Enderle (South Bend, Ind.: University of Notre Dame Press, 1998).

19. Karl Marx (Friedrich Engels'le birlikte), *The German Ideology* (1846; İngilizce çeviri, New York: International Publishers, 1947); Richard Henry Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism* (Londra: Murray, 1926); Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Londra: Allen & Unwin, 1930).

20. Merkezi bir konu Bruno Frey'in "özgül güdülenme" (*tertium dater*) dediği şeyin önemidir. Bkz. "Tertium Dater: Pricing, Regulating and Intrinsic Motivation", *Kyklos 45* (1992).

onun varlığını ancak yok olduğu zaman anlarız. Adam Smith "Astronomi Tarihi"nde bu genel eğilimi ilginç bir yorumla kaydetmiştir:

> ... çok aşina olduğumuz, her gün gördüğümüz bir nesne, hem muhteşem hem de güzel olmasına rağmen, üzerimizde sadece küçük bir etki yaratır; çünkü hayranlığımız ne Merak ne de Hayret'le desteklenir.[21]

Zürih, Londra ya da Paris'te merak ve hayret uyandırmayan şey Kahire, Bombay ya da Lagos'ta (ya da Moskova'da) işleyen bir piyasa ekonomisinin norm ve kurumlarını oluşturmak için verilen zorlu mücadelede gayet sorunsal olabilir. İtalya'daki, son yıllarda çok tartışılan (ve ülkenin siyasal dengesinde radikal değişikliklere de yol açan) siyasal ve iktisadi yozlaşma sorunu bile, İtalyan ekonomisinin bir ölçüde ikici (dualist) doğasıyla, ekonominin bazı kesimlerinde "azgelişmişlik" unsurlarının ve aynı ekonominin başka yerlerinde en dinamik kapitalizmin görülmesiyle oldukça ilişkilidir.

Eski Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan iktisadi zorluklarda, başarılı kapitalizmin merkezinde yer alan kurumsal yapıların ve davranış kurallarının yokluğu özellikle önemli olmuştur. Gelişmekte olan kapitalist ekonomilerde standart olabilen, ancak "planlı kapitalizm"in bir parçası olarak ansızın yerleştirilmesi görece zor olan, kendi mantığına ve sadakat anlayışına sahip alternatif bir kurumlar ve yasalar sistemini geliştirme ihtiyacı vardır. Bu türden değişikliklerin işlevini göstermesi biraz zaman alabilir. Bu eski Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa ülkelerinde çok acılı biçimde öğrenilmekte olan bir derstir. Kurumların ve davranışsal deneyimlerin önemi, kendiliğinden işlediği söylenen piyasa süreçlerinin büyüsüne ilişkin ilk coşku dalgası içinde gölgede kaldı.

Kurumsal gelişmelere duyulan ihtiyaç davranış kurallarının rolüyle açık bir bağlantıya sahiptir, çünkü kişiler arası düzenlemeleri ve ortak anlayışları temel alan kurumlar, ortak davranış kalıpları, karşılıklı güven ve öteki tarafın ahlâkına itimat temelinde işler.

21. Adam Smith, "History of Astronomy", *Essays on Philosophical Subjects* içinde (Londra: Cadell & Davies, 1975); yeni bs. der. W. P. D. Wightman ve J. C. Bryce (Oxford: Clarendon Press, 1980), s. 34.

Davranış kurallarına güven tipik haliyle açık olmaktan çok örtülüdür. Aslında öylesine örtülüdür ki, bu türden bir güvenin sorunsal olmadığı bir yerde ortaya çıkan durumlarda kolayca gözden kaçırılabilir. Ancak sorunsal olduğu yerde, ona duyulan ihtiyacın gözden kaçırılması tam bir felaket olabilir. Eski Sovyetler Birliği'nde mafya tipi organizasyonların ortaya çıkması son zamanlarda biraz ilgi uyandırmıştır, ancak bu konuyla ilgilenmek, onun Adam Smith'in "yerleşik davranış kuralları"nın uzun erimli rolüne ilişkin çözümlemesini de kapsayan davranışsal öncüllerini incelememizi gerektirir.

I. PİYASA EKONOMİSİ İÇİNDE NORM VE KURUMLARIN DEĞİŞİMİ

Davranış kalıpları gelişmiş kapitalist ekonomiler arasında da değişiklik gösterir ve bunlar iktisadi performansın ilerletilmesinde kendi etkilerini yaratırlar. Kapitalizm modern dünyada radikal biçimde çıktıyı artırmada ve üretkenliği yükseltmede çok başarılı olmaktayken, farklı ülkelerde yaşanan deneyimlerin tamamen farklı olduğu görülür. Doğu Asya ekonomilerinin (son on yıllarda) ve en dikkat çekici biçimde Japonya'nın (çok gerilere uzanan) başarıları kapitalizmin geleneksel iktisat teorisi içinde modellenmesine ilişkin önemli sorulara yol açar. Kapitalizmi bireysel sermaye mülkiyeti temelinde saf bir kâr maksimizasyonu sistemi olarak görmek, sistemi çıktı artışı ve gelir yaratma bakımından çok başarılı kılan pek çok şeyi gözden kaçırmaktır.

Japonya genellikle başarılı kapitalizmin en büyük örneği olarak görülmüştür ve uzunca bir resesyon ve mali karışıklık dönemine rağmen, bu saptamanın tamamen geçersiz kalması ihtimal dışıdır. Ne var ki Japon iş dünyasına hâkim olan güdülenme örüntüsü saf kâr maksimizasyonuyla sağlanacak olandan çok daha geniş bir içeriğe sahiptir. Farklı yorumcular Japonya'da görülen farklı güdüsel özellikleri vurgulamışlardır. Michio Morishima, Japonya tarihinin belirli özelliklerinden ve bu ülkenin kuralları temel alan davranış kalıplarına eğilim göstermesinden kaynaklanan "Japon değerler

sistemi"nin özel niteliklerini ortaya koymuştur.[22] Ronald Dore ve Robert Wade, "Konfüçyüsçü etik"in etkisini saptamıştır.[23] Masahiko Aoki işbirliği ve davranış kalıplarını stratejik akıl yürütmeye daha uygun olmaları açısından ele almıştır.[24] Kotaro Suzumura rekabetçi bir atmosfer ve makul kamu siyaseti ile taahhüdün bileşimini vurgulamıştır.[25] Eiko Ikegami, Samuray kültürünün etkisi üzerinde durmuştur.[26] Davranış temelinde başka değerlendirmeler de vardır.

Aslında, *The Wall Street Journal*'de yer alan, Japonya'nın "ayakta kalan tek komünist ulus" olduğuna dair şaşırtıcı iddiada bile bir doğruluk payı vardır.[27] Bu bilmecemsi yorum Japonya'daki pek çok iktisadi faaliyetin ve iş dünyasının gerçekleştirdiği etkinliklerin temelinde yatan kâr dışı güdülere işaret etmektedir. Dünyanın en başarılı kapitalist uluslarından birinin iktisadi bakımdan, kapitalizmin temelini oluşturan -bize böyle söylenmiştir- basit özçıkar dürtüsünden bazı önemli alanlarda ayrılan güdüsel bir yapıyla birlikte gelişmesi, anlamak ve yorumlamak zorunda olduğumuz tuhaf bir olgudur.

Japonya kapitalizmin başarılı gelişiminde özel bir iş etiğinin tek örneğini oluşturmaz. Üretkenliği artırmak için işletmeye tam bir bağlılığın ve kendini düşünmeden çalışmanın erdemleri dünyanın pek çok ülkesinde iktisadi kazanımlar için önemli görülmüştür ve en sanayileşmiş uluslar arasında bu davranış kuralları bakımından pek çok farklılık vardır.

22. Michio Morishima, *Why has Japan 'Succeeded'? Western Technology and the Japanese Ethos* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), s. 34.
23. Ronald Dore, "Goodwill and the Spirit of Market Capitalism", *British Journal of Sociology 36* (1983) ve *Taking Japan Seriously: A Cofgucian Perspective on Leading Economic Issues* (Stanford: Stanford University Press, 1987). Ayrıca bkz. Robert Wade, *Governing the Market* (Princeton: Princeton University Press, 1990).
24. Masahiko Aoki, *Information, Incentives, and Bargaining in the Japanese Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).
25. Kotaro Suzumura, *Competition, Commitment, and Welfare* (Oxford and New York: Clarendon Press, 1995).
26. Eiko Ikegami, *The Taming of the Samurai: Honorific Individualism and the Making of Modern Japan* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995).
27. *Wall Street Journal*, 30 Ocak 1989, s. 1.

Kapitalist başarıda değerlere düşen rolün farklı yönlerine ilişkin tartışmayı sonuçlandırmak için, kapitalizmin temelini oluşturan etik sistemi, kutsallaştırılan açgözlülük ve hayranlık uyandıran hırstan daha iyi bir şey olarak görmemiz gerekir. Dünyada iktisadi refahın genel düzeyinin dönüştürülmesinde kapitalizmin başarısı, piyasa işlemlerini ekonomik ve etkin kılan davranış kurallarını ve etiği gerektirmiştir. Gelişmekte olan ülkeler, piyasa mekanizmasının, daha fazla ticaret ve mübadelenin sağladığı fırsatları kullanırken, sadece sağduyulu davranışın erdemlerine değil, aynı zamanda, güven sağlama ve sağlanan güveni sürdürme, yaygın yolsuzluğun ayartılarından sakınma, mevcut yasaların uygulanacağını temin etme gibi tamamlayıcı değerlerin rolünü de dikkate almak zorundadırlar. Kapitalizmin tarihi boyunca temel kapitalist davranış kurallarında, farklı kazanımlar ve deneyimler nedeniyle önemli değişiklikler olmuştur ve bunlardan da öğrenilmesi gereken şeyler vardır.

Kapitalizmin çağdaş dünyada günümüzde yüz yüze geldiği büyük meydan okuma, eşitsizlik (özellikle görülmemiş bir refah dünyasında yıpratıcı bir yoksulluğun varlığı) ve "kamu malları" (yani, çevre gibi insanların paylaştıkları mallar) sorunlarını kapsar. Bu sorunların çözümü bizi nerdeyse kesinlikle kapitalist piyasa ekonomisinin ötesine götüren kurumları gerektirecektir. Bizatihi kapitalist piyasa ekonomisinin etki alanı, pek çok bakımdan, bu kaygılara duyarlı uygun bir etiğin geliştirilmesiyle kapsanabilir. Piyasa mekanizmasının geniş bir değerler dizisiyle bağdaşabilirliği önemli bir sorundur ve bunun, saf piyasa mekanizmasının sınırlarını aşan kurumsal düzenlemelerin yaygınlaştırılması için gerekli imkânların araştırılmasıyla karşılanması gerekir.

Yakın zamanda yapılan müzakerelerde büyük ilgi uyandıran davranış kurallarıyla ilgili sorunlar ekonomi alanında görülen yolsuzluğu ve bu yolsuzluğun örgütlü suçla olan bağlantılarını kapsar. Konuya ilişkin İtalya'da yapılan tartışmalarda "deontolojik kurallar" denilen şeyin rolü kamusal düzeyde pek çok tartışmaya yol açmıştır. Kamu siyasetini etkileyen yasadışı ve hileli işlemlerle sava-

şırken bu türden onur ve görev kurallarının olası kullanımı dikkat çekmiştir ve bu çözüm tarzı hükümet faaliyetlerinde mafyanın varlığını azaltma yöntemi olarak da düşünülmüştür.[28]

Mafya gibi bir örgütün, karşılıklı olarak faydalı işlemlerin desteklenmesiyle ekonominin görece ilkel bölümlerinde yerine getirebildiği toplumsal işlevler vardır. Bu türden örgütlerin işlevsel rolleri yasal ve kurallara uygun ekonomideki fiili davranış tarzlarına büyük çapta bağlıdır. Bir örnek, Stefano Zamagni ve diğerlerinin tartıştıkları gibi,[29] bu türden örgütlerin sözleşmelerin ve iş anlaşmalarının uygulanmasında oynadıkları roldür. Piyasa sisteminin uygulanması için sözleşmenin bir tarafının diğerini hayal kırıklığına uğratmasını önleyecek düzenlemeler gerekir. Bu uygulama ya yasalar ve yasaların işletilmesiyle ya da -alternatif olarak- karşılıklı güven ve örtük bir yükümlülük duygusuyla sağlanabilir.[30] Hükümetin etkisi bu alanda sınırlanabildiği ve yavaşlatılabildiği için, pek çok ticari işlem güven ve onur temelinde gerçekleşir.

Ne var ki piyasa etiği standartları henüz oluşmadığı ve iş dünyasında güven duyguları yeterince gelişmediği takdirde, sözleşmeleri sürdürmek zorlaşabilir. Bu türden koşullarda dışardan bir örgütlenme devreye girebilir ve toplumsal olarak değerli bir hizmeti kaba kuvvet kullanarak sağlayabilir. Mafya gibi bir örgüt burada işlevsel bir rol oynayabilir ve kapitalizm öncesi ekonomilerde görülen bir anlayışı hızla kapitalist işlevlerin içine taşıyabilir. Bu tipte zor kullanma, karşılıklı ilişkilerin doğasına bağlı olarak, genellikle yolsuzluk ya da suç işlemede hiçbir çıkarı olmayan farklı taraflar

28. Bkz. Luciano Violante'nin başkanlığını yaptığı İtalyan Parlamentosu Mafya Karşıtı Komisyon'un, Mayıs 1993'te Roma'da düzenlediği "Ekonomi ve Suçluluk" konulu konferans: *Economica e criminalitá* (Roma: Camera dei deputati, 1993). "On Corruption and Organized Crime" bildirisiyle benim katkım, özellikle İtalya'daki duruma değinerek burada kısaca ele alınan bazı sorunları çözümlemektedir.

29. Bkz. Stefano Zamagni, der. *Mercati Illegali e Mafie* (Bologna: Il Mulino, 1993). Ayrıca bkz. der. Stefano Zamagni, *The Economics of Altruism* (Aldershot: Elgar, 1995), özellikle Zamagni'nin önsözü; Daniel Hausman ve Michael S. McPherson, *Economic Analysis and Moral Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); der. Avner Ben-Ner ve Louis Putterman, *Economics, Values and Organization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

30. Güven duygusunun rolüne ilişkin genel çözümlemeler için bkz. der. Diego Gambetta, *Trust and Agency*'de (Oxford: Blackwell, 1987) yer alan denemeler.

için yararlı sonuç verebilir. Sözleşmeye katılan tarafların her birinin, öteki iktisadi eyleyenlerin uygun olanı yapmakta olduğuna dair "güvence"ye ihtiyacı olabilir.[31]

Zorlayıcı örgütlerin bu türden "güvence"nin sağlanmasında oynadıkları rol bu dışsal zorlama ihtiyacını azaltacak davranış kurallarının yokluğuna bağlıdır. Yasadışı örgütlerin zorlayıcı işlevi, güven veren ve güven yaratan davranışta bir artışla birlikte azalacaktır. Davranış normları ile kurumsal reform arasındaki tamamlayıcılık gerçekten de çok sıkı olabilir.[32] Bu, özellikle bazı geri ekonomilerde mafya benzeri örgütlerle uğraşılırken düşünülmesi gereken çok genel bir sorundur.

Mafya nefret uyandıran bir örgüt olsa da, yarattığı etkinin iktisadi temelindeki silahların ve bombaların gücüne ilişkin kabulü, mafyayı işlevsel olarak ekonominin bir parçası haline getiren bazı iktisadi faaliyetlerin kavranmasıyla takviye ederek anlamak zorundayız. Bu işlevsel cazibe, sözleşmelerin yasalara uygun biçimde uygulanmasının ve mafyanın bu alandaki rolünü gereksiz hale getirecek karşılıklı güven ve normatif kurallarla ilgili davranışsal uyumun ortak etkileriyle ve bu etki sağlandığı zaman kesilecektir. O halde, iş normlarının sınırlı oluşumu ile bu türden ekonomilerde örgütlü suçun varlığı arasında genel bir bağlantı vardır.

J. ÇEVRE, DÜZENLEMELER VE DEĞERLER

Piyasa kurallarının ötesine geçme ihtiyacı son zamanlarda çevresel koruma bağlamında tartışılmaktadır. Hükümet düzenlemelerinin yanı sıra, vergiler ve sübvansiyonlarla uygun teşviklerin sağlanmasıyla da bazı düzenlemeler -ve pek çok öneri- olmuştur. Ancak çevreyi gözeten normlarla ilgili bir etik davranış sorunu da vardır. Bu

31. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Isolation, Assurance and Social Rate of Discount", *Quarterly Journal of Economics 81* (1967), yeni bs. *Resources, Values and Development* içinde (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984; yeni bs. 1997); ve *On Ethics and Economics* (Oxford: Blackwell, 1987).
32. Bu bağlantının genel doğası ve önemi için bkz. Alan Hamlin, *Ethics, Economics and the State* (Brighton: Wheatsheaf Books, 1986).

sorun, Adam Smith'in *The Theory of Moral Sentiments*'ta kapsamlı biçimde tartıştığı kaygı tipine de uygundur. Bununla birlikte, çevrenin korunması o dönemde öne çıkmış özgül bir sorun değildi (ne de Smith'in özellikle dikkate aldığı bir sorun).

Daha önce tartışıldığı gibi (5. bölümde), burada da Smith'in "savurganlar(ın) ve projeciler"in eylemliliğinden kaynaklanan israf konusunda duyduğu derin endişeyle bir bağlantı vardır. O, faiz oranlarının denetlenmesiyle savurgan yatırımın etkisini azaltmaya çalışmıştı, çünkü savurgan yatırımcının bu gezegendeki hayat için iyi şeyler yapmadan yüksek bir faiz sağlama yeteneğinden korkuyordu.[33] Smith müdahaleye verdiği destekle, tefeciliğin denetlenmesi gereği arasında bağlantı kurdu - Jeremy Bentham'ın ona görüş olarak benimsetmeye çalıştığı bir tavsiye.[34]

Günümüzde "savurganlar ve projeciler" havayı ve suları kirletmektedirler ve Smith'in genel çözümlemesi onların yol açtığı sorunların ve zorlukların yanı sıra varolabilecek farklı çareleri de anlamaya elverişlidir. Düzenlemenin ve davranış kısıtlamalarının ayrı ayrı oynadıkları rolü bu bağlamda tartışmak gerekir. Çevre sorunlarından kaynaklanan sıkıntılar "kamu malları"yla ilgili kaynak tahsisatına ilişkin genel sorunun bir parçasıdır. Burada söz konusu olan meta, sadece tek bir tüketici tarafından değil ortak olarak kullanılır. Kamu mallarının etkin biçimde temini için sadece devlet eylemi ve toplumsal tedarik imkânını dikkate almakla yetinmemeli, zorlayıcı devlet eylemi ihtiyacını azaltabilecek toplumsal değerleri ve bir sorumluluk duygusu geliştirmenin oynayabileceği rolü de incelemeliyiz. Örneğin çevre etiğinin geliştirilmesi, zorlayıcı düzenlemeyle yapılması amaçlanan işin bir bölümünü karşılayabilir.

33. *Wealth of Nations*, cilt 1, kitap 2, bölüm 4.
34. Jeremy Bentham, *Defense of Usury. To Which Is Added a Letter to Adam Smith, Esq., LL.D.* (Londra: Payne, 1970).

İktisat ve siyaset yazınının bir bölümünde (ancak felsefe alanında genellikle daha az) sadece kişisel avantaj temelinde sistematik seçme disiplini için, insanın kanını donduran bir basitlikle "akılcı seçim" terimi kullanılır. Kişisel avantajın dar biçimde tanımlanması halinde, bu "akılcı" modelleme tipi, etik, adalet ya da gelecek kuşakların çıkarıyla ilgili kaygıların seçimlerimizde ve eylemlerimizde büyük bir rol oynayacağını ummayı zorlaştırır.

Akılcılık böylesine dar biçimde mi nitelenmeli? Akılcı davranış hedeflerimize doğru uyanık bir tutumla ilerlemeyi gerektiriyorsa, uyanık bir tutumla anlayış göstermenin ya da uyanık bir tutumla adaleti gerçekleştirmenin akılcı seçim kapsamında uygulamalar olarak görülmemesi için hiçbir sebep yoktur. Dar biçimde tanımlanan özçıkar davranışından ayrılırken, iki farklı ayrılma yolu, yani "duygudaşlık" ve "sorumluluk" arasında ayrım yapmak uygundur.[35] Birincisi, bizatihi özçıkar anlayışımız başkaları için kaygılanmamızı gerektirebilir ve duydgudaşlık kişinin geniş biçimde tanımlanan kendi refah nosyonuyla birleştirilebilir. İkincisi, geniş biçimde tanımlanmış refah ya da özçıkarın ötesine geçerek, toplumsal adalet ya da ulusçuluk ya da topluluk refahı gibi başka değerleri gözeterek özveride bulunmaya (bazı kişisel şeylerden vazgeçmeye) istekli olabiliriz. *Sorumluluğu* (*duygudaşlık*tan çok) gerektiren bu ayrılma türü, kişisel refah ya da özçıkardan başka değerleri gerektirir (özçıkarı, duygudaşlık içinde olduğumuz kişilerin çıkarlarının kollanmasında görerek).

Bu ayırım bir örnekle gösterilebilir. Yoksul bir kişiye onun yoksulluğu sizi mutsuz kıldığı için yardım ederseniz, bu duygudaşlık

35. Bu ayırıma ilişkin daha bütünlüklü bir tartışma için bkz., Amartya Sen, "Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory", *Philosophy and Public Affairs 6* (yaz 1977); yeni bs. *Philosophy and Economic Theory*, der. Frank Hahn ve Martin Hollis (Oxford: Oxford University Press, 1979); Amartya Sen, *Choice, Welfare and Measurement* (1982) ve *Beyond Self-interest*, der. Jane Mansbridge (Chicago: Chicago University Press, 1990). Ayrıca bkz. Amartya Sen, "Goals, Commitment and Identity", *Journal of Law, Economics and Organization I* (güz 1985); ve *On Ethics and Economics* (1987).

temelinde bir eylem olacaktır. Ne var ki, yoksulun varlığı sizi özellikle mutsuz kılmıyor, ancak size adaletsiz bulduğunuz bir sistemi değiştirme kararlılığı veriyorsa (ya da daha genel olarak, kararlılığınız mutsuzluktan çok yoksulluğa yol açan koşullarla açıklanabiliyorsa) bu sorumluluk temelinde bir eylem olacaktır.

Burada önemli düşünce, duygudaşlığımızın özçıkarın ya da refahın büyük çapta feda edilmesini gerektirmediğidir. Bir yoksula yardım etmek onun durumu size acı veriyorsa kendinizi daha iyi hissetmenizi sağlayabilir. Ne var ki, sorumluluk davranışı özveriyi gerektirebilir, çünkü yardım girişiminde bulunmanızın sebebi, duyduğunuz acıyı yatıştırma arzusundan çok kendi adaletsizlik duygunuzdur. Bununla birlikte, kişinin kendi sorumluluklarına uygun davranmasında kendi "ben"iyle ilgili bir unsur vardır, çünkü sorumluluklar kişinin kendisine aittir. Daha önemlisi, sorumluluk davranışı kişinin kendi avantajını (ya da refahını) artırmasını sağlayabilse de sağlayamasa da, bu tutum kişinin akılcı istencinin inkârını gerektirmez.[36]

Adam Smith, ayırımın her iki türünün gerekliliğini tartıştı. "En insani eylemler," diyordu, "özinkâr, özdenetim, büyük bir ahlâki davranış duygusunu gerektirmez," çünkü bunlar, "duygudaşlık(ımızın) kendi başına bizi yapmaya yönelteceği" şeyi izlerler.[37] "Ancak kendi çıkarını düşünmeme başka şeydir." Ve bu, adalet gibi daha kapsamlı değerlerle birlikte kişinin kendi özçıkarını kısıtlamasını gerektirir ve "tarafsız gözlemcinin kendi tutumunu belirle-

36. Gary Becker'ın önemli ve etkin "insan davranışına iktisadi yaklaşım"ında, sorumluluktan çok duygudaşlığa yer verilir. (*The Economic Approach to Human Behaviour*, Chicago: Chicago University Press, 1976). Akılcı kişinin azami davranışı başkaları için kaygılanmayı içerebilir; bu standart klasik ben merkezli bireyler varsayımından önemli ölçüde daha kapsamlı bir yaklaşımdır. (Daha geniş bir davranış çözümlemesi çerçevesi için bkz. Becker, *Accounting for Tastes* [Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996].) Ancak bu azami davranış Becker'cı çerçeve içinde de kişinin özçıkarının yansıması olarak görülür; bu sorumluluğun değil, duygudaşlığın karakteristik bir özelliğidir. Ne var ki, azamileştirilen çerçeveyi muhafaza etmek ve gene de bütünüyle azamileştirme disiplini içinde kalarak (hedef işlevinin özçıkar nosyonunu aşacak şekilde genişletilmesiyle) özçıkardan başka değerleri kapsamak mümkündür; bu ve ilgili konular için bkz. Amartya Sen, "Maximization and the Act of Choice" (1997).

37. Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (gözden geçirilmiş baskı, 1790; yeni bs. 1975), s. 191.

yen ilkelerini gerçekleştirmesini sağlar" ve "kamu ruhunun daha fazla çaba göstermesi"ni gerektirebilir.[38]

Smith'in "insanlık ve adalete uygunluk" anlayışı için hayati olan "eyleyenin hissiyatı ile gözlemcinin hissiyatı arasındaki uyum"dur.[39] Smith'in akılcı kişi anlayışı bu kişiyi kesinlikle başkalarının ortaklığına, mensup olduğu toplumun tam orta yerine yerleştirir. Kişinin değerlendirmelerinin yanı sıra eylemleri de başkalarının varlığını gerektirir ve birey "kamu"dan ayrılmaz.

Adam Smith'in -modern iktisadın babası- genellikle tek amaçlı özçıkar peygamberi olarak betimlenmesini bu bağlamda tartışmak gerekir. İktisat alanında, Smith'in akılcı bir dünyada sadece özçıkarla ilgilendiğini (ve bunu mutluluk olarak gördüğünü) düşünen gayet yerleşik bir gelenek vardır (genel tartışmalara da yansıyan). Bu yaklaşım Smith'in kapsamlı yazılarından bazı pasajlar (genellikle daha önce sözü edilen, fırıncı, bira imalatçısı ve kasap örneği) seçilerek yapılır. Bu durum çok çarpıtılmış bir Smith anlayışına geçerlilik kazandırmıştır. Bu anlayış, (mükemmel bir yazar ve iktisatçı da olan) George Stigler tarafından şu sözlerle özetlenir: "Özçıkar insanların çoğuna hükmeder."[40]

Smith'in akıl almaz bir sıklıkla alıntı yapılan bu pasajda, kasabın, bira imalatçısının ya da fırıncının kendi ürününü bize satmak *istemesini* ve bizim de onun ürününü satın almak *istememizi* "yardımseverlik"le açıklayamayacağımızı öne sürdüğü kesinlikle doğrudur.[41] Smith, karşılıklı olarak yararlı mübadele için gerekli olan *güdülenme*nin, "özseverlik" dediği şeyden başka bir şeyi gerektirmediğine ve mübadele iktisadi çözümlemenin merkezinde yer aldığı için bunun belirleyici önemine işaret etmekte kesinlikle haklıydı. Ancak Smith başka sorunları -paylaşım, adalet ve üretkenliğin etkin biçimde sağlanması için gerekli kuralları- ele alırken daha kapsamlı güdülenmeleri vurguladı. Daha kapsamlı olan bu bağlamlarda, mantıklı düşünüş "bütün erdemlerin bireye en yardımcı ola-

38. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 191.
39. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 190.
40. George J. Stigler, "Smith's Travel on the Ship of the State", *Essays on Adam Smith*, der. A. S. Skinner ve T. Wilson (Oxford: Clarendon Press, 1975).
41. Smith, *Wealth of Nations* (1776; yeni bs. 1976), s. 26-7.

nı" olarak kalırken, Smith, "insanlık, cömertlik ve kamu ruhunun başkaları için (neden) en yararlı nitelikler" olduğunu açıkladı.[42] Benimsemek durumunda olduğumuz güdülenmelerin çeşitliliği, aslında Smith'in dikkate değer bir zenginliğe sahip insan davranışı çözümlemesinin merkezinde yer alır. Bu, George Stigler'in Smith'inden çok uzak ve büyük bir özçıkar gurusu olarak çizilen Smith karikatüründen çok farklıdır. Shakespeare'i biraz değiştirerek diyebiliriz ki, bazı insanların ahlâkı doğuştan zayıftır, bazılarınınki daha sonra zayıflar ve ahlâki zayıflık Adam Smith'e başkaları tarafından yüklenmiştir.[43]

Burada ortaya çıkan sorun, büyük çağdaş filozofumuz John Rawls'ın paylaştığımız "moral güçler" dediği şeydir: "Bir adalet duygusu ve iyilik anlayışı kapasitesi." Rawls, bu ortak güçler varsayımını, "demokratik düşünce geleneği"nin merkeziyetiyle birlikte "akıl güçleri" (bu güçlerle bağlantılı, kanaat, düşünce ve çıkarsama) olarak görür.[44] Aslında, değerler insan davranışında büyük bir rol oynar ve bunu inkâr etmek sadece demokratik düşünce geleneğinden bir kopuşa değil, kendi akılcılığımızın sınırlanmasına da yol açar. Yükümlülüklerimizin ve ideallerimizin yanı sıra çıkarlarımızı ve avantajlarımızı da düşünmemizi sağlayan akıl gücüdür. Bu düşünce özgürlüğünü inkâr etmek, akılcılığımızın etki alanına ağır bir kısıtlama getirecektir.

L. GÜDÜSEL SEÇİM VE EVRİMSEL YAŞAMA

Akılcı davranışın gereklerini değerlendirirken, tecrit edilmiş hedefleri, hedeflerin etkinlikleri ve süreklilikleri bakımından oluşturulmasına ve sürdürülmesine tercih eden yaklaşımın ötesine geçmek önemlidir. Tercihlerin oluşumu ve bu oluşum içinde evrimin rolü

42. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 189.
43. Bkz. Amartya Sen, "Adam Smith's Prudence", *Theory and Reality in Development*, der. Sanjay Lal ve Francis Stewart (Londra: Macmillan, 1986). Adam Smith'e ilişkin yanlış anlamalar için bkz. Emma Rothschild, "Adam Smith ve Conservative Economics", *Economic History Review 45* (Şubat 1992).
44. John Rawls, *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press, 1993), s. 18-9.

üzerine son zamanlarda yapılan çalışmalar akılcı seçim teorisinin alanını ve kapsamını önemli ölçüde genişletme eğilimi göstermişlerdir.[45] *Nihai olarak* hiçbir bireyin adalet ve etikle ilgilenmesi için doğrudan bir sebep olmasa da, bu kaygılar iktisadi başarı için araçsal olarak önemli olabilir ve bu avantaj sayesinde toplumsal davranış kuralları içinde birey kendi rakiplerinden daha iyi yaşayabilir.

Bu "türetilmiş" akıl yürütme tipi bir bireyin nasıl davranması "gerektiği"ne dair etik bir inceleme (sözgelimi Immanuel Kant ve Adam Smith'in ünlü çalışmalarında yapıldığı gibi) yaparak bilinçli olarak seçtiği davranış kurallarıyla karşılaştırılabilir.[46] "Doğrudan" -türetilmiş olmayan- bir adalet ve özgecilik kaygısının etik sebepleri modern etik yazılarında da farklı formlarda görülmüştür. Pratik davranış etiği, saf anlamda ahlâki kaygılara ek olarak, karmaşık bir yapının normlarını ve törelerini de kapsayan toplumsal ve psikolojik bir doğanın çeşitli etkilerini içerir.[47]

Adalet kaygılarına *hem* "doğrudan" *hem de* "türetilmiş" sebeplerden ötürü düşüncelerimizde yer verilebilir ve bunların "alternatifler" olarak görülmesi gerekmez. Davranış normları ve kaygıları

45. Farklı makul bağlantı tiplerine ilişkin örnekler için bkz. Drew Fudenberg ve Jean Tirole, *Game Theory* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992); Ken Binmore, *Playing Fair* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1994); Jörgen Weibull, *Evolutionary Game Theory* (Cambridge, Mas: MIT Press, 1995). Ayrıca bkz. Becker, *Accounting for Tastes* (1996); ve der. Avner Ben-Ner ve Louis Putterman, *Economics, Values, and Organization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

46. Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason* (1788), çeviri L. W. Beck (New York: Bobbs-Merrill, 1956); Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments and Wealth of Nations* (1776; yeni bs. 1976).

47. Bkz. Thomas Nagel, *The Possibility of Altruism* (Oxford: Clarendon Press, 1970); John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971); John C. Harsanyi, *Essays in Ethics, Social Behaviour, and Scientific Explanation* (Dordrecht: Reidel, 1976); Mark Granovetter, "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology 91* (1985); Amartya Sen, *On Ethics and Economics* (1987); Robert Frank, *Passions within Reason* (New York: Norton, 1988); Vivian Walsh, *Rationality, Allocation, and Reproduction* (Oxford: Clarendon Press, 1996) ve diğer katkılar. Ayrıca bkz. Hahn ve Hollis, *Philosophy and Economic Theory* (1979); Jon Elster, *Rational Choice* (Oxford: Blackwell, 1986); Mansbridge, *Beyond Self-interest* (1990); der. Mark Granovetter ve Richard Swedberg, *The Sociology of Economic Life* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1992); Zamagni, *The Economics of Altruism* (1995). Konuya ilişkin psikolojik yazının zengin tarihi için özellikle bkz. Shira Lewin, "Economics and Psychology: Lessons for Our Own Day from the Early Twentieth Century", *Journal of Economic Literature 34* (1996).

etik ya da toplumsal ya da psikojik gerekçelerle oluşursa da, bunların uzun süre var olması, sonuçlarından ve etkili olabilecek evrimci süreçlerden nadiren bağımsız olabilir. Öte yandan, geniş bir çerçeve içinde evrimsel seçimi incelerken özçıkara dayanmayan davranışın kabulünü, akılcı düşünceye hiçbir bağımsız rol vermeden, *sadece* evrimsel seçimle sınırlamak gerekmez. Davranışın düşünsel ve evrimsel seçimini bütünleştirilmiş bir çerçeve içinde birleştirmek mümkündür.[48]

Bizi etkileyen değerler tamamen farklı tarzlarda oluşabilir. İlk olarak, bunlar *düşünce ve çözümleme*den kaynaklanabilirler. Düşünceler kaygılarımız ve sorumluluklarımızla (hem Kant'ın, hem de Smith'in vurguladığı gibi) ya da dolaylı olarak iyi davranışın etkileriyle (sözgelimi iyi bir şöhrete sahip olmanın ve güven duygusunu güçlendirmenin avantajları) doğrudan ilişkilenebilir.

İkinci olarak, bunlar *göreneğe uygun davranma* ve yerleşik törelerin bizim için öngördüğü tarzlarda düşünme ve eyleme yönündeki isteğimizden kaynaklanabilir.[49] Bu "uyumlu davranış" tipi akıl yürütmenin etki alanını bireyin kendi eleştirel değerlendirme sınırlarının ötesine geçirebilir, çünkü başkalarının yapmak durumunda oldukları şeyi taklit etmeye çalışabiliriz.[50]

Üçüncü olarak, *kamusal tartışma* değer oluşumu üzerinde güçlü bir etki yaratabilir. Frank Knight'ın -Şikagolu büyük iktisatçı- belirttiği gibi, değerler, "aynı anda toplumsal, entelektüel ve yaratıcı bir etkinlik olan tartışma aracılığıyla oluşturulur ya da geçerli kılınır ve kabul edilir."[51] Kamusal seçme bağlamında, James Buchanan şuna işaret etmiştir: "Demokrasinin 'tartışarak yönetme' olarak tanımlanması, bireysel değerlerin karar oluşturma süreci içinde değişebileceğini ve değiştiğini gösterir."[52]

48. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *On Ethics and Economics* (1987) ve der. Benner ile Putterman, *Economics, Values and Organization*'a (1998) yazdığım önsöz.
49. Bu konuda bkz. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 162.
50. Ne var ki "sürü davranışı"yla yolumuzdan saptırılabiliriz de. Bu konuda bkz. Abhijit Banerjee, "A Simple Model of Herd Behaviour", *Quarterly Journal of Economics 197* (1992).
51. Frank H. Knight, *Freedom and Reform: Essays in Economic and Social Philosophy* (New York: Harper & Brothers, 1947; yeni bs., Indianapolis: Liberty, 1982), s. 280.
52. Buchanan, "Social Choice, Democracy and Free Markets" (1954), s. 120. Ay-

Dördüncü olarak, *evrimsel seçme* hayati bir rol oynayabilir. Davranış örüntüleri sonuçsal rolleri nedeniyle varlıklarını sürdürebilir ve gelişebilirler. Bu davranış seçimi kategorilerinin her biri (düşünsel seçme, uyumlu davranış, kamusal tartışma ve evrimsel seçme) dikkat gerektirir ve insan davranışı kavramsallaştırılırken bunları ayrı ayrı olduğu gibi bir arada da ele alma imkânı vardır. Değerlerin toplumsal davranıştaki rolleri bu geniş çerçeveye uyum sağlar.

M. ETİK DEĞERLER VE SİYASET OLUŞTURMA

Şimdi, genelde insanların etik yaklaşımlarına ve normlarına ilişkin tartışmadan kamu siyasetinin oluşturulmasıyla ilgili değerlere geliyorum. Siyaset oluşturanların toplumsal adalet değerleriyle ilgilenmeleri için ayrı ancak birbiriyle bağlantılı iki sebep grubu vardır. Birinci -ve daha dolaysız olan- sebep, adaletin, kamu siyasetinin amaç ve hedeflerinin saptanmasında ve aynı zamanda seçilmiş hedeflerin izlenmesine uygun düşen araçların belirlenmesinde temel bir kavram olmasıdır. Adalete ilişkin fikirler ve özellikle adalete belirli yaklaşımların (3. bölümde tartışılan) bildirişimsel temelleri kamu siyasetinin inandırıcılığı ve etki alanı bakımından özellikle önemli olabilir.

İkinci -daha dolaylı olan- sebep, bütün kamu siyasetlerinin toplum içindeki bireylerin ve grupların nasıl davrandıklarına bağlı oluşudur. Bu davranışlar, başka şeylerin yanı sıra, toplumsal etik gereklerinin anlaşılmasından ve yorumlanmasından etkilenirler. Kamu siyasetinin oluşumunda, sadece kamu siyasetinin hedef ve önceliklerinin seçilmesinde adaletin gereklerini ve değerlerin etki alanını değerlendirmek değil, insanların adalet duyguları dahil genelde kamu değerlerini anlamak da önemlidir.

Hukuksal kavramların ikinci (daha dolaylı) rolü muhtemelen daha karmaşık olduğu (ve kesinlikle daha az çözümlendiği) için,

rıca bkz. Buchanan, *Liberty, Market, and the State* (Brighton: Wheatsheaf Books, 1986).

adalet normlarının ve fikirlerinin davranış ve hareket tarzının belirlenmesinde oynadığı rolü ve bunun kamu siyasetinin yönünü nasıl etkileyebileceğini örneklemek yararlı olabilir. Doğurganlık davranışı normlarının etkisini tartışırken (8. ve 9. bölümlerde) bu bağlantı örneklendi, ama şimdi bir başka önemli örneği ele almak istiyorum: Yolsuzluğun yaygınlığı.

N. YOLSUZLUK, TEŞVİKLER VE İŞ ETİĞİ

Yolsuzluğun yaygınlığı, haklı olarak, başarılı iktisadi ilerlemenin, sözgelimi pek çok Asya ve Afrika ülkesinde izlediği yolu tıkayan büyük engellerden biri olarak görülür. Yüksek düzeyde yolsuzluk kamu siyasetlerini etkisizleştirebilir, yatırımları ve iktisadi faaliyetleri etkin alanlardan gizli faaliyetlerle sağlanan muazzam çıkarlara doğru yönlendirebilir. Bu, mafya gibi şiddet örgütlerinin güçlenmesine de -daha önce tartışıldığı gibi- yol açabilir.

Ne var ki yolsuzluk yeni bir fenomen olmadığı gibi, onunla başa çıkmak için yapılan öneriler de yeni değildir. Antik uygarlıklarda yaygın yasadışılık ve yolsuzluk olduğunu gösteren bulgular vardır. Özellikle kamu görevlilerinin yolsuzluğu azaltma yöntemleri hakkında pek çok şey yazılmıştır. Aslında, bu tarihsel yazından günümüzde yaşanan yolsuzlukları önleme yöntemleri hakkında bir içgörü sağlayabiliriz.

Peki, "yolsuzluk" davranışı nedir? Yolsuzluk kişisel kazanç ya da kâr uğruna yerleşik kuralların ihlalini kapsar. İnsanları kendi özçıkarlarını *daha fazla* kollamaya ikna ederek bu durumu tamamen ortadan kaldırmak elbette mümkün değildir. İnsanlara kendi özçıkarlarını daha az kollamalarını söyleyerek yolsuzluğu azaltmaya çalışmak da anlamlı olmayacaktır - kişisel kazancın feda edilmesi için özgül bir sebep olmalıdır.

Yolsuzluk davranışından kaynaklanan kazanç ve kayıplar dengesini kurumsal reform aracılığıyla bir ölçüde değiştirmek mümkündür. Birincisi, soruşturma ve cezalandırma sistemleri yolsuzluğu önlemek için önerilen kurallarda çağlar boyunca önemli bir rol

oynamıştır. Örneğin, Hintli siyaset çözümlemecisi Kautilya, MÖ dördüncü yüzyılda, bir kamu görevlisinin mali yolsuzluk ayartısına kapılmasının kırk ayrı yolu arasında dikkatle ayrım yaptı ve bu faaliyetlerin birbirini izleyen cezaları ve ödülleri kapsayan bir denetim sistemiyle nasıl engellenebileceğini betimledi.[53] Açık kural ve ceza sistemleri, titiz bir uygulamayla birlikte, davranış kalıplarında bir farklılık yaratabilir.

İkincisi, bazı düzenleyici rejimler, başkalarına -özellikle işadamlarına- büyükçe bir paraya malolabilecek büyük imkânlar sağlayabilen görevlilere dilediği gibi kullanabilecekleri yetkiler vererek yolsuzluğu teşvik ederler. Aşırı denetimli bir ekonomi (Hindistan'da denildiği gibi "Raj lisansı") Güney Asya deneyiminin özellikle kanıtladığı gibi, yolsuzluğu besleyen ideal bir zemindir. Bu türden rejimler bazı bakımlardan ters etki yaratmasa da (genellikle görüldüğü gibi) yolsuzluğun toplumsal maliyeti bu türden düzenlemelerden uzak durmak için yeterli sebep olabilir.

Üçüncüsü, yolsuzluk ayartısı en çok memurların büyük yetkilere sahip ancak görece yoksul oldukları zaman güçlüdür. Bu durum pek çok aşırı denetimli ekonomide alt yönetim kademeleri için geçerlidir ve yolsuzluğun yüksek yöneticilerin yanı sıra küçük memurları da kapsayan bürokratik bir sistemde neden aşağıya doğru yayıldığını açıklar. Antik Çin'de bu sorunun kısmen çözümlenmesi için pek çok bürokrata, onları temiz kalmaya ve yasalara uymaya özendiren bir "yolsuzluğu önleme tahsisatı" (*yang-lien* denilen) ödeniyordu.[54]

Bu ve diğer önlemler etkili olabilir, ancak yolsuzluğu sadece mali teşviklerle önlemek zordur. Aslında bu üç saldırı hattının her birinin kendi sınırları vardır. Birincisi, hırsızları yakalama sistem-

53. Kautilya, *Arthashastra*, kısım 2, bölüm 8; İngilizce çevirisi, R. P. Kangle, *The Kautilya Arthashastra* (Bombay: University of Bombay, 1972), kısım 2, s. 86-8.
54. Bkz. Syed Hussein Alatas, *The Sociology of Corruption* (Singapur: Times Books, 1980); ayrıca Robert Klitgaard, *Controlling Corruption* (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 7. Bu türden bir ödeme sistemi "gelir etkisi" yaratarak yolsuzluğun azaltılmasına yardımcı olabilir; memurun hızlı bir sıçrama yapma ihtiyacı böylece azaltılabilir. Ancak bir "telafi etkisi" de olacaktır; memur, işlerin "kötüye gitmesi" (yani iyiye gitmesi) halinde yolsuzluk davranışının yüksek maaşlı bir işin kaybına neden olabileceğini bilecektir.

leri genellikle işlemez, çünkü denetim ve soruşturma her zaman etkili olmaz. Hırsızları yakalayanlara (onların da satın alınmaması için) uygun teşvikler sağlamak gibi karmaşık bir sorun da vardır. İkincisi, her yönetim sistemi, memurlara, yolsuzluğa bahane bulmaya çalışabilecek başkaları için değeri olan bir yetki vermekten başka bir şey yapamaz. Bu türden yetkinin etki alanı kesinlikle azaltılabilir, ancak sağlam bir yürütme gücü de potansiyel olarak görevi kötüye kullanmaya açık olabilir. Üçüncüsü, zengin memurlar çoğu kez daha da zenginleşmeye çalışırlar ve ödülün yüksek olması halinde göze alabilecekleri bir riskten kaçınmazlar. Son zamanlarda çeşitli ülkelerde bu duruma ilişkin bol miktarda örnek görülmüştür.

Bu sınırlamalar bizi, kurumsal değişimleri etkin kılmak için yapabileceklerimizi yapmaktan alıkoymamalıdır, ancak sadece kişisel kazancı temel alan teşviklere bel bağlamak yolsuzluğu tamamen ortadan kaldıramaz. Aslında, standart yolsuzluk davranışı tipinin pek görülmediği toplumlarda yolsuzluğun olmaması için mali teşvikten çok davranış kurallarına uyulmasını sağlamak gerekir. Bu da dikkati, farklı toplumlarda değişik biçimlerde görülen davranış normlarına ve tarzlarına yöneltir.

Platon, *Yasalar*'da (*Kriton*) güçlü bir görev duygusunun yolsuzluğun önlenmesine yardımcı olacağını öne sürdü. Ama bunun "kolay bir görev olmayacağını" da zekice belirtti. Burada söz konusu olan, genel bir göreve bağlılık duygusu değil, yolsuzluk üzerinde doğrudan bir etki yaratan kurallara ve uyuma ilişkin özel tutumdur. Bütün bunlar Adam Smith'in "Namusluluk" dediği genel başlık altında yer alır. Dürüstlük ve doğru davranış kurallarına öncelik vermek kesinlikle kişinin saygı duyduğu değerler arasında yer alabilir. Ve bu türden kurallara saygının yolsuzluğa karşı bir siper oluşturduğu pek çok toplum vardır. Aslında, kuralları temel alan davranış bakımından kültürler arasında görülen farklılıklar, ister Batı Avrupa ile Güney ya da Güneydoğu Asya'nın, ister (Batı Avrupa *içinde*) İsviçre ile İtalya'nın çeşitli bölgelerinin iş yapma tarzını karşılaştıralım, çağdaş dünyanın en çarpıcı farklılıkları arasında yer alır.

Ne var ki davranış tarzları değişmez değildir. İnsanların davra-

nış biçimleri genellikle başkalarının davranışını nasıl gördüklerine -ve algıladıklarına- bağlıdır. Bu nedenle pek çok şey, geçerli davranış normlarının okunmasına bağlıdır. Bir kıyaslama grubuna göre belirlenen bir "göreli adalet" duygusu, davranış üzerinde önemli bir etki olabilir. Aslında, "başkaları aynısını yapmaz" görüşü, 1993'te yolsuzluk ile mafya arasındaki bağlantıyı araştıran İtalyan parlamento soruşturmasında yer alan ve yolsuzluk davranışını açıklamak için genellikle daha çok alıntı yapılan "sebepler"den biriydi.[55]

Taklit etmenin -ve yerleşik "görenekler"in- önemi, toplumsal, siyasal ve iktisadi hayat üzerinde "moral duygular"ın etkisini araştırmanın önemli olduğunu düşünen yorumcular tarafından vurgulanmıştır. Adam Smith'in belirttiği gibi:

> Pek çok insan namuslu davranır ve hayatı boyunca büyük bir suç işlemekten kaçınır; gene de muhtemelen, bu yöndeki tutumlarını onayladığımız için namuslu davrandıklarını asla hissetmezler, hissettikleri *sadece yerleşik davranış kuralları olarak gördükleri şeye uygun biçimde davrandıklarıdır.*[56]

"Yerleşik davranış kuralları"nın okunmasında, yetki ve otorite gerektiren konumlarda bulunan insanların tutumuna özel önem atfedilebilir. Bu durum, davranış normlarının yerleşmesinde, üst düzey kamu görevlilerinin tutumunu özellikle önemli kılar. Aslında, Çin'de *Hui-nan Tzu*'nun yazarları MÖ 122'de sorunu şu şekilde ortaya koymuşlardır:

> Ölçme ipi doğruysa, tahta düz olur. Bunun sebebi, birinin özel çaba harcaması değil, "kural"ına uygun davranmasıdır. Aynı şekilde bir hükümdar samimi ve dürüst ise, onun yönetiminde dürüst memurlar hiz-

55. Bkz. *Economica e criminalità*, başkanlığını Luciano Violante'nin yaptığı İtalyan Parlamentosu Mafya Karşıtı Komisyonu'nun raporu.

56. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 162; vurgular eklendi. Toplumsal normların beceriyle kullanılması sorumluluk gerektiren ve kâr gözetmeyen girişimlerin büyük bir müttefiki olabilir. Bangladeş'te Muhammed Yunus'un Grameen Bank'ı, Fazle Hasan Abed'in BRAC'si ve Zafurullah Chowdhury'nin Gonoshashthaya Kendra'sı (Halk Sağlığı Merkezi) gibi sivil toplum kuruluşları bu konuda iyi birer örnek oluşturur. Ayrıca bkz. Latin Amerika için yapılan bir hükümet etkinliği çözümlemesi: Judith Tendler, *Good Government in the Tropics* (1997).

met edecek ve alçaklar gizleneceklerdir. Ama hükümdar dürüst değilse, kötü adamlar kendi yollarını açacaklar ve sadık adamlar inzivaya çekileceklerdir.[57]

Eskilerin bilgeliğini yansıtan bu sözlerin anlamlı olduğuna inanıyorum. "Yüksek mevkiler"de yolsuzluk davranışı bu davranışın doğrudan sonuçlarını aşan etkiler yaratabilir ve tepeden başlamayı savunmanın bir mantığı vardır.

Burada yolsuzluğun kökünü kazımak için bir "algoritma" önermeye çalışmıyorum. Daha önce tartışılan türden kurumsal reformlar aracılığıyla kazanç ve kayıp dengesini değiştirme imkânına özel olarak dikkat edilmesi için nedenler vardır. Ama aynı zamanda normlar ve davranış tarzlarının oluşturduğu ortamı ele almak gerekir. Bu alanda taklit ve bir "göreli adalet" duygusu önemli bir rol oynayabilir. Hırsızların adaleti başkalarına adalet gibi görünmeyebilir (tıpkı "hırsızların onuru"nun özellikle onurlu görülememesi gibi), ancak başkahramanlar için böyle bir görüntü kesinlikle oluşabilir.

Yolsuzluğun meydan okumasını tam olarak anlamak için, insanları sadece kişisel kârların harekete geçirdiği, değerlerin ve normların hesaba katılmadığı varsayımından vazgeçmemiz gerekir. Bunlar, farklı toplumlardaki davranış tarzı farklılığının gayet iyi gösterdiği gibi hesaba katılmaktadır. Değişime yer vardır ve bu değişim kısmen birikim yoluyla olabileceği gibi, yayılma yoluyla da olabilir. Yolsuzluk davranışının varlığı başka yolsuzluk davranışlarını nasıl teşvik ediyorsa, süregiden yolsuzluğun azaltılması da bu davranışı önemli ölçüde zayıflatabilir. Bir tutumun oluştuğu ortamı değiştirmeye çalışırken, izlenen yön tersine çevrildiğinde, her kısır döngünün yerini erdemli bir döngüye bıraktığını akılda tutmak cesaret vericidir.

57. İng. çev. Alatas, *The Sociology of Corruption* (1980); ayrıca bkz. Klitgaard, *Controlling Corruption* (1988).

Bu bölüm -bu kitapta sunulan yaklaşımın merkezinde yer alan- makul toplumsal ilerleme fikrini kuşkuyla karşılayan bazı görüşleri inceleyerek başladı. Bir görüş, özellikle Kenneth Arrow'un ünlü "imkânsızlık teoremi"ne başvurarak akılcı toplumsal seçim imkânını sorgular. Ne var ki, buradaki sorunun, akılcı toplumsal seçim imkânıyla değil, toplumsal yargılar ve kararlar için yeterli bildirişimsel temelin kullanılmasıyla ilgili olduğu görülür. Bu önemli, ancak kötümser olmayan bir anlayıştır. Aslında bildirişimsel temellerin kritik rolü önceki bölümlerde de tartışıldı (özelllikle 3. bölümde) ve yeterlilik sorununun bunların ışığında uygun biçimde değerlendirilmiş olması gerekir.

İkinci görüş, amaçlanmış sonuçlara göre düşünme karşısında duyulan kuşkuyu ifade eder ve "amaçlanmamış" etkilerin kapsayıcı önemi üzerinde odaklanır. Bu kuşkuculuktan da öğrenilmesi gereken bir şey vardır. Ne var ki esas ders, toplumsal seçenekleri akılcı biçimde değerlendirmenin faydasızlığı değil, amaçlanmamış ancak kestirilebilir sonuçları öngörme ihtiyacıdır. Bu bir amacın gücüyle aşırı biçimde uğraşma sorunu değil, yan etkileri göz ardı etmeme sorunudur. Ampirik örneklemeler -bir kısmı Çin deneyiminden gelen- başarısızlığın neden sebepler ve sonuçlarla ilgili bir uygunsuzluktan değil de kısmi bir vizyona bağlılıktan kaynaklandığını gösterir. Mantıklı akıl yürütmeye daha çok rağbet edilmelidir.

Üçüncü görüş güdülenmelerin anlaşılmasıyla ilgilidir. Bu, insanların kesinlikle ben merkezli olduklarını ve yalnızca kendi özçıkarlarını kolladıklarını öne süren bir form kazanır ve bu varsayım veri alındığında, zaman zaman etkin biçimde işleyebilen yegâne sistemin kapitalist piyasa ekonomisi olduğu öne sürülür. Ne var ki insan güdülenmesine ilişkin bu anlayışı ampirik gözlemler açısından sürdürmek kolay değildir. İktisadi bir sistem olarak kapitalizmin başarısının, güvenilirlik, güven ve dürüstlük (çağdaş ayartılar karşısında) dahil pek çok başka unsura sahip karmaşık ve gelişmiş bir değer sisteminden çok, sadece özçıkara dayanan davranışa bağlı olduğu sonucuna varmak da doğru değildir. Her iktisadi sistem

bazı davranış etiği gerekleri oluşturur ve kapitalizm bu bakımdan bir istisna değildir. Ve değerler bireylerin davranışlarını etkileyen çok önemli bir etki alanına sahiptir.

Bireysel davranışta değerlerin ve normların olası rolünü vurgularken, insanların genellikle mantıklı düşünüş ve maddi kaygılardan çok, adalet duygularıyla hareket ettiklerini öne sürmeyi amaçlamıyorum. Amacım çok farklı. Davranışla ilgili tahminlerde bulunurken -ister kişisel çaba, özel iş ya da kamu hizmetlerinde olsun- insanların özellikle erdemli olduklarını ve her durumda adil olma eğilimi gösterdiklerini farz etme hatasından kaçınmak gerekir. Aslında, geçmişte iyi niyetle planlanan pek çok deneyim bencil olmayan bireysel tutuma aşırı güven nedeniyle büyük acılara yol açmıştır. Daha kapsamlı değerlerin rolünü anlamak için, büyük bir hırs ve açgözlülüğün yanı sıra, zekice kendi çıkarını gözetmenin yaygın rolünü belirtmeyi de ihmal etmemeliyiz.

Bu, davranışlarımızla ilgili varsayımlarda bir denge sağlama sorunudur. Herkesin kesinlikle ahlâklı davrandığı ve değerlerle yönlendirildiği varsayımının "yüksek zihniyetli duygusallığı"na kendimizi kaptırmamalıyız. Ancak gerçekçi olmayan bu varsayımın yerine aynı ölçüde gerçekdışı olan karşıt bir varsayım da -"düşük zihniyetli duygusallık" diyebileceğimiz şey- geçirmemeliyiz. Bazı iktisatçıların tercih ettikleri görülen bu varsayım değerlerden hiçbir şekilde etkilenmediğimiz (sadece kaba kişisel avantaj kaygılarından etkilendiğimiz) varsayımına bürünür.[58] İlgilendiğimiz şey "iş etiği", "iş ahlâkı", "yolsuzluk", "kamusal sorumluluk", "çevreyle ilgili değerler", "toplumsal cinsiyet eşitliği" veya "uygun aile büyüklüğü"ne ilişkin fikirler de olsa, öncelikler ve normlardaki değişkenlikleri -ve değişebilirliği- dikkate almak zorundayız. Etkinlik ve adalet ya da yoksulluk ve boyun eğmenin ortadan kaldırılması gibi sorunları çözümlemede değerlerin rolü yoktur, ancak yine de çok önemlidir.

Yolsuzlukla (ve daha önce de doğurganlık davranışıyla) ilgili ampirik tartışmaların amacı, sadece tek başına ele alındığında da

58. Bu farklı sorunları bir derlemede yer alan pek çok yazıda tartışmaya çalıştım: bkz. *Resources, Values and Development* (1984; 1997).

önem taşıyan bu sorunları incelemek değil, kamu siyasetinin oluşturulması bakımından çok önemli olabilecek davranış kalıplarında normların ve değerlerin önemini de göstermektir. Bu örneklemeler adaletle ilgili değer ve fikirlerin oluşumunda kamusal etkileşimin rolünü belirlemeye de hizmet eder. Kamu siyasetinin oluşumunda "kamu"nun eylemliliğini farklı perspektifler içinde ele almak gerekir. Ampirik bağlantılar, insanların benimsedikleri adalet ve ahlâk kavramlarının etki alanını göstermekle kalmaz, aynı zamanda değer oluşumunun ne ölçüde kamusal etkileşimi gerektiren bir toplumsal süreç olduğuna da işaret eder.

Daha bildirişimli ve aydınlanmış bir kamusal tartışma için gerekli koşulların oluşturulmasına özel olarak dikkat etmek durumunda olduğumuz açıktır. Bunun bazı güçlü siyasal içerimleri vardır. Örneğin, bu içerimler, genç kadınların düşünce ve eylem özgürlüğüyle, özellikle kadın okuryazarlığının ve okul eğitiminin yaygınlaştırılmasıyla, kadınların istihdamının, gelir edinme yeteneklerinin ve (8. ve 9. bölümlerde tartışıldığı gibi) iktisadi yetkilerinin artırılmasıyla ilişkilenir. Kadınların bu sorunları geniş bir temelde ele alma yeteneği bakımından, medya özgürlüğünün de büyük bir rolü vardır.

Kamusal tartışmaların can alıcı işlevi bazı durumlarda sadece kısmen kabul edilir. Çin'de, basın üzerinde bazı konularda uygulanan denetime rağmen, aile büyüklüğüyle ilgili sorunlar çok geniş biçimde tartışılmaktadır ve aile büyüklüğü konusunda kamu önderleri farklı bir normlar seti oluşturmaya çalışmaktadırlar. Ancak benzer kaygılar, açık kamusal tartışmanın büyük katkı sağlayabileceği pek çok iktisadi ve toplumsal değişim alanı için de geçerlidir. Çin'de özgürlüğe izin verilen (ve teşvik edilen) alanlar devlet siyasetinin önceliklerini yansıtır. Aslında burada henüz çözümlenmemiş bir çatışma vardır. Bu, seçilmiş alanlardaki kısmi başarının garip özelliklerinde yansır. Örneğin, Çin'de doğurganlık oranlarının azaltılmasına, bebek ölümlülük oranında toplumsal cinsiyet eğilimlerinin ağırlık kazanması ve doğacak çocuğun cinsiyetine göre kürtajda keskin bir artış eşlik etmektedir. Doğurganlık oranının baskı yoluyla değil toplumsal cinsiyet eşitliğinin (kadınların sık doğum

yapma ve çocuk yetiştirme sıkıntısından kurtulma özgürlüğünü de kapsayan) daha fazla kabul edilmesiyle azaltılması içsel gerilimler yüzünden çekilen sıkıntıları azaltacaktır.

Kamu siyaseti, sadece toplumsal değerlerden ve olumlamalardan kaynaklanan öncelikleri uygulama girişiminde değil, daha kapsamlı kamusal tartışmayı kolaylaştırma ve bu konuda güvence sağlama bakımından da rol oynar. Açık tartışmaların etki alanı ve niteliği, basın özgürlüğü ve bağımsız medya (sansürün kaldırılmasını gerektiren), temel eğitimin yaygınlaştırılması (kadın eğitimini kapsayan), iktisadi bağımsızlığın güçlenmesi (özellikle, kadın istihdamını da kapsayan istihdam aracılığıyla) ve bireylerin katılımcı yurttaşlar haline gelmelerine yardımcı olan diğer toplumsal ve iktisadi değişimlerin gerçekleştirilmesi gibi çeşitli kamu siyasetlerinden katkı sağlayabilir. Bu yaklaşımın merkezinde, talimatların ya da sağlanan yardımın pasif ve uysal alıcısı değil, değişimin aktif katılımcısı olan bir kamu fikri yer almaktadır.

XII

Toplumsal bir vaat olarak bireysel özgürlük

Katı bir ateist olan Bertrand Russell'a, bir keresinde, öldükten sonra Tanrı'yla karşılaşırsa ne yapacağı soruldu. Şu yanıtı verdiği söylenir: "Ona şunu sorarım: Yüce Tanrım, varlığına dair neden bu kadar az belirti verdin?"[1] İçinde yaşadığımız bu dehşet verici dünyanın, en azından ilk bakışta, çok güçlü bir yardımseverlik duygusunun hâkim olduğu bir yere benzemediği kesindir. Merhametli bir dünya düzeninin, şiddetli bir sefalet, sürekli açlık, yoksunluk ve umutsuz yaşamlar yüzünden acı çeken bunca insanı nasıl kapsaya-

1. Bu öyküyü bana Isaiah Berlin anlattı. Bu konferansların ardından Berlin'i kaybettik. Özgürlük ve onun içerimlerine dair henüz gelişmemiş fikirlerime Berlin'in yönelttiği zarif eleştirilerden yıllar boyunca ne kadar çok yararlandığımı hatırlıyor ve onu bu vesileyle anıyorum.

bildiğini ve her yıl milyonlarca masum çocuğun besin maddesi ya da tıbbi bakım yahut sosyal hizmet yoksunluğu yüzünden neden ölmek zorunda kaldığını anlamak zordur.

Bu sorun elbette yeni değildir ve ilahiyatçılar arasında bile tartışma konusu olmuştur. Tanrı'nın bu meselelerle tek başımıza uğraşmamızı istemesinde bir hikmet olduğu görüşü önemli bir entelektüel destek kazanmıştır. Dindar olmayan biri olarak, bu görüşün ilahiyat açısından taşıdığı erdemleri değerlendirecek durumda değilim. Ancak içinde yaşadığımız dünyanın gelişmesinden ve değişmesinden bizzat insanların sorumlu olması gerektiği iddiasının gücünü değerlendirebilirim. Kişinin bu temel bağlantıyı kabul etmesi için inançlı ya da inançsız olması gerekmez. Birlikte yaşayan -geniş anlamda- insanlar olarak, çevremizde gördüğümüz dehşet verici olayların tamamen bizim sorunumuz olduğu düşüncesinden kaçamayız. Bunlar, başkaları tarafından yaşansa da yaşanmasa da bizim sorumluluğumuzdur.

Yetkin insanlar olarak, işlerin nasıl gittiğini ve ne yapmak gerektiğini değerlendirme görevinden kaytaramayız. Düşünen varlıklar olarak, başkalarının hayatını derinlemesine düşünme yeteneğine sahibiz. Sorumluluk duygumuzu sadece kendi davranışımızın neden olabileceği dertlerle ilişkilendirmek gerekmez, daha genel olarak çevremizde gördüğümüz ve çaresini bulacak güçte olduğumuz sefaletlerle de ilişkilendirebiliriz. Dikkate almak durumunda olduğumuz yegâne kaygı kuşkusuz sorumluluk duygusu değildir, ancak bu genel sorumluluğu inkâr etmek, toplumsal varlığımızın merkezinde yer alan bir şeyi gözden kaçırmak olacaktır. Bu tam olarak nasıl davranmamız gerektiğine dair kesin kurallara sahip olmakla ilgili bir mesele değil, karşımızdaki seçenekleri ortak insanlık duygusuyla oluşturmayı kabul etme meselesidir.[2]

2. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "The Right Not to Be Hungry", *Contemporary Philosophy 2* içinde, der. G. Floistad (The Hague: Martinus Nijhoff, 1982); "Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984", *Journal of Philosophy 82* (Nisan 1985); "Individual Freedom as a Social Commitment", *New York Review of Books*, 16 Haziran 1990.

A. ÖZGÜRLÜK VE SORUMLULUĞUN BİRBİRİNE BAĞIMLILIĞI

Sorumluluk sorunu beraberinde bir başka sorunu getirir. Kişi kendi başına gelenlerden bütünüyle sorumlu olmamalı mıdır? Onun hayatını etkilemek için başkaları neden sorumluluk alsın? Bu düşüncenin pek çok yorumcuyu şu ya da bu biçimde harekete geçirdiği görülür ve kendi kendine yetme düşüncesi yaşadığımız çağın ruh haline gayet uygundur. Bazıları daha ileri giderek başkalarına bağımlılığın sadece etik açısından sorunsal olmakla kalmadığını, bireysel inisiyatif ve çabayı, hatta özsaygıyı bile yok ederek pratikte bozguna yol açtığını öne sürerler. Kişinin çıkarları ve sorunlarıyla ilgilenmek o kişiden başka kime düşer?

Bu akıl yürütme çizgisini destekleyen kaygılar aslında çok önemli olabilir. Bir kişinin kendi çıkarını gözetme sorumluluğunu başkasına yükleyen sorumluluk bölünmesi bizzat kişinin sahip olmak bakımından benzersiz bir konumda olabileceği güdülenme, bağlılık ve kendini tanıma formunda pek çok önemli şeyin kaybına yol açabilir. Bireysel sorumluluğun *yerini alan* toplumsal sorumluluğun onaylanması çeşitli derecelerde ancak ters etki yaratabilir. Bireysel sorumluluğun yerine geçecek bir şey yoktur.

Sadece kişisel sorumluluğa dayanmanın sınırlı etki alanı ve akla uygunluğu, en iyi şekilde bu sorumluluğun esas rolü kabul edildikten sonra tartışılabilir. Ne var ki sorumluluklarımızı yerine getirmemiz için ayrı ayrı kullandığımız temel özgürlükler, kişisel, toplumsal ve çevresel koşullara aşırı derecede bağlıdır. Temel eğitim fırsatından yoksun bırakılan bir çocuk sadece bir çocuk olarak yoksun bırakılmakla kalmaz, aynı zamanda bütün hayatı engellenir (okuma, yazma ve aritmetiğe bağlı bazı temel işlevleri yerine getiremeyen bir kişi olarak). Yakalandığı hastalığı iyileştirecek tıbbi tedavi araçlarından yoksun olan yetişkin, sadece önlenebilir bir hastalığa ve kaçınılması mümkün bir ölüme av olmakla kalmaz, sorumlu bir insan olarak yapmak isteyebileceği çeşitli şeyleri -kendisi ve başkaları için- yapma özgürlüğü de inkâr edilebilir. Bağımlı emekçi yarı köle olarak dünyaya gelir, boyun eğmiş kız çocuğu

baskıcı bir toplum tarafından tamamen engellenebilir, gelir sağlayabilecek temel araçlardan yoksun olan topraksız köylü sadece refah koşulları bakımından değil, bazı temel özgürlüklere sahip olmaya bağlı olan sorumlu hayatlara ulaşma yeteneği bakımından da tam bir yoksunluk içindedir. Sorumluluk özgürlüğü *gerektirir*.

Halkın özgürlüğünü genişletmek için toplumsal destek sağlama görüşü, bu nedenle, bireysel sorumluluğa karşı değil *ondan yana* bir görüş olarak kabul edilebilir. Özgürlük ile sorumluluk arasındaki bağlantı her iki şekilde de işler. Bir şey yapmak için gerekli olan temel özgürlüğü ve kapasitesi olmayan kişi o şeyi yapmaktan sorumlu olamaz. Ancak fiilen bir şey yapma özgürlük ve kapasitesine sahip olmak kişiye o şeyi yapmayı ya da yapmamayı düşünme görevini yükler ve bu da bireysel sorumluluğu gerektirir. Bu anlamda, özgürlük sorumluluk için hem gerekli, hem de yeterlidir.

Özellikle bireysel sorumluluğa bel bağlamanın alternatifi, zaman zaman sanıldığı gibi, dadılık yapan devlet denilen şey değildir. Bir bireyin seçeneklerine "dadılık yapmak" ile, bu temelde sorumlu biçimde davranabilecek bireyler için daha fazla seçme ve önemli kararlarda fırsat sağlama arasında bir farklılık vardır. Bireysel özgürlüğe toplumsal bağlılık elbette sadece devlet aracılığıyla faaliyet göstermeyi gerektirmez, başka kurumları da gerektirir; siyasal ve toplumsal örgütler, topluluk temelinde düzenlemeler, çeşitli türden hükümet dışı eyleyenler, medya ile kamusal anlayış ve iletişim sağlayan diğer araçlar ve piyasalarla sözleşmeye bağlı ilişkilerin işlemesine izin veren kurumlar. Keyfi biçimde dar bireysel sorumluluk anlayışının -başkalarından yardım görmeyen ve onlar tarafından engellenmeyen, hayali bir ada üzerinde yaşayan bir birey- sadece devletin rolünün kabul edilmesiyle değil, diğer kurumların ve eyleyenlerin yerine getirdikleri işlevlerin de kabul edilmesiyle genişletilmesi gerekir.

Makul bir topluma dair fikrimiz çağdaş dünyada yüz yüze geldiğimiz sıkıntıların merkezinde yer alır. Bazı toplumsal düzenlemeleri benimsemek neden zordur? Bir toplumu daha hoşgörülü kılmak için ne yapabiliriz? Bu türden fikirlerin temeli bazı değerlendirme teorilerinde ve -çoğu kez örtük biçimde- temel bir toplumsal adalet anlayışında yatar. Burada adalet teorilerini ayrıntılı biçimde irdelemek elbette yersiz olur. Bunu bir başka yerde yaptım.[3] Ne var ki bu çalışmada adalet anlayışlarından ve bu anlayışların bildirişimsel gereklerinden yararlanan bazı genel değerlendirici fikirleri (dördüncü bölüme değin kısaca tartışılan) kullandım. Bu fikirlerin orta bölümlerde yaptığım tartışmayla olan bağlantısını incelemek yararlı olabilir.

İlk olarak, bireysel avantajın, toplumsal kazanımların ve başarısızlıkların değerlendirilmesinde temel özgürlüklerin önceliğini tartıştım. Özgürlüğü, mevcut durumun değerlendirilmesinde başka şeylerin yanı sıra uygulamaların da dikkate alınmasına rağmen, uygulama perspektifinden ele almak gerekmez. Temel düşüncenin, değer vermek durumunda olduğumuz yaşam tarzlarına ulaşma kapasitemiz olduğunu öne sürdüm.[4] Bu yaklaşım, kalkınmanın karakteristiklerini tanımlamaksızın bağlı ve koşullu bir öneme sahip olan GSMH ya da teknik ilerleme ya da sanayileşme üzerinde yoğunlaşmaktan çok farklı bir kalkınma anlayışı sağlayabilir.[5]

3. Bkz. Amartya Sen, "Equality of What?", *Tanner Lectures on Human Values*, cilt 1, der. S. McMurrin (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), yeni bs. Amartya Sen, *Choice, Welfare and Measurement* içinde (Oxford: Blackwell; Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982; yeni bs., Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997); "Well-being, Agency and Freedom" (1985); "Justice: Means versus Freedoms", *Philosophy and Public Affairs 19* (1990); *Inequality Reexamined* (Oxford: Clarendon Press: Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

4. Özgürlüğü nitelendiren ve değerlendiren başlıca konular –bazı teknik sorunlar dahil- için bkz. Amartya Sen, Kenneth Arrow Konferansları, *Freedom, Rationality and Social Choice: Arrow Lectures and Other Essays* içinde [Oxford: Oxford University Press, 2000].

5. Burada kalkınma, temel özgürlüklerin potansiyel kazanımlar karşısında taşıdığı eksikliklerin giderilmesi olarak görülür. Bu, -kalkınmanın doğasını geniş anlamda nitelendirmeye yeterli- genel bir perspektif sağlarken değerlendirme öl-

İkinci olarak, özgürlük yönelimli perspektif bu genel yaklaşım içinde önemli değişiklikleri barındırabilir. Özgürlüklerin farklı türlerde olması kaçınılmazdır ve özellikle özgürlüğün "fırsat yönü" ile "uygulama yönü" arasında, tartışılmış bulunan (bkz. 1. bölümdeki tartışma) önemli bir ayırım vardır. Özgürlüğün bu farklı bileşenleri sık sık bir araya getirilirken, bazen getirilmeyebilir ve bu daha çok farklı parçalara verilen göreli ağırlıklara bağlı olur.[6]

Gene, özgürlük yönelimli bir yaklaşım göreli etkinlik ve adalet taleplerini farklı biçimde vurgulayabilir. (1) Özgürlüklerde daha az eşitsizliğe sahip olmak ile (2) eşitsizliklere bakılmaksızın herkes için mümkün olduğu kadar fazla özgürlük arasında çelişmeler olabilir. Ortak yaklaşım aynı genel yönelimle farklı bir adalet teorileri sınıfının formüllendirilmesine izin verir. Kuşkusuz, adalet yönelimli ve etkinlik yönelimli görüşler arasındaki çelişki özgürlükler perşpektifine "özel" değildir. Özgürlükler üzerinde mi, yoksa bireysel avantajı farklı bir değerlendirme tarzı (sözgelimi mutluluk ya da "fayda," yahut kişilerin ayrı ayrı sahip oldukları "kaynaklar" ve "birincil değerler") üzerinde mi yoğunlaştığımız fark etmez. Standart adalet teorilerinde bu çatışma, paylaşımı dikkate almaksızın toplam faydaları azamileştirmek için faydacı gereklilik ya da başkalarının avantajını nasıl etkileyeceğini dikkate almadan en kötü durumda olanların avantajını azamileştirmeyi gerektiren Rawls-'çı Farklılık İlkesi gibi bazı çok özel formüllerle ele alınır.[7]

çütlerine dair biraz farklı bir açıklamalar sınıfına tabi olan pek çok tartışmalı konu vardır. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities* (Amsterdam: North-Holland, 1985); *Inequality Reexamined* (1992); ve ayrıca *Freedom, Rationality and Social Choice* [Oxford: Oxford University Press, 2000]. Bazı özgül boyutlarda ortaya çıkan eksikliklerin giderilmesi üzerinde yoğunlaşılması BMKP'nin, 1990'da Mahbub ul Haq'ın öncülüğünde hazırlanan yıllık *İnsani Gelişme Raporu*'nda da kullanılmıştır. Ayrıca Ian Hacking'in makalesinde yer alan sorular için bk: *Inequality Reexamined*: "In Pursuit of Fairness", *New York Review of Books*, 19 Eylül 1996. Ayrıca bkz. Charles Tilly, *Durable Inequality* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1998).

6. Bu konuda bkz. *Commodities and Capabilities* (1985); *Inequality Reexamined* (1992); ve "Capability and Well-being", *The Quality of Life* içinde, der. Martha Nussbaum ve Amartya Sen (Oxford: Clarendon Press, 1993).

7. Bkz. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971); John Harsanyi, *Essays in Ethics, Social Behaviour and Scientific Explanation* (Dordrecht: Reidel, 1976); ve Donald Dworkin, "What is Equality?

Tam aksine, bu sorunu "çözmek" için özgül bir formül önermedim; bunun yerine, hem toplumsal hem de paylaşımla ilgili kaygıların gücünün ve meşruluğunun kabul edilmesi üzerinde yoğunlaştım. Bu kabul, söz konusu kaygıların her birini dikkate alma gereğinin yanı sıra, dikkatimizi kamu siyasetinde bazı temel ancak ihmal edilmiş konulara çeker. Bu konular, *özgürlük perspektifi içinde görülen* yoksulluk ve eşitsizlikle başa çıkmak ve toplumsal performans sağlamaktır. Kalkınma sürecini değerlendirirken hem toplamsal, hem de paylaşımcı değerlendirmelerin dikkate alınması kalkınmanın getirdiği zorlukların kavranması bakımından çok önemlidir. Ancak bu bütün kalkınma deneyimlerini çizgisel bir düzen içinde sıralamamızı gerektirmez. Tam aksine, kaçınılmaz biçimde önemli olan, değerlendirmenin bildirişimsel temeline dair yeterli bir anlayıştır. Neler olduğunu ve neyin ciddi biçimde ihmal edilmekte olduğunu değerlendirmek için incelememiz gereken bildirişim tarzı budur.

Aslında, 3. bölümde (ve başka yerlerde)[8] saf adalet teorisi düzeyinde tartışıldığı gibi, bu rekabetçi kaygıların bazılarına "ağırlık vermek" için zamansız biçimde özgül bir sisteme kilitlenmek yanlış olacaktır. Rekabetçi kaygılar, bu hayati çözüm için (ve daha genel olarak katılımla ilgili süreçlerin çeşitliliğini kapsayan "toplumsal seçim" için) gerekli olan demokratik kararların yerini ciddi biçimde sınırlar. Temel adalet fikirlerinin, bazı temel sorunları kaçınılmaz biçimde konuyla ilgili olduğu için ele alabileceğini, ancak bunların, yüksek düzeyde tanımlanmış bir göreli ağırlıklar formülünün benzersiz bir "adil toplum" şablonu olarak seçilmesiyle makul biçimde sonuçlandırılamayacağını öne sürdüm.[9]

Part 2: Equality of Resources", *Philosophy and Public Affairs 10* (1981). Ayrıca bkz. John Roemer, *Theories of Distributive Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996).

8. Bu konuda bkz. Amartya Sen, *Inequality Reexamined* (Oxford: Clarendon Press, 1992; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992) ve daha kapsamlı olarak, Amartya Sen, "Justice and Asertive Incompleteness", çoğaltılmış metin (Harvard University, 1997). Bu çalışma, Eylül 1998'de Northwestern Üniversitesi Hukuk Okulu'nda verdiğim Rosenthal Konferansları'nın bir bölümüdür.

9. Tercihlerimiz ve önceliklerimiz farklılaştığı zaman bireysel avantajı değerlendirme konusunda ortaya çıkan rakip tarzlarla ilgili benzer bir sorun vardır ve gene ortak bir çözüm gerektiren (11. bölümde tartışılan) kaçınılmaz bir "toplumsal seçme sorunu" da bulunmaktadır.

Örneğin, önlenmesi mümkünken kıtlıklara izin veren bir toplum belirgin biçimde adaletsizdir, ancak bu teşhisi, ülkede yaşayan bütün insanlar arasında benzersiz bir gıda, gelir ya da yetki paylaşım modelinin azami ölçüde adil olacağına ve bunu başka paylaşımların (tamamen birbirine göre düzenlenmiş) izleyeceğine dair bir inanca dayandırmak zorunlu değildir. Adalet fikirlerinin konuyla ilişkisi, dünyanın nasıl yönetilmesi gerektiğine dair günümüze kadar gelen bazı formüllerin türetilmesinden çok, üzerinde makul bir anlaşmanın mümkün olduğu *aşikâr adaletsizliğin* saptanmasında yatar.

Üçüncüsü, aşikâr adaletsizlik söz konusu olduğunda bile, bunun temel etik görüşler bakımından nasıl değerlendirilmesi gerektiği bir yana, bu "adaletsizliğe" ilişkin ortak bir kabulün oluşması, pratikte sorunlara ve uygulamalara ilişkin açık tartışmaya bağımlı olabilir. Irk, toplumsal cinsiyet ve sınıf meselelerinde aşırı eşitsizlikler çoğu kez (Margaret Thatcher'ın farklı bir bağlamda ün kazandırdığı bir terimi kullanacak olursak) "hiçbir alternatif olmadığı"na dair örtük bir anlayışla varlıklarını sürdürürler. Örneğin, kadın düşmanlığının geliştiği ve sorgulanmadığı toplumlarda, bunun kaçınılmaz olmadığının kabul edilmesi çözümleyici görüşlerin yanı sıra ampirik bilgiyi de gerektirebilir ve pek çok örnekte, bu, zahmetli ve zorluklarla dolu bir süreç olabilir.[10] Hem pratik hem de değerlerle ilgili konularda göreneksel bilgelikle ilgili kamusal tartışmaların rolü adaletsizliğin anlaşılması bakımından çok önemli olabilir.

Kamusal müzakerelerin ve tartışmaların toplumsal değerlerimizin (farklı ilkelerin ve ölçütlerin rakip iddialarıyla ilgili) oluşumunda ve kullanılmasında oynamaları gereken rol veri alındığında, temel siyasi ve medeni haklar toplumsal değerlerin oluşturulması bakımından vazgeçilmezdir. Aslında, eleştirel değerlendirmeye ve değer oluşum sürecine katılma özgürlüğü toplumsal var oluşun en önemli özgürlükleri arasındadır. Toplumsal değer seçimi sadece hükümet kademelerini denetleyen yetkililerin resmi açıklamalarıyla

10. Bu konuda bkz. Amartya Sen, "Gender Inequality and Theories of Justice", *Women, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, der. Martha Nussbaum ve Jonathan Glover (Oxford: Clarendon Press, 1995). Nussbaum-Glover derlemesinde bu konuda pek çok makale vardır.

çözümlenemez. Daha önce tartışıldığı gibi (girişte ve 1. bölümde) kalkınma yazınında temelde hatalı bir sorunun sık sık sorulduğunu görmek durumundayız: Demokrasi ile temel siyasi ve medeni haklar kalkınma sürecinin geliştirilmesine yardımcı olur mu? Bu hakların oluşturulması ve güçlendirilmesi, daha çok, kalkınma sürecinin *kurucusu* olarak görülebilir.

Bu nokta, demokrasinin ve temel siyasal hakların zayıf gruplara güvenlik ve koruma sağlama bakımından oynadığı *araçsal* rolden tamamen ayrıdır. Bu hakların kullanılması devletlerin zayıf insanların durumuyla daha fazla ilgilenmelerine yardımcı olabilir ve böylece kıtlık gibi iktisadi felaketlerin önlenmesine katkıda bulunabilir. Ancak bunun ötesinde siyasi ve medeni hakların genelde güçlendirilmesi bizatihi kalkınma sürecinin merkezinde yer alır. Bu özgürlükler, insanların iyi beslenerek, iyi giyinerek ve iyi eğlenerek yaşayan vasallardan çok, önemsenen ve fikrine değer verilen yurttaşlar olarak eyleme özgürlüğünü sağlar. Demokrasinin ve insan haklarının önemi kuşku götürmeyen araçsal rolünün, kurucu öneminden ayrılması gerekir.

Dördüncüsü, adalet ve kalkınmaya temel özgürlükler üzerinde yoğunlaşan bir yaklaşım, kaçınılmaz biçimde bireylerin eylemliliği ve değerlendirmeleri üzerinde odaklanır; bunlar kendilerine kalkınma süreciyle yardım sağlanacak hastalar gibi görülemezler. Sorumlu yetişkinler kendi refahlarından sorumlu olmalıdırlar; kendi kapasitelerini nasıl kullanacaklarına karar vermek onlara düşer. Ancak bir kişinin fiilen (sadece teorik olarak değil) sahip olduğu kapasiteler bireysel özgürlükler için hayati olabilen toplumsal düzenlemelerin doğasına bağlıdır. Ve burada devlet ve toplum sorumluluktan kaçamaz.

Örneğin, emek köleliği sisteminin yaygın olduğu yerlerde sona erdirilmesi ve bağlı emekçilerin başka bir yerde çalışmakta özgür olmaları toplumun ortak bir sorumluluğudur. İktisadi siyasetlerin geniş istihdam fırsatları yaratacak şekilde düzenlenmesi toplumsal bir sorumluluktur. İnsanların iktisadi ve toplumsal olarak yaşamlarını sürdürebilmeleri bu istihdam fırsatlarına önemli ölçüde bağımlı olabilir. Ancak, istihdam fırsatlarının nasıl kullanılacağına ve

hangi seçeneklerin değerlendirileceğine karar vermek nihai olarak bireysel bir sorumluluktur. Aynı şekilde, bir çocuğa temel eğitim fırsatlarının ya da bir hastaya temel sağlık hizmetinin verilmemesi toplumsal sorumluluğun bir başarısızlığıdır, buna karşın, eğitim ve sağlık hizmetleriyle ilgili kazanımların tam olarak kullanılması ancak kişinin kendisinin belirleyeceği bir mesele olabilir.

Gene, kadınların istihdam fırsatları, eğitim düzenlemeleri, mülkiyet hakları vb. ile donatılması, kadınlara sağlık hizmetlerinin, besin maddeleri ve diğer metaların aile içi paylaşımı ve doğurganlık oranlarının yanı sıra iş düzenlemeleri gibi çeşitli sorunları etkilemek için daha fazla özgürlük verebilir, ancak bu gelişmiş özgürlüğün kullanılması nihai olarak o kişinin sorunudur. Bu özgürlüğü kullanma tarzları üzerine makul istatistiksel tahminlerin yapılabilmesi (sözgelimi kadın eğitimi ve kadınlara sağlanan eğitim fırsatlarının doğurganlık oranlarını ve doğurma sıklığını azaltacağının tahmin edilmesi) kadınların bu artan özgürlüğü kullanacakları beklentisini geçersiz kılmaz.

C. ÖZGÜRLÜĞÜN YARATTIĞI FARKLILIK NEDİR?

Bu çalışmanın üzerinde yoğunlaştığı özgürlük perspektifi, yüzyıllara yayılan bir sürece ilişkin anlayışımızı zenginleştiren geniş toplumsal değişim yazınına düşman gibi görülmemelidir. Yeni kalkınma yazınının çeşitli bölümleri kişi başına GSMH artışı gibi sınırlı bazı kalkınma göstergeleri üzerinde fazla yoğunlaşma eğilimi gösterirken, bu küçük alana hapsolunmasına karşı çıkan oldukça eskilere dayanan bir gelenek vardır. Gerçekten de bu konuda pek çok güçlü ses yükselmiştir. Fikirleri elbette bu çözümlemenin yararlandığı kaynaklar arasında yer alan Aristoteles de (*Nikomakhos'a Etik*'te yaptığı şu açık saptamayla birlikte: "Aramakta olduğumuz iyiliğin servet olmadığı açıktır; çünkü servet sadece faydalıdır ve başka bir şey içindir")[11] bunlardan biridir. Bu, ulusal gelir hesapla-

11. Aristotle, *The Nicomachean Ethics*, çev. D. Ross (Oxford: Oxford University Press, gözden geçirilmiş bs. 1980), kitap 1, bölüm 6, s. 7.

masıyla ilgili keşfini çok daha geniş kaygıların tartışılmasını güdüleyerek güçlendiren, *Political Arithmetick*'in (1691) yazarı William Petty gibi modern iktisadın öncüleri için de geçerlidir.[12]

Aslında, özgürlüğü artırmanın iktisadi ve toplumsal değişimin değerlendirilmesinde nihai olarak önemli bir güdüleyici etken olduğu inancı yeni değildir. Adam Smith hayati derecede önemli özgürlüklerle özel olarak ilgilendi.[13] Karl Marx da öyleydi. Yazılarının çoğunda, sözgelimi "koşulların ve şansın bireyler üzerindeki hâkimiyetinin yerine bireylerin şans ve koşullar üzerindeki hâkimiyetini geçirme"nin önemini vurgulamıştır.[14] Özgürlüğün korunması ve artırılması John Stuart Mill'in faydacı perspektifini çok özlü biçimde tamamladı ve kadınların temel özgürlüklerinin inkârına duyduğu özel öfke de aynı etkiyi yarattı.[15] Friedrich Hayek, iktisadi ilerlemenin başarısını çok daha genel bir haklar ve özgürlükler formülü içine yerleştirmekte ısrarlıydı. Şöyle diyordu: "İktisadi kaygılar, son çözümlemede hiçbiri iktisadi olmayan (cimriliğin ya da para kazanmayı amaç olarak görmenin dışında) farklı amaçlarımızı uzlaştırdığımız ve ayarladığımız kaygılardır."[16]

Çeşitli kalkınma iktisatçıları bir kalkınma ölçütü olarak seçme özgürlüğünün önemini de vurgulamışlardır. Örneğin, kalkınma iktisadında tam bir "muhalif" siciline sahip olan (*Dissent on Development* başlıklı içgörülü kitabın yazarı) Peter Bauer kalkınmaya ilişkin şu nitelemeyi kuvvetle savunmuştur:

Seçenekler yelpazesinin genişletilmesini, yani insanlara açık, etkin al-

12. Öncü siyasal iktisatçıların yazılarında özgürlüğün yeri konusunda bkz. Amartya Sen, *The Standard of Living*, der. Geoffrey Hawthorn (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

13. Bu yaklaşım, *The Theory of Moral Sentiments*'in (gözden geçirilmiş bs., 1790) yanı sıra *Wealth of Nations* (1776) için de geçerlidir.

14. Bu sözler, Marx'ın Friedrich Engels'le birlikte yazdığı (1846) *The German Ideology*'den alınmıştır; İngilizce'ye çevirisi D. McLellan, *Karl Marx: Selected Writings* (Oxford: Oxford University Press, 1977), s. 190. Ayrıca bkz. *Marx's Economic and Philosophical Manuscript of 1844* (1844) ve *Critique of the Gotha Programme* (1875).

15. John Stuart Mill, *On Liberty* (1859; yeni bs.: Harmondsworth: Penguin Books, 1974), *The Subjection of Women* (1869).

16. Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty* (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1960), s. 35.

ternatifler yelpazesinde bir artışı iktisadi kalkınmanın başlıca hedefi ve ölçütü olarak görüyorum ve bir önlemi esas olarak bireylere açık alternatifler yelpazesi üzerindeki muhtemel etkilerine göre değerlendiriyorum.[17]

W. A. Lewis de ünlü başeseri *The Theory of Economic Growth*'ta kalkınmanın hedefinin "insanların seçenek yelpazesi"ni artırmak olduğunu belirtti. Ne var ki Lewis, güdülenmeyle ilgili bu noktayı belirttikten sonra, çözümlemesini nihai olarak sadece "kişi başına üretim artışı" üzerinde yoğunlaştırmaya karar verdi. Gerekçesi, bunun "insana kendi çevresi üzerinde daha fazla denetim sağladığı ve böylece onun özgürlüğünü artırdığı" idi.[18] Diğer şeyler veri alındığında, üretim ve gelirde bir artışın insan seçenekleri yelpazesini genişleteceği -özellikle satılan metalar üzerinde- kesindir. Ancak, daha önce tartışıldığı gibi, değerli maddeler üzerinde büyük bir seçenekler yelpazesi diğer pek çok etkene de bağlıdır.

D. NEDEN FARK EDER?

Bu bağlamda, "kişi başına üretim artışı" (kişi başına GSMH gibi) üzerinde odaklanan (Lewis ve diğer pek çoklarının tercih ettiği) kalkınma çözümlemesi ile, insan özgürlüğünün artırılması üzerinde daha temel bir yoğunlaşma arasında gerçekten de önemli bir farklılık olup olmadığını sormak önemlidir. Bu ikisi (Lewis'in haklı olarak işaret ettiği gibi) ilişkili olduğuna göre -kaçınılmaz biçimde birbiriyle bağlantılı- bu iki kalkınma yaklaşımı neden birbiriyle esas olarak uyumlu değildir? Özgürlük üzerinde odaksal bir yoğunlaşma nasıl bir farklılık yaratabilir?

Bu farklılıklar, özgürlüğün sırasıyla "uygulama yönü" ve "fırsat yönü"yle ilişkili oldukça farklı iki sebepten ortaya çıkar. Birincisi, özgürlük *karar oluşturma süreçleri*nin yanı sıra *değer verilen so-*

17. Peter Bauer, *Economic Analysis and Policy in Underdeveloped Countries* (Durham, N. C.: Duke University Press, 1957), s. 113-4. Ayrıca bkz. *Dissent on Development* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1971).
18. W. Arthur Lewis, *The Theory of Economic Growth* (Londra: Allen & Unwin, 1955), s. 9-10, 420-1.

nuçlara ulaşma fırsatları ile ilişkili olduğu için, çıkar alanımız sadece yüksek çıktı ya da gelirin elde edilmesi ya da yüksek tüketimin sağlanması biçiminde sonuçlarla (ya da iktisadi büyüme anlayışının ilişkili olduğu diğer değişkenlerle) sınırlandırılamaz. Siyasal kararlara ya da toplumsal seçime katılım gibi süreçler, kalkınma *araçları* arasında görülemez (sözgelimi, iktisadi büyümeye sağladıkları katkıya rağmen), ancak kalkınma amaçlarının kurucu parçalarının sonuçları olarak anlaşılmaları gerekir.

"Özgürlük olarak kalkınma" ile kalkınma üzerine daha göreneksel perspektifler arasındaki farklılığın ikinci sebebi, uygulama yönüyle ilişkili olmaktan çok, bizatihi *fırsat yönü* içindeki zıtlıklarla ilişkilidir. Özgürlük olarak kalkınma görüşünü sürdürürken, insanların değer verdikleri ve değer vermek durumunda oldukları sonuçlara ulaşma fırsatına ne ölçüde sahip olduklarını -siyasal, toplumsal ve iktisadi süreçlerde yer alan özgürlüklere ek olarak- incelememiz gerekir. İnsanların yararlandıkları gerçek gelir düzeyleri onlara mal ve hizmet satın alma ve bunun sağladığı yaşam standartlarından yararlanma fırsatları vermesi bakımından önemlidir. Ancak bu kitapta daha önce sunulan ampirik bazı araştırmaların gösterdiği gibi, gelir düzeyleri, yaşama özgürlüğü ya da önlenebilir hastalıklardan kurtulma yeteneği ya da gelir getiren bir iş bulma ya da barışçı ve suçtan arınmış topluluklarda yaşama fırsatı gibi önemli meselelerde çoğu kez yeterince yol gösterici olmayabilir. Gelir dışı bu değişkenler kişinin değer vermesi için mükemmel sebeplere sahip olduğu ve iktisadi refahla sıkı biçimde bağlantılı olmayan fırsatlara işaret eder.

Böylece, özgürlüğün hem *uygulama* yönü hem de *fırsat* yönü "kişi başına üretim artışı"na dayanan geleneksel kalkınma anlayışının ötesine geçmemizi gerektirir. Özgürlüğe *sadece* bu özgürlüğü oluşturmakta olan kullanım için değer vermek ile ona bunun *üzerinde* bir değer vermek arasında yaklaşım bakımından da temel bir farklılık vardır. Hayek, "belirli bir şey yapacak kadar özgür olmamızın önemi, bizim ya da çoğunluğun bu imkânı kullanmasının mümkün olup olmadığı sorusuyla hiçbir şekilde ilişkili değildir" dediği zaman, (çoğu kez yaptığı gibi) kendi tutumunu abartmış ola-

bilir.[19] Ancak Hayek'in, (1) özgürlüğün *türev* (sadece özgürlüğün fiili kullanımına bağımlı) önemi ile (2) özgürlüğün *özgül* (fiilen seçebileceğimiz ya da seçemeyeceğimiz bir şeyi seçmekte bizi özgür kılan) önemi arasında ayırım yaparken tamamen haklı olduğunu öne süreceğim.

Aslında zaman zaman bir kişinin bir seçeneği reddetmeyi amaçlaması için de çok güçlü bir sebebi olabilir. Örneğin, Mahatma Gandhi, Raj'a karşı siyasal bir tutum almak için *oruç tuttuğu* zaman sadece *aç kalmıyor*, yeme seçeneğini de reddetmiş oluyordu. Mohandas Gandhi'nin oruç tutabilmesi için yeme seçeneğine sahip olması (onu reddedebilmesi için) gerekiyordu; bir kıtlık kurbanı benzer bir siyasal tutum alamazdı.[20]

Hayek'in seçtiği (özgürlüğü fiili kulanımından ayırarak) pürist yola girmek istemiyorum, ancak özgürlüğün pek çok yönü olduğunu vurguluyorum. Özgürlüğün *uygulama* yönünün *fırsat* yönüne ek olarak düşünülmesi gerekir ve bizatihi fırsat yönü *özgül* öneminin yanı sıra *türev* önemi bakımından da ele alınmalıdır. Ayrıca, kamusal tartışmaya ve toplumsal etkileşime katılma özgürlüğü değerlerin ve etiğin oluşumunda *kurucu* bir role de sahip olabilir. Özgürlük üzerinde odaklanmak gerçekten bir farklılık yaratır.

E. İNSANİ BİRİKİM VE İNSAN KAPASİTESİ

Bir yorumu davet eden bir başka ilişkiyi, yani "insani birikim"i konu alan yazın ile bu çalışmada özgürlüğün bir ifadesi olarak "insan kapasitesi" üzerinde odaklanma arasındaki ilişkiyi de kısaca tartışmam gerekiyor. Çağdaş iktisat çözümlemesinde vurgu, önemli ölçüde, sermaye birikiminin esas olarak fiziksel bakımdan değerlendirilmesinden, onu insanların üretken niteliğinin bütünleyici bir parçasını oluşturduğu bir süreç olarak görmeye doğru kaymıştır.

19. Hayek, *The Constitution of Liberty* (1960), s. 31.

20. Bu ve "özgürlüğün değerlendirilmesi"yle ilgili diğer meseleler Kenneth Arrow Konferansları'nda tartışılmıştır. *Freedom, Rationality and Social Choice* içinde [Oxford: Oxford University Press, 2000]. Burada ele alınan sorunlar arasında, bir yanda özgürlük ile öte yanda tercihler ve seçenekler arasında ilişki vardır.

Örneğin, eğitim, öğretim ve beceri kazanma aracılığıyla insanlar zamanla çok daha üretken hale gelebilirler ve bu durum iktisadi büyüme sürecine önemli ölçüde katkıda bulunur.[21] Son zamanlarda yapılan iktisadi büyüme araştırmalarında (çoğu kez Avrupa ve Kuzey Amerika'nın yanı sıra Japonya ve Asya'nın geri kalanında yaşanan deneyimlerin ampirik bir anlayışla okunmasından etkilenen), "insani birikim" çok da uzak olmayan zamanlara kıyasla çok daha fazla vurgulanmaktadır.

Bu değişim bu kitapta sunulan kalkınma anlayışıyla -özgürlük olarak kalkınma- nasıl ilişkilenir? Daha özel olarak şöyle sorabiliriz: "İnsani birikim" yönelimi ile bu çalışmanın çok fazla ilgilendiği "insan kapasitesi" vurgusu arasındaki bağlantı nedir? Her iki yaklaşımın da insanlığı merkeze yerleştirdiği görülür; ancak aralarında benzerliğin yanı sıra farklılıklar da var mıdır? Aşırı basitleştirme riski göze alınarak, denebilir ki, insani birikimi konu alan yazın insanların üretim imkânlarını artırma eylemliliği üzerinde yoğunlaşma eğilimi gösterir. Öte yanda, insan kapasitesi perspektifi insanların değer verdikleri yaşamlara ulaşma ve sahip oldukları gerçek seçenekleri artırma yeteneği -temel özgürlüğü- üzerinde odaklanır. Bu iki perspektifi ilişkilendirmekten başka çare yoktur, çünkü her ikisi de insanların rolüyle ve özellikle onların sahip oldukları ve edindikleri asli yeteneklerle ilgilenir. Ancak değerlendirme ölçüsü farklı kazanımlar üzerinde yoğunlaşır.

Kişisel özellikler, toplumsal geriplan, iktisadi koşullar vb. veri alındığında, bir kişi değer vermek durumunda olduğu belirli şeyleri yapma (ya da olma) yeteneğine sahiptir. Değerlendirmenin mantığı *doğrudan* (iyi beslenme ya da sağlıklı olma gibi kişinin hayatını doğrudan zenginleştiren bir işlevle) ya da *dolaylı* (üretim artışına ya da piyasada bir fiyatın belirlenmesine katkıda bulunan bir işlevle) olabilir. İnsani birikim perspektifi -ilke olarak- her iki değer-

21. Bu ve ilgili konularda bkz. Robert J. Barro ve Jong-Wha Lee, "Losers and Winners in Economic Growth", *Working Paper 4341*, Ulusal İktisadi Araştırmalar Bürosu (1993); Xaiver Sala-i-Martin, "Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence", Tartışma Metni *1075*, CEPR, Londra, 1994; Robert J. Barro ve Xavier Sala-i-Martin, *Economic Growth* (New York: McGraw-Hill, 1995); Robert J. Barro, *Getting It Right: Markets and Choices in a Free Society* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996).

lendirme tipini çok geniş biçimde kapsayacak şekilde tanımlanabilir, ancak tipik biçimde dolaylı değer bakımından -geleneksel olarak- tanımlanır; *üretim*de "sermaye" olarak kullanılabilen (fiziksel sermaye tarzında) insan nitelikleri. Bu anlamda, insani birikim yaklaşımının daha dar biçimde anlaşılması daha kapsayıcı bir insan kapasitesi perspektifine uyar. Bu perspektif insan yeteneklerinin hem doğrudan hem de dolaylı sonuçlarını kapsayabilir.

Bir örnek verelim. Eğitim kişiyi meta üretiminde daha etkin kılıyorsa, bu açıkça insani birikimde bir artıştır. Bu, ekonomi içinde üretimin değerine ve aynı zamanda eğitim gören kişinin gelirine katkıda bulunabilir. Ancak gelir düzeyi değişmese de, bir kişi eğitimden yararlanabilir - okuyarak, iletişim kurarak, görüş bildirerek, daha bildirişimli bir tarzda seçim yapabilme yeteneğiyle, başkaları tarafından daha fazla ciddiye alınarak vb. Böylece eğitimin yararları, onun meta üretiminde insani birikim olarak oynadığı rolü aşar. Daha geniş bir insan kapasitesi perspektifi bu ek rolleri de dikkate alacak ve değerlendirecektir. O halde bu iki perspektif ayrı olmakla birlikte yakından ilişkilidir.

"İnsani birikim"in oynadığı rolün daha fazla anlaşılması bakımından son yıllarda gerçekleşen önemli dönüşüm, kapasite perspektifinin taşıdığı önemin anlaşılmasına yardımcı olur. Bir kişi, daha iyi eğitim, daha iyi sağlık vb. sayesinde meta imalatında daha üretken hale gelebiliyorsa, o kişinin bu araçlar sayesinde kendi hayatını yönlendirmek için daha çok şey başarabileceğini -daha fazlasını başarabilmek için gerekli özgürlüğe sahip olacağını- ummak anormal değildir.

Kapasite perspektifi, bir ölçüde, özellikle Adam Smith'in (hem *Wealth of Nations*'ta hem de *The Theory of Moral Sentiments*'te) savunduğu bütünleşmiş iktisadi ve toplumsal kalkınma yaklaşımına bir dönüşü gerektirir. Smith, üretim imkânlarının belirlenmesini çözümlerken, işbölümünün yanı sıra, eğitimin, yapmayı öğreten ve beceri kazandıran rolünü vurguladı. İnsan kapasitesinin yaşanmaya değer bir hayata götürecek şekilde gelişmesi (daha üretken olmanın yanı sıra) Smith'in "ulusların serveti"ne ilişkin çözümlemesinin merkezinde yer alır.

Aslında Adam Smith'in eğitim ve öğretimin etkisine olan inancı özellikle güçlüydü. "Mizaç" ve "eğitim"in ayrı rolleri üzerine bugün de devam eden tartışma açısından bakıldığında, Smith uzlaşmaz -hatta dogmatik- bir "eğitimci" idi. Aslında bu, Smith'in insan kapasitelerinin geliştirilmesine duyduğu muazzam güvene gayet uygun düşüyordu:

> Farklı insanlardaki doğal yetenek farkı, gerçekte, düşündüğümüzden çok daha azdır; ve olgunluk çağına ulaşıldığında, farklı mesleklerden insanları birbirinden ayırdığı görülen çok farklı yetenekler, bu sebepten değil, genellikle işbölümünün bir sonucu olarak ortaya çıkar. En benzemez kişiler arasındaki, örneğin, bir filozof ile bir sokak hamalı arasındaki farklılığın, doğadan değil, daha çok âdet, alışkanlık ve eğitimden kaynaklandığı görülür. Bu insanlar dünyaya geldiklerinde ve varoluşlarının ilk altı ya da sekiz yılında belki de çok benzerlerdi ve ne ana babaları ne de oyun arkadaşları dikkat çekici bir farklılık algılayamazlardı.[22]

Amacım kesinlikle Smith'in eğitimci görüşlerinin doğru olup olmadığını incelemek değildir, ancak onun *üretken* yetenekler ve *yaşam tarzlarını* eğitim ve öğretimle nasıl yakından ilişkilendirdiğini ve her ikisinin de geliştirilebileceğini düşündüğünü görmek yararlıdır.[23] Bu bağlantı kapasite perspektifinin kapsamı bakımından büyük önem taşır.[24]

Aslında, insani birikime odaklanmak ile insan kapasiteleri üzerinde yoğunlaşma arasında önemli bir değerlendirme farkı vardır - bir ölçüde araçlar ile amaçlar arasındaki ayırımla ilişkili bir farklılık. İktisadi büyümenin geliştirilmesinde ve sürdürülmesinde insan kapasitelerinin rolüne ilişkin bilgiler *neden* ilk planda iktisadi bü-

22. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), yeni bs., der. R. H.Campbell ve A. S. Skinner (Oxford: Clarendon Press, 1976), s. 28-9.

23. Bkz. Emma Rothschild, "Condorcet and Adam Smith on Education and Instruction", *Philosophers on Education*, der. Amélie O. Rorty (Londra: Routledge, 1998).

24. Örneğin bkz., Felton Earls ve Maya Carlson, "Toward Sustainable Development for the American Family", *Daedalus 122* (1993), ve "Promoting Human Capability as an Alternative to Early Crime" (Harvard School of Public Health and Harvard Medical School, 1996).

yümeyle uğraşılması gerektiğine dair bize hiçbir şey söylemez. Bunun yerine, insanların değer verdikleri yaşam tarzlarına ulaşmaları için insan özgürlüğünün artırılması üzerinde odaklanılması halinde, bu fırsatların artırılmasında iktisadi büyümenin oynadığı rolün, kalkınma sürecinin yaşanmaya değer ve daha özgür yaşamlara götürecek şekilde insan kapasitesinin geliştirilmesi olarak anlaşılmasıyla, yani daha temel bir anlayışla bütünleştirilmesi gerekir.[25]

Bu ayırım kamu siyaseti üzerinde önemli bir pratik etkiye sahiptir. İktisadi refah, insanların daha geniş seçeneklere sahip olmalarına ve daha doyurucu yaşamlara yönelmelerine yardımcı olurken, daha çok eğitim, daha iyi sağlık hizmeti, daha özenli bir tıbbi bakım ve insanların fiilen yararlandıkları etkin özgürlükleri nedensel olarak etkileyen diğer etkenler de aynı amaca yardımcı olur. Bu "toplumsal gelişmeler" doğrudan "kalkınma kapsamında" görülmelidir, çünkü bunlar üretkenliğin ya da iktisadi büyümenin ya da bireysel gelirlerin artırılmasında oynadıkları role *ek olarak*, daha uzun, daha özgür ve daha etkin bir yaşama yönelmemize yardımcı olurlar.[26] Resmin sadece bir bölümünde ("üretim kaynakları"nın daha geniş anlamda değerlendirilmesiyle ilgili önemli bir bölüm) yoğunlaşan "insani birikim" kavramının kullanılması kesinlikle zenginleştirici bir hamledir. Ancak bunun tamamlanması gerekir. Bunun nedeni, insanların sadece üretim araçları değil, aynı zamanda uygulamanın amacı olmalarıdır.

Aslında Adam Smith, David Hume'la tartışırken, insanları sadece üretken kullanımları bakımından değerlendirmenin insanlığın doğasını önemsememek olduğunu fırsat düştükçe vurgulamıştır:

...erdem övgüsünün, kullanışlı ya da iyi düzenlenmiş bir binaya yönel-

25. Konuya ilişkin bir tartışma için bkz. Amartya Sen, "Development: Which Way Now?" *Economic Journal 93* (1983), yeni bs. *Resources, Values and Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984; 1997) ve ayrıca *Commodities and Capabilties* içinde (1985).

26. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın 1990'dan beri yayımlanan Yıllık İnsani Gelişme Raporları önemli ölçüde bu türden daha geniş bir anlayış kazanma ihtiyacıyla güdülenmiştir. Geçen yıl vefat eden dostum Mahbub ul Haq, benim ve Mahbub ul Haq'ın diğer dostlarının büyük gurur duyduğumuz bu girişimde önemli bir önderlik rolü oynamıştır.

tiğimiz övgüyle aynı tarzda olması ya da bir adamı bir konsol tavsiye eder gibi övmekten başka bir nedenimizin olmayışı imkânsız görünür.[27]

İnsani birikim kavramı faydalı olsa da, insanları daha geniş perspektiften ("konsol"la yapılan analojiyi bozarak) görmek önemlidir. İnsani birikim düşüncesinin uygunluğunu ve etki alanını kabul ettikten sonra onun *ötesine* geçmeliyiz. Gerekli olan bu genişletme, "insani birikim" perspektifine bir *alternatif* olmaktan çok, ona eklenir ve içerilir.

Kapasiteyi geliştirmenin *toplumsal* değişimin sağlanmasında (*iktisadi* değişimin ötesine geçerek) oynadığı araçsal rolü dikkate almak da önemlidir. Aslında, değişim araçları olarak insanların rolü ("insani birikim" perspektifinin standart olarak işaret ettiği) iktisadi üretimin çok ötesine geçebilir, toplumsal ve iktisadi gelişmeyi içerebilir. Örneğin, daha önce tartışıldığı gibi, kadın eğitiminin yaygınlaştırılması aile içi paylaşımdaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltabilir ve aynı zamanda çocuk ölüm oranlarının yanı sıra doğurganlık oranlarının azaltılmasına katkıda bulunabilir. Temel eğitimin yaygınlaştırılması kamusal tartışmaların kalitesini de artırabilir. Bu araçsal kazanımlar, bizi göreneksel olarak tanımlanan meta üretiminin ötesine götürerek, nihai olarak çok önemli olabilir.

İnsan kapasitelerinin rolünü daha bütünlüklü biçimde anlamaya çalışırken şu noktaları dikkate almamız gerekir:

1) Bunların insanların refahı ve özgürlüğüyle *doğrudan* ilişkisi;
2) Bunların *toplumsal* değişimi etkileyerek oynadıkları *dolaylı* rol;
3) Bunların *iktisadi* üretimi etkileyerek oynadıkları *dolaylı* rol.

Kapasite perspektifinin uygunluğu bu katkıların her birini kapsar. Tam aksine, standart yazında insani birikim, esas olarak bu üç rolün üçüncüsü açısından değerlendirilir. Açık bir kapsam örtüşmesi vardır ve aslında bu önemli bir örtüşmedir. Ancak, özgürlük ola-

27. Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759; gözden geçirilmiş bs., 1970), yeni bs. der. D. D. Raphael ve A. L. Macfie (Oxford: Clarendon Press, 1976), kitap 4, bölüm 24, s. 188.

rak kalkınmayı anlamak için insani birikimin oldukça sınırlı ve kısıtlanmış rolünün ötesine geçme yönünde güçlü bir ihtiyaç da vardır.

F. SON BİR YORUM

Bu kitapta, insanların sahip oldukları temel özgürlükleri genişletme süreci olarak görülen belirli bir kalkınma yaklaşımını sunmaya, çözümlemeye ve savunmaya çalıştım. Özgürlük perspektifi hem değişimin değerlendirilmesi için yapılan değerlendirici çözümlemede, hem de özgürlüğü hızlı değişimin sağlanmasında nedensel açıdan güçlü bir etken olarak gören betimleyici ve tahmini çözümlemede kullanılmıştır.

Bu yaklaşımın, siyasal çözümlemenin yanı sıra genel iktisadi, siyasal ve toplumsal bağlantıların anlaşılması için sağladığı içerimleri de tartıştım. Bir toplumsal kurumlar çeşitliliği -piyasaların, yönetimlerin, yasama meclislerinin, siyasal partilerin, hükümet dışı örgütlerin, yargı kurumlarının, medyanın ve genelde topluluğun işleviyle ilgili- özellikle bireysel özgürlüklerin artırılması ve sürdürülmesi üzerinde yarattığı etkilerle kalkınma sürecine katkıda bulunurlar. Kalkınma çözümlemeleri, bu farklı kurumların ve etkileşimlerin ayrı ayrı oynadıkları rollere dair bütünleşmiş bir anlayışı gerektirir. Değerlerin oluşması, toplumsal etiğin gelişmesi ve evrimi de, kalkınma sürecinin piyasaların ve diğer kurumların işleyişiyle birlikte dikkate alınması gereken bir parçasını oluştururlar. Bu çalışma, birbiriyle ilişkili unsurlardan oluşan bu yapıyı anlama, araştırma ve bu geniş perspektifte kalkınma için dersler çıkarma girişimi olmuştur.

Etkinlikler ve kurumlar çeşitliliğiyle ilişkili farklı yönlere sahip olmak özgürlüğün bir karakteristiğidir. Bu yaklaşım, basit bir sermaye birikimi "formülü"ne ya da piyasaların açılmasına yahut etkin iktisadi planlamaya kolayca çevrilen bir kalkınma anlayışıyla sonuçlanamaz (bu belirli özelliklerin her biri daha geniş bir resme yerleşse de). Bütün farklı parçaları ve unsurları bütünleştirilmiş bir

kapsama yerleştiren örgütleyici ilke, bireysel özgürlükleri artırma süreciyle ve bu sürece yardımcı olacak toplumsal sorumlulukla ilgilidir. Bu birlik önemlidir; ancak özgürlüğün, temel fırsatların yanı sıra uygulamaların da dikkate alınmasını gerektiren -kapsamlı biçimde tartışıldığı gibi- doğal olarak farklı bir kavram olduğunu da gözden kaçıramayız.

Ne var ki, bu farklılık bir endişeye neden olmamalıdır. William Cowper'in dediği gibi:

Özgürlüğün bin tılsımı vardır göstereceği,
Halinden memnun kölelerin asla bilmeyeceği.

Aslında kalkınma, özgürlüğün imkânlarıyla bir büyük buluşmadır.

Dizin

A
A Vindication of the Rights of Woman 259
ABD 40, 140, 142, 191
Abed, Fazle Hasan 278, 374
Acarya, Madhava 334
acil istihdam 247
açgözlülük 354, 355, 360
açık verme karşıtı radikalizm 198
açlık 128, 189, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 233, 237, 239, 242, 245, 247, 256, 283, 289, 293, 344
adalet 83, 154, 171, 182, 184, 185, 193, 345, 354, 370, 371, 377, 378, 384, 385, 386, 387, 388
adalet ilkeleri 134
adalet modelleri 134
adalet teorileri 90, 91
adaletsizlik 85
Addis Ababa 231, 239
adil büyüme 257
adil toplum 386
Afganistan 52, 143, 164
Afrika 147, 148, 161, 207, 212, 228, 243, 284, 309, 329, 371
Afrika kökenli Amerikalı 21, 37, 38, 39, 40, 139, 155, 160, 216
Afrika kültürü 336
Afrika'nın Boynuzu 228
Agarwal, Bina 279
Agathon 338
Agra 326
Ahlâki Bir İdeal Olarak Eşitlik 154
ahlâki kısıtlama 295
aile 322
aile geliri 129
aile içindeki paylaşım 100
aile planlaması 298, 299, 307, 308, 310, 350
akıl güçleri 367
akılcı seçim 364, 368
aktüel yaşam 103
alım satım 245
Almanac 318
Almanya 142
amaçlanmamış sonuçlar 339, 349
Amerikan İç Savaşı 22, 48
Anand, Sudhir 64
Anand-Ravallion 65
Anarchy, State and Utopia 92
Aoki, Masahiko 359
Arap 334
Aristoteles 28, 29, 102, 320, 323, 325, 338, 389
Aristotelesçi 41, 42, 104, 107
Arrow Teoremi 340, 342
Arrow, Kenneth 113, 166, 339, 343, 376
Arrow-Debreu 167, 168, 169
Arrow-Debreu Teoremi 166
Arthashastra 323, 324
Arya 325
Aryabhata 331
arzu 88, 89, 94
askeri çatışmalar 256
askeri darbeler 148
askeri diktatörlük 31
askeriye 204

Asmara 231
Asya 51, 150, 151, 161, 209, 212, 243, 261, 284, 296, 303, 309, 314, 317, 320, 321, 322, 329, 334, 335, 371, 394
Asya krizleri 65, 76, 209, 254
Asya'ya özgü değerler 318, 332, 333, 336, 337
Aşağı Sahra Afrikası 142, 143, 145, 146, 147, 148, 152, 232, 237, 242, 243, 244, 247, 251, 266, 270, 284, 296
aşırı yoksulluk 142
Aşoka 323, 325
ateist 334
ateizm 333
Atkinson, A.B. 121, 128, 135, 137, 154
Augustinus, Aziz 321
Avrupa 37, 47, 61, 71, 129, 130, 136, 137, 141, 142, 150, 151, 152, 171, 184, 185, 191, 198, 199, 270, 296, 346, 394
Avrupa Aydınlanması 319
Avrupa Birliği 198
Ayetullahlar 51
azınlık hakları 292

B

Bağdat 327
bal toplayıcılar 205
Bangladeş 23, 143, 150, 163, 165, 205, 212, 229, 232, 270, 275, 278, 280, 298, 299
Barca, Fabrizio 120
Barmer 145
başlangıç 134
Batı 148
Batı Almanya 138
Batı Asya 150, 266, 270
Batı Avrupa 31, 105, 136, 137, 138, 199
Batı Bengal 143, 205
Batı demokrasisi 319
Batı liberalizmi 326
Batı uygarlığı 336
Batılı 333
Batılı değerler 319
Batılı gelenekler 327
Batılı liberal değerler 335
Bauer, Peter 390
bebek ölümleri 310
Becker, Gary 297, 298, 365
Bedi, Kiran 277
Beijing 249, 321
Bengal 226, 227, 228, 231, 232, 241, 248, 289
Bengali kaplanı 205
Bentham, Jeremy 81, 83, 94, 177, 291, 314, 363
Berlin, Isaiah 380
besin maddesi 223, 226, 228, 229, 231, 233, 234, 237, 238, 243, 244, 255, 266, 267, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 295
besin maddesi arzı 224
beslenme 72, 146, 244
beslenme yetersizliği 216
Beyaz Saray 198
Bihar 132, 161, 306
bildirişim 248, 249, 343, 378, 386
bildirişimsel 102, 114, 186, 187, 188, 195, 250, 301, 341, 342, 376
bildirişimsel saptırma 192
bildirişimsel temel 80, 82, 87, 89, 94, 123, 339
bilgisayar 328
bireysel özgürlük 33, 49, 62, 81, 167, 399
bireysel sorumluluk 382
bireysel tercihler 343
birincil değerler 101, 102, 106, 385
Birleşik Devletler 21, 37, 46, 47, 71, 105, 130, 137, 138, 139, 141, 143, 150, 151, 152, 171, 193, 198, 199, 221, 251, 270
Birleşik Krallık 150, 236, 239
bireysel özgürlükler 168
BMKP 115, 149
Borda, Jean-Charles de 340
Bostvana 31, 143, 145, 210, 243, 245, 246, 252
BRAC 165, 278, 374
Brahmanlar 320
Brezilya 20, 66, 67, 68, 145
Brihadaranyaka Upanishad 27
Britanya 71, 72, 172, 215, 217, 237, 239, 240
Britanya Hindistanı 249
British Medical Journal 150
Bruno, Michael 196, 197, 198
Buchanan, James 369
Buddha, Guatama 159
Budist 318, 321
Budizm 321, 322, 334
Burkine Faso 243

Burma (ya da Myanmar) 212, 275
Burmalılar 335
Butan 143
bürokratik sosyalizm 161
bütçe açıkları 198
bütünleyici yaklaşım 120
Büyük Britanya 177
Büyük İleri Atılım 63, 249, 250, 255
büyüme araçlı 67

C-Ç

Cape Verde 251
Carkava 333, 334
cezaevi reformu 276
chicken tikka masala 331
Chowdhury, Zafurullah 374
Churchill, Winston 240, 241
cinsiyet 129, 216
cinsiyet eşitliği 310
cinsiyet eşitsizliği 218
Coale, Ansley 152
Coca-Cola 328
Condorcet 25, 294, 295, 296, 298, 340
Cowper, William 400
çalışma özgürlüğü 47
çevre 220
çevrenin korunması 182
çevresel çeşitlilikler 99
çevreyle ilgili değerler 377
çıkar 355
Çin 20, 21, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 62, 63, 66, 67, 68, 74, 132, 139, 150, 151, 152, 153, 162, 182, 207, 209, 211, 215, 230, 231, 249, 251, 255, 258, 270, 275, 284, 288, 290, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 318, 321, 322, 334, 349, 350, 351, 352, 374, 376, 378
Çinli 155, 318
çocuk emeği 163
çocuklar 269, 270, 272, 280
çocukların hayatta kalmaları 271
çoğunluk perspektifi 341
çok hasta 189
çok yaşlı 189
çoklu doğrudaşlık 299

D

Dakka 280
Dalton, Hugh 121, 154
Darvinci 329
David Copperfield 196
davranış tarzları 373
Debreu, Gerard 166
değişim değeri ölçümü 116
Delhi 326
demokrasi 58, 74, 76, 115, 157, 206, 208, 210, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 255, 327, 369, 388
demokratik 115
deontolojik 360
despotizm 355
Dessie 231
destek yönelimli 67, 70, 71
devlet 314, 322, 383
devlet desteği 245
devlet ve toplum 388
Dickens, Charles 196
diktatörler 51
diktatörlük 217, 246
dinamik istikrarsızlık 197
dini köktencilik 51
dinsel hoşgörü 333
Dissent on Development 390
doğal haklar 291, 314
doğal ve daimi haklar 314
Doğu Asya 61, 65, 184, 201, 207, 210, 318, 337, 346, 358
Doğu Avrupa 161, 357
Doğu ve Güneydoğu Asya 66, 132, 199, 220, 223, 224, 253, 256, 329, 351
doğum kontrolü 291, 297, 298, 300, 305, 309
doğurganlık 203, 273, 274, 276, 280, 297, 298, 299, 301, 304, 305, 306, 310, 311, 371, 378, 389
Dore, Ronald 359
Drèze, Jean 67, 131, 142, 152, 270, 272, 274, 300, 301, 302
duygudaşlık 364
Dünya Bankası 16, 202
dünya besin maddesi 285
dünya nüfusu 289, 290
düşük enflasyon 198
düşük gelir 35, 127
düşük kapasite 127
düşük zihniyetli duygusallık 377
Dworkin, Ronald 102

E
Eagleton, Terry 237
Edgeworth, Francis 83, 94
eğitim 62, 63, 67, 68, 69, 70, 133, 201, 351, 389, 394, 395, 396
eğitimsizlik 154
Ekber, İmparator 325, 326
ekonomik güvenlik 31
El Biruni 327
Elster, Jon 48
emek 202, 226
emek köleliği 388
emek piyasası 165
emek yoğun 68
en yüksek toplam 84
Encyclopaedia Britannica 233
endeks 113
endeksleme 197
Endonezya 254, 256, 275
enflasyon 196, 197
Engels, Friedrich 239
Engerman, Stanley 46
epidemiyoloji 182
epidemiyolojik atmosfer 127
Erragudi 323
Essay on Population 283
eşit olarak paylaşılan eşit gelir 135
eşit gelir 121
eşitlik 322
eşitsizlik 36, 133, 137, 141, 170, 255, 256, 360, 385, 386
eşitsizlik iktisadı 154
Ethika Nikomakheia 28
etkinlik 183, 185
Etyopya 145, 231, 238, 242, 246, 247, 251, 258
Euclid 123
Eves, Howard 332
evrimsel seçme 370
eylemlilik 34

F
faiz 176, 177, 363
fayda 45, 85, 89, 94, 95, 96, 98, 102, 113, 167, 168, 385
fayda kıyaslamaları 97
faydacı 35, 81, 88
faydacılık 49, 80, 82, 86, 87, 95, 112, 123, 124, 292
faydalar 90, 106
faydasızlık ve utanç 193
felaket niteliğinde ahlâki dehşet 92, 93
feminist 276
feodalizm 163
Filipinler 216, 217, 275
fırsatların adilliği 90
Fogel, Robert 46, 71
Frankfurt, Harry 154
Fransa 47, 138, 142, 150, 215

G
Gabon 20, 67, 68
Gandhi Hükümeti 309
Gandhi, Indira 212, 307
Gandhi, Mahatma 393
Ganjam 145
gelenek 52
gelenekler 50, 51
gelir 35, 36, 37, 41, 45, 68, 70, 98, 101, 102, 113, 116, 117, 121, 122, 127, 129, 138, 139, 157, 188, 392
gelir eşitsizliği 154, 155, 170
gelir kaybı 136
gelir kazanma 170
gelir kullanma 170
gelir yetersizliği 101
gelir yoksulluğu 131, 133, 154, 195
gelir yoksunluğu 128
genel felsefe 346
gerçek gelir 117
gerçek gelirler 97
gerçek yoksulluk 128
Gherardo, Cremona'lı 332
Gonoshashthaya Kendra 374
göreli adalet 374, 375
göreli fiyat ve maliyetler 69
görünmez bir el 347
Grameen Bank 278, 374
Grek 320
Grekler 325
GSMH 17, 20, 56, 65, 66, 67, 74, 149, 234, 384, 389, 391
Guio, Anne Catherine 270, 272, 274, 300 302
Güliver'in Seyahatleri 44
Güney Afrika 20, 67, 68, 143
Güney Asya 142, 143, 237, 266, 372
Güney Kore 62, 65, 66, 67, 132, 209,

211, 212, 218, 243, 254, 256, 257
Güney ve Batı Asya 36, 207
Güneydoğu Asya 318
güvenlik sistemi 199

H

Habeas corpus 206
Haiti 143
hakkaniyet olarak adalet 134
haklar 291, 292, 314, 316, 355
haklar ve özgürlükler 88
Haq, Mahbub ul 103, 148, 397
Harlem 40
Harsanyi, John 96
Hart, Herbert 91
Haryana 301, 308
hastalık 128, 154
Hayek, Friedrich 162, 339, 346, 347, 348, 351, 390, 392, 393
haz 88, 89, 94, 112
Heathcliff and the Great Hunger 237
hedefleme 192, 194, 195
Heijira 326
her bir insanın özel mutluluğu 42
Hicks, John 46
Hindistan 20, 21, 23, 31, 37, 48, 62, 63, 66, 67, 70, 74, 131, 132, 133, 139, 143, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 162, 163, 165, 181, 182, 199, 205, 207, 209, 212, 214, 216, 217, 218, 219, 232, 233, 235, 240, 242, 245, 246, 248, 249, 252, 255, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 284, 288, 300, 301, 302, 303, 306, 307, 309, 323, 325, 331, 334, 372
Hindu 219, 334
Hint 321, 334
Hint körileri 331
Hintli 155, 318
Hıristiyan 219
Hirschman, Albert 355
Hollanda 47
Hong Kong 132
Horace 96
hoşgörü 322, 324, 326, 333, 334
hoşgörünün değeri 320
hoşgörünün eşitliği 320
Hui-nan Tzu 374
Hume, David 397
Hunger and Public Action 67
Huxley, T.H. 158

I-İ

Ikegami, Eiko 359
ılımlı enflasyon 198
ILO 49
IMF 254
Ishi, Hiromitsu 61
idari maliyetler 193
ifade ve tartışma özgürlüğü 215
İGE 149
ihtiyaçlar 208
iki dünya savaşı 72
iki savaş dönemi 74
iklim 284
iktisadi özgürlük yoksunluğu 23
iktisadi eşitlikçilik 155
iktisadi eşitsizlik 155
iktisadi haklar 206, 256
iktisadi ihtiyaçlar 91, 207, 208, 214
iktisadi imkânlar 25, 58
iktisadi refah 397
iktisadi reform 201
iktisadi teşvikler 253
iktisadi yoğunlaşma 35
iktisadın kökeni 42
iktisat 45
ilişki perspektiflerindeki farklılıklar 100
imkânsızlık teoremi 339, 343, 376
İmparator Aşoka 322
İngiliz Hindistanı 31, 240
İngiltere 230, 236, 238, 239
İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu 239
insan hakları 209, 303, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 330
insan kapasitesi 393, 394
insani birikim 394, 395, 396, 398, 399
insani gelişme 202, 204
insani gelişme raporları 104
İnternet 328
İran 270
İrlanda 145, 213, 214, 217, 230, 231, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242
İslam 327
İslam uygarlığı 326
israf 363
istihdam 245, 252, 389
iş ahlâkı 377

iş davranışı yasası 356
iş etiği 377
iş özgürlüğü 161
işgücü 225
işlev vektörü 109, 111
işlevler 107
işsizler 254
işsizlik 37, 93, 136, 137, 138, 142, 154, 199, 223, 229, 256
işsizlik sigortası 185, 186, 234
işsizlik yardımı 136
İtalya 129, 138, 142, 198, 360

J
Jainler 219
Jamaika 37, 139, 209
Japonya 61, 132, 184, 201, 202, 203, 243, 318, 346, 358, 359, 394
Jevenson, W.S. 95
Jevons, William Stanley 83
Jung, Kim Dae 318
jya-ardha 331

K
Kabeer, Naila 280
kadın eğitimi 267, 298
kadın hakları 303
kadın hareketleri 259, 260
kadın istihdamı 267
kadın mülkiyet hakları 267
kadın okuryazarlığı 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 300, 301, 311
kadın örgütleri 164
kadınlar 150, 151, 156, 163, 164, 261, 262, 264, 265, 268, 279, 299, 304, 345, 378
kadınların eylemliliği 262, 263, 273, 276, 275, 277
kadınların işgücüne katılımı 300
kadınların özgürlüğü 310
kadınların refahı 273, 280
Kahire 327
Kalecki, Michal 162, 173
Kalinga (şimdiki Orissa) Krallığı 322
kalkınma 17, 18, 20, 24, 26, 28, 53, 54, 55, 56, 255, 297, 384, 388, 392, 397, 399
kalkınma süreci 52
Kalküta 232
Kamboçya 31, 143, 258
kamu hizmetleri 190
kamu malları 182, 184, 360, 363
kamu sağlık hizmetleri 182
kamu siyaseti 34, 187, 199, 201, 245, 378, 379, 386, 397
kamusal sorumluluk 377
kamusal tartışma 115, 157
Kant, Immanuel 316, 368, 369
kapasite 41, 118, 119, 186, 187, 189, 191
kapasite kümesi 108, 110, 111
kapasite perspektifi 395, 396, 398
kapasite yoksunluğu 127, 129, 133, 195
kapasite-yoksulluk 131
kapitalist etik 356
kapitalist piyasa ekonomisi 376
kapitalizm 47, 163, 354, 355, 358, 360, 377
kapitalizm öncesi 172, 173
karşı besin maddesi hareketi 238
Kautilya 323, 324, 325, 372
Kayıp Kadınlar 150, 151, 152, 155, 261
kaynaklar 102, 385
kaynakların eşitliği 102
kent 232
kent eğilimleri 232
Kerala 20, 37, 38, 39, 40, 66, 67, 68, 70, 132, 133, 139, 155, 214, 215, 255, 266, 271, 275, 304, 305, 306, 307
King, Gregory 42, 105
kır 232
kısmi sıralama 119
kişiler arası çeşitlilikler 116
kişinin kendi imkânlarıyla yaşaması 195
kişisel ayrışıklıklar 99
kişisel özgürlüğün değeri 320
kişisel özgürlükler 90, 91
kitlesel eğitim 61
kıtlık 31, 74, 75, 93, 101, 148, 211, 213, 216, 218, 222-226, 228-231, 233-236, 239, 242, 243, 244, 246- 252, 255, 258, 267, 282, 283, 289, 393
kıtlık krizi 231
kıtlık ligi 31
Klasen, Stephan 152
Knight, Frank 369
kolinarite 120
komünist ülkeler 162
Konfüçyüs 52, 319, 321, 322

Konfüçyüsçü etik 359
Kongo Demokratik Cumhuriyeti 145
Kongre 198
Kore 318
korunmuş burjuvazi 173
koruyucu güvenlik 25, 58, 60, 252, 253, 256
Kosta Rika 37, 67, 139, 209
kovaryans 120
köleler 46, 47
kölelik 161
kötü talih 102
Kriton 373
kriz kıtlıkları 238
kuraklık 235
Kuzey Afrika 36, 150, 151, 261, 266, 270, 303
Kuzey Amerika 31, 129, 130, 150, 184, 296, 346, 394
Kuzey Kore 31, 247, 258
Küba 162
kültürel ayrılıkçılık 332
kültür uzmanları 51
kültürel eleştiri 314, 317
kültürel yabancılaşma 239
kültürler 336
kültürlerarası etkiler 332
küreselleşme 328
kürtaj 153, 290, 291, 305, 307
Kyi, Aung San Suu 335

L
Lagrange, Joseph-Louis 42, 105
Laos 143
Latin Amerika 296
Lavoisier, Antoine-Laurent 42, 105
Lebow, Richard Ned 240
Lee Tezi 30, 208, 209, 211, 212
Lesoto 143
Lewis, W.A. 391
liberal 90, 319, 320
liberalleşme 180, 181
libertarizm 49
liberter 32, 35, 48, 90, 92, 93, 93, 292, 293
liberterlik 80, 82, 94, 123, 124
Lokayata 333, 334
Londra 280

M
Maastrich Anlaşması 198
Madhya Pradesh 132, 143, 306
mafya 362, 371, 374
Maharaştra 235, 247
Maimonides 327
makroekonomik istikrar 196
mali muhafazakârlık 195, 196, 199, 200, 201, 204
Malthus, Thomas Robert 25, 173, 283, 284, 289, 290, 294, 295, 296, 297
Man and Superman 235
Manchester liberalleri 355
Mandarinler 320
Mao 250, 351, 352
Marshall, Alfred 83, 94
Marx, Karl 22, 47, 154, 161, 173, 314, 346, 356, 390
Maurya İmparatorluğu 323
Maurya, Şandragupta 323
mayfa 361
Medicaid 191
medya 249, 252, 257, 330, 378, 379
Meiji 61, 202
Menger, Carl 339, 346, 347, 351
meşruluk eleştirisi 213, 314
midfare 110
Mifflin, Houghton 318
militarizm 256
Mill, John Stuart 83, 154, 292, 333, 390
Milton, John 282
Mısır 150
mizaç 396
modernite 51
modernleşme 272
Moğol İmparatorluğu 233
Moğollar 322, 326
moksha 321
Mokyr, Joel 240
Montesquieu 355
moral güçler 367
Morishima, Michio 358
Morityus 143
MTV 328
muhalefet 218, 251, 252
Murthi, Mamta 270, 271, 272, 274, 300 301, 302
Murthi-Guio-Drèze 301
mutabakat 115

mutluluk 88, 94
mübadele 21, 43, 116, 226, 328
mülkiyet 86, 87, 92
mülkiyet hakları 300, 304, 389
Müslüman 219
Myanmar 335

N

Namibya 20, 67, 68, 145
Namusluluk 373
Nepal 143
New York 143
New York City 40
Nikaragua 145
Nikhomakos'a Etik 102, 389
Nozick, Robert 90, 92
Nussbaum, Martha 41, 104
nüfus 24, 310
nüfus artışı 284, 288, 293, 294, 296
nüfus bombası 302

O-Ö

O'Grada, Cormac 236
OECD 137
okuryazarlık 148, 156, 184, 203, 215, 216, 217, 269, 299, 302, 345, 351, 352
olağanüstü hal 212
Orissa 145
Orta ve Güneydoğu Asya 64
Ortadoğu 326
Ortak Güvenlik 42
ortaklık çatışması 264
ortogonal 120
otoriter 210, 251, 321
otoriter eğilim 336
otoriter siyaset 30
otoriterizm 52, 209, 210, 211, 319
oy verme paradoksu 340
ölüm oranları 156
ölümlülük oranı 37, 139, 140, 141, 146, 345, 350
özçıkar 169, 353, 359, 365, 366, 376
özel hayatın ihlali 193
özel piyasalar 245
özendirme saptırması 192
özgürlüğün araçsal rolü 57, 76
özgürlüğün eşitliği 320
özgürlüğün korunması 92
özgürlüğün kurucu rolü 55, 56
özgürlüğün önceliği 90, 91, 93
özgürlüğün uygulama yönü 32
özgürlük 19, 99, 102, 157, 311, 317, 322, 324, 334, 385, 386, 389, 390, 393, 399
özgürlük önceliği 293
özgürlük yoksunluğu 18, 30, 32, 48, 52, 124
özsaygının toplumsal temelleri 102, 193
özseverlik 366

P

Pakistan 23, 66, 143, 150, 162, 163, 212, 270, 275
pançayatlar 308
Papua Yeni Gine 143
parasitic 121
Pareto optimali 166, 167, 293
Pareto, Vilfredo 174, 175
Parsiler 219
Patterson, Orlando 319
paylaşma 72
Pencap 133, 266, 300
Petty, William 42, 105, 390
Pigou, A.C. 83, 94, 103
Pinochet 218
piyasa 21, 22, 23, 43, 44, 45, 158, 159, 160, 162, 165, 167, 170, 171, 172, 176, 177, 182, 200, 201, 239, 340, 351, 352, 353, 355, 356, 360, 361, 362
piyasa dışı örgütler 165
piyasa yetersizliği 182
planlı kapitalizm 357
Platon 321, 373
Political Arithmetick 390
Political Liberalism 91
Polonya 162, 173
Poverty and Famines 93
pragmatizm 118
Preston, Samuel 71
projeciler 178, 179, 363
Ptomey 123

Q-R

Quesnay, François 42, 105
Rainwater, Lee 137
Raj 322, 393
Raj lisansı 131, 181, 372
Rajasthan 132, 145, 306, 308
Rama, Aziz 334

Ramachandran, V.K. 48
Ramayana 334
Ramos, Fidel Valdez 216
rant amaçlı faaliyetler 173
Ravallion, Martin 64
Rawls, John 90, 91, 101, 102, 103, 106, 113, 114, 123, 124, 134, 193, 367
Rawls'çı adalet 80
Rawls'çı Farklılık İlkesi 385
refah 41, 86, 89, 90, 99, 102, 113, 116, 117, 157
refahçılık 84
Ricardo, David 46, 173
Robbins, Lionel 83, 95
Robertson, Dennis 94
Rodrik, Dani 174
Rowntree, B.S. 154
Runciman, W.G. 130
Russell, Bertrand 380
Rusya 145, 162

S-Ş

sağlık 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 133, 139, 203, 266, 346, 350, 351, 352, 389, 397
sağlık hizmetleri 183, 201
sağlık sigortası 141, 199
Sahel 228, 251
sakatlık 128, 189
salgın hastalıklar 234
Samuelson, Paul 116
Samuray 359
San Francisco 40, 143
sanayiciler 172
sanayileşme 56
Sarvadars' anasamgraha 334
savaş on yılı 73
savaş patlaması 232
savaşlar 256
savurganlar 178, 179, 363
saygı görme hakkı 315
Scanlon, Thomas 134
Science and Culture 158
seçilmiş kapasite kıyaslaması 119
seçme 85, 97, 390
seçme özgürlüğü 49
sefalet 215, 293, 380
Sen, Amartya 333
serfliğe giden yol 162
sermaye 395
servet 28, 29, 35, 36, 41, 45
SEWA 165
Shakespeare 367
Shanon 238
Shaw, George Bernard 235
Sidgwick, Henry 83
Sierra Leone 145
sigorta 102
Singapur 30, 132, 207, 208, 209, 211, 243, 319, 321
Singh, Manmohan 181
sinüs 331, 332
siyasal âdetler 51
siyasal haklar 206, 207, 249, 255
siyasal özgürlük 25, 49, 58, 175
siyasal ve kişisel özgürlük 31
siyasi haklar 208, 213
siyasi ve medeni haklar 32, 210, 211, 212, 214, 220, 221
Smeeding, Timothy 137
Smith, Adam 21, 41, 44, 46, 55, 100, 105, 130, 134, 154, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 184, 328, 339, 346, 351, 354, 355, 357, 358, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 373, 374, 390, 395, 396, 397
Sobhan, Rehman 276
Soğuk Savaş 148, 251
Somali 242, 251, 258
Somavia, Juan 49
sonuççu 32, 292, 293
sonuççuluk 84, 86
sorumluluk 364, 365, 381, 382, 383, 400
sorumluluk sistemi 349
sosyal birikim 99
sosyal güvenlik 67, 328
Sovyetler Birliği 148, 161, 162, 251, 357, 358
sömürgecilik 251
sözleşmeler 355
Spencer, Edmund 214, 240
Sri Lanka 20; 21, 37, 66, 67, 68, 139, 143, 275
Srinivasan, T.N. 115, 116
St. Louis 40, 143
standart davranış 311
Stigler, George 366, 367
Stuart, James 355
Sudan 31, 242, 243, 246, 247, 251, 258

Sugden, Robert 116
Sultan Selahaddin 327
Sundarban 205
Suzumura, Kotaro 359
Swift, Jonathan 44
şeffaflık güvenceleri 25, 58, 59, 253
Şeysel 143
şiddet 276, 277
Şiiler 219
Şili 218
Şintoist 318

T

Tagore, Rabindranath 330
Taliban 52, 334
tam kıyaslama 119
Tamil Nadu 214, 306, 307
Tanzanya 251
tarafsız gözlemci 354
Tawney 356
Tayland 132, 203, 212, 256, 318
Tayvan 62, 65, 66, 132
teknokrasi 115
teknoloji 225
temel değerlendirme 110
temel haklar 93
temel kapasiteler 148
temel özgürlükler 56, 106, 170
temel siyasal haklar 388
ters besin maddesi hareketi 231
teşvikler 186
Thatcher, Margaret 196, 387
The Faerie Queene 240
The New York Times 303
The Theory of Economic Growth 391
The Theory of Moral Sentiments 346, 363, 395
The Wealth of Nations 130
toplumsal adalet 330, 344
toplumsal cinsiyet 127, 128, 266, 272, 276, 277, 278, 311
toplumsal cinsiyet eşitliği 163, 377
toplumsal cinsiyet eşitsizliği 129, 150, 270
toplumsal değişim 398
toplumsal dışlama 154
toplumsal düzenleme 344
toplumsal fırsatlar 25, 58, 59
toplumsal gelişmeler 397
toplumsal rol 127
toplumsal seçim 386
toplumsal seçme 115, 343
toplumsal seçme sorunu 386
toprak reformu 201, 351, 352
Townsend, Peter 130
Trevelyan, Charles Edward 241
Tuğlak İmparatoru 233
tutarlılık eleştirisi 314, 315
tüketim teorisi 116
tüketim yarışı 130

U-Ü

Ukrayna 31
ulusal gelenek 331
uluslararası bir siyaset vizyonu 204
Uluslararası Para Fonu 199, 253
ulusların serveti 395
umutsuz yaşamlar 380
UNDP 104
UNICEF 104
Upanishad 334
utanç duymadan insan içine çıkma 105
Uttar Pradeş 132, 145, 266, 306
uygun aile büyüklüğü 377
Üçüncü Dünya 22, 143, 206
üreme 303
üretim imkânları 225
üretken yetenekler 396
ütopyacı 340

V-W

Vietnam 162, 318
Violante, Luciano 374
Wade, Robert 359
Washington D.C. 40, 143
Wealth of Nations 346, 347, 395
Weber 356
Winter, Jay 72
Wolfensohn, James 15, 180
Wollo 238, 239
Wollo kıtlığı 231
Wollstonecraft, Mary 259

Y

Yahudi Sorunu Üzerine 314
yang-lien 372
yapma özgürlüğü 168
yardımseverlik 366

Yasalar 373
yaş 127, 128
yaşam kalitesi 41, 70, 71, 117
yaşam süresi 66, 70, 71, 73, 74
yaşam tarzları 396, 397
Yemen 143
yeni tüketim görüşü 42
yerleşik davranış kuralları 374
yerleşim yeri 127, 128
yeterli beslenme 107
yetersiz beslenme 128, 146, 147, 156, 188, 222, 225, 283
yetki çözümlemesi 225
Yew, Lee Kuan 30, 208, 318
yoksul 127, 134, 136, 272, 193
yoksulluk 36, 65, 90, 93, 101, 126, 130, 131, 141, 170, 171, 206, 223, 234, 237, 255, 256, 308, 310, 345, 360, 365, 377, 386
Yoksulluk Yasaları 172, 239, 296
yoksun 136
yoksunluk 70, 89, 89, 90, 126, 131, 215, 255, 256, 380
yolsuzluğu önleme tahsisatı 372
yolsuzluk 371, 372, 375, 377
You, Jong-Il 257
yozlaşma 193
Yunus, Muhammed 278, 374
yüksek enflasyon 198
yüksek zihniyetli duygusallık 377

Z

Zaire 145
Zamagni, Stefano 361
zihinsel uyum 112
Zimbabve 31, 143, 245, 246, 252
zorunlu yükümlülük 316
zorunluluklar 41
zorunsuz yükümlülük 316

İnanılmaz bir bolluk, gelişme ve özgürlüğün, olağanüstü bir yoksulluk, yoksunluk ve baskıyla bir arada yaşandığı dünyamızda modern kalkınma teorileri, hem kişisel çıkara dayalı davranışa, hem de toplumsal başarının fayda temelli bir kritere göre değerlendirilmesine dayanır. Klasik kalkınma teorilerinin ise, başarıyı yaratılmış olan toplam faydanın boyutları aracılığıyla ölçmesi bağlamında, faydacı bir karakter taşıdığı söylenebilir.

Günümüzde hemen hemen tüm dünyada, özellikle de bizimki gibi ülkelerde ekonomik büyüme olmadan toplumsal gelişmenin de, bireysel refahın da mümkün olamayacağı; yoksulluğun, insanların da toplumların da elini kolunu bağladığı kabullenilmiş gibidir. Yoksulluğun en yakıcı hal aldığı durumlarda en temel öncelik "hayatta kalma"ya verilir ve demokratik haklardan dem vurmak "lüks" olarak görülür. Oysa kıtlıklarda on binlerce insanın yaşamını yitirdiği ülkeler arasında tek bir demokrasi örneğine rastlanmaz, bir tek demokraside kıtlık yaşanmaması gibi. Evet, demokrasi önemli, ama önemli olması, yeterli olduğunu gösterir mi?

Amartya Sen, az gelişmişliğin, Üçüncü Dünya ülkesi olmanın bir kader olmadığını çok basit ama somut örneklerle ortaya koyuyor ve bu kaderin aşılmasının hayal olmadığını gösteriyor. Aristoteles'ten Adam Smith'e, Rawls'tan Marx'a, Malthus'tan Nozick'e, Konfüçyüs'ten Pareto'ya ekonomi ve özgürlüğe ilişkin hemen her görüşü; Hindistan'dan ABD'ye, İngiltere'den Çin'e, Kanada'dan Bangladeş'e pek çok uygulama örneğini ele alıp inceliyor ve insanı temel alan bir siyaset tarzının imkânları üzerinde düşünüyor. Kalkınmanın en etkin aracının özgürlük olduğunu, bu yüzden başlıca amacının da özgürlük olması gerektiğini öne sürerken, kalkınmanın temelini oluşturan nedenler üzerine kamusal bir tartışma başlatıyor.

Hintli bilim adamı Amartya Sen'e 1998 yılı Nobel Ödülü'nü kazandıran bu kitap, iktisat biliminde etik boyutun vazgeçilmezliğini vurgulamaktadır. Sen, kalkınmanın, gayri safi milli hasıla'nın ötesinde, insanların özgürlükleri bağlamında tanımlanması gerektiğinin altını çizmektedir. Kalkınma süreci, insanların şu beş alandaki özgürlüklerinin genişletilip güçlendirilmesi anlamına gelmelidir: Ekonomik, siyasal; toplumsal, bilgiye ulaşma (saydamlık) ve kişisel güvence. Birbirini tamamlayan ve güçlendiren bu beş boyut sayesinde, insanlar daha yüksek gelirlere ulaşırken, daha eğitimli, sağlıklı ve uzun ömürlü olmaları mümkün olabilecektir. Sen, politik katılımın önemine işaret ederken insana vurgu yapmaktadır. Geniş kitleler hedeflenerek yazılan kitabın teknik bilgi gerektirmeden, keyifle okunması mümkündür; ama aynı zamanda konu üzerinde yoğunlaşmak isteyenlere çok geniş açılımlar sunmaktadır.

Profesör Fikret Adaman, Boğaziçi Üniversitesi